

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дмитро Вирський

Війна на Півдні:

хроніки степового прикордоння України

(XVI – середина XVII ст.)

Київ 2024

УДК 94(477.53-21) “16-17”

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 9 від 21 грудня 2023 р.)

Рецензенти:

кандидат історичних наук	<i>Владислав Грибовський</i>
доктор історичних наук	<i>Володимир Мільчев</i>
доктор габілітований	<i>Мирослав Нагльський</i>

Вирський Д.

Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.).
Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 291 с.: іл.

У книзі представлені найбільш значущі пам'ятки річпосполитської історіографії XVI – першої половини XVII ст., присвячені темі війн на татарському і турецькому прикордонні України. Зокрема, йдеться про тексти щодо зимової битви під Ольшаницею 1527 р., війну козаків Я.І. Свірчовського у Молдові 1574 р., «жалісну історію» про успішний татарський набіг 1575 р., життєпис видатного прикордонника – кн. М. Вишневецького (1529 – 1584), міжнародну реляцію про відбиття татарського набігу 1589 р., авантюрну оповідь про життя рядового запорожця кінця XVI – початку XVII ст., тріумф козацько-шляхетської співпраці – битву під Білою Церквою 1626 р., опис «навчальної» експедиції до Дикого Поля юного кн. С.-К. Корецького 1644 р., віршована біографія «винуватця Хмельниччини» – магната А. Конєцпольського (1620 – 1659). Поданий також докладний нарис розвитку татарознавчих студій в Речі Посполитій XVI – середині XVII ст.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться україно- і тюркознавством, а також історією вітчизняної історіографії.

© Д. С. Вирський, 2024
© Інститут історії України
НАН України, 2024

Зміст:

<i>Передмова</i>	5
<i>Розділ 1.</i> Ще нелякані ординці: остання битва князя К. І. Острозького (опис Й.-Л. Деція битви під Ольшаницею 1527 р.)	9
<i>Розділ 2.</i> Молдовське передпілля: війна Івоні 1574 р. (за Ш. Старовольського «Про справи Сигізмунда І» 1616 р.)	25
<i>Розділ 3.</i> Чорний оксамит: хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»)	39
<i>Розділ 4.</i> Гордий волею князь: історія прикордонника («Епіцеціон» на смерть кн. М. Вишневецького з 1585 р. та ін.)	91
<i>Розділ 5.</i> Війна і «міжнародний» піар: анонімна реляція про набіг татар 1589 р. («Розгром татар і турків...», Париж, 1590)	113
<i>Розділ 6.</i> Воля і неволя: життя українця як авантюрний роман (одіссея Я. Кимиковського в М. Пашковського «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» з 1615 р.)	139
<i>Розділ 7.</i> Тріумф шляхетсько-козацької солідарності: битва під Білою Церквою 1626 р. (за «Реляцією правдивою» Я. Доброцького)	165
<i>Розділ 8.</i> «Магнатський спорт»: опис екскурсії до Дикого Поля кн. С.-К. Корецького восени 1644 р. («Погоня» 1645 р.)	187
<i>Розділ 9.</i> Винуватець Хмельниччини: сторінками 'римів' на смерть А. Конєцпольського (1659)	205
<i>Розділ 10.</i> Річпосполитське татарознавство: книжники і самовидці (XVI – середина XVII ст.)	217
<i>Післямова</i>	245
<i>Бібліографія</i>	249
<i>Іменний покажчик</i>	275
<i>Географічний покажчик</i>	285

Передмова

Ця книжка є черговим «розгортанням тез». У свій час мені (буду казати за себе, хоч, гадаю, мій випадок

і не унікальний) впала в око надмірна зосередженість вітчизняної історичної науки на одних сюжетах ранньомодерної історії України та переведення інших на рівень слабкоокресленого тла із напівфольклорним смаком і барвою. А де тонко – там і рветься. Тому новочасні ідеї більш густого/щільного опису історичної реальності із сплітанням наново всього, що соціальне, для мене стали «моєю революцією». І досі усі мої проекти мають саме таку уявлену рамку.

Ось і сюжет про «природну» війну на татарському і турецькому фронті ранньомодерної України – частини Великого Кордону християнської та ісламської цивілізацій – тісно пов'язаний з представленням «героїчної доби» Козаччини. Утім, акцент на козаках – часто-густо у XVI – першій половині XVII ст. ще допоміжній силі – призводив до зосередження уваги на колоритних, але таки епізодах. Це йшло на шкоду реконструкції цілих військових кампаній і системних елементів прикордонної оборони¹.

Тому досі живий класичний образ «Гараса Бульби», де на Україні-прикордонні панують козаки, а уряд держави – він десь далеко. І користі від останнього ніякої, сама лише шкода. А насправді – проблема українського кордону перебувала серед найважливіших турбот держави і зусиль на її вирішення не жалкували ані урядовці, ані інтелектуали.

Не буду особливо зупинятись тут і на очевидних мотивах ревнощів української-національної та російської-імперської історіографій доби Модерну щодо умовно «польсько-литовських» акцій. Уламки викривлених і міфологізованих концептів XIX-XX ст. ще й досі достоту «небезпечні» для охочого скласти собі уявлення про той «осьовий час» історії України. Оскільки то вже частина «пропаганди», їм постійно дають шанс на отой ігровий «респ»-віднову.

Мало уваги – ще й занадто часто саме за тією ж викривлено-міфологічною парадигмою – давніші українські дослідники – романтики і народники – приділяли їй репрезентації супротивника. Мова про татарську чи то турецько-татарську сторону або, за сучасною термінологією, тюркський світ Північного Причорномор'я. Тому історія ранньомодерного Криму, кримськотатарського народу та турецьких причорноморських анклавів для пересічного вітчизняного читача доволі «темний» сюжет². Не буду твердити, що науковці могли вберегти Україну від «кримнашизму» (вплив «високої науки» на маси та реалполітику у нинішніх обставинах дуже контроверсійне питання), але пробувати – на свій лад – спокутувати цей реальний чи уявний «прогріх» вважаю не зайвим.

¹ Гадаю, зайвим є наголошувати на сучасній актуальності теми «Великого Кордону» та загальноцивілізаційного значення боротьби на його українській ділянці.

² Якимось я проводив такий собі експеримент – спитав колег як вони змалювали б «кіношнику» сюжет про татарський набіг. З'ясувалося – у кращому разі за фольклорними мотивами (а ті украй складні для візуалізації, згадаймо кінострічку «Мамай» О. Саніна з 2003 р.), а не за реальними описами тогочасних письменників та істориків.

Цікавою особливістю сучасної української історичної науки є й слабка увага до ранньомодерних вчених і літературних нарративів. Фахові історики-епігони «київських документалістів» стабільно тяжіють до актових матеріалів і хибно міркують, що літературні джерела вже давно вивчені та «вичавлені» на предмет подієвих фактів. Про українських же філологів – істориків ранньомодерної літератури взагалі без сліз не можна щось казати (їх зловживання «поетичними вольностями» здатне завести будь-якого тверезого історика в пучини жорсткої депресії чи то «непозбувної бентеги»)³.

Тому скористатись тією джерелознавчою революцією, коли з'явилася можливість працювати з десятками, сотнями, а іноді і тисячами, стародруків он-лайн – за домашнім комп'ютером, а не в нечисленних важкодоступних відділах стародруків і рідкісних книг – вдалося якщо й не нікому, то явно небагатьом. Принаймні, конкуренції я і надалі майже не відчуваю.

Гадаю (ясна річ, своєкорисно), потенційні інтеграційні переваги тут на боці класичної історіографії/історії історичної науки. Вона звикла займатись «інтелектуальним кліматом» епохи та «історіографічним значенням» не завжди традиційних пам'яток історіописання. Історіографам, зрештою, не новина творити мережу з окремих «острівців» імен і текстів (а саме дослідження про *одного* автора чи твір – то звичайний «формат» студії з історіописання XVI – XVIII ст., який маємо до сьогодні⁴).

Крім того, для істориків вітчизняної історичної науки наразі гостро стоїть питання виходу поза прокрустові (=пострадянські) рамки кириличного літописання як головного предмету їх зацікавлень часів раннього модерну. Річпосполитське латино- і полономовне історичне письменство має врешті-решт зайняти належне місце в історії української історіографії.

Щодо мене самого, то першу спробу творення вищезгаданої мережі-архіпелагу я зробив у своїй «Річпосполитській історіографії України (XVI – середина XVII ст.)» (Київ, 2008), де був і розділ «Хроніки інкурсій татарських: річпосполитські нарративи війн Великого кордону». Згодом, моя нова книжка «Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659)» (Київ, 2013) помітно поглибила дослідницьке бачення тогочасного історіописання і накреслила подальші перспективи студій за темою. Далі були «Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)» (Київ, 2016), які можна тлумачити як перший коротший і менш досконалий варіант цієї книги. Зрештою, близька до усіх згаданих праць за мережевими підходами роботи і моя недавня книжка «Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.)» (Київ, 2021).

Отже, план видання цієї монографії – це у чомусь типовий дослідницький «довгобуд». Він справді «чекав свого часу», поки автор ухилився до різних інших спокус. Але, коли у лютому 2022 р. «грянула» повномасштабна війна, мотив «привести справи до ладу» (не буду додавати «і одягнутися-у-чисте») підштовхнув до серії

³ Трохи розради дають їх польські колеги, для яких «старопольські» пам'ятки – то традиційний об'єкт дослідження (котрий потребує не лише натхнення та знання сучасної мови).

⁴ Гадаю, не варто нагадувати наскільки підозріло-непереконливою для сучасної історіографічної теорії (з її всебічною зміною «кратності наближення» та «густим/щільним описом») є отримувана картинка – не важливо єдино-вірна чи єдино-знана.

різних «завершень-підсумків». Торкнулося те і цієї книжки. Може, і про неї хтось скаже оте «неначасі», але для мене це варіант «Dixi» («Я все сказав»).

Складається ціла праця з 10 розділів, 9 з яких – то аналізи конкретних історико-літературних пам'яток (створених за період з 1527 по 1659 рр.). За можливістю, основний твір про подію стає стрижнем, «новорічною ялинкою», яка «прикрашається» ще й за рахунок інших джерел.

10-й розділ – то спроба подати читачеві певну «рамку» для процесу накопичення татарознавчого знання в Речі Посполитій XVI – середини XVII ст. Річпосполитське туркознавство тут зачеплене хіба на маргінесі, бо воно ширше за обраний для книжки український фокус.

Сподіваюся, такий формат буде оптимальним для ознайомлення з найвиразнішими річпосполитськими наративами українних воєн початку Нового часу – головних подій доби для тогочасного українця. І так – я свідомо схилився до менш знаних текстів, тому звиклим, наприклад, до опуклення Стрийковського і Гваньїні, не варто мені «нагадувати» про забуття «бестселерів».

Представлені пам'ятки гідні на ретельну увагу фахівців з історії історіописання, бо змушують по-новому поглянути на історіографічні процеси в ранньомодерній Україні. Розраховую також і на зацікавлення колег з сусідніх «цехів» – військових істориків, сходознавців, дослідників міжнародних контактів, соціальних практик прикордонь-*borderland*'ів та усюдисущих краєзнавців.

Насамкінець, дякую дирекції Інституту історії України Національної академії наук України за підтримку видання цієї книжки. Хай і у «воєнному» форматі е-книжки.

Розділ 1

Ще нелякані ординці: остання битва князя К. І. Острозького (опис Й.-Л. Деція битви під Ольшаницею 1527 р.)

Усталення структур офіційної історіографії Польського королівства за часів короля Сигізмунда I Старого (1506 – 1548) посприяло численним історіографічним починанням під егідою королівського двору. Саме тоді «входить в моду» друк реляцій про найважливіші справи держави. Вони були покликані поінформувати щодо вартісних новин «міжнародну громадськість» християнської Європи та зайвий раз «прорекламувати» місцевий монарший дім.

Однією з перших таких друкованих реляцій стала праця Йоста-Людвіка Деція з характерною «довгою» назвою «Sendbrieff von der grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tartern gehabt hat» / «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало» ([Краків?], 1527)¹. Її тема легко укладалася до загальноєвропейських контекстів протидії ісламській (турецькій) загрозі, тому могла розраховувати на зацікавлення та теплий прийом у читачів цілого християнського світу.

Перш ніж розпочати аналіз цього тексту, дозволимо собі коротко представити автора. Зрештою, він досі навряд чи може похизуватись великою увагою з боку вітчизняної історичної науки.

Йост-Людвік Децій (бл. 1485 – 26.XII.1545)

Уродженець м. Віссембурга в Ельзасі (син бурмістра), він ще замолоду залишив рідне місто. Спочатку осів у Моравії, де став відомим як добрий купець, а також знавець гірничих і пов'язаних з карбуванням монети справ. Певний час працював на копальнях капіталістів усеєвропейського значення – Фуггерів (у Тіролі).

Звідси через Угорщину потрапив до Кракова, де наприкінці 1507 або на початку 1508 рр. вступив на службу партнера Фуггерів та Туронів, королівського банкіра Яна Бонера. У нього Децій 14 років виконував обов'язки секретаря та торговельного агента. За рекомендаціями свого патрона, він чимало мандрував поза кордонами Польського королівства (Німеччина, Італія тощо).

Брав участь цей спеціаліст-міжнародник і в організації весілля польського короля Сигізмунда I та італійки Бони Сфорца. Ці урочистості Децій описав у своїй першій історичній праці «*Diarum et earum, quae memoratu digna in splendidissimis... Sigismundi et... Bonae... nuptiis gesta... descriptio*» / «Щоденник і те, що пам'яті гідне в найвеличніших... Сигізмунда і... Бони... вістки вчинків... опис» (Краків, 1518).

¹ Власне, ренесансна історіографія чимало завдячує листам. Вона розвинулася з університетських курсів риторики ХІІ ст., які спочатку мали скромну мету – навчити міських управлінців писати-складати формальні листи та промови. Див. яскравий нарис генези цього жанру в Північній Італії: *Скіннер Квентин. Истоки современной политической мысли. Т. 1: Эпоха Ренессанса.* – Москва, 2018 (Розділ 2 «Риторика і свобода», параграф «Розвиток *Ars Dictaminis*», с. 60-71).

Надалі використовувався польським королем як дипломат (у справах маєткових). Відомий як прихильник Габсбургів (імператор надав 1519 р. Децію титул палатина та диплом шляхетський, до польського герба його прийняли значно пізніше – остаточно король підтвердив те шляхетство аж 1531 р.). З 1525 р. цей іноземний спеціаліст постійно займається справою монетарних реформ у Короні Польській. Помітним є його внесок до скарбниці економічної думки королівства.

Мандри, особиста схильність до наук та інтереси у видавничій справі зробили Децію своїм у колі європейських гуманістів. Королівський двір (незадоволений текстом хроніки М. Меховського – писаної у 1514-1518 рр.) довірив йому справу «офіційної» історіографії. 1521 р. до 2-го (відредагованого) видання хроніки Меховіти Децій додав свою історичну працю, що складалася з трьох книг: «De vetustatibus Polonorum» / «Про старожитності Поляків», «De Jagellonum familia» / «Про рід Ягелонів», «De Sigismundi regis temporibus» / «Про часи короля Сигізмунда».

Перша була компіляцією з творів різних авторів (Прокопія, Ф. Бйондо, П. Орозія, Л. Бруні, Й. Навклера та ін.), у т. ч. вигаданих. Останнім багато завдячував, зокрема, фантастичний список сарматських володарів. Друга книга-частина стала витягом з Меховіти. Третя – оригінальною працею (або обробкою недрукованих матеріалів того таки Меховіти) та важливим джерелом до перших років панування Сигізмунда I (до 1516 р.).

Як хроніст свого часу Децій відзначився також описом якогось катаклізму (вищереження Везувію?), що трапився під час його перебування в Неаполі в 1523 р. (видруковано в Нюрнберзі). Зрештою, 1527 р. він видав у Кракові (німецькою мовою у формі листа) яскравий опис перемоги кн. Костянтина Острозького над татарами під Ольшаницею (поблизу Білої Церкви) – «Надісланий лист про велику битву та перемогу, що королівське військо польського народу на Литві 27 дня січня 1527 року з невірними татарами мало», про який далі і піде мова.

Основним джерелом Деція, напевно, була реляція гетьмана-переможця королю (про отримання якої історик-піарник згадує у своєму тексті)². Для вітчизняної історіографії особливо цінним є те, що «Надісланий лист...» – це рідкісний опис «зимової кампанії» на українському кордоні, а також історія чисто «великолитовської» військової акції і перемоги, досягнутої без «польської» допомоги.

Децій тлумачить свій текст як своєрідну літературну заготовку, чернетку, з якої його друг-видавець Вільгельм Вейдольт з Нюрнберга зможе зробити вже «готовий продукт» для впливової місцевої «газети». Остання й поширить інформацію про подію для досвідченого європейського читача («У найближчій газеті опишіть вчасно, як польський король etc, мого пан народу, в Литві проти татар похвальну перемогу здобув і, отже, [цим] коротким викладом/ я маю зобов'язати вас справу далі поширювати/ та про цю похвальну історію поліпшене повідомлення зробити»).

Аби ввести не дуже обізнану західну публіку до історичного контексту змагань польських королів із кримськими татарами, Децій зауважує, що «усьому світові

² На жаль, тут немає можливості порівняти з оригіналом. Але ось з листом польського короля Сигізмунда до папи римського Климента VII від 18.II.1527 р. (написаним відразу по отриманні гетьманської реляції) така можливість є. Те послання також має заголовок «Про перемогу здобуту над татарами дня 27 січня року Божого 1527» і містить чимало аналогічних з текстом Деція тверджень. Друк оригіналу від 18.II.1527 р. див.: *Acta Tomiciana. Tomus Nonus.* – Poznań, 1876. – S. 45-46.

відомо про великі тяжкі втрати та кровопролиття Польського королівства/ [що] багато років/ злих ворогів Християнського світу, прямих нащадків татар, саме, без жодної чужої допомоги, зносить і щороку ті самі [татари] на численні розгалужено-стрімкі успіхи можуть очікувати». Тут звертає на себе увагу 1) згадка, що Кримське ханство сприймалося при дворі Сигізмунда I як основний спадкоємець Золотої Орди; 2) теза, що боротьба з татарами – то внесок Польського королівства до глобального протистояння цілого християнського світу із «ворогами»; а також 3) вказівка на специфіку цієї війни, коли супротивник діє стрімкими набігами на землі Корони.

Далі Децій згадує про «свіжу» велику поразку християнського світу – «нешасливе та жалісне падіння Угорського королівства» (мова про битву при Могачі 1526 р., яка віддала більшу частину Угорщини під владу турків). Відтак, напад кримський татар на землі Великого князівства Литовського взимку 1527 року фактично подається як наступний крок турецько-татарської агресії, що має викликати співчуття до постраждалих з боку всякого християнина³. Причому напад саме взимку трактований як порушення усталених «військових звичаїв», неправильна та безчесна війна («проти усіх людських міркувань, суворої зими, що в наші дні нечувано»)⁴.

За Децієм, набігом керував спадкоємець кримського хана⁵. Навряд чи слід розуміти, що похід очолював син кримського хана Саадет-Гірея I (1524 – 1532), офіційним спадкоємцем у Кримському ханстві лічився калга-султан. Отже, йдеться про – Іслам-Гірея, ханського племінника і діючого калгу-султана. За даними Хроніки Литовської та Жмойтської, ватажок походу 1527 р. – це царевич Малай, такий собі татарський Байда – його схоплюють під час битви та за наказом К. Острозького вішають і розстрілюють з лука. За поінформованішим Стрийковським, вождями кримського війська були «царевичі старші» Обускак-Султан (Obuskak Soltan), Джюсуб-Султан (Dziusub Sultan)* і Когучук-бей (Kohuczuk Bij)⁶, допоміжний ту-

³ Але цікаво, що мотив з вищезгаданого королівського листа, де прямо мовиться, що це турецький султан натравив татар на володіння польського короля, щоб відволікти того від справ в Угорщині, у Деція відсутній. Схоже, історик розумів, що угорські зацікавлення Ягелона читачів-німців, прихильних Габсбургам, лише відштовхнуть від його твору.

⁴ Власне, зимові кампанії – то монголо-татарська практика (її зручність у тому, що річки замерзли і кіннота може рухатися як по суходолу) і в тогочасній Україні вона не дивина. Але для західного європейця початку XVI ст. – то таки екстрема. До речі, лист короля від 18.II.1527 р. чітко вказує, що татарське вторгнення мало початковий успіх, бо нападники швидко сунули через «замерзлі болота».

⁵ У згаданому листі короля від 18.II.1527 р. мовиться про «синів ханських» на чолі татарського війська.

* Може йдеться про Бучкака та Юсуфа-Гірейів? Це молодші сини калги-небіжчика Ахмет-Гірея, на той час вони вже стали пасинками кримського хана Саадет-Гірея (1523 – 1532). Бучкак (Бучек)-Гірей вже бував одним з вождів набігу на українські землі ВКЛ влітку 1524 р. Є згадка, що 5.IX.1527 р. Іслам-Гірей привів кримське військо на Оку проти московитів у товаристві царевичів Юсупа, сина Єпанчі (Япанча-салтан, небіж хана Менглі-Гірея?), та двох синів Ахмата Кульгавого (=Ахмет-Гірея), див.: ПСРЛ. – Т. 13. – С. 46.

⁶ Напевно, вождь ногайців-мангитів, які кочували над Дніпром ще у XV ст., а після погрому Великої Орди 1502 р. стали васалами кримського хана. Вони і згодом – у 1546 р. – нагадували володарю-Гірею, що по нижньому Дніпру – то не його, а їх кочування (їх заява звучала так: «Буди тебе ведомо: Днепр деи наш коч, твои татаровы по Непру не кочевали»),

рецький підрозділ очолював «перекопський воєвода» (комендант фортеці Ор-Капи на кримському перешийку?) Ібрагім (Imbraim)⁷. Причому, жоден з них у битві не постраждав (вони «в малій дружині втекли»).

З татарського боку маємо лист кримського хана Саадет-Гірея до польського короля і великого князя литовського Сигізмунда. Він датований 1527 р., але без числа-місяця⁸. Утім, здається, це все-таки акт з-після Ольшаниці – бо хан згадує попередній конфлікт, але вже виявляє готовність залагодити справу миром і спільним союзом проти Москви⁹. Про перебіг війни він повідомляє, що бойові дії велися через те, що великокняжі люди «поламали городи поднепрські» ханські (мова про Очаків, Іслам-Кермен і, вірогідно, Рогачик, які здобув черкаський староста Остафій Дашкович із своєю річковою флотилією у 1523 р.). Кримський хан вважав, що то акції на користь «ногайців», прибічників розбитого раніше кримцями хана Великої Орди Шиг-Ахмета (Шахмата)¹⁰.

див.: *Трепавлов В. В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. – Москва, 2015. – С. 270. З 1688 р. є цікаве свідчення козацького «експерта» ватага Антона Рудого та свіжих экс-степовиків (курських новохрещених калмиків) про зручний маршрут вздовж Дніпра – від р. Карачокрак (=м. Василівка Запорізької обл.) на Кам'яний Затон (гірло-лиман Білозерки, =м. Кам'янка Дніпровська), далі на Рогачиху (Рогачик), Єлпатиху (Лепетиху) і три Каїрки (Мечетну, Середню та Останню-«Последнюю») до урочища Вуливола, звідки вже Іслам-Кермен (=Каховку) видно, див.: *Гуськов А. Г., Кочегаров К. А., Шамин С. М.* Русско-турецкая война 1686-1700 годов. – Москва, 2022 (у Розділі 4). Цілком може бути, що то і є фрагмент «дніпровського коча» ногайців (з можливістю переправ на правий берег у Тавані=м. Каховка і на Кічкасі=м. Запоріжжя).

Схоже, що про цей простір і прохання ногайців у кримського хана в травні 1615 р. Вони просилися «кочевать от Перекопи вверх по Днепру и по упалым речкам, которые пали в Днепр от Руси [отже, принаймні від Кримського перешийку і до Самари, як не до Орелі і Ворекли], и по Донцу. А в Литву к королю от себя послов послали ж, чтоб, де, король повелел им по Днепру качевать и с черкасы [=запорожці] велел быть заодно», див.: *Документи російських архівів з історії України.* – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. – Львів, 1998. – С. 81.

⁷ *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi* Macieja Strykowskiego. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – С. 394; *Стрийковський Мацей.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2011. – С. 18, 914-915 (оскільки це єдиний текст Стрийковського про цю подію, далі посилання не повторюємо).

⁸ *Kołodziejczyk Dariusz.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Leiden-Boston, 2011. – P. 665-669.

⁹ До речі, у повідомленні з грудня 1526 р. про похід на володіння польського короля для московського князя кримських хан зауважив, що то робиться на виконання союзницької угоди з московітами, див.: *Малиновский А. Ф.* Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год // ЗООИД. – Т. V. – 1863. – С. 249 (посилання на «Книга крымских посольств № 6 лист. 112-140).

¹⁰ Підозрюю, що, крім нижньодніпровського осадництва, жертвами війни за першість у степу тоді стали і постійні поселення татар-землеробів (потатарених сіврюків?) на Сіверському Донці (=«Малому Танаїсі»), які згадує, якраз за звістками 1520-х рр., Герберштейн, див.: *Герберштейн С.* Записки о Московии. В 2 т. – Москва, 2008. – Т. I. – С. 443. Тоді ж

Саадет-Гірей спочатку попросив компенсацію¹¹. А потім відповів набігами – попервах меншими силами на чолі із царевичами Азлюбєц-султаном і Іслам-султаном¹², а далі «великим військом» – під проводом молодшого брата хана, Сахіб-Гірея («Сап-Гірей султана»), якому і нижньодніпровські ханські городки дав у володіння (отже, і обов'язок «відплатної акції» до нього перейшов). А коли 1526 р. вдалося порозумітися із небожем-претендентом на престол – Іслам-Гіреєм, який отримав статус калги-султана і офіційного спадкоємця, став можливим і великий загальнокримський похід¹³.

Татари, за описом Деція, здійснили швидкий прорив вглиб земель ВКЛ. Потім вони розвернулися і стали повільно відходити, розпустивши широким фронтом чамбули-загони, аби вибирали здобич («через їх кордон або границю на сотню миль зі швидким поспіхом увійшли і раптово на народ напали, назад рухаючись, з

могло гостріше стати і питання нового правобережного очаківського кордону Кримського ханства – за лінією Саврань – Кодак, який відрізав державу Ягелонів від Чорного моря (отримавши 1509 р. над Волгою численних бранців-ногайців, кримських хан мав намір оселити їх і біля Молдови – «напротив волошской земли»). Цікаво також, що близько того часу Меховіта у трактаті про дві Сарматії (Краків, 1517) уперше окреслив степ як суто козацький терен (крім них тут лише звірі), а кримців вивів від позашлюбного сина (Улана) з середовища заволзьких татар та зауваживши, що Шиг-Ахмет був законний спадкоємець, якого усунув від влади Гірей.

¹¹ Цікаво, що хан згадує лише Іслам-Кермен, який трактує як поставлений для спільної користі кримців і литвинів (отже, тему Очакова, який король вважав збудованим на його власній землі, кримський володар вирішив не піднімати). Іслам-керменські втрати він оцінив на 5 тис. злотих, плюс бранці, їх майно і фортечні гармати, які вимагав повернути. Крім того, ще 4 тис. за два захоплених кораблі. У випадку відмови задовольнити претензії – обіцяв помститися, див.: *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 180-181.

¹² Це явно про виправу 1524 р., на чолі якої стали калга-султан Озбек (Узбек-Гірей), а також Іслам, Бучкак та Янтур Гіреї. Нагадаю, що оскільки з кримцями узгоджено діяли і османи (яких вдалося відбити 2.VII.1524 р. під Теревовлею), того року польський сейм ухвалював спеціальне рішення про війну з турками і татарами, а король видавав універсал до урядників і шляхти земель руських про опір тим нападаючим, які увійшли у кордони держави. Зрештою, сам король прибув до Львова, а у квітні 1524 р. оголошено про загальнодержавне посполите рушення. Наскок у липні 1524 р. був подвійний – спочатку турки, потім кримці. Останні табір-кош закладали аж при Мостиськах. З нього татари спустошили Перемиську і Сяноцьку землі (і було їх так багато, що і на зворотній дорозі з ними побоялися битись, вдалася лише диверсія на дніпровій переправі). Чекаючи на повторення набігу, король оголосив мобілізацію не лише шляхти, але і щодесятого від селян і міщан. У 1526 р. знаний ще один набіг на Поділля (сягнув Волині, а також Белзького та Люблінського воеводств), але, схоже, не дуже значними силами. Див. зокрема: *Górski Konstanty.* Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów // Biblioteka Warszawska 51 (1891). – S. 95-101. А про оборону Теревовлі 1524 р. навіть латинський вірш склав славний Микола Гусовський.

¹³ Насамкінець зауважу, що кримська інтерпретація подій робить з Ольшаницької кампанії не лише історію про черговий набіг кочовиків, але лунає як реквієм за планами Криму стати новою Великою Ордою (Кримська+Заволзька/Ногайська). Де-факто, нездатність кримців «відплатити» за руйнацію нижньодніпровських фортець давала ВКЛ права на Дніпро із Запоріжжям (давнє кочове володіння саме ногайців Великої/Заволзької Орди). Отже, Ольшаниця-1527 – пролог історії козаків-запорожців.

великою здобиччю худоби та людей безперешкодно відступали)»¹⁴. Зауважимо, що тут ми маємо один з перших знаних історикам описів традиційної тактики кримців під час набігу.

Далі, практично за епічним каноном, в оповіданні Деція з'являється герой-рятівник – «гетьман пан Костянтин, князь з Острога». Його особі автор присвячує кілька панегіричних рядків: К. Острозький «з юнацтва своїх талантів у війнах проти невірних Христові ніколи не втрачав/ він також усіх вождів свого часу (як я гадаю) на землі перевершує (своїм мечем християнську кров ніколи не проливав та намагався щита віри ніколи не міняти)»¹⁵. Цей вождь, який, за Децієм, «мався за найгіднішу особу зі свого великого народу», людей беззахисних «жалісні стогони почув» і «з великим поспіхом на Київ рушив». Зауважимо тут, що ці панегіричні характеристики князя К. І. Острозького ще не ставали предметом дослідження вітчизняних острогознавців і суттєво доповнюють досить бідну джерельну базу про цю видатну історичну особу.

Наступні рядки оповідають про труднощі-випробування для героя, який збирає свою богатырську рать. Їх колоритний опис має особливо зацікавити військового історика. Гетьман, «оскільки прорив ворога розрізав навпіл [країну], був змушений блукати поза шляхами»¹⁶. Він особисто порядкував мобілізацією («до литовських панів – особового складу [ополчення]/ усіх запалюючи завзяттям, від себе так спочатку м'яко наказував»). І, зрештою, розпочав погоню («а відтак великими денними переходами рушив за татарами»). Як бачимо, рейд татарських військ углиб ворожої території страшний був, передусім, паралізацією мобілізаційних можливостей збройних сил – оборонців країни¹⁷.

¹⁴ За Йоахимом Бельським, головний удар 26-тисячного війська кримців прийшовся на околиці Пінська, потім вони рушили на землі бельську та люблінську. Один із загонів дійшов під замок Скокувку (в околицях майбутнього Замостя), що належав холмському підкоморію Щасному Замойському. Оборонці замку зробили вилазку і погромили татар. Після цього кримці з полоном рушили назад. Див.: *Kronika Marcina Bielskiego*. – Sanok, 1856. – Т. I-III. – С. 1040. Стрийковський згадував християн-татарських бранців «з Русі, з Поділля і з Підгір'я [себто – Прикарпаття]». О. Гаштовт писав Ю. Радзивілу, що татари діяли навколо Бобруйська та Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті, а любецькому наміснику вдалося тоді погромити один з їх загонів, див.: *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – Київ, 2006. – С. 175 (посилання на: *AGAD*. – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24).

¹⁵ Цікаво, що вірменська «Венеціанська хроніка», писана, вірогідно, сучасником у Кам'янці-Подільському (останній поданий у ній факт датований 1536 р.) назвала вождями переможного війська – «князя Костянтина [Острозького] і Остафія [Дашковича]», див.: *Гаркавец А. Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Алматы, 2002. – С. 1075.

¹⁶ З 1539 р. є спомин, що давніші «гетьмани», коли доводилося боронити ВКЛ від татар, мали за пункт зоседерження «Петриковичі» (м. Петриков на Мозирщині, нині Білорусь), а волинці виходили на сусідні Погориння – до м-ка Бережне під Давид-Городком (маєтність королеви Бони), див.: *Малиновский И.* Сборник материалов... – С. 243. Ймовірно, і гетьман Острозький стартував звідси.

¹⁷ Є звітка, що великий татарський набіг не був несподіванкою для королівського уряду – ще 1526 р. король мобілізував кілька тисяч вояків-найманців з Корони Польської для

Переслідування ворога взимку та ще й спустошеним краєм також було значним випробуванням, тому наздогнати татар вдалося вже під самим кордоном¹⁸ («за 10 миль від Черкас у 2-х денних переходах від славнозвісної річки Борисфен, де Азія свій початок має*»). До річі, звичайно вважається, що битва відбулася біля *Ольшаниці* (нині село Рокитнянської селищної громади Білоцерківського р-ну Київської обл.) над р. Гороховаткою, притокою Росі. Утім, Ольшаницею тоді звалася і сучасна р. *Вільшанка* (Вільшана) на Черкащині (див. у Сарницького в «Описі давньої і нової Польщі» 1585 р.). Михалон Литвин також вказує на річку Ольшаницю.

Можна ще згадати, що Франческо Сперулі (про нього та його твір див. нижче) визначив місце битви як «недалеко від лісу, який Чорним звать» («haud procul a silva quae nigra dicit»). За Й. Бельським, зіткнення відбулося під Каневом «у Ольшаниці», де татари «на ніч розгостилися». Цей автор також додає, що «сніг на той час був великий». Ваповський дописав до Канева ще й міфічний античний топонім (озеро?) Амадок-«*Amadocas*» (його той знаток вченої географії «почерпнув» у Птолемея). Вірменська «Венеціанська хроніка» мовить про загадковий «*K're ortmannij*»¹⁹, за 5 миль від якого відбулася битва.

Зрештою, якщо взяти до уваги ще й оповідь Стрийковського, який писав, що зосереджені в Києві оборонці ВКЛ «гнали татар за Київ миль 40, аж на Ольшаницю [Holsanicę]»²⁰, то досить ймовірно, йдеться про околиці сучасного містечка *Вільшана* (Звенигородський р-н Черкаської обл.). Тут якраз проходить вододіл з Гнилим Тікичем. А ним тягнеться і зручна дорога в південноукраїнські степи (власне, за Сарницьким-1577, Звенигородський ліс – то пункт на Чорному шляху).

Опис погоні у Деція також багатий на деталі:

«в цьому переслідуванні/ мали наші великі труднощі з кожухами/ як на зимовий час, паші не отримували на додачу/ були змушені в руках, кіньми, та битви уникаючи, так багато спочатку підвозити. Утім, коли вони татарським шляхом йшли і, з наближенням, бувало, великі спустошення раптово з'являлися або за пануючих згарищ розташуванням/ про межі [можливостей ворога] мали вони [свідчення] за сучасними татар нічними таборами [та] за величиною маси з'їдених кінських кісток і черепів/ 3-4 по 500 на кожному місці – підкріплялися ними як самі татари, так і бідний полонений люд, щоденно харчуючись».

прикриття Поділля, а також написав листа з оголошенням стану підвищеної боєготовності до повітів ВКЛ, див.: *Малиновский И.* Сборник материалов... – С. 183-184.

¹⁸ У Стрийковського є неясна згадка, що князь Юрій Слуцький ще до загальної битви на Ольшаниці «на Рутці» (Рутка під білоруським Новогрудком?) вже погромив 8-тисячний татарський загін. Утім, в іншому місці він бій Ю. Слуцького на Рутці датує 1511 р.

* Взагалі, за класичною версією, Азія починається за Доном, а не за Дніпром. Тому, можливо, Децій таким *перенесенням кордону* свідомо «випихав» в Азію «спадкових ворогів» своєї держави – Кримський ханат та Велике князівство Московське.

¹⁹ З кипчацької (вірмено-кипчацької) мови це, напевно, «Къара Орманин» – «у Чорному лісі». У вірменській таки Кам'янецькій хроніці Агопа та Аксента (між 1610 і 1652 рр.) місце битви також окреслене як «за п'ять миль від *Керормана*», див.: *Кам'янецька хроніка (уривки)* / переклад і коментарі О. І. Божко // Східний світ. – Київ, 2015. – № 3. – С. 127.

²⁰ Краківська хроніка 1549 р. також пише про «*миль 40 за Києвом*», див.: *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana* // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / wydał K. W. Wojcicki. – T. VI. – Warszawa, 1844. – S. 21.

Те, що «християнські рицарі» таки наздогнали на ночівлі татарське військо, стало для керівництва останнього неприємним сюрпризом. Нагадаю, 1524 р., за попереднього великого набігу, татар переслідували, але на битву не наважилися.

Отож здобалися супротивники у суботній день, 26 січня 1527 р.²¹. Утім, християни не готові були з ходу вступити в бій.

До речі, за королівським листом з 18 лютого 1527 р. сили сторін були такі – у князя Костянтина 7 тис. вершників проти понад 20 тис. ворога (причому 8 тис. кримців з дальших таборів вступили в бій не відразу). За Михалом Литвином під Ольшаницею лічилося 25 тисяч татар проти 3,5 литовців (утім, напевно, щодо «гідних до бою» розрив виглядав менш вражаючим²²). Інші джерела наводять лише кількість татар – 20 тис. (Євреїновський список – ПСРЛ, т. 35); 24 тис., з яких 10 тис. турків (Хроніка Литовська та Жмойтська); 34 тис., з яких 24 тис. вбитих (М. Стрийковський); 26 тисяч татар (Б. Ваповський і М. Кромер у «Промові на погребі Сигізмунда І») ²³; 27 тисяч татар, з яких 7 тис. взяли в полон (анонімна хроніка з 1549 р.)²⁴; вірменська «Венеціанська хроніка» (з кам'янець-подільського збірника) найскромніша – 17 тис. розбитих татар²⁵. Ш. Старовольський у біографії К. І. Острозького в «Сарматських войовниках» називає цифру понад 20 тисяч побитих 1527 р. «під Пінськом» (?) татар²⁶. Число 25 тисяч неприятелів озвучив королівський привілей гетьману Острозькому від 7 серпня 1527 р. на звільнення від мита за коломийську і дрогобицьку сіль²⁷. А приз за перебільшення мав би отримати Ольбрахт Гаштовт, який 1529 р. у «Похвалі короля Жигимонта» подав 40 тисячне татарське військо²⁸. Гадаю, 40 тис. – то вже кругло-фольклорний «стандарт» опису «великого війська».

Утім, напевно, найвірогіднішими є дані з королівського листа, продубльовані і Сперулі – 7 тисяч литовців проти понад 20 тисяч татар²⁹. До речі, попередній раз

²¹ Є лист куявського біскупа Матяша Древицького з Кракова від 15.II.1527 р., де битву неточно датовано «днем святої Доротеї» – себто 6.II.1527 р. 25-тисячне татарське військо там у січні напало на Литву. У битві у 40 милях за Києвом воно обуло повністю знищене, в т. ч. загинуло і три caesareoli-царевича. До полону потрапило 700 найвизначніших татарських воїнів. Своїх полонених відбили понад 40 тис. осіб. Див.: *Acta Tomiciana*. Tomus Nonus. – S. 44.

²² У щоденнику Е. Лясоти є епізод, коли він 1594 р. допитував полоненого татарського мурзу. Той оповів австрійському дипломату, що лише *кожен четвертий* з тих, хто рушив у похід з ханом – гідний до бою.

²³ *Kromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera*. – Coloniae, 1589. – P. 599; *Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec: część ostatnia czasu podługoszowskie obejmujące (1480–1535)*. – Kraków, 1874. – S. 218.

²⁴ *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana // Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. – T. VI. – S. 21.

²⁵ *Гаркавец А. Н. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог...* – С. 1075.

²⁶ *Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy*. – Warszawa, 1979. – S. 185.

²⁷ *Ульяновський Василій*. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С. 71.

²⁸ *Варонін В.* «Пахвала караля Жыгімонта» Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і виданне Першага Статута Вялікага княства Літоўскага // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. – Vilniaus, 2005. – С. 27.

²⁹ Цифри розбитих 20 тис. нападників та 700 з них, які взяті в полон, знає ще недатова-

– 1519 р. під Сокалем – при такому ж розкладі виграли кримці.

Цілу ніч литвини чекали відсталих. Та й в неділю, 27 січня, християнське військо не виступило з табору, попри спроби татар спровокувати битву («Вогонь повсюдно на полі показувався/ відділені їх шикування удавано і з купою коней, гнаних окремо, до своїх торували прохід»).

Маневри на морозі втомили татарських вояків та, що особливо важливо, їхніх коней, а командування кримців, здається, переконало в слабкості і наляканості литовської армії. Відтак, татари стали табором на ніч зовсім недалеко від війська К. Острозького (за півмилі, себто десь за 3-4 км – подолати таку відстань на коні можна досить швидко) та й охороняли свій кіш доволі недбало.

Християни ще перед ранковою зорею, у темряві вийшли зі свого таборища та зуміли заскочити суперника зненацька. Як пише Децій, «коли християни ближче підійшли/ мали вони [татари] пару від спітнілих коней за туман прийняти/ і також уважати, що гомін в інших місцях/ від своїх піднімається/ і, розділені, від Христу вірних атаковані [були] і на смерть биті були».

Отже, гетьман Острозький спромігся нав'язати ворогу свій план битви. Татари не встигли вишикуватись, частину з них вдалося навіть відрізати від їхніх коней. Утім, навколо вождя – юного ханського сина – згуртувалися найбоєздатніші сили (5 тисяч вершників), які вчинили відчайдушний опір³⁰.

До речі, якщо лічити за нижче поданою цифрою загиблих у битві, то це має бути лише ледь чверть особового складу татарського війська. Утім, підозріла однаковість цифр загиблих та коней, взятих як здобич (а їх мало б бути 2-3 на одного татарського воїна), схиляє до думки, що татар навряд чи було суттєво більше 10 тисяч, а отже в ратоборстві взяло участь до половини вояків, себто майже весь особовий склад, який на той час окреслювано формулою «готові до бою».

Сперулі трохи інакше змальовує перебіг битви. Він також оповідає про раптовий напад і початкову успішну різанину неготових до зіткнення татар, але згадує, що далі військо Острозького вступило у важкий бій з 8 тисячами кіннотників, які стояли недалеко від уже розгромлених ворогів³¹. Цілком може бути (це узгоджується з відомостями про військові звичаї татар³²), що в останніх був не один єдиний стан, а кілька (два?) кошів-таборів, розташованих недалечко один від одного. За

ний (але близький до часу події) лист краківського біскупа і підканцлера Петра Томицького, див.: *Acta Tomiciana*. Tomus Nonus. – S. 46.

³⁰ Цілком може бути, що успіхи проти татар ударних панцирних загонів типу західного лицарства (зокрема у битві з М. Глинським під Клецьком 1506 р.), схиляла кримців до спроб відродження підрозділів золотоординської важкої кінноти. Адже і Стрийковський під 1516 р. оповідав про новинку – окремих загін ординців переозброєних у західно-лицарські обладунки. Може бути, у 1527 р. під Ольшаницею кримці ще мали навички і практиків важкої кінноти (а може, то вже була п'ятигірська модель середньоозброєної кінноти).

³¹ «Pari tum quoque fortuna ad octo milia equitum qui e proximis stationibus effusi obviam sius praeda gravibus gratulabundi prodierant, in subitam fugam actos passim ferro absumit» / «Так само пощастило й восьми тисячам вершників, які вибігли йому назустріч з найближчих становищ, де стояли з важкою здобиччю; по привітанні їм довелося втікати, і їх рубали мечем то тут, то там».

³² Див. трактат гетьмана коронного Яна Тарновського «*Consilium rationis bellicae*» / «Рада справи військової» (Тарнов, 1558). Він мав численні перевидання. Сучасний друк див.: *Tarnowski J. Consilium rationis bellicae*. – Warszawa, 1987.

Й. Бельським, відрізані на початку битви від коней татари довго у пішому порядку відстрілювалися з луків.

Християнам довелося напружити свої сили. Билися усі – від самого гетьмана Острозького «до служебника рицарського»³³. Битва розтягнулася майже на цілий день, аж доки всіх татар з їх вождями не перебили³⁴. Живцем ніхто так і не дався³⁵.

Тим часом піша частина татар пробувала тікати з табору, але, як пише Децій, «лише небагато вислизнуло». Їх потім «все-таки знову знайшли і вбили» ще до кінця дня³⁶. Татарські бранці, як побачили своїх, «так кращі з них почали намагатись від тих звільнитися і також билися».

Після битви, за Децієм, нарахували 20 тисяч убитих, велика кількість була й полонених татар³⁷. Захоплено також майже двадцять тисяч коней ворога, «але зовсім заморених і зіпсованих». Відбито й 40 тисяч «голів» своїх, причому до цієї цифри входили як голови худоби, так і людей, плюс ще частина з останніх – то звільнені татарами одноплемінники. Цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримсько-татарських нападів.

До речі, у королівському листі і Сперулі ці «40 тисяч» (власне «до сорока тисяч») стають вже суто бранцями-«християнами». Те саме згодом твердили і Ваповський, і Бельський, і Старовольський³⁸. Меншу цифру відбитих полонених – 30 тисяч – подавала лише анонімна хроніка 1549 р.³⁹. А Стрийковський нарахував аж 80 тисяч звільнених бранців (він додав «обох статей», отже, може бути, він уважав, що його попередники повідомляли про 40 тисяч лише чоловіків).

Анджей Любенецький (бл. 1551 – 1623) у своїй «*Poloneutychia albo Polskiego Królestwa szczęście*» / «Полонеєвтихія або Польського королівства щастя» (1616) згадав ще один епізод кампанії 1527 р. Мова про те, як на Холмщині («у Холмській землі») окремих «немалий загін» татар наздогнав і погромив, а утікачів у р. Вепр потопив, Щасний Замоєський⁴⁰.

³³ Власне, гетьман Острозький богатырською статтю не вирізнявся – як то кажуть, був невисокий на зріст, але серця великого.

³⁴ У королівському листі є згадка, що після бою знайшли зброю ханських синів і тому вирішили, що і вони вбиті. Це мабуть і дало куявському біскупу підставу написати про трьох вбитих царевичів.

³⁵ Герберштейн, який писав саме за звістками з 1520-х рр., згадував, що татари в рукопашній б'ються відчайдушно і в полон не здаються. І в цьому вони відчутно перевершують московитів.

³⁶ Стрийковський згадував, що князь Ю. Слуцький та О. Дашкович вже після основної битви розгромили «другий загін» татар «у Канева та у Черкас», вірогідно, через це битву під Ольшаницею згодом, бувало, звали битвою під Каневом.

³⁷ Цікаво, що у поемі Шимона Пекаліда «*De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor*» / «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців, книг чотири» (Краків, 1600) є згадка Ольшаницької битви. І там зауважено, що знана спільнота острозьких служилих татар постала з бранців взятих на тому бойовищі 1527 р. (див. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/511951/edition/453749/content>, скан 26).

³⁸ *Starowolski Sz. Wojownicy sarmaccy.* – S. 185.

³⁹ *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549).* – S. 21.

⁴⁰ *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego: Z rękopismów Zakładu Naukowego Imienia Ossolińskich. Wiadomość o tém rękopismie i życiu Lubienieckiego zebrał Alex[ander] Batowski.*

Досить вірогідно також, що за описами Ольшаниці-1527 складена і характеристика військового мистецтва князя Костянтина Острозького у «Regum Moscovitarum Commentarii» / «Московських справ коментарі» (Відень, 1549) Сигізмунда Герберштейна (1486 – 1566). Ось вона:

Костянтин багато разів розбивав татар; при цьому він не виступав їм назустріч, коли вони гуртом йшли на грабунок, а переслідував вже обтяжених здобиччю. Коли вони добиралися до місця, в якому, як їм здавалося, вони могли, нічого не побоюючись через далеку відстань, стати відпочити, – а це місце було йому відоме, – він вирішував напасти на них і наказував своїм воякам наготувати для себе харчів у цю ніч, бо на наступну він не дозволить їм розкласти великі багаття. Відтак, провівши в дорозі весь наступний день, Костянтин, коли татари, не бачачи вночі ніяких вогнів і гадаючи, що вороги або повернули назад, або розійшлися, відпускали коней на попас, різали (худобу) і бенкетували, а потім віддавалися сну, з першими проміннями сонця нападав на них і вчиняв їм повний розгром⁴¹.

Повернення переможців додому також було справою непростою. Як пише Децій, від холоду, «від великих трудів/ [та] від важкого ґрунту наші коні так зовсім марніли». Звільненим бранцям-діткам сам гетьман та вельможні пани поступилися теплими каретами, а самі або пересіли верхи на коней, або, траплялось, і пішки долали важкий шлях («і князі самі, пішки, всупереч [усьому] рухаючись з поля битви, десять миль довгих зробити мусили»). Для дітей також пристосували ще й чотири сотні трофейних татарських юрт на гарбах, які тягли волові запряжки. Причому охлялі коні не завжди могли витягнути вози, так що людям доводилося ще й руками їх підштовхувати.

Нестача харчів змусила вдатися до крайніх для тодішніх військових звичаїв заходів – більшу частину полонених було перебито⁴². Як зауважує про це Децій, «з бранців лише шість або сім сотень відібрали, а інших вбити мусили/ отже, окрім руху, для захоплених, в цій дорозі, і битва була».

Про сім сотень полонених із «знатніших» («primoribus») кримців згадував і королівський лист та Сперулі. Й. Бельський просто пише про «сімсот татар пійманих». Таку саму цифру подавав і Ваповський. Анонімна хроніка 1549 р. додає, що з татарських бранців кількох послали «цісарю та папі», себто до Відня та Риму.

Далі у Деція подано реєстр вождів переможців. Це, словами автора листа-реляції, передусім «світлої і вічної пам'яті гідний пан Костянтин князь з Острога⁴³».

– Lwów, 1843. – S. 12. Може бути, це варіація епізоду зі Скокувкою у Й. Бельського, про який вже йшлося вище.

⁴¹ Герберштейн С. Записки о Московии. В 2 т. – Москва, 2008. – Т. I. – С. 464, 465.

⁴² У «Книгах гетьманських» (1577) С. Сарницький засуджував практику вбивства військовополонених, але сам зауважував, що ось свіжо на війні з Гданськом (1577), були у коронному війську ті, хто вбивав бранців-німців і вважав це своїм правом, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 280.*

Самі тодішні кримці, за С. Герберштейном, обтяжені 1521 р. величезним московським полонем, перебили «менш вартісних» бранців, див.: *Герберштейн С. Записки о Московии. В 2 т. – Т. I. – С. 421-423.*

⁴³ Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460 – 1530) – князь з Волині, гетьман великий литовський (з 1497, перший володар цього титулу), воєвода троцький (з 1522), каштелян

«Другий по гетьману пан Гаштольд⁴⁴ воєвода, особа з первісної аристократії і народу (він головний в Литві), [де] воліють панів не на хвилю мати⁴⁵/ хоча божих нещастя за помилки країна все-таки не уникає. Князь Юрій Слуцький⁴⁶/ князь з Чарторийська⁴⁷/ князь з Дубровиці⁴⁸/ князь з Полубина⁴⁹/ пан Юрій Радзивіл⁵⁰, каштелян троцький/ Євстафій⁵¹ вірний лицар, який проти невірних любить хитрощі застосовувати/ гетьман з Києва⁵² та інша шляхта і рицарі попрацювали усі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу».

Опис Стрийковського не знає Гаштовта, Дубровицького (Гольшанського) та Полубинського, князя Чарторийського зве Олександром (насправді мав би бути Федір, сином якого був Олександр), але додає ще імена князів Федора Андрійовича Сангушка (пом. 1547), Івана (пом. 1542) та Олександра (пом. 1555) Михайловичів Вишневецьких. Оригінальний королівський лист Ю. Радзивілові від 28 квітня 1527 р. повідомляв, що монарх отримав звістку про перемогу над татарами «під Києвом» від «посла» Костюшка (боярин василишський?) і дякував трьом вождям походу – «Радзивілу, каштеляну троцькому, спільно з князем Костянтином Івановичем Острозьким, воєводою Троцьким, і з князем Семеном * Слуцьким»⁵³.

віленський (з 1511). За пописом війська 1528 р. особисто виставляв на службу господарську загін в 426 коней.

⁴⁴ *Гаштовт (Гаштольд) Ольбрахт* (1470 – 1539) – канцлер великий литовський і воєвода віленський. За пописом війська 1528 р. мав виставляти на службу господарську найбільший у Великому князівстві Литовському військовий контингент – 466 кінних. Існує панегірик О. Гаштольду, пера Деодата Септення, де згадана його битва з татарами за 40 миль від Києва.

⁴⁵ Тут вказівка на те, що у ВКЛ, на відміну від Королівства Польського, володаря не обирають, він там є спадковим монархом. Відтак, «литовці» любили підкреслювати, що вони вірніші за «поляків» піддані Ягелонів. На це й натякає ультралоаяльний до династії Децій.

⁴⁶ *Слуцький-Омелькович Юрій Семенович* – князь слуцький (бл. 1492 – 1542). За пописом 1528 р. виставляв 433 коні.

⁴⁷ *Чарторийський Федір Михайлович* (пом. 1542) – князь з Чарторийська на Волині, староста луцький (з 1522). За пописом 1528 р. особисто виставляв 32 коні.

⁴⁸ *Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович* (пом. 1536) – князь з Дубровиці на Волині. За пописом 1528 р. особисто виставляв 28 коней.

⁴⁹ Можливо йдеться про *Полубенського Івана Федоровича* (пом. 1528) – князя родом з Підляшшя. Утім, вірогідніше, це племінник останнього – *Полубенський Василь Андрійович* (пом. 1550), маршалок господарський (з 1522), який за пописом 1528 р. мав виставляти 43 коні.

⁵⁰ *Радзивіл Юрій* (1480 – 1541) – каштелян троцький (з 1522), гетьман надвірний литовський (з 1521), згодом (з 1531) гетьман великий литовський. За пописом 1528 р. мав виставляти 260 коней.

⁵¹ *Дашкович (Дашкевич) Остафій* (бл. 1455 – 1535) – староста канівський та черкаський.

⁵² *Немирович (Немирич) Андрій* (1462 – 1539) – гетьман польний литовський, воєвода київський (з 1514). За пописом 1528 р. київський воєвода виставляв 43 коні, плюс ще 17 коней з маєностей дружини («со всіх імений панее его»).

* Тут явно помилка – це міг бути лише вищезгаданий *Юрій Семенович Слуцький*. Утім, не виключено, маємо випадок уживання родового «княжого імені», добре знаний на прикладі кн. Василя Костянтиновича Острозького (1526 – 1608), якого з часом також стали величати Костянтином.

Насамкінець зауважив Децій, що війна була не без втрат, особливо для Київщини (оскільки «не могло це вільно минутися без грабунку від ворога, коли майже [усіх] сигнали, здебільшого поблизу Києва перебуваючи») ⁵⁴. Аби дещо поправити ситуацію, він пропонував саме сюди направити татарських полонених ⁵⁵.

Як завершився марш переможців додому Децій не знає («як [гетьман] з нашими далі він ходив/ я не знаю») ⁵⁶, оскільки реляція гетьмана К. Острозького королю була відіслана ще з походу. Отримали її в Кракові 13 лютого. Наступного дня, надвечір (за календарем, 14-е лютого – це понеділок), у столиці відбулися «народні гуляння» та вшанування переможної битви ⁵⁷. Як пише Децій, люди королівського міста мали «радіти, вогонь запаловати та божу хвалу співати. Королівська величність дозволив багато гарматам з міста в поле палити та певні малювання [мішені?] збивати пострілом звелів ⁵⁸/ поруч з цим інші порядно радість виражали щодо [вістки про] його перемогу над поганями, що з поля битви надійшла».

⁵³ *Korrespondencye* Jana Karola Chodkiewicza / Oprac. Wł. Chomętowski. – Warszawa, 1875. – S. 8-9.

⁵⁴ Ймовірно, той лист О. Гаштовта з 9 червня невідомого року, але між 1522 і 1529 рр. (див. публікацію І. Каманіна: *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. – Кн. 5. – Киев, 1891. – Отд. III. – С. 48), де згадана «велика шкода», вчинена татарами господарському замку в Києві (про яку, як згадує Гаштовт, він вже кілька раз писав), слід віднести якраз до набігу 1527 р.

⁵⁵ Маю підозру, що бодай частина цих полонених (з підкримських ногайців-мангитів?) могла стати почтом, з яким навесні 1527 р. з тривалого почесного ув'язнення в Литві відпустили до Ногайської Орди смертельного ворога кримських Гіреїв, останнього хана Великої Орди Шейх-Ахмета (Шиг-Ахмета). Цілком може бути – це була зайва відплата кримцям за січневий набіг 1527 р.

Щоправда, є сумнівна звістка, що Шейх-Ахмета відпустили ще 1524 р. – за це ногайці обіцяли ВКЛ розорити Крим, а також передати під великокняжу владу Очаків і Іслам-Кермен, див.: *Mousses M. B. Степные войны от Угры до ногайского погрома Крыма (1480 – 1522 гг.)* [Электронный ресурс] // *История военного дела: исследования и источники*. – 2015. – Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480-2015. – Ч. I. – С. 177. Посилання на РГАДА, ф. 89, оп. 1, кн. 1, арк. 286зв.-287. Власне, якщо у рукописі «4» часто-густо лишається підозра, що то невірно відчитане «7». Бо ж відомі звернення з 1525 і 1526 рр. з проханням до короля звільнити Шейх-Ахмета, див.: *Lietuvos Metrika*. Кнуга Nr. 7 (1506-1539). – Vilnius, 2011. – P. 580 і 582.

Власне, рішення про відпуск Шейх-Ахмета на Волгу прийняте було ще 1526 р. – чекали лише супровід від ханських рідних. На звістку про його прибуття, хана-бранця мали без зволікання привезти до Києва і Черкас та передати тому конвою, див.: *Малиновский И. Сборник материалов...* – С. 184.

⁵⁶ Й. Бельський знає, що потім К. Острозький у Кракові в'язнів та «прапорці» татарські презентував королю, який дякував гетьману за перемогу.

⁵⁷ Острозький був першим коронним полководцем, якого, в антично-ренесансному стилі, стали вшановувати тріумфами. І в Кракові – це вже вдруге. Уперше його так славили у Вільно, після перемоги над московітами в Оршанській битві 1514 р.

⁵⁸ Гарматна пальба була тоді у Кракові ще новинкою, пов'язаною з іменем самого короля Сигізмунда I. Ось під 1518 р. краківський хронікар зауважив, що на честь весілля монарха 74 гармати величезні (які за королівським наказом відлили майстри-«артисти» для оборони королівства) «стріляли в поле», див.: *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana* // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. – T. VI. – S. 7.

Про «столичні гуляння» трохи додає краківський хроніст 1549 р. За ним, звістка про перемогу прийшла як сеймував король у Кракові з усіма панами світськими і духовними. Сигізмунд I наказав по всіх костьолах відправити святкові меси і співати хвалу Богу (виконувати пісні-гімни «*de Assumptione Mariae*» і «*Te Deum laudamus*»)⁵⁹.

На останок Децій додав розлогу й малооригінальну, але цілком зрозумілу західному читачеві, проповідь засудження міжусобних чвар-війн між християнами і закликав до єднання проти спільних ворогів. Потім перейшов до такого собі принагідного дайджесту різних новин міжнародного життя (з Московії, імперського Габсбурзького двору, Молдови-Волощини, Туреччини тощо), які власне окреслювали найбільш цікавий для королівського двору Ягелонів «зовнішньополітичний простір».

Підпис наприкінці тексту повідомляв, що лист «відіслано з Кракова 21-го дня лютого 1527». Як бачимо, весь «акт творіння» зайняв у автора реляції не більше 7-8 днів.

Зрештою зауважимо, що до розпочатої Децієм глорифікації битви під Ольшаницею долучилися й «міжнародні» голоси. Так, у Римі єпископ Франческо Сперулі видав промову з цього приводу – «*Oratio R. in Christo. P. D. Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis habita in Pontificiis Sacris Clementis. VIII. ob memorabilem cladem, quam impii Tartari, auspiciis serenissimi Sigismundi Regis, a Polonis nuper acceperunt, ubi obiter de Polonorum cum Tartaris nativo odio, et utriusque gentis moribus, institutes, ac gestis agitur, cum brevi descriptione Sarmatiae Poloniaeque*» / «Промова ... щодо пам'ятної поразки, яку нещодавно зазнали нечестиві татари від поляків під егідою найяснішого короля Сигізмунда, де, до речі, розповідається про природну ненависть поляків з татарами; про звичаї, інституції та діяння обох народів; з коротким описом Сарматії Польської». Вона була видрукована без позначення місця та року видання, але, цілком певно, в Римі 1527 р. Весь текст містився на 4-х аркушах⁶⁰.

За адресата промова Сперулі мала римського папу Климента VII⁶¹. Основним джерелом про антитатарську військову кампанію для красномовця став лист короля Сигізмунда I до папської курії про війну 1527 р.⁶², але іноземний автор звернув ще й увагу на вступне представлення сторін конфлікту – «диких» татар та малознаних в Італії «сарматських» володінь польського монарха.

Це римське видання того ж року передрукували й у Кракові у наближеній до королівського двору друкарні Ієроніма Вієтора під трохи зміненою назвою – «*Oratio Reverendi in Christo. P. Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario*» / «Промова ... щодо пам'ятної перемоги над татарами

⁵⁹ *Kronika od r. 1507 do 1541 spisana* // Biblioteka starożytna pisarzy polskich. – Т. VI. – S. 21.

⁶⁰ *Estreicher K. Bibliografia polska.* – Т. 29. – S. 116.

⁶¹ Цілковито може бути, що папі римському історія про перемогу над мусульманами на той час була особливо доречна. Бо ось того таки 1527 р. понтифік наказав арештувати «пророка» Брандано, який твердив, що вже 1530 р. турки візьмуть у полон папу, німецького імператора і французького короля і аж тоді Бог врятує християнський світ.

⁶² Вище вже порівнювався текст Сперулі з оригіналом листа від 18.II.1527 р.

найяснішого Сигізмунда короля польського і великого князя литовського. Року Божого 1527-го, місяця січня»⁶³. Згадувало про битву під Ольшаницею й німецькомовне летюче видання (протогазета) «Neve Zeitung aus Polen von wunderlichen Geschichten in Polen, Ungarn und Böhmen auch von adern Ländern» / «Нова газета з Польщі про дивовижні діяння в Польщі, Угорщині та Чехії, а також інших країнах» (Б. м. д., після 14.ІІ.1527)⁶⁴.

Згадка «Ольшанки» (битви під Ольшаницею 1527 р.) в «надгробку» князя К. І. Острозького в книзі А. Кальнофойського:

Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętoudotwornym Monasteru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach. [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638.

⁶³ [Speruli F.] Oratio Reverendi in Christo. P. Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis. VII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. – Cracoviae, 1527.

⁶⁴ Припускаю, що триумф Ольшаниці-1527 міг підвести ризик і під практикою отримання польським королем у кримського хана формальних ярликів на землі Русі (останній такий акт був 1514 р.).

* * *

Насамкінець зауважу, що твір Й.-Л. Деція про битву з татарами під Ольшаницею 1527 р. демонструє достатній рівень освоєння історичним письменством Польського королівства загальноєвропейських ренесансних практик укладання військових реляцій, хоча, як ми бачили, автор ще чувся невпевнено перед західним читачем і волив, аби з його текстом попрацювали досвідчені редактори. Децієв стиль вражає рельєфністю деталей, увагою не лише до акту битви, але й до рутинних «технологій» тогочасної війни.

Врешті-решт, «Надісланий лист...» наразі може бути поданий взагалі за найкращий у річпосполитській історіографії опис «зимової кампанії» на південному кордоні України⁶⁵. Цінний твір Деція також і як джерело до біографії однієї з культових постатей вітчизняної історіографії – князя Костянтина Івановича Острозького (Ольшаниця-1527 – цей реванш за Сокаль-1519 – цінувалася й пізнішою панегіричною традицією про нього⁶⁶).

Утім, особливо слід відзначити зусилля автора «Надісланого листа» щодо «вписування» українських подій до зрозумілих європейцю контекстів. Зокрема, мова про наголос на важливості цієї ділянки Великого Кордону християнського світу для організації опору турецько-татарській загрози – на той час «надзавданню» цілої європейської політики.

⁶⁵ Досі, напевно, найпопулярнішим джерелом щодо цієї теми був параграф «Кримські татари» з «Опису України» Г. Боплана. Але, здається, там описана технологія «зимового набігу» для відносно невеликих татарських загонів.

⁶⁶ Див. зокрема пасажі про битву у М. Кромера в «Промові на погребі Сигізмунда І» (1548) (для українського читача спопуляризовані в параграфі про кн. К. І. Острозького у доповненому М. Пашковським виданні 1611 р. хроніки А. Гваньїні, див.: *Гваньїні Олександр*. Хроніка європейської Сарматії / упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – Київ, 2007. – С. 405); або згадку «Ольшанки»-Ольшаниці в «надгробку» князю К. І. Острозькому-«руському Сципіонові» у «Тератургемі»-1638 Атанасія Кальнофойського, див. вище фото сторінки зі стрілкою, що вказує на *Olszanke*.

Розділ 2

Молдовське передпілля: війна Івоні 1574 р. (за Ш. Старовольського «Про справи Сигізмунда I» 1616 р.)

Історія війни Івоні та подвигів козацького гетьмана Івана Свірчовського-Свирговського описується зазвичай за творами сучасників подій – Леонарда Горецького та Яна Ласицького¹. Але існує й пізніший текст, який не увійшов до історіографічного канону – авторства історика-ерудита Шимона Старовольського². Він цікавий як «конструювання минулого» у світлі вже сформованого козацького і, ширше, прикордонно-українського нарративу в історіографії Речі Посполитої. І прикметно, що молодий вчений, якого згодом зватимуть – за енциклопедичний розмах творчості – «польський Варон», обрав саме таку тематику для своєї першої праці³.

Шимон Старовольський
(бл. 1588 – б.ІV.1656)

Народився у Старій Волі під Пружанами – тоді це була територія Брест-Литовського воєводства (ВКЛ), прилегла до воєводства Волинського (Корона Польська). Походив із сім'ї зубожілих бояр і був п'ятим сином у родині. Усі його старші брати обрали військову кар'єру та, у свій час, полягли в різних битвах. Молодість Старовольський провів при магнатських дворах (кар'єрний «старт» на службі канцлера і великого гетьмана коронного Яна Замойського у 1605 р.). Із княжичами з дому Острозьких (дітьми князя Олександра) вчений-вихователь здійснив між 1608 та 1611 рр. мандрівку Західною Європою.

З 1612 до 1618 рр. Старовольський навчався у Краківській академії. Тут уперше він зайнявся історіографічною працею: 1616 р. видав у Кракові накладом у 50 примірників працю «De rebus Sigismundi Primi» / «Про справи Сигізмунда I», яку дедиковав королевичеві Яну-Казимиру Вазі. Утім, оскільки батько останнього – король Сигізмунд III – образився через наведену в книзі інформацію (що його дід Густав став королем з простого губернатора), наклад праці Старовольського був сконфіскований. Сам автор, аби не будити лиха, на деякий час залишив Краків. Вірогідно, ця справа закрила для вченого молодика можливість кар'єри в королівській канцелярії.

Тому, після отримання ступеня бакалавра (диспут на тему писань давньоримського історика Салюстія) у 1618 р., Старовольський залишається при університеті. Уже влітку того самого року він став доцентом *extraneus* (позаштатним) – викладав

¹ З сучасної історіографії найсвіжішою книжкою є хіба: *Milewski Dariusz. Polsko-mołdawskie stosunki polityczno-wojskowe w latach 1538-1595. – Oświęcim, 2022. – 232 s.*

² Сам Старовольський при розділі про Леонарда Горецького в «Письмеників польських сотня» (Франкфурт, 1625) не втримався дописати (на стор. 65) – див. *більше* про Івоню наприкінці 4-ї книжки наших «Про справи Сигізмунда I, короля польського».

³ Маю підозру, що молодий Старовольський, як і багато його сучасників, міг бути під враженням від молдовської авантюри князя Самійла Корецького 1615-1616 рр. Тоді гетьман-козак Я. Свірчовський взагалі виглядав для нього як історичний «аватар» гетьмана-козака С. Корецького.

«Політику» Ліпсія. Навесні 1619 р. коментував студентам римську історію Салюстія.

Вірогідно у зв'язку із цим педагогічним навантаженням постала «*Peni historicum*» / «Страва історична» (Венеція, 1620; Рим, 1653). Це зразок латиномовного порадики для бажаючих вивчати історичні твори. Його вважають першим у Польському королівстві нарисом з методології історії⁴.

Був Старовольський, між іншим, і секретарем гетьмана Я.-К. Ходкевича (1620) та автором погребової промови на його честь («*Oratio in obitum ... Caroli Chodkiewiczii*»). Краків, 1622). Утім, це був витвір цілком у конвенціях риторики, а не історіографії.

Загалом вченого поціновувано як вихователя магнатських синів. Старовольський подорожував по Європі із вельможною юнною, крім згаданого туру з Острозькими, ще тричі – з Сапегами, Потоцькими і Конецпольськими. Загалом відвідав Нідерланди, Бельгію, Німеччину, Австрію, Францію, Італію і, можливо, Іспанію.

Священницький сан Старовольський прийняв 1639 р. і відтоді був пов'язаний з двором краківського єпископа (1635-1642) Якуба Задзіка, а згодом його наступника – єпископа (1642-1657) Петра Гембіцького. 1624, 1633 і 1652 рр. відвідував Рим. На схилку життя став краківським капітульним каноніком.

Вчений-енциклопедист, Старовольський був однією з найвидатніших постатей свого покоління в Речі Посполитій. У царині історії, крім вже згаданих «Страви історичної» та «Про справи Сигізмунда I», він відомий як автор «*Scriptorum poloniarum Hecatontas*» / «Письменників польських [чудова] сотня» (Франкфурт-на-Майні, 1625; 2-е вид.: Венеція, 1627⁵). Згодом доповнена твором про ораторів з Речі Посполитої «*De claris oratoribus Sarmatiae*» / «Славні оратори Сарматії» (Флоренція, 1628), ця праця стала першим біографічним та бібліографічним компендіумом про річпосполитських вчених.

Старовольський є також автором трудів з історії церкви: «*Vitae Antistitum Cracoviensium*» / «Життя краківських єпископів» (Краків, 1656) – текст важливий для історії краківської діоцезії, а також «*Epitome conciliorum...*» / «Короткий виклад рішень» (Рим, 1653) – посібник з історії церкви перших століть християнства. Неперехідне значення для науки мала праця «*Monumenta Sarmatarum*» / «Пам'ятник сарматів» (Краків, 1655), що містить близько 1900 надписів надгробних з теренів цілої Речі Посполитої.

Відгукнувся історик і на смерть Сигізмунда III, присвятивши останньому окрему погребову промову «*In obitum ... Sigismundi III*» / «На смерть ... Сигізмунда III» (Антверпен, 1632). Причому, вираховуючи «діяння» цього монарха, не обійшов і козацьку проблему. Коротко оповів про Куруківську кампанію-1625. Серед «героїв» цього королювання історик згадав і славних подвигами на морі Марка Якимовського та Івана Сулиму.

⁴ Назва твору нав'язувала до виданої 1579 р. у Базелі збірки текстів з історичної теорії – «*Artis historiae peni*» / «Мистецтво історичної страви». Про внесок Старовольського до історії історіографії див.: *Topolski J.* «Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą» (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii) // *Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M. Boguckiej.* – Warszawa, 1997. – S. 201-207.

⁵ Сучасне видання польського перекладу Є. Старнавського див.: *Setnik pisarzy polskich* (Краків, 1970).

Новому польському королю Владиславу IV Старовольський також написав панегірик «Panegyricus ... Vladislao Sigismundo ... consecratus» / «Панегірик ... Владиславу-Сигізмунду ... богорівному» (Антверпен, 1633). Утім, у порівнянні з попереднім твором, панегірична лінія тут явно горує над аналітичною (новий король славиться як «відновитель безпеки Сарматії» і, до речі, як зверхник доблесних вояків – зокрема і «Cosacosque terra iuxta ac mari bonos» / «козаків добрих і на землі, і на морі»).

Взагалі перу цього автора належить кільканадцять панегіриків. Вони присвячені як сучасним вельможам, так і інституціям (орден камедулів, краківський університет), а також ще й історичним особам (Вінцентій Кадлубек).

Української проблематики Старовольський прямо торкнувся, якщо не рахувати згаданої першосинтези 1616 р., ще у політичній брошурі «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich» / «Побудка або рада щодо усунення Татар перекопських» (Краків, 1618). Згодом, у книжці «Eques Polonus» / «Лицарство польське» (Венеція 1628⁶), він присвятив запорозьким козакам окремий параграф⁷.

До свого популярного твору «Sarmatiae bellatores» / «Сарматські вояки» (Кельн, 1631) Старовольський включив, зокрема, й нариси про козацьких ватажків – Остафія Дашковича, Івана-Яна Свірчевського, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Сагайдачного. Причому, перші два нариси – це популяризація обробок з синтези 1616 р.

Зрештою, на сторінках «Institutorum rei militaris, Libri VIII» / «Настанов військової справи» (Краків, 1639; Краків, 1640; Амстердам, 1641; Флоренція, 1646 – кишеньковий варіант видання), він яскраво «вписав» запорожців до історичних (аж до античності) та сучасних контекстів військового мистецтва. Спирався вчений і тут «сам на себе» – на згадану працю 1628 р.

Крім цього, певний інтерес з точки зору україніки мають «турчики» Старовольського. Мова про: «Wielkiego Turka listy» / «Листи Великого Турка» – переклад латиномовної книжки Лаудівіуса* з 1512 р., «Dyskurs o wojnie tureckiej» / «Дискурс про війну турецьку» (після 1633), «Wyprawa i wujazd ... woyska ... sułtana Amurata ... na woynę do Korony Polskiej» / «Виправа та виїзд ... війська ... султана Амурата...» (1634), «Ad Principes Christianos de pace inter se componenda belloque. Turcis inferendo» / «До володарів християн про мир між собою, аби турків спинити» (1645?).

Значущими для україніки були і розділи «Русь» і «Русь Червона» з країнознавчого трактату Старовольського «Polonia» (Кельн, 1632; наступні латинські видання – 1652, 1656, 1733-4, польський переклад – Вільно, 1765, сучасне видання – Краків, 1976)⁸. Оригінальною рисою цього трактату-путівника була увага до пам'яток архі-

⁶ Є давній польський фрагментарний переклад: *Wypis z Symona Starowolskiego «O sposobie woiowania u bronienia Oyczyzny w Roku 1628» // Paprocki Franciszek. O sprawie rycerskiej polskiej Historia z roznych autorow oyczystych u postronnych u konstytucyi seymowych zebraana.* – Т. II. – Łowicz, 1776. – S. 270-279.

⁷ Мій розбір козацького фрагменту див.: *Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). – Київ, 2021. – С. 181-203.

* *Laudivio Zaccchia de Vezzano* (Lauduvio Vezzanense, Laudivius Hierosolimitanus). 1-е видання його «*Epitolaе Magni Turci*» – Неаполь, 1473.

⁸ Мій розбір цих країнознавчих фрагментів див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіо-

текстури та мистецтва, що проявлялася при описі міст та земель.

Та повернемося до цікавої тут історичної монографії молодого Старовольського про часи Сигізмунда I – твору «De rebus Sigismundi Primi» / «Про справи Сигізмунда Першого» (Краків, 1616)⁹. До нього доволі штучно – як остання книга IV – було приєднане й оповідання про бурхливе господарювання Івоні в Молдові (1569-1574 pp.)¹⁰.

З опрацювання цього сюжету Старовольський виніс стійкий інтерес до постаті Яна (Івана) Свірчовського. Та як уже йшлося, цей таки твір послужив основою для подальших апологій істориком О. Дашковича як засновника українського козацтва. Отже, це справді початок-рамка козакознавчих студій цього автора.

Причому, легкість у поводженні з фактами у Старовольського-історика вражає. Фактично він «переписує історію», представлену більш-менш сучасниками подій, у відповідності із «новими віяннями»¹¹. Робить з історичного спомина «бажане минуле». Власне, молодий історик явно мітив у пропагандисти. І як міфотворець від історіописання він таки зробив багацько – хоча його авторство ідейними спадкоємцями нерідко і затиралося.

Серед своїх взірців Старовольський – на 1616 рік ще історик-початківець – у передмові («Ad Lectorem») згадав лише хроніку Йоахима Бельського, історіографічний бестселер 1597 р.¹². Фактично молодий вчений вільно переклав з польської на латину сторінки 711-717 тієї праці. Його власні інтерпретації-додатки досить незначні. Деякі рядки нагадують латиномовний твір Леонарда Горецького «Опис війни Івоні» (Франкфурт, 1578)¹³, але є факти відсутні і у Бельського, і у Горецького¹⁴. Теоретично, Старовольському міг бути знаний ще твір Б. Папроцького «Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den

графія України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2008. – У 2-х ч. – Ч. 1. – С. 215-235.

⁹ Єдиний нині знаний примірник зберігається у бібліотеці Старого Міста Варшави, див.: *Simonis Starovolscii// De Rebus// Sigismundi Primi, Poloniarum Regis invictissimi virtute et auspicio, gestis.// Libri Quatuor*. Cracoviae, In Officina Lazari, Matth: Andreouien[sis]. excussit. Anno 1616. 8nlb. + 305 + 8nlb.

¹⁰ Стор. 265-305 того стародруку.

¹¹ Характерний приклад такого роду в попередньому описі королювання Сигізмунда Старого – це згадка про заколот князя Михайла Глинського 1508 р. Цій особистій авантюрі аристократа Старовольський вирішив надати «національного звучання». Він ствердив, що той хотів за рахунок Литви (=Великого князівства Литовського) відродити «Київську монархію» (див. стор. 17). У такий спосіб тема «руського відродження» і конкуренції русинів з іншими «націями» Речі Посполитої, котра для покоління Старовольського була «горячим питанням», отримувала потрібний історичний прецедент.

¹² Між іншим, там – якраз за текстом після оповіді про війну Івоні і Свірчовського 1574 р. – вміщена і розлога характеристика козацтва. Отже, лишалося зробити останній крок, аби поєднати обидва сюжети. І Старовольський його зробив.

¹³ Його напевно знав і Й. Бельський, але використовував не цілком. Цікаво, що 20-томна хроніка народу польського Горецького, про котру він і в «Описі війни Івоні» згадує, була доведена до смерті Сигізмунда I. Отож, поєднання в одному творі Старовольського історії королювання Сигізмунда I (1506 – 1548) і війни Івоні (1574) вже не виглядає зовсім несподіваним.

¹⁴ Зокрема, про звитяжний двобій ротмістра-сотника Соколовського з татарським ватажком.

Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni» / «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів...» (Б. м. д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.)¹⁵.

Розпочинає своє оповідання Старовольський зі смерті польського короля Сигізмунда-Августа у 1572 р. Історик мав якимось зв'язати новий сюжет із попередніми матеріалами, що стосувалися винятково часів Сигізмунда Старого, який помер 1548 р. Тому оповідач вдається до зауваження, що Сигізмунд-Август був *таким самим* щасливим у справах королем, як і його батько (на підтвердження цієї тези Старовольський доволі туманно висловився про війну в Лівонії, яку, мовляв, успішно вів і, коли схотів, закінчив померлий 1572 р. король). Після цього, деталі (=повтори) оповідачу справді не гріх і опустити.

Далі історик згадує, що ще як Сигізмунд-Август був живий, хоча вже і хворів, гетьман Юрій Язловецький добився від молдовського воєводи Івоні письмової присяги на вірність Польській Короні як васала. Історик зауважив, що то сталося після «багатьох воєн», напевно, маючи на увазі тривалу історію польсько-молдовських стосунків.

Тут Старовольський вирішує повідомити як отримав свою владу Івоня. Його попередником був господар Богдан, який визнавав зверхність османів. З підданими він поводився жорстоко – зокрема, наказував вбивати чимало знатних людей. Власне, підкреслювати турецьку (тут протурецьку) тиранію – то ідеологічний штамп для західнохристиянського автора. Бо, зрештою, у терорі проти знаті звинувачували і милого Старовольському Івоню (Івана Лютого).

Новопоставленому господарю, за оповіддю польського історика, швидко довелося зіткнутися з конкурентом за престол. Старовольський пише, що Петро¹⁶, брат «молдовського» (насправді, син волоського – *Д. В.*) господаря¹⁷, людина багата і амбітна – запропонував султану за призначення його молдовським воєводою велику суму грошей.

Турок фактично влаштував аукціон – він запропонував Івоні заплатити стільки ж за збереження трону. Але той, подумавши, відповів, що готовий зброєю відстояти своє право і славу Христового імені. І почав мобілізацію війська. «Чауш» (тут мова про турецького адміністратора на кордоні з Молдовою) також почав готуватися до каральної виправи. Івоня ж звернувся за допомогою до «козаків з Поділля, чия доблесть була йому добре відома, і чие ім'я вже було велике по всій Сарматії»¹⁸.

¹⁵ Єдиний відомий примірник цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці. Ймовірно, це той самий текст Б. Папроцького, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні» і Л. Горецький, див.: *Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit.* <...>. – Francofurti, 1578. – Р. 58.

¹⁶ Мова про *Петра V Кільгавого*, сина волоського господаря Мірчі V Пастуха.

¹⁷ У Бельського Івоня «волоський» воєвода, а Петро брат «мультиянського». Старовольський відчитав то специфічно – повсюдно де про Молдову пише «Волощина, волоський», а про Волощину «Молдова, молдовський».

¹⁸ У Бельського – Івоня звернувся до козаків як «людей собі вільних і мужі між ними добрі», бо польський король Генріх Валуа відмовив йому у підтримці.

Ті погодилися підтримати молдовського господаря чи то, як пише Старовольський, послали на «визволення християн від варварської тиранії» 1200 сильних мужів¹⁹. Останні спішно переправилися через Дністер при Хотині.

За Старовольським, вожді тих воїнів були найвидатнішими за доблестю, але і всі інші мали гарну лицарську репутацію. До речі, тут історик (слідом за Бельським) робить помилку – називає командирами Свірчовського (реальної постаті) і Барсана (спотворення повідомлення Горецького про «Барян»/ мешканців м. Бару, які були особливо помітні у війську тих подільських козаків).

Івоня чекав на прибуття козацького полку, аби із ним спочатку вдарити на конкурента Петра, ще до того як турки розгорнуть усі свої військові сили. Це могло дати воєводі-повстанцю час і нові ресурси проти турецької потуги.

Швидкому прибуттю козаків – і то без жодної платні чи застави – Івоня дуже зрадів. Він наказав забезпечити прибулих найкращими харчами і сам влаштував для них бенкет, ще й з бронзових гармат їм салютував («на знак щастя»).

А невдовзі підніс і коштовний подарунок – золото (монети) на срібних тарелях. Сказав, що оскільки козаки прийшли до нього без усякої платні, то справедливо і їм від нього отримати дари безкоштовно.

Ті гонорово відповідали, що вони прийшли битися за славу, а не за золото. Але потім поступилися вмовлянням і взяли дари. Воєвода визначив козацькому війську місце у таборі і прислав під вечір усьому вояцтву шість бочок вина і 600 срібних монет (отже, по чарці та півталяра на кожного козака?).

Зранку Івоня сам іде і скликає прибулих союзників до свого намету. Тут воєвода виголошує для них взірцеву промову, в якій пояснює причини цієї війни і чому він покликав на допомогу мужніх подолян.

За тими красними словами, діяти проти бусурман майбутній володар Молдови мав наміри ще змалку. Старовольський тут (не за Бельським) зауважує, що є вірогідна звістка, що Івоня народився у Мазовії і дитинство провів на дворі Миколая Фірлея, гетьмана («полемарха») польського²⁰, а вже потім був завезений до «Візантія» (тут йдеться про Константинополь), де на нього впливали турки.

І зглянувшись на страждання своїх підданих-молдован, підсумував Івоня, він став шукати війська на допомогу. Аби не образити лицарську честь, воєвода навіть залишив відкритим питання платні (мовляв, грошима доблесть не виміряти і, раптом, точна сума не видасться вам гідною чеснот таких героїв). Далі Старовольський нанизує стереотипні компліменти на тему, що справжні лицарі звикли шукати битви (і їх радше стримувати, чим прохати повоювати приходиться); вони таки б'ють-

¹⁹ Цікаво, що у найбільш помітних на кордоні з Молдовою магнатів – подільського воєводи Миколая Мелецького і волинського князя Василя-Костянтина Острозького був свій претендент на господарство – усунутий Івонею господар Богдан Лепушняну. Останній навіть поїхав шукати підтримки до Москви, де ще й з австрійським дипломатом встановив контакт. Про що той доповів 15.V.1575 р., див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв.* – Т. I: 1408-1632. – Москва, 1965. – С. 140-141 (переклад за: *Ниртузакі*. в. II/7, pp. 741-742. Мелецький названий «Мільницьким», а Острозький «Костянтинном»). За полком Свірчовського мав би стояти коронний гетьман Юрій Язловецький, але прямих доказів того немає.

²⁰ *Фірлей Миколай* (1460 – 1526) – гетьман великий коронний (1515 – 1526).

ся не за золото, а за безсмертну славу; та зрештою, християнам прийти на допомогу одновірцям – то святе.

Івоня запевнив також, що навіть невеликий загін союзників багато чого вартий. Тож воєвода сподівався на щасливу перемогу над огидним ворогом. Закінчив промову він словами «моя фортуна – ваша фортуна», отже зв'язав своє і козацьке майбутнє.

Воєводі гречно відповідав Свірчовський. Він зайвий раз зауважив, що козаки прийшли битися не за гроші, а за славу. Бо вони вважають справу Івоні – боротьбу з бусурманами – справедливою і гідною усілякої підтримки. Козаки вірять у перемогу, бо її дарує Бог. Вони готові стояти з Івонею до кінця, аби він також тримався союзу із ними і Річчю Посполитою («Польщею»).

Далі знову говорив чи то вже закругляв розмову молдовський воєвода. Він зажадав від вояків Свірчовського слухатися загальних наказів по війську і вчерегове покликав командирів на обідній бенкет.

Тимчасом непритель також збирав сили. До претендента Петра у Волощині прийшло 30 тисяч турків і 2 тисячі угорців. Підтурецьким адміністраторам султан Селім наказав всіляко сприяти справі свого нового ставленика.

Підпорядковане Петру Кульгавому 40-тисячне військо рушило до річки Молдови²¹. Тут було вдосталь припасів і паші для коней, тому командування вирішило у цьому місті дати змученим дорогою воякам кількадечний перепочинок.

Почувши про це від шпигунів, Івоня відправив у під'їзд-розвідку козаків Свірчовського, яким додав ще й 6 тисяч молдован. Козацький ватажок рухався тихо і вночі напав на 4-сотенну сторожу ворожого війська²². Ті боронилися безладно і дозволили захопити язиків. Останні розповіли, що військо Петра не готове до битви – навіть табору з огорожею не заклало (різні загони стоять кому як зручно біля річки і гір).

Свірчовський послав ті звістки Івоні. Радив зараз напасти на розслабленого і сплячого неприятеля. Івоня погодився і прибув з основними силами о 3-ї години ночі. Розділивши армію на три корпуси (центр і два крила-фланги?), він з гуком і сурмами напав на сплячих.

Причому, першим на них наскочив Свірчовський, який командував на правому фланзі. Ледь очунавшим туркам прийшлося битися пішо, бо їх відрізали від коней на випасі.

Сам Івоня вдарив на яничар, які також не втримали позицію і почали тікати. Зі сходом сонця побачили багато полонених. Утім, воєвода-переможець наказав перерізати своїх ворогів і, зокрема, з турків нікого живим не лишати²³. Здобуло переможне військо і багаті трофеї, бо, як пише Старовольський, «варвари» (турки) звикли на війну брати половину свого майна.

²¹ Про річку Молдову є у Бельського. За іншими джерелами, місце, де 14.IV.1574 р. відбулася битва, було під селом *Жиліште* (біля Фокшан в Румунії). Річка ж Молдова це права притока Сірету. Вона недалеко Ясс і Сучави – головних міст Молдовського воєводства Івоні (від Фокшан там далеченько).

²² Тут і далі нічні напади Свірчовського – це «винахід козацького фортелю» від Старовольського. У Бельського про те немає.

²³ Цього і далі про багатства турків у Бельського немає.

Утім, претендент Петро Кульгавий з братом-волооським воєводою Олександром²⁴ і командири турків встигли втекти до замку над Дунаєм. Щоправда, дорогою, і особливо на дунайських переправах, вони втратили ще немало людей.

За ними рушило військо Івоні, спустошуючи ворожий край. Вони підступили під стіни Бреїли, де був турецький гарнізон. Івоня зажадав (через посланих двох полоняників) у коменданта-турка видати його ворогів (інакше воєвода візьме штурмом місто).

Бусурманин не злякався. Він послав до Івоні 4 посланців, через яких відповів, що пригостить гостей дуже черствою їжею з жерл гармат фортеці²⁵. Воєвода-молдованин розгнівався і наказав обрізати послам вуха, носи і язика (отже, поступив із ними як із злочинцями – Д. В.).

Військо Івоні пішло на штурм. Бій тривав три години – аж доти як Свірчовський не скинув оборонців зі стіни і не увірвався з козаками через вежу-браму до нижнього міста²⁶. За ним пішла уся піхота – почався грабунок того багатого міського центру. Старовольський (за Бельським) зауважує, що Бреїлу турки захопили вже здавна і накопичили тут чималі скарби.

Івоня наказав нищити і населення міста (відмовившись від можливості переселення його до міських осередків Молдови). Але треба було ще розібратися із замком-цитаделлю, куди відступило немало оборонців. І вони розуміли – порятунком лише у зброї і готувалися битися до кінця.

У таборі Івоні також ретельно готувалися до штурму на наступний день. Тут сподівалися розбити стіни замку гарматами.

Утім, надійшла звістка, що 15-тисячний корпус турків йде на допомогу обложеним. Отож Івоня розділив свої сили – сам лишився далі облягати Бреїлу, а Свірчовського, якому найбільше довіряв, відправив із 8 тис. молдован назустріч турецькій підмозі.

Козацький вождь знов напав на супротивника у темряві. Бій був затягтий. І турецький командувач («Баша»), і Свірчовський особисто надихали своїх підлеглих словом і ділом. Зрештою, козацько-молдовський загін переміг – ворог почав тікати і лише тисяча відступаючих досягла Тягині (Бендер). Сам зраний Баша врятувався від козаків, які оточили його було на полі бою, лише завдяки своїм бойовим вмінням і баскому конику.

Свірчовський рушив за втікачами та захопив їх табір. Але тут від полонених він дізнався, що то був лише авангард турецької армії, яка підсилена ще й кількома тисячами татар.

Козацький ватажок послав сповістити про ті новини Івоні під Бреїлу. Той розуміючи, що проти татар, які покладаються у війні на швидкість, треба також діяти швидко, зняв облогу і рушив з усім військом до Свірчовського під Тягиню.

Військо Івоні тихо підійшло ще вночі і стало неподалік таборів Свірчовського та його турецьких супротивників. Козацький вождь знову особисто оглянув місце

²⁴ Олександр II Мірча – волоський воєвода (червень 1568 – квітень 1574, травень 1574 – 11.IX.1577).

²⁵ Бельський конкретніший тут – з чотирма турками турок-комендант послав 10 великих і 10 малих гарматних куль-ядер. Мовляв, ось такими стравами вас пригощатиму.

²⁶ У Бельського козаки при штурмі Бреїли не згадані.

майбутньої битви та розташування турків (отже, підготовка плану зіткнення була, напевно, на ньому).

А зі сходом сонця війська рушили один на одне. Бій був затятий і кривавий. Але молдовани Івоні виявилися енергійнішими та хоробрішими і, зрештою, взяли гору.

Турецький командувач-Баша спочатку тримався мужньо. Але, вражений втратами, почав відступати з кіннотою. Хіба, аби його не звинувачували у втечі, турок удав, що має повернути до бою татар, вождя яких тоді прохромив списом Соколовський, один з козацьких командирів²⁷.

Підлеглі Баші також почали втікати – до лісу чи за стіни Тягині. Їх табір захопили переможці, причому Івоня знов наказав бранців не брати.

Свірчовський запропонував відразу піти на штурм Тягині. Турецький гарнізон напружував усі сили для відсічі (навіть жінки і немічні підносили каміння, аби жбурляти його зі стін).

Спочатку туркам вдавалося стримати штурм. Утім, Єремія, командир молдован²⁸, пройшов вздовж стіни і виявив слабе місце. Там його вояки змогли увірватися до міста.

Турки відступили до замку-цитаделі. Вони мали значні втрати – сам комендант загинув. Але й Івоня не важився на новий штурм – він вирішив вдатися до облоги замку, сподіваючись, що голод зробить справу за зброю.

Старовольський тут зауважив, що Тягиня – то фортеця зі стратегічним значенням. З неї і на Молдову зручно нападати, і турецькі околичні володіння легко контролювати.

Тимчасом, Івоня, сам лишаючися з військом облягати Тягиню, відпустив Свірчовського з 6 сотнями козаків спустошити околиці Білгорода-Дністровського. Той успішно зробив це – бо дезорганізований супротивник не здатний був чинити помітний опір. Козаки набрали тут чимало здобичі (навіть у місто вони вдерлися, зламавши ворота – утім, фортецю не штурмували).

Але турки швидко оговталися. І, за допомогою татар, спробували надати допомогу обложеної Тягині.

Івоня вирішив дати свіжим турецьким силам битву в полі. Молдован він поставив позаду війська у засідці. А козаків вивів наперед і розділив на три рівних загони. Вони мали по 400 вояків – перший зі стрільців-мушкетерів за щитами²⁹, другий з лучниками, а третій зі списниками³⁰.

Татари вдарили з флангу, швидко прорвалися в тил і кинулися грабувати табір.

²⁷ Ймовірно, це нащадок Яна Соколовського, ротмістра піхоти в гарнізоні Кам'янець-Подільського 1499-1502 рр. Може, мова про підляшанина *Якуба Соколовського*, який служив із почтом 3-кінним у роті Прокопа Сенявського 1563 р., а наступного року, незадоволений платнею, від'їхав «до Литви» (=великолитовську Україну?), див.: *Plewczyński Marek. Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów // Studia Podlaskie. – Т. III. – Białystok, 1991. – S. 10.*

²⁸ *Єремія Чарнавіч* – хотинський перкулаб (комендант). Служив Івоні ще до часів, коли той став молдовським господарем.

²⁹ У Бельського це *puklerzy* – маленькі щити. Ті щитоносці стали у центрі проти турецьких списників.

³⁰ У Бельського – це *rogatyni*, вони коротші за турецькі/гусарські списи і добрі більше проти шабель. Списники стали на лівому фланзі, а лучники на правому.

Але на них із засідки напали молдовани і змусили втікати. Турки-яничари билися добре і якийсь час перемога хиталася на обидва боки. Але і тут військо Івоні врешті-решт взяло гору³¹.

Знов військо в погоні взяло чимало бранців, а Свірчовський захопив вождя турків. Той пробував відкупитися, пропонуючи золота і срібла стільки скільки він сам важить. Але вірний козацький ватажок віддав його командувачу – воєводі Івоні. Той звелів стратити турка разом із іншими 2 сотнями полонених старшин.

Далі Івоня пробував продовжити облогу Тягині³². Підвозив необхідні припаси. А щоб прикритися з боку Дунаю, звідки турки і вояки недобитого волоського воєводи могли контратакувати, він послав стерегти переправи свого перевіреного соратника Єремію з 13 тис. молдован.

Турки відчували, що можуть втратити здавна завойоване межиріччя Дністра і Дунаю. Тому султан Селім послав нове військо на чолі з «Башею»-пашою, яке налічувало аж 200 тис. вояків. Воно мало захистити протурецького волоського воєводу з його братом-претендентом на молдовський престол і вести війну з Івонею.

Турецький командувач знайшов підхід до боярина Єремії. За 30 тис. золотих монет той погодився не заважати переправі турків через Дунай. Зрадник-молдован навіть виставив варту, яка не дозволяла й комусь з його підлеглих подати звістку воєводі Івоні.

Вже коли турецьке перейшло Дунай Івоня отримав інформацію про дії ворога. Він спробував піти назустріч супротивникам – про кількість їх війська молдовський очільник ще нічого не знав (ймовірно, далі сподівався відкинути турків за Дунай).

Івоня розклав свій табір біля турецького³³. Козаки, які вже не довіряли Єремії, запропонували розвідати сили і позиції супротивника. Свірчовський попереджав Івоню про вірогідність пастки. Утім, молдовський воєвода був переконаний, що ворогів лише 15 тис. війська – і це дозволяє його армії сподіватися на перемогу.

Козаки все таки умовили полководця відкласти битву з цього дня, аж поки Свірчовський не проведе розвідку, а військо ретельно підготується до зіткнення. Івоня погодився з цим планом і послав вперед 6 тис. козаків і волохів.

Ті зустріли 6-тисячну турецьку сторожу і розбили її черговою нічною атакою. Утім, у полон взяли лише помираючих, які не могли дати якісні звістки про супротивника.

Свірчовський повернувся до Івоні і висловив сумнів у вірності йому Єремії (бо щось забагато було турків у сторожі). Але молдовський воєвода нерозважно відповів, що знає кому можна довіряти.

На світанку Свірчовський з 300 козаків знов виїхав у поле на рекогносцировку. Він побачив чотири передових зағони турків. Але визначити загальний розмір сил ворога не зміг – бо турецький табір почасти ховався за пагорбами.

³¹ Бельський трохи інакше описує цілий бій – татар він не згадує.

³² Якщо враховувати оповідання Горецького – то Івоня хіба лише блокував Тягиню, бо основні війська відвів під ближню молдовську фортечку «Ussen» (Кишинів?) і розпустив зморених солдат на перепочинок. Лише згодом воєвода із штурмовою піхотою повернувся під стіни Тягині.

³³ Битва Івоні з турками біля озера Кагул (заплавне озеро на Дунаї поблизу міста Рені Ізмаїльського р-ну Одеської обл.) відбулася 10 червня 1574 р.

Свірчовський повернувся до Івоні і доповів про те, що побачив. Молдовський воєвода вишикував військо – 30 тис. волохів і 1200 козаків у 30 загонів. Між вояків з самопалами поставив і гармати. Загони тут розрізнялися за кольором одягу. Спереду, перед піхотою, виступала лінія кінноти. Єремію поставив на лівому фланзі. Сам з козаками став на правому³⁴.

Коли турки усі вийшли в поле стало очевидним, що Єремія збрехав про невелику кількість супротивника. Івоня двічі посилав за ним, але хитрий боярин вже підготував перехід на бік ворога усього свого загону.

Прості вояки-чабани, побачивши такий нещасливий початок, пропонували Івоні відступити. Утім, той же вирішив продовжити битву.

Турки прикрилися перекінчиками Єремії від залпів гармат Івоні. Зрадники понесли великі втрати, але бій лише розпочинався.

Молдовани Івоні натиснули і турки почали відступ. Щоправда, це був маневр, аби вивести супротивника під залпи своєї вогнепальної зброї.

Свірчовський розгадав цей ворожий задум і стримав наступаючих. Він з козаками і Івоня зі своїми добірними дружинниками встигали усюди, де ставало особливо гаряче.

Утім зрозумівши, що ворогів занадто багато, молдовський воєвода розпочав відступ. Досвічений полководець спробував прикрити його гарматними залпами, але розпочався дощ і з сирим порохом з'явилися проблеми (та й пороховий дим прибило до землі, стало, на жаль, видніше). Тимчасом турецький командувач-паша кинув у бій свіжі сили, у т. ч. татар, вправних у погоні.

Частина молдован пішла урозтіч. Але сам Івоня з 250 козаків ще тримав позиції. Тоді до нього звернувся Свірчовський, який сказав, що його підлеглі не бояться смерті во ім'я Христове і запропонував контратаку. Вона мала певний успіх – під час наступу зламали шики турецької піхоти і навіть захопили гармати.

Рештки війська Івоні, втомлені багатогодинною битвою, відступили на зручніше місце³⁵ та стали будувати укріплений табір. Але тут була проблема з доступом до води, так що шанси для оборони лишалися примарними.

Турецький командувач відкликав загони, котрі переслідували тих молдован, які втікали. Він обложив табір Івоні, аби жодного підвозу харчів і припасів туди не допустити.

Бої продовжилися з ранку. Три дні вояки Івоні тримали рубіж рову і валу, а козаки робили й вилазки. І навіть вночі не було спокою. Але поступово рани і голод знесилювали оборонців.

Тому Івоня зі Свірчовським вирішили піти в останній бій та прийняти смерть «за вітчизну та віру». Турецький командувач був вражений хоробрістю супротивників. «Баша» послав повідомити молдовському воєводі, що, як той складе зброю, його можуть помилувати і він порятує свій народ.

³⁴ Старовольський ігнорує любий Бельському мотив внутрішнього «соціального» протистояння серед молдован – популіст Івоня+простолюд-піхотинці (які лише козакам любого господаря могли довірити) проти бояр-кінноти (схильних до зради).

³⁵ За Горєцьким, військо Івоні змогло відійти зовсім недалечко – за 1 тис. кроків, на місце спаленого села.

Через безвихідь Івоня вирішив здатися. Утім на умовах, що козакам буде дозволено вільно піти, а самого його безпечно доставлять до Стамбулу (де ще існував шанс на султанську ласку).

Відтак, воєвода зійшов з валів табору назустріч туркам-перемовникам. Тут Івоня виголосив промову, що то Бог його покарав, бо він грішний перед ним³⁶. Поскаржився і на несправедливість фортуни. Зрештою, знову просив, щоб турки дотрималися присяги і відпустили козаків додому. Щодо себе обіцяв, що як султан помилує його, то він стане найвірнішим підданим.

Далі воєвода став прощатися з козаками. Свірчовський словом підтримував свого мужнього вождя, обіцяв продовжити війну як з ним щось трапиться, але зараз закликав покласти на волю Божу. Зрештою, із сумом поцілував руку Івоні, а за ним це зробили й інші козаки.

Воєвода сам підійшов до козацького гурту. Ще раз подякував їм за службу і роздарував усі цінності, що були при ньому. Казав при тому – краще вам, мої вірні воїни-товариші, віддам, аніж то туркам дістанеться. Насамкінець, висловив свою приязнь і до Польської Корони загалом.

І невдовзі, одягнений в убогі шати, без зброї та у супроводі лише однієї людини (це був поляк-підляшанин Осмольський), Івоня пішов до ворожого табору і став перед очами турецького командувача-баші. Той відразу звелів яничарам відрубати голову воєводі і виставив її на піці³⁷. А сам труп страченого турки прив'язали до двох верблюдів і роздерли навпіл. Турецькі вояки різали ті рештки і окропляли кров'ю ворога свої шаблі.

Далі турки напали на молдовську чернь у таборі. Козакам теж за валами втриматися було вже несила, але вони билися до останнього. Свірчовського з 12 його старшинами турки захопили в полон і доставили в Стамбул³⁸. Тут султан запропонував козакам за щедру платню піти на його службу – на війну з персами «у Кападокії». Утім, Свірчовського з товаришами викупили запорожці за велику суму грошей³⁹.

Петро ж Кульгавий захопив трон Молдови⁴⁰. Але за часів короля Стефана, додавав від себе Старовольський, козаки знову вигнали того воєводу. Це явно натяк

³⁶ Тут натяк на історію потурчення Івоні в часи, коли він ще не став молдовським господарем.

³⁷ Бельський тут докладніший – Івоня чотири години перемовлявся з пашею, аж той на щось образився і вдарив його шаблею. Потім вже яничари відрубали воєводі голову і виставили на піці.

³⁸ Серед них Бельський, до речі, згадує і Янчу. Досить ймовірно, що йдеться про угорця *Янчу Бегера*, який разом із запорожцями ще повторить похід на Тягиню 1583 р. (за що король стратив його у Кам'янці-Подільському як порушника миру з турками). Власне, й інший козацький старшина з переліку Бельського – *Rescovius/Reskowski* – може бути спотвореним *Оришовський*. Хоча шляхтичі Рошковські відомі принаймні з часів поборового реєстру Брацлавського воєводства 1629 р.

³⁹ Тут Старовольський відхиляється від тексту Й. Бельського, який згадав лише, що у полоні Свірчовського з його товаришами пробували схилити прийняти бусурманську віру та про те, що їх усіх швидко викупили (без згадки грошей запорожців).

⁴⁰ Він, до речі, подбав і про належне історіографічне висвітлення обставин свого приходу до влади. Тоді ж бо постав слов'яно-молдовський літопис Азарії (за 1551-1574 рр.), де Івоня оголошувався господарем-злочинцем, який лише губив людей і країну (бо воювати

на діяння Івана Підкови 1577 р. Згодом, підсумовує хроніст, той самий «найкращий і найсильніший король» Баторій того Петра поновив на посаді.

Наприкінці згадаю про історіографічну долю оповіді Старовольського. Хоча сам він її спопуляризував у біографії Свірчовського у «Сарматських войовниках» (Кельн, 1631), цей текст не став канонічним для наступних історіографів. Вже 1652 р. Анджей-Максиміліан Фредро у своїй «Історії народу польського за правління Генріха Валуа» практично цілком повернувся до наративу Горецького (слідів знайомства з версією Старовольського там немає). А за ним вже і Микола Костомаров увів Свірчовського-Свірговського до українського модерного історіографічного канону⁴¹.

проти турків – марна справа), а про Свірчовського чи козацьку допомогу не було жодного слова. Цікаво, хіба, що остання битва Івоні згадана як «крепкоратнѣй брань у Каховѣ езера» (давня назва озера Кагул?), див.: *Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв.* – Москва, 1976. – С. 137.

До речі, зовсім інакше війну Івоні сприймали кримські татари. За промовою татарського посла перед коронним Сенатом у Кракові 4.VIII.1574 р., хан, за домовленістю з королем Генріхом, зібрався послати своїх синів у похід проти Московії. Але прийшла звістка про непокірність Івоні султану і останній попросив кримського володаря допомогти туркам покарати бунтівника. Небіжчик воєвода двічі хоробро бився проти них, але на третій раз програв і мусив заплатити головою. У боях загинуло 8 тисяч турків і 20 тисяч татар, а з молдовського боку загиблих повантажили на понад 400 возів (це мабуть про останню битву). Татари, за наказом хана, дійшли тільки до прикордонної річки з Короною (це напевно Дністер) і не шкодили підкоронним козакам. З останніх постраждали лише ті, хто був у таборі Івоні. Татарський дипломат виразив зацікавлення хана у продовженні перерваної війни з Московією – готовий був сам виставити 50 або 60 тис. кіннотників. Див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв.* – Т. I. – С. 136-137 (переклад за Veress. v. II, № 35, pp. 44-46, донесення венеційського посла в Польщі Джироламо Ліппомано дожу Венеції Луїджи Моченіго).

А в Україні Острозький літописець (за 1500-1636 pp.) коротко акцентував – Івоня кілька разів бив турків, захопив Тягиню і Білгород, був забитий. Побиті там такі і козаки, а турки всадили на молдовський престол Петрилу.

⁴¹ *Иван Свирговский украинский казацкий гетман XVI века // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.* – Т. 2. – СПб., 1872. – С. 3-33. Власне, 1855 р. і Горецького, і Фредра польською з латини переклав і видав В. Сирокомля.

Розділ 3

Чорний оксамит: хроніка успішного татарського нападу 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»)

Питання про формування нарративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього мальовничого конструктору зазвичай подається «одвічна» та апіорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна нарративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

Тому, гадаю, аналіз найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу – віршованої хроніки «*Historya zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiej y Podolskiej. Ktore sie stało Księżycza Października Roku 1575*» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) – дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ота історіографічна пам'ятка насправді практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні¹).

Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був очевидець – Бартош Папроцький². Дозволимо собі представити тут цього не так вже і часто згадуваного в Україні річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький (1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м. Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р. – у складі дипломатичної місії – Папроцький відвідав Стамбул. Вірогідно також, що він взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Тому, після поразки авст-

¹ Класична українська історіографія «довгого ХІХ століття» цей твір не завважила, див. характерний текст з 1896 р.: *Гетьман Богданко*. Критично-історична розвідка // *Грушевський М. С.* Твори у 50 тт. – Т. 6. – Львів, 2004. – С. 419-434. Із сучасних розвідок див. хіба мої попередні книжки 2008 і 2016 рр. Нещодавно один з розділів своєї праці присвятила «Історії жалісній» історик польської літератури Рената Рыба, див.: *Ryba R.* Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. *Studia i szkice*. – Katowice, 2014 (утім, цікавила авторку по-своєму досить «вузька» невільницька тема). Але те, що для поляків «Історія жалісна» – то і натепер неосвоєний текст засвідчила відносно свіжі статті, див.: *Kadzik Dominik.* Obrona ziem ruskich przed najzjazdami tatarskimi w latach 1575-1578 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. – Т. 143, з. 2 (2016). – S. 269-276; *Beczek Hubert, Milewski Dariusz.* Sejmiki koronne wobec najazdów tatarskich 1575 r. // *Dialog intercultural polono-moldovenesc. Culegere de studii*, Vol. 3, nr 1-2, 2019, Universitatea di Stat in Teraspol (nr 1: 297-304; nr 2: 247-255).

² Підставою для визнання Папроцького очевидцем є його ж оповідь в іншій книжці про епізод із татарським підступним штурмом Старої Сеняви 1575 р. Там сказано: «В той час коли ми підходили під Сеняву...», див.: *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 684.

рійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати на територію Священної Римської імперії. Тривалий час вигнанець прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я. Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, він змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

До зацікавлення українськими справами Б. Папроцького, вірогідно, підштовхнула ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. Його перші польськомовні праці присвячені їм безпосередньо. Мова зокрема про друки 1575-1578 рр. – «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575 – березень?), «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волоської землі Івана Води³, котрого Підковою звать» (Краків, 1578; знаний К. Несецькому⁴, наразі не віднайдений⁵).

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К. Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «*Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni*» / «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів...» (Б. м. д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий примірник цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці (по ознайомленні із ним, я схильний підтримати рацію атрибуції цього твору Б. Папроцькому). Ймовірно, це той самий текст, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні», що точилася 1574 р., Леонард Горецький (бл. 1525 – після 1582)⁶.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних працях «*Gniazdo snoty*» / «Гніздо цноти»^{*} (Краків, 1578)⁷ та «*Herby rycerstwa polskiego*» / «Герби ри-

³ У пізнішій літературі звичайно писали не Івана Води, а Івана-воєводи. Вода – це «молдовизм», який, справді, тотожний титулу «воєвода».

⁴ *Niesiecki Kasper*. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiętobliwością Ozdobiona [...]. – Т. 3. – Lwów, 1740. – S. 558.

⁵ Припускаю, що саме останній твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М. Пашковським виданні 1611 р. хроніки А. Гваньїні, див. зокрема: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик. – Київ, 2007. – С. 430-434.

⁶ *Leonardi Gorecii*, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. <...>. – Francofurti, 1578. – P. 58. «Паноша» Б. Папроцького з Горецьких згадує (у львівському повіті) *Матяша Горецького*, писаря польного війська кварцяного, хорунжого познанського (є ще згадка про його участь у львівському сеймику 12.IV.1575 р.) – отже, мав цей рід і особисту зацікавленість на українському кордоні.

^{*} Починалося з екстракту польської історії від 550 р. (від Леха) із вкрапленнями описів гербів і шляхетських домів. Його доповнений варіант на схилку життя збирався перевидати *Лукаш Папроцький* (1607 – 1657), небіж Бартоша. Судячи по всьому, саме за видання

цержства польського» (Краків, 1584)⁸. В останньому виданні зреферована і втрачена (незакінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р.⁹. Про унікально-енциклопедичну джерельну базу «Гербів» дає певне уявлення інвентар бібліотеки Папроцького з 1585 р. (містить під сотню позицій)¹⁰.

Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долюблінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів. До речі, «Герби» невдовзі знайшли

«Гнізда» 1578 р. Б. Папроцький отримав за наказом від 5.I.1579 р. королівську пенсію (40 флоренів/злотих на рік).

⁷ Щойно перевидане, див.: *Paprocki B.* Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maia. – Warszawa, 2014. – 452+12 s. (репринт).

⁸ Найсвіжіші монографії про творчість Б. Папроцького: *Tułowicka A.* Słowo i obraz w heraldyce: herbarze i quasi-herbarze. Wokół konstrukcji genologicznych Bartosza Paprockiego. – Kraków, 2011 (аналізує лише геральдичні твори – «Паношу», «Гніздо цноти» та «Герби»); *Koczur-Lejk K.* Bartłomiej Paprocki. Piśmiennictwo i przekład. – Szczecin, 2014 (сфокусована на «чеському періоді» біографії Б. Папроцького, причому і тогочасні історичні твори знаходяться поза увагою дослідниці); *Dumanowska B.* Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca. – Sierpc, 2015; *Stuchlik-Surowiak B.* Obraz małżeństwa w «antyfeministycznych» utworach Bartosza Paprockiego na tle obyczajowych, religijnych oraz literackich zjawisk XVI i pierwszej połowy XVII wieku. – Katowice, 2016.

⁹ До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С. Зборовського на Запоріжжя у 1579 р. Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окремому «Історію», див.: *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S. 156-167. Зауважимо, що С. Леп'якко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком (див.: *Леп'якко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 105), але її слід вважати невдалою. Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський посилав до молдовського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582–1591 рр. – у 1581 ж році на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно відомо, що на фронті він не був. Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р. (AGAD. – МК 119. – К. 279-281) та «Лист до прикордонних старост про [потребу] поймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р. (*Ibidem.* – К. 281-281v.). Див. також С. Зборовського лист від 24.IV.1579 р., де він заявляв, що має досить багатств, але заради «слави» у «всього християнства» хоче воювати поган-татар із козаками («тими людьми рицерськими»), див.: *Ковалець Т.* «Зі славою і з пожитком нашим...». Невідомий лист Самуеля Зборовського та реєстри плат запорозжцям 80-х рр. XVI ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 28. – Київ, 2019. – С. 203.

¹⁰ *Wolski M.* Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza // Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych / Red. W. Bukowski, T. Jurek. – Т. II. – Kraków, 2012. – S. 1225-1236.

продовжувача – Станіслав Барановський довів їх до 1634 р. (цей рукопис уже у XVIII ст. позичав К. Несецькому київський біскуп Ю.-А. Залуський)¹¹.

Чимало матеріалу з українного буття містить і твір Папроцького «Urominek albo przestroga zacnemu narodowi Polskiemu i wszelkim stanom W. X. Lit. naumileysy sluga y brat na to Interregnum oddaie, napisany y wydany w r. 1587» / «Дарунок-данина або перестрога зацному народу Польському і усім станам Великого князівства Литовського найлюблячий слуга і брат на це Інтеррегнум-міжкоролів'я віддає, написаний і виданий 1587 р.», що є чи не найгострішою критикою королювання Стефана Баторія (спрямований, щоправда, більше проти фаворита цього короля – Яна Замойського). Автор тут риторично питає скільки подільських бранців пішло до Криму і Туреччини; чому не виконав король свої передвиборні обіцянки з викупу полонених і компенсації пограбованого; за що карав «мужів добірних»-козаків; та, зрештою, наводив промовисті факти королівської несправедливості.

Згодом цікаву хроніку за 1594–1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) Папроцький долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552 – 1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky...» / «Сад королівський» (Прага, 1599)¹². Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристики українських козаків, вміщені у цих працях, мені вже доводилося писати¹³. Загалом, згадані ґрунтовні пізнання у «справах українних» після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорожцями («уринок про козаків» автор вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга в «Саді королівському»).

Як уже мовилося, історик тут описував власне хроніку воєнних подій 1594–1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії і уперше нав'язала контакти із Запоріжжям (місія Е. Лясоти 1594 р.). Обидва празькі видання книжки – польською (1599) та чеською (1602) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку» (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка є основним предметом цієї розвідки. То твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий латиномовний переказ маємо наприкінці вже згаданого твору Л. Горецького про війну з турками молдовського господаря Івоні 1574 р.¹⁴

¹¹ *Kilka rysów i pamiętek Ew. go Hellenijusza*. – Poznań, 1860. – S. 355. У бібліотеці Залуських цей рукопис був під № 178 (загинув 1944 р.).

¹² Примірник цієї книжки згадується у книгозбірці львів'янина Б. Зиморовича. Отже, в Україні празьке видання читали.

¹³ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.1); *Його ж.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). – Київ, 2021.

¹⁴ Відповідний фрагмент див.: *Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum*. – Francofurti, 1578. – P. 115-116.

Той автор «Війни Івоні» прямо зауважив, що татарський напад жовтня 1575 р. – це помста турків за козацько-молдовську акцію 1574 р.¹⁵.

Також екстракт з «Історії жалісної», без посилання на оригінал, можна зустріти і на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) Мартина Пашковського (бл. 1570 – після 1621) трактату Алесандро Гваньїні (1534 – 1614) «Хроніка європейської Сарматії» (Краків, 1611)¹⁶. Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило. Цей уривок вставлений у друк 1611 р., при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання 1578 р. завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього – у 1573 р. Тому питання, хто був ініціатором внесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим (я особисто схилиюсь до другої кандидатури).

«Історія жалісна...», як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого – для татарської сторони – набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн) – не рахую Горецького, який прямо реферував текст Папроцького – найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання Свентослава Оржельського (Ожельський, 1549 – 1598). Вірогідно, обидва мали доступ до однакових першоджерел. Більше відмінностей і додатків у Рейнольда Гейденштейна (Гейденштейн, Гайденштайн, 1553 – 1620). Усі три ці «паралельні» описи тут коментую у принагідних посиланнях¹⁷.

Зрештою, щодо інформаційного резонансу набігу-1575 слід додати, що підсумування свіжого досвіду татарських нападів 1575-1577 рр. зробив у військовому трактаті «Книги гетьманські» (1577) і Станіслав Сарницький (бл. 1532 – 23.IX.1597). Йому присвячені кілька параграфів у книзі 8-й «Про пустошення, про воювання землі»¹⁸.

Відкриває твір Папроцького емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воєводи Равського і т. д.». У ньому автор оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього гербового знака, що виглядав, як стилізований вузол, вміщено тут-таки.

¹⁵ Ймовірно, діяння Свірчовського 1574 р. були такі лише приводом. Бо вже йшлося (див. попередній розділ), кримці висловлювали охоту воювати з Річчю Посполитою проти Московії. А ось Туреччині, де наприкінці 1574 р. змінився султан, мало сенс показати сусіду, що її військовий потенціал у доброму стані. Та й на вибір прийнятної османам кандидата на польський трон це могло вплинути. І, власне, обраний згодом Стефан Баторій був саме таким кандидатом.

¹⁶ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221.

¹⁷ За виданнями: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 219-221; *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – Т. I-III. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т. 2. – С. 173-176 (див. також: *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro*. 1572-1576 / wydał E. Kuntze. – Kraków, 1917. – Р. 361-364); *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – С. 178-181.

¹⁸ Докладніше про те див. розділ 10.

Серед фамільних чеснот Гостомських найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавими також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб і роди, належні до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій другої половини XVI ст.¹⁹.

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п. Ансельму Гостомському з Пережениц /Воєводи і Старості Равського/ і т. д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу»²⁰. За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, письменник подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

За те ж то, що очі мої насправді бачили/
Твоїй Зацній особі будуть оповідати
Вуста. І чого слухав очима своїми/
Про те тут явне буду свідчити перед усіма.

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених без розбору – від малого до старого («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону іншу./ Великим гвалтом видираючи дівча у матері з рук/ Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все, що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що кримці «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воєводства «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро».

Здається, вислів «*iak podeszli chytro*» можна також витлумачити «рантрово/ несподівано зістарилися». Можливо, йдеться про переодягнення жертв наскоку з яскравого одягу, звичного молоді, на темні скорботні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.? аналогія з пісню про князя-гетьмана козацького Б. Ружинського – «Богдана у чорному оксамиті»?²¹).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не-

¹⁹ Ширше див.: *Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV – 1659 р.). – Київ, 2013. – 295 с.

²⁰ *Гостомський Ансельм* (бл. 1508 – 1588) – воєвода равський, відомий як автор «Господарства» (1588; 1606; 1644 із зміненою назвою – «Економія або господарство зем'янське»). Кальвініст. За молодих років служив в обороні поточній на українському кордоні, а отже знав про проблеми України не за чутками. Мав 8 синів та 4 дочки (одна заміжно за Прокопом Сенявським, але на 1575 р. цей шлюб ще в майбутньому).

²¹ Щодо Богданового «чорного оксамиту», що він саме жалобний, певності немає. То може бути також знаком *гетьманського* строю-вбрання. Адже у С. Сарницького в «Книгах гетьманських» (1577) є згадка, що «княжата та гетьмани» його часу вбиралися в *чорний оксамит*, а зверху мали позолочені обладунки, див.: *Sarnicki S.* Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 244.

латини?) обумовлений бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами», можна тлумачити двояко: чи то як недостатню обізнаність у латині (справді, усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накладає хроністу вимогу стриманості й лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно^{*}). Здається, пропозиція записувати рідною мовою – як такою, що здатна описати події найдокладніше – мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідворотності та суворості Божого покарання за гріхи загалу («від усіх укупі»). Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас глумилися». І лише праведники не дали здійснитися ще гіршому сценарію:

Заплатили за то життям люди справді Святі/
Зупинивши, як мені бачиться/ той батіг, що над нами вився.
Бо ще не приймаємо тих мук від нього/
Але складаємо ті провини один на другого.
І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/
А він сам нас розсудить як Бог істинний.

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [выводи]»), а головним завданням твору бачить виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «державному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як учительку життя та порадицю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

Примусив мене дух Господній, аби писав до тебе/
Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.
Котру він собі нагледів до тієї Зацної справи/
Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.

Далі Папроцький у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально Ансельма Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло²². Значні у тому є Гостомські від давнього

^{*} Саме так оповідає латиною популярний тоді Гейденштейн і його манера письма, справді, суттєво відмінна від Папроцького.

²² А. Гостомський мав 8 синів: *Станіслава* (пом. 1598), каштеляна сохачевського з 1572 р., став по батькові воєводою равським у 1588 р.; *Ієроніма* (пом. 1609), воєводу познанського (з 1592); *Яна* (пом. 1590 або 1591), каштеляна равського (з 1588); *Миколая* (пом. після 1581) ротмістра, хорунжого равського (з 1576); *Анджея*, старосту гонбінського; *Томаша* (пом. 1624), воєводу підляшського та мазовецького (з 1605); *Доброгоста*, каштеляна закочімського та черського; *Якуба*.

віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають, бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично, мова йде про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»).

Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербега²³ («святого і зацного князя», «Христового Лицаря»), який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів. Тут таки спом'янув і про молдованина Івоню²⁴, котрий зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну тисячу Дияволу на офіру». При цьому принагідно нагадав і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок захисту того права.

Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

О, будуть вигнані злі Погани самі/
Коли побачать, що згода буде між нами.
Побачать у нас Пана нелюбого собі*/
Такий корисний буде нам і тобі.

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що турок – то природний ворог християн. Він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить». І закликає бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багатой/ Волами, кіньми і збіжжям знаменитої») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання заживо:

Власне як в Содомі колись завалені.
Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме

²³ Тут мова йде про повстання 1443 р. та подальшу боротьбу албанців під проводом Скандербега (Георга Кастріоти, бл. 1405 – 1468). Турецьке прізвисько Скандербег похідне від Іскандер – себто вірцевий полководець давнини Олександр Македонський.

²⁴ Івоня (Івонія) – Іоанн III Лютий, молдовський господар (1572 – 1574), герой війни проти Туреччини 1574 р. Йому тоді служили козаки Яна Свірчовського (Івана Свірговського), ушавленого епічною традицією.

* Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максиміліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

фактів. Цілий фактографічний розділ історик-репортер скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «поштивий» Миколай Сенявський – «гетьман» та «староста стрийський»²⁵, розіслав з Сеняви²⁶ українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»)²⁷. Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, а також від власних «шпигунів густих»²⁸ та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/ Богдана, досить славного Мужа/ і справного»²⁹.

Тут зауважимо, що, можливо, низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклей³⁰ (за погодженням із коронним гетьманом Єжі/ Юрієм Язловецьким,

²⁵ *Сенявський Миколай* (бл. 1520 – 1584) – гетьман польний (1562–1564; 1575–1576, а де-факто з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), староста стрийський. Син гетьмана коронного Миколая Сенявського (старшого).

²⁶ *Сенява* – нині містечко Стара Синява, розташоване над р. Іквою притокою Пд. Бугу (бл. 25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. белзьким (з 1542) воєводою *Миколаєм Сенявським* (1489 – 1569) (згодом, з 1553 – воєвода руський, гетьман великий коронний з 1561).

²⁷ Подібні листи, напевно, розсилав і подільський воєвода Миколай Мелецький. Принаймні, за його листом Ян Костка, воєвода сандомирський, 15.IX.1575 р. переказував, що ординські сили вторгнення ймовірно сягнуть *20 тис. людей*. Див.: *Beczek Hubert, Milewski Dariusz. Sejmiki koronne wobec najazdów tatarskich 1575 r. (I) // Dialog intercultural polonomoldovenesc. Culegere de studii. – Vol. 3, nr 1. – S. 302.*

²⁸ З 1626 р. є цікаве спостереження київського інформатора – той казав про татар, що їх «обичай» відомий – як вони із своїх кочів'їв вийдуть в поле і коней годують, то вірний знак, що кудись воювати підуть, див.: *Кулиш П. А. Матеріали для історії воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 270.*

²⁹ *Ружинський (Рожинський) Богдан* (пом. 1576) – з дрібних волинських князів (батьком різні історики називають або Михайла, або Остафія), гетьман запорожців (1575–1576). У «Паноші» згаданий як «гетьман низових козаків зі своєю ротою» і замикає почет панів Подільського воєводства. Оспіваний епічною традицією як *Богдан у чорному оксамиті* саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р. Ймовірно, саме при Б. Ружинському Кучманський шлях у просторіччі стали звати ще й «*Ружинським шляхом*» (назва фіксована у описі розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: *Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 310-312, 320*). За наданням 20.VIII.1577 р. (чи його підрубкою 15(25).I.1655 р. або навіть середини XVIII ст.) королем Стефаном Баторієм запорожцям Трахтемирова згаданий козацький гетьман *Яків Богдан*, отже, може бути, повне ім'я Б. Ружинського – *Яків-Богдан*. Згадку надання див.: *Малороссийские дела*. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов / Отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Москва, 2016. – С. 31 (дата 20.VIII.1576 р.); *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1991. – С. 40-41* – тут повний текст, але надання помилково датоване 1575 р., коли Стефан ще не був королем; сучасне видання – *Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – Київ, 1998. – С. 250-251*. Історична популярність князів Ружинських в Україні має і ще один яскравий прояв – саме від них вивів свій родовід 1745 р. останній гетьман Війська Запорізького – Кирило Розумовський.

³⁰ *Балаклій* (Балаклій) – зруйнований замок (у перекладі «рибне місце»). Розташований біля гирла р. Чичиклія (Чапчаклій) правої притоки р. Пд. Буг (район сіл Покровка і Новий Городок Веселинівської селищної громади Вознесенського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав Кучманський шлях понад Бугом на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша

який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення³¹. Оржельський згадує скарги на це, привезені турецьким посланцем до М. Мелецького якраз під час татарського нападу³². Цілком може бути, що активність Язловецького надихнула смерть султана Селіма II 13 грудня 1574 р.

Отож за розвідданими Сенявського «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою³³/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою

Вітовту бл. 1398 р. (хоча археологи виявили численні золотоординські монети XIV ст.). Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклей став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Бучацьким. Після 1447 р., у зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підупадає. Ярлик Менглі-Гірея 1514 р. підтвердив Балаклію як володіння польського короля. 1546–1547 рр. (і 1558 р.?) тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Бучацьких – Язловецькі. Польський король (1573–1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

³¹ Ймовірно, що цей похід на Балаклій можна ототожити із згаданим у російських джерелах (інформація посла в Криму) великим козацьким походом на Білгород і Очаків у лютому-березні, ініційованим коронним гетьманом Ю. Язловецьким, який, на жаль, помер 8.III.1575 р., див.: *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // *Карпато-дунайские земли в средние века.* – Кишинев, 1975. Скромнішими були козацькі напади у квітні (у Білгороді посади попалили), травні (підходили до Очакова), червні (на Іслам-Кермен). Те, що для турків втрати були відчутні свідчить султанський лист до польського короля від 29.IV–8.V.1578 р., де згадано, що раніше в степах біля Акерману-Білгороду випасалися сотні тисяч овець, від яких наразі, через козацькі напади, майже нічого не лишилося, див.: *Письмо турецкого султана Мурада III польскому королю Стефану Баторио // Восточные источники по истории народов юго-восточной і центральной Европы.* – Т. 3. – Москва, 1974. – С. 299. Досить ймовірно, що до цих нападів слід віднести згадку в М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575), виданої невдовзі після 21.VI.1575 р., про свіжі претензії турок, аби поляки «скарали Струся з Сенявським, що в поля ходили, з Козаків шкоди усі аби винагородили» (арк. 37зв.). Стрийковський тут пропонував навіть план із повного розгрому татар у Криму силами кільканадцяти тисяч козаків, які і так «у полях бавляться», плюс принаймні 12 тисяч жовнірів (арк. 42).

³² *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...> – Т. 2. – S. 182.

³³ *Бакаї* та *Сьоза* (Сіоза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом пустошив Поділля (помста за козаків Свірчовського у Білгороді і Тягині навесні 1574 р.?). Окремо Бакаї згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією (це напевно «Бокаїчик» – 2-й за списком, хоч там є ще й «Богай-ага»). Маю підозру, що й Сіхоза – це спотворене «Ас-Ходжа» з того ж переліку (1-й за списком) та Ісиходжа/Іса-Ходжа (з 1548 р. у Претвича). Досить вірогідно, що Сіхоза (Jezechoza) і Бакаї (Abakajczyk) були серед тих 200 «Білгородських татар», яких прислав кн. В.-К. Острозький допомогти державці Остра Філону Кміті у вересні 1562 р. у виправі проти московитів і успішній битві під Стародубом (згадка з неточною датою у «Гербах» Папроцького). Навесні 1563 р. Бакаї з Сіхозою з 800 татар ходили на підросійську Сіверщину до міста Радогощ (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхоза та Бакая (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу таки писав і А. Тарановський: 1569 р. той ватаг (як підвладний

мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли, з формальної точки зору, вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Власне, і в Туреччині у середині грудня 1574 р. помер султан Селім II, а його наступник ще не уклав новий мир з польською стороною. Турки використовували справу мирної угоди як фактор тиску на поляків, аби ті не обрали за короля Габсбурга³⁴.

білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загоном на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакай с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пслом і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – вдарити під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху той загін здійснив напад на Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаному набігу кримців на Москву. Згадку Бакая (разом з Манасом) містить і «Венеція» (1572; 1587) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар – спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх потріпав кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський (згадка у хроніці Гваньїні). 31 березня 1573 р. (у Великодню суботу) Бакай і Сіхоза з 1800 татар ходили в набіг на Поділля, але їх сильно погромили барський староста Миколай Бучацький і кам'янецький староста (М. Стрийковський, може йому тотожний Гваньїнів напад 1572-го?). На початку вересня 1574 р., як уже йшлося, Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай-«Васкола» ходив під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з ханськими синами ходили в набіг на Волинь і Галичину (описаний «Історією жалісною...» епізод). Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (див. «Епіцедеон»). У травні 1577 р. Бакай і Сіхоза пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Поділля (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим, на ім'я неназваним плус добруджці; від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зіньків і Кам'янець і далі в бік Львова). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М. Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакая з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» (український варіант цього значення слова-імені «протока в плавнях-очереті чи яма-калложа/баюра») є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. Власне, у щоденнику Пйотровського у записі за 19.VII.1581 р. є згадка про прибуття на королівську службу кільканадцяти сотень білгородських татар. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. У січні 1587 р. Яниш (Януш) з Бакаєм силами у 8 тис. війська збиралися у набіг на Поділля. З 16 травня 1588 р. є згадка посланця в Криму Судакова, що Бакай, ага Білгородський, казав йому, що хоче «на старості» показати службу московському царю і готовий вдарити «на литовські України від Стародуба і Чернігова». Є ще недатована згадка про Бакая – мурзу білгородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рьльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места». С. Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577) оповідає ще колоритну байку про Бакая, що він «ходив на ходулях» (аби виглядати високим – як личить вождю).

³⁴ *Zakrzewski Wincenty. Po usieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575. – Kraków,*

Отже, на татар у коронній Україні справді чекали³⁵. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння³⁶.

Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

Як ненаситні пси крові Християнської/
Увесь злий негідний той народ Поганський.
На те свою кладучи надію, вблагати гнів Божий/
Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
І діточок їх побравши, на свою віру бридку/

1878. – S. 373-375.

³⁵ Зрештою, минулого року було те саме. Гейденштейн оповідає про попередній напад таке: стався він на початку вересня 1574 р. Татар очолював ханський син і, можливо, знову Бакай («Васкола»). Ю. Язловецький і В.-К. Острозький мали війська, але, через взаємну неприязнь, не об'єдналися. Татари наступали «від турецького кордону» (отже, на Поділлі) і відступили за Дністер на терени Молдови. Раз тільки (під Міхасиним / «Mikascinum» – може с. Михалці Кам'янецького повіту?, нині не існує) Язловецький погромив один з чамбулів татарських, див.: *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 160.* За Оржельським, татарський похід початку вересня 1574 р. очолювали Бакай і Сіхоза, мали вони 7 тис. війська (дуже слабко спорядженого – іноді без стріл і коней) і напрям нападу був на Поділля і Русь-Галичину; захопили 3 тис. бранців; окремі дрібні чамбули шляхта побила, а коронний гетьман Ю. Язловецький погромив лише відсталих – вже на переправі за Дністер, див.: *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego... – Т. 2. – S. 43-44, 50-51.*

Є ще дані, що бл. липня 1574 р. низові козаки ходили під Білгород. Отже, татарський напад у вересні 1574 р. міг сприйматися і як відплатний. Про нього є ще лист Красінського до кардинала Дельфіні від 15.XI.1574 р., де згадано з радістю, що 1200 коронної кінноти покляло трупом 4000 татар, а 6000 розігнало; щоправда, оповідач побоювався, що татарська сторона захоче помститися за те, див.: *Zakrzewski W. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575. – S. 372-373.*

Власне, «вересневий» набіг у річному циклі степовика – то ледь не фольклорна класика: «Разъярился собака-татарин... и писал он свои ярлыки скорописчaste: 'когда будет овес кудряв, баран мохнат, у коня под копытом трава и вода, втапоры Мамай безбожный будет со святой Русью воевать'», див. російську казку «*Про Мамай безбожного*».

³⁶ Схема антитатарської оборони коронної України (без ще великокняжої Волині-Київщини) добре відома за постановами з'їзду у Львові навесні 1520 р. За ними, служебні-наймані підрозділи розкладаються у прикордонні так, аби за сигналом могли на третій-четвертий день зійтися до купи (або отримати підмогу). Сам гетьман польний коронний мав з піхотою і артилерією стати між Олеськом і Залощем/Заліццями (згодом цей напрямок «прикрив» Тернопіль-1540). Хмільницький староста призначався відповідати за шпигунів і подавав звістку гетьману про наближення татар. Той пересилав відомості до воєвод руського і люблінського, а також до маршалка коронного та львівського старости. Останні вже інформують решту старост. А ті урядники дають знати обивателям, що треба ховатися в укриття. Водночас вони збирають свої загони, з якими рушають на з'єднання з головним військом, див.: *Pułaski Kazimierz. Sprawy tatarskie w Polsce. Stosunki Zygmunta I z Machmet Girejem, chanem perekopskim (1515-1523) // Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do "Gazety Lwowskiej". – 1887. – R. 15, nr 12. – S. 1108 (посилання на: Acta Tomiciana, t. V, № CCLXXXII).*

Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.

Далі «Історія жалісна» описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводства), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М. Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим із них згадано Миколая Мелецького³⁷, «котрий завжди Поганам бував досить грізний» (на той час він вже уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Цей магнат привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв»³⁸. Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміливо».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського³⁹. Той очолював 100-кінний загін власних слуг, а також перебрав команду над численними приятелями його магнатського дому.

Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів. Серед них полічені Станіслав Данилович⁴⁰, Каспер Васичинський⁴¹, Ян і Рафаїл Скарпки (Скарбки)⁴², Копичинські⁴³, Єжі Поляновський⁴⁴. А ще «мужні» Золендзи⁴⁵, Чолганські⁴⁶ і Петро Кірдей⁴⁷, «зацні» Завіши⁴⁸.

³⁷ *Мелецький Миколай* (бл. 1540 – 1585) – воєвода подільський (1569), гетьман коронний (1579–1581). Як молодший соратник і найближчий родич, спадкував славу знаного гетьмана Яна Гарновського (1488 – 1561).

³⁸ У «Книгах гетьманських» (1577) Сарницького є зауваження, що «і недавно *воєводи руські*, або також Костянтин [Острозький], котрі з такими почтами розіжджали, що і татарам своїм двором битву давали», див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 104.

³⁹ *Сенявський Ієронім (Ярош)* (1519 – 1582) – брат польного гетьмана Миколая, ротмістр коронний, каштелян кам'янецький, потім воєвода руський (31.XII.1575). У «Паноші» – серед панів Подільського воєводства.

⁴⁰ *Данилович Станіслав* (пом. 1577) – представник старої руської родини з Львівщини (писався з села Журів на Рогатинщині), ротмістр коронний і хорунжий львівський (за згадкою «Паноші»).

⁴¹ *Васичинський Каспер* – зі старого шляхетського дому (герба Корчак), одружений на дочці каштеляна холмського М. Лисаковського. Згодом війський львівський (1581–1606). У «Паноші» *Васичинські* згадані у жидачівському повіті.

⁴² *Скарпки* (Скарпки) – польський шляхетський рід осілий на Львівщині ще у першій половині XV ст. На галицькому сеймику 28.VII.1575 р. були присутні *Рафал* і *Ян Скарпки*.

⁴³ Вірогідно брати *Станіслав* та *Остафій Копичинські* – представники давньої руської родини. Якійсь Копичинський (Copitscius, Korytski) згаданий серед офіцерів війська Свірчовського 1574 р. (потрапив у полон в останій битві і був згодом викуплений з нього). У «Паноші» є окремо *Андрій Копичинський* і окремо *Станіслав* і *Остафій Копичинські* у Подільському воєводстві (Остафій Копичинський ще брав участь у галицькому сеймику 28.VII.1575 р.).

⁴⁴ *Поляновський Єжі* – син Яна Поляновського, який за дружиною з Гербуртів отримав значні маєтності на Поділлі, де й осів. Єжі Поляновський у 1605 р. згадується як війський галицький. *Ян Поляновський* і *його сини* згадані «Паношею» у повіті теребовельському.

⁴⁵ *Золендзи* (Zolańcz) – родина з Чехії, на Русі з часів Сигізмунда I. У «Паноші» *Золендз* згадано у повіті галицькому.

⁴⁶ *Чолганські* (герба Сас) – давня (XV ст.) руська родина. Ймовірно мова, зокрема, про *Андрія Чолганського*, одруженого на Марії Ярмолинській. Можливо, *Чоловських* у «Паноші» (у жидачівському повіті) слід вважати спотворенням і мало бути *Чолганські*.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знає⁴⁹; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів (нині м. Хмельницький), де від замку за «чверть милі» табором стали.

Тут чекали від М. Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів, ворог прудко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (=приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня?)^{*}.

Вожді походу М. Мелецький та І. Сенявський скликали раду командирів. На ній об'явили отримані звістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій.

Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху⁵⁰. І саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідки перехід прикрий»).

Сам польний гетьман М. Сенявський просив, аби зосереджене воїнство рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до

⁴⁷ *Kірдеї* – давня руська родина (XV–XVI ст.). «Паноша» згадує *Kірдеїв* у львівському повіті.

⁴⁸ *Завіши* – польський магнатський дім з Малопольщі. «Паноша» згадує *Завіш* у жидачівському повіті.

⁴⁹ Може йдеться про сучасне с. *Волиця* Хмельницької міської громади Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

^{*} Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня. Отже, конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій.

⁵⁰ *Чорний шлях* – за описом С. Сарницького у «Книгах гетьманських» (1577) – виглядав таким чином: річками Угорський (Гірський) і Гнилий Тікич, далі урочище, яке козаки звать Наше Поле, далі ліс Звенигородський нижче Черкас, далі до Білої Церкви, яка лежить між Брацлавом і Каневом, а далі до Волині, див.: *Sarnicki Stanislaw. Księgi Hetmańskie / Oprac. Marek Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 433.* Після зруйнування татарами 1416 р. Звенигородки, Біла Церква затуляла «дірку» на Чорному шляху (не дивно, що Д. Вишневецький-Байда, коли йому відмовили у черкаському і канівському староствах, 1553 р. попросив натомість у короля Білу Церкву і Житомир; 1559 р. Житомир визначався як пункт зосередження військових сил «волинців» у випадку війни з Московією та Кримом).

Чорним шлях звався, бо там рух темними лісами. Ним важко провести великі сили і уживали його тоді не дуже численні білгородські, кілійські і добрудзьські татари.

За описом того таки Сарницького з 1585 р. цей шлях стелився так: Львів-Сокаль – 12 миль, Сокаль-Луцьк до Стиру 12 миль, від Луцьку до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду через Случ за Заславом (Ізяслав) та Полонним – 10 миль. Від Полонного 40 миль до Києва. Від Києва до Канева 16 миль. Від Канева до Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 миль. Потім Торговишта (давня Ольвія) – 6 миль. Тут уже Скіфії кораблі розходяться, звичайно, по затоці [=лиману] Борисфена аж до Очакова або куди завгодно, див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – Ч. 2. – С. 108. Те що був ще й маршрут-варіант Чорного шляху – в обхід ліворуч Чорного лісу з проривом уманським коридором (між черкаською Звенигородкою і східноподільським Брацлавом) на Хмільник – Сарницький не згадує (можливо, за його часу це була слабковикористовувана траса).

гурту. Втім, згодом аргументи офіційного полководця («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж (замок над Чорним шляхом, володіння Сенявських) на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім, загального ватажка походу зібрані під Пłosкировим ротмістри вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній сенаторській кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо пошанувати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського – як старшого за віком («Літами першу особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/
Котрі бували Богові/ також людям смачні.
Просив, аби він людом порядкував/ віншуючи йому того
Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуну/
З його допомогою стерти злу Поганську пиху.

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння, «усі заволали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому, ця обіцянка поширювалась не лише на особу самого гетьмана-обранця, але й на його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат⁵¹ – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили».

Опис Папроцьким всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі досі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом козачини і урядовими військами Речі Посполитої.

Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за зразок, напевно, процедуру т. зв. «кола рицарського». У ньому так само брали участь усі шляхетні/повноправні вояки. Зокрема, «колом рицарським» звав цю раду і власне Б. Папроцький – при описі обрання гетьманом запорозьким С. Зборовського у 1579 р. (дивись відповідний текст у «Гербах»)⁵².

Далі автор «Історії жалісної» наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно, згадано «роту з Сеняви» І. Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана⁵³ («Мужа і досить

⁵¹ *Кунати* (Kunatowie) герба Топор – стародавній рід на Русі. *Кунат Мартин* – ротмістр коронний (як такий згаданий і «Паношею» – у повіті львівському), ходив з М. Мелецьким на Молдову 1572 р. У реєстрі коронного війська 1569 р. записаний як ротмістр кінноти (виставляв 150 кінних).

⁵² *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* – S. 158.

⁵³ *Йордан Ян* з Заклічина – син старости самбірського, ротмістр коронний, ветеран походів Ольбрахта Ласького під Очаків 1568 р. та Мелецького на Молдову 1572 р. («Паноша» у

славного»).

По ньому йде С. Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

Наступним названо С. Венгленського⁵⁴ – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділ очолював Войцех Старіховський⁵⁵. Так само сотню кінну слуг своїх, «досить збройно убраних», але вже не сам, а вкупі із двома братами, виставив Войцех Кам'янецький⁵⁶. Самі Кам'янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка⁵⁷ та Юрія з Якубом Струсів⁵⁸ – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта⁵⁹ разом з Лянцкоронськими⁶⁰.

львівському повіті згадує *Якуба Йордана* з Заклічина – ротмістра, а серед панів Подільського воєводства *Яна Йордана*, також ротмістра). У реєстрі коронного війська 1569 р. записаний як ротмістр кінноти (виставляв 100 кінних).

⁵⁴ *Венгленський Станіслав* – підстолий львівський (згадка «Паноші»), мав маєтності в «руських країнах». У «Гербах» Папроцького він охарактеризований як *муж Речі Посполитій заслужений*.

⁵⁵ *Старіховський Войтех* (пом. між 1582 та 1584) – з давньої руської родини, підкоморій львівський (згаданий і «Паношею», остання знає ще Станіслава Старіховського з Перемиської землі).

⁵⁶ *Кам'янецький Войтех* – старший син Яна Кам'янецького (1524 – 1560), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок Кам'янець – родова маєтність). *Войтех* мав брата *Яна*, з яким тримав неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоше та Олеськ). *Войтех* і *Ян* згадані у «Паноші» у повіті львівському. Був і третій, молодший їх брат – Станіслав. Про «брата»-кузена *Каспера* див. нижче (та лінія – *Ян* і *Каспер Кам'янецькі* згадані у «Паноші» у повіті теребовлянському).

⁵⁷ *Влодек Станіслав* герба Правдич – ротмістр коронний, староста галицький і коломиїський. На Поділлі володів Плоскировим/Проскуровим (нині м. Хмельницький). У «Паноші» згаданий у теребовельському повіті (як ротмістр). Цікаво, що в автора з початку XVII ст. «Влодек» названий у переліку давніх очільників козаків, див.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego*. – Lwów, 1843. – S. 30-31. Щоправда, може бути, йшлося про батька Станіслава, Мацея Влодка, чи не ще більш славного ротмістра на Поділлі у 1526-1547 рр.

⁵⁸ *Струсі* – давній руський рід, славний войовничістю, вихідці з Белзького воєводства. *Струсь Єжі (Юрій)* – староста брацлавський та вінницький, героїчна постать на українському прикордонні. *Струсь Якуб* – староста хмельницький, мав дружину з Потоцьких. Загинув у бою з татарами під Баворовим у 1589 р. Оспіваний епічною традицією. У «Паноші» *Єжі* і *Якуб Струсі* з *Коморова* (Комарів галицький?) згадані у повіті теребовельському.

⁵⁹ *Гербурт Миколай (другий)* з Деділова (бл. 1544 – 1602) – ротмістр коронний, воєвода руський (з 1588). Його сестра була замужем за Станіславом Лянцкоронським. У «Паноші» М. Гербурт славиться серед панів Подільського воєводства. У реєстрі 1569 р. записаний як ротмістр кінноти (виставляв 100 кінних).

⁶⁰ Мова про *Лянцкоронського Станіслава* – старосту скальського та *Лянцкоронського Миколая* – ротмістра на Поділлі та учасника батеріанських війн з Москвою. У «Паноші» С. і М. Лянцкоронські серед панів Подільського воєводства.

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий» почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа⁶¹ – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі малі підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М. Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від М. Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М. Сенявський мав досить невеликі сили – не більше однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і М. Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (їм «пристойніше, мабуть, зі псами воювати»), гетьман тримав своє військо наготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») і рухався на з'єднання із М. Сенявським цілий день. Лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві».

Сюди, до польного гетьмана, котрий вже при'єднався до головного війська, «прибігли послі» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари напередодні увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, чамбулів загарбників, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду⁶² під волинським Острополем. Оржельський пише про єдиний 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володіннях кн. Острозьких (щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову

⁶¹ *Стриж* (Stryż, Strzesz, Strasz) Ян герба Шалява (пом. 1575) – з давнього руського роду, писар галицький (1569–1574), суддя галицький (за згадкою в «Панощі»).

⁶² *Басарабів брід* – на місці майбутнього м. Острополя недалеко Старокостянтинова, нині с. Старий Остропіль Хмельницького р-ну Хмельницької обл. (в землеписі С. Сарницького з 1585 р. є згадка, що Басарабів брід, то давніша назва Острополя). Остропіль заснований 1576 р. (ймовірно, за слідами подій 1575 р. – натяк на це є у тексті Ш. Пекаліда «Про війну Острозьку...»), отже Гейденштейн пробував поєднати старий і новий топоніми. Згаданий брід містився попід кордоном Волині. «*Басарабами*» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії в давньому Валашському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.

звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. прецедент в описі битви під Ольшаницею 1527 р., проведеної батьком В.-К. Острозького⁶³). Історик бідкається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під Острополем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно, перебували при війську М. Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він знається менше.

Усе воїнство, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, той таки Ян Костка⁶⁴ «зі своїм Полком йшов у кількасот коней». Він уже навіть натрапив на татар. Сунули й загопи Петра Нішицького⁶⁵ з Бартошем та Яном Белзецькими⁶⁶, Андрія Тарановського⁶⁷, Прокопа Рашка⁶⁸, а «за кілька миль» були й Гербурти – «трое можних з багатьма людьми Зацні Старостове»⁶⁹. За ними поспішали «мужні» Чарторійські⁷⁰, Вілженські⁷¹, Менкіцькі⁷². Зрештою, Папроцький зауважує тут: «агов, мені важко перелічить у

⁶³ Див. розділ 1 цієї книжки.

⁶⁴ *Костка Ян* (бл. 1529 – 1581) – воєвода сандомирський, 1574 р. як посаг за дружиною отримав великі маєтності на Русі (Ярослав та ін.) та Поділлі. «Паноша» згадує його першим серед панів землі Перемиської.

⁶⁵ *Нішицький (Ніщицький) Петро* (пом. між 1606 і 1607) – походив зі шляхти Плоцького воєводства, каштелян белзький (1589), на Белзчині осів ще 1556-1557 рр. У «Паноші» у Холмському повіті згадані *Петро* і *Кишиштоф Ніщицькі*.

⁶⁶ *Белзецький (Белжецький) Бартоломей* (пом. 1583) – суррогатор (підстароста) белзький; *Ян Белзецький (Белжецький)* – дворянин Стефана Баторія ще за часів, коли той був князем семигородським. У «Паноші» у повіті Львівському згадані *Бартош*, *Анджей* і *Ян Белзецькі*.

⁶⁷ *Тарановський Андрій (Анджей)* (бл. 1540 – 1610) – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підचाший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С. Наливайка. У «Паноші» А. Тарановський згаданий серед панів землі Перемиської. У «Гербах» відзначено, що він мав власний «немалий» почет слуг і сусідів, з яким не раз громив татар і відбивав полони.

⁶⁸ *Рашко Прокіп* з Кропивник герба Сас – писар галицький (1575–1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590–1597). Як писар галицький згаданий і в «Паноші».

⁶⁹ Тут вірогідно маються на увазі брати *Гербурти: Станіслав* (перед 1524 – 1584) – каштелян львівський (згадка «Паноші»), староста самбірський і дрогобицький; *Миколай* (після 1524 – 1593) – староста львівський; *Ян* (після 1524 – 1577) – староста перемиський, знаний правник та історик (згадка «Паноші» у землі Перемиській).

⁷⁰ *Чарторійські (Чарторейські, Чорторійські)* – давня родина на Русі, зокрема в Перемиській землі (не плутати з кн. Чарторійськими). У «Паноші» *Чарторійські* згадані у жидачівському повіті. 28.II.1575 р. згадані Юрій/Єжі, Кристоф і Прокоп Чорторійські з Семушови (село на Сяночині).

⁷¹ Вірогідно родичі *Вілжинського Томаша* герба Просна, походив з Руського воєводства, ротмістр часів Сигізмунда I. «Паноша» згадує *Вілженських* у жидачівському повіті. 28.II.1575 р., поруч із Чорторійськими, згаданий Станіслав Вілжинський.

⁷² *Менкіцькі (Мекіцькі)* – шляхта Перемиської землі. *Менкіцький Валента* загинув

цій книзі всіх».

Утім, на допомогу-підсилення гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загони, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?⁷³).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських фортець. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, ще й татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувалися у пані-зверхнику і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи.

Отже, місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших сенявських татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це саме бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли»⁷⁴. Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме у цей гострий момент обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те ж твердить і Гейденштейн, який є більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і, «немовби Турки ті ж, в Замок вскочили»⁷⁵. При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвалися до нього).

За кримцями, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, котрий стояв під містом і з ним вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику – татаринові, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

Того, який втік з Замку до Загону/

1574 р., б'ючись на боці молдовського господаря Івоні; *Менкіцький Станіслав* мав маєтки на Поділлі.

⁷³ Див. розділ 10 – опис технології татарського набігу у Пейтона. На цьому етапі виправи бранці потрібні були хіба як язики-інформатори.

⁷⁴ У короткій оповіді в «Гербах»-1584 (стор. 684) стало барвистіше – татарки вже «зачарували» усі гармати, аби не могли вистрелити.

⁷⁵ Сам Папроцький у «Гербах»-1584 пише, що татари увірвалися до міста, але практично у той таки час і люди з коронної армії вже «виходили з лісу». І Якуб з Юрієм Струсі, хоч і з малим почтом, але охоче вбігли до містечка та погромили татар, які будинки плондрували і збиралися усе довкола на попіл обернути.

Не взяли Татари/ як хотів, додому.
 Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/
 І ледь нас на великий люд не навів.

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М. Мелецького. Особливо наполегливо просилися у гетьмана в погоню брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу.

Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, аж 15 тисяч. Сили останніх склалися з білгородських і добруджських татар⁷⁶ (вожді – Бакай і Сьоза), а також загонів двох ханських синів – «Албігеря»⁷⁷ та «Казігеря»⁷⁸. Ясна річ, гетьман побоювався підступної засідки на свої війська – у разі розпорощення.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ⁷⁹ та охочі скласти йому компанію («так як на бенкет») Рожнятовський⁸⁰ («сивий малої вроди»), Єзіорківський⁸¹ та Кайецький⁸².

Ім бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського підрозділу, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять» (себто удесятирьох). Утім, попри чисельну перевагу, поведився досить несміливо, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по конкретному супернику, а С. Виступу, як вождеві, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але лицар його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг»)

⁷⁶ Білгородськими вважалися татари, які кочують до Дунаю, а добруджськими – ті, чий кочівлі були за Дунаєм, див.: Кулиш П. А. Материали для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 269. У травні 1539 р. сили білгородських козаків, які планували напад на Поділля і Волинь, лічили на 1 тис. вершників, плюс ще кілька сотень очаківських козаків, див.: Малиновский И. Сборник материалов... – С. 242.

⁷⁷ Тут йдеться або про *Адил-Гірея* (Алди-Гірея) – головного вождя походу, або (менш вірогідно, бо названий перед Газі-Гіреєм) про *Ал-Гірея*, одного з молодших царевичів.

⁷⁸ *Газі-Гірей II* – майбутній кримський хан (1588–1596, 1597–1607).

⁷⁹ Напевно, мова йде про *Станіслава Виступа* (Występ), жовніра під час малоуспішного походу М. Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я. Ласицький оповідав, що то «муж дрібний тілом, але великий серцем», згадуючи його успішний герць з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом. У «Панюші» в теребовельському повіті згадані *Якуб*, *Станіслав* і *Мацей Виступи*.

⁸⁰ *Рожнятовські* герба Сас – шляхетський рід з Руського воєводства.

⁸¹ *Єзіорковські* герба Равич – відомі в Люблінському та Познанському воєводствах. У «Панюші» серед панів Подільського воєводства згаданий *Ян Єзіорковський*. За геральдичними даними 1563 і 1565 рр., цей шляхтич названий «служогою Бучацького».

⁸² Село *Каєць* (Каяес) відоме в Мазовецькому воєводстві. Може мова про *Анджея Кавенцького* (Kawencki) згаданого у «Панюші» між панами Подільського воєводства. Вірогідно, що це хтось з *Кавецьких* з Руського воєводства.

та збив з коня. На поміч ватажкові кинувся інший татарин, який намагався стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під шоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо.

Однак, ватажка татарського тим часом двоє інших татар підхопили із землі та втекли разом із ним. Виступу лишилися хіба трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», з якого – усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпоршених татарських загонів діяли сили кн. В.-К. Острозького. Вони, як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі відділи татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький лічить вбитих ними ворогів на дві тисячі; ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування втікачів стали «свої» степовики – служили татари і п'ятигірці. Їх очолювали подолянин Ярмолинський⁸³ – слуга-найманець князя В.-К. Острозького та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич)⁸⁴ – «ротмістр гетьманський», підлеглий М. Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.

⁸³ *Ярмолинські* герба Корчак – власники маєтку Ярмолинці в Подільському воєводстві. За легендою, вихідці з Хорватії. «Паноша» також згадує *Ярмолинських* у Подільському воєводстві. Саме у цьому епізоді мова, напевно, про *Ярмолинського Матвія (Матея) Юхновича* – урядника Красилова (1575), а згодом Василіва-Базалії (1577) в маєтностях кн. В.-К. Острозького. Від службових татар князя, якими він часто командував, подолянин отримав ще й прізвисько *Agic (Agici)* – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, у березні 1577 р. Ярмолинський ще раз відзначився, розбивши татарській загін під Красиловим. Брав участь і у битві під П'яткою 1593 р.

⁸⁴ *Темрюк Шимкевич (Оніхович-Шимкович)* – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда-Августа (виїхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками кн. Д. І. Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство. За пописом 14.II.1580 р. козацька рота Темрюка лічила 146 вершників-п'ятигірців. Про Темрюка див.: *Rawita-Witanowski Michał*. *Tatarzyn Temruk-Szymkowicz indogeną polskim // Rocznik Tatarski. Czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu tatarów w Polsce*. – Т. I. – Wilno, 1932. – S. 180-183. Для кампанії 1575 р. цікавий квіт з отримання жалування хоругвою Темрюка 14.VII.1575 р. (50 жовнірів + 50 пахолків), див.: *Dziadulewicz Stanisław*. *Kwit Temruka Onychowa Szymkowicza kniazia petyhorskiego z 1575 roku // Rocznik Tatarski*. – Т. I. – S. 222-223.

У цьому місці було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже, за попередніми даними, татари мали із собою гармати. Тому військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на додаткові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втівав/ по собі залишив» – постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони».

Наздогнати біля Басарабового броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

До речі, князь Острозький, схоже, мав добрих піарників. Бо лише про його подвиги згадує у своєму листі з Варшави від 10 жовтня 1575 р. папський нунцій Вінченцо Лаурео. За столичними чутками, які він переповідає, київський воєвода розбив частину татар, котрі вдерлися у «кордони Русі». У бою князь Острозький поклав трупом більше 1000 ворогів, а ще й багатьох полонив. І тепер хіба окремі загони нападників, котрі пересуваються дуже швидко (бо кожний вояк там має два або три коні) становлять загрозу для тих, хто мешкає «за Віслою» (себто, від Варшави у бік України). Тому там усі збираються у гурти – для кращої оборони⁸⁵.

Але повернемося до «Історії жалісної» та подій з 21 вересня 1575 р. У цей час Мелецький під Сенявою дочекався ясних відомостей від «своїх певних шпигунів/ котрі обігали шляхи/ також річкові береги», про безпеку для свого війська. Відтак, звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір – спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші полонені. Тому, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

...прудко Гідні Панята ті/
Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
І насамперед Данилович/ Войцех Старіховський/
Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
З Войцехом Каменецьким/ і з Лянцкоронськими.
Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васичинський/

⁸⁵ *Викентий Лаурео, мондовський єпископ, папський нунцій в Польше, 1574-1578, и его неизданные донесения кардиналу Комскому, статс-секретарю папы Григория XIII / издал Феодор Вержбовский. – Варшава, 1887. – Р. 253-254. У листі від 15.X.1575 р. нунцій додав, що чутки про рух татар в бік Варшави виявилися брехливими, але прийшли нові подробиці про шкоди Русі від них, див.: *Ibidem*. – Р. 263. А 19.X.1575 р. згаданий лист до панів Великопольщі з описом шкод Русі від татарських набігів, див.: *Ibidem*. – Р. 264.*

Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
Белжицький Анджей⁸⁶/ також Зацний Баворовський⁸⁷.
Тих інших немало досить охоче скочили/
Аби того Поганця негідного громити.

Утім, військове щастя тим ловцям не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від шляхетних лицарів-переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали». Тобто ці татари, схоже, також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятися. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут для нього було замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпустити військо доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати – чи татари вже справді пішли, чи лише зачалися та чекають на можливість нового нападу⁸⁸. Цю думку ревно обстоював польний гетьман М. Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі.

Утім, перемогли бажуючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням і нарікає на зрадливу фортуна. Сам М. Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с. Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

М. Сенявський, вже лише з власними підлеглими (1 тисяча вояків), таки рушив слідами татар. Вздовж Пд. Бугу він дійшов до Пикова⁸⁹, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення куди подався татарський кіш (хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити). Напрямок, який обрав магнат-надбужанин, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чигаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» зо півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки, «через великий голод», покинути табір була змушена більша частина війська.

⁸⁶ Брат вищезгаданих *Бартоша* та *Яна Белзецьких*.

⁸⁷ *Баворовські* – родина чеського походження, веде початок від Вацлава, який осів на Русі в Баворові (на Тернопільщині) за Сигізмунда I. Тут, напевно, йдеться про *Баворовського Миколая*, ротмістра коронного.

⁸⁸ З 1568 р. – з часів планування турецького походу на Астрахань – відома заява кримського хана, що у татар зазвичай припасів *на місяць* військової кампанії; вони здатні зробити запасів і на два місяці – але то вже межа їх спроможностей, див.: *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 г. – Москва, 2016. – С. 175.

⁸⁹ Давнє містечко, нині с. *Пиків* Хмельницького р-ну Вінницької обл. За долублинською межею – це вже терен ВКЛ, але відразу за ще коронним Хмельником.

Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий», відступили назад під Меджибіж. Хіба частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesy», «аби сторожи дочекатись» (напевно, йдеться про річку Хвоси в районі сучасного с. Теси – це на півдорозі з Пикова до Меджибожа⁹⁰).

Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довізши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/бажаючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати»⁹¹.

«Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від розвідки таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, хто відступив з-під Сеняви. Це з'єднання татарських військ було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?)⁹². Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства⁹³. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках⁹⁴, а у неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим⁹⁵.

Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли». Там зупинилися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилюва⁹⁶. Тут також не затримались, лише захопили п'ятьох бранців під цим замком.

⁹⁰ Принаймні Е. Лясота, який їхав 1594 р. з Хмільника на Летичів і Меджибіж, зупинявся в с. Теси, де переправлявся через річку, яку також зве Теси.

⁹¹ Хмільник то давній (ще з часів Подільського князівства) стратегічний пункт. За Меховітою-1517 – тут починається річка Пд. Буг. Це також останній український замок долублінської Корони Польської у східному напрямку. Звідси їздили на Білу Церкву і Київ, які вже були на теренах ВКЛ. Якщо Бар перекривав основну трасу Кучманського шляху з боку Балаклії на Чичиклії і Кодими, то Хмільник тримав відгалуження Чорного шляху – як те що, пройшовши через Чорний ліс, під Білою Церквою повертало на Волинь, так і те, що обходило той ліс ліворуч між черкаською Звенигородкою і східноподільським Брацлавом (такий собі уманський степовий коридор). За Хмільником – на полях під Тернополем – Кучманський і Чорний шляхи зустрічалися (і легко відбувався т. зв. «перескок»).

⁹² З 1.X.1575 р. є ще і лист В.-К. Острозького з Олубова (Голуб'ятин біля Паволочі?), повз яке попереднього дня пройшли татари. Князь тут вже мав звістки від втікачів з татарського полону, тому писав докладно – кримців веде сам хан (це помилкова інформація), з ним три сини – Адил-Гірей, Газі-Гірей і Саадат-Гірей. У війську татар є підрозділи з вогнепальною зброєю та артилерією, присутні і турецькі яничари. Див.: *Beczek Hubert, Milewski Dariusz. Sejmiki koronne wobec najazdów tatarskich 1575 r. (II) // Dialog intercultural polono-moldovenesc. Culegere de studii. – Vol. 3, nr 2. – S. 251-252.*

⁹³ Можливо, то окремий татарський загін. Бо є згадка з листа М. Мелецького від 2.X.1575 р. про рух татар в бік Галича, див. *Beczek H., Milewski D. Sejmiki koronne wobec najazdów tatarskich 1575 r. (II). – S. 252.*

⁹⁴ Грушка – зокрема, село на р. Мурафою в 35-37 км від Ямполя, в 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала б бути десь у районі Козятина Вінницької обл.

⁹⁵ Уланів – нині село Хмільницького р-ну Вінницької обл.

⁹⁶ Красилюв – містечко над р. Случ, неподалік (23 км) Старокостянтиніва.

Далі, «минаючи Костянтинів» (Старокостянтинів), пішли на Купелі⁹⁷ (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин⁹⁸, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с. Ожигівці⁹⁹ (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?)¹⁰⁰. Сам кіш спрямували до Тернополя¹⁰¹. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (бл. 200 км)¹⁰².

До речі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль – під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozwornu» (?¹⁰³). Вірменська Кам'янецька хроніка Агопа та Аксента згадувала про появу татар під Кам'янцем-Подільським у вівторок 12 жовтня 1575 р. (далі нападники пустошили край до Львова і Луцька)¹⁰⁴. А. Любенецький засвідчив, що нападники з кошу під Тернополем забігали аж до Белзької землі¹⁰⁵.

⁹⁷ Купель – містечко під Старокостянтинівим, у 12-13 км від Базалії (Василіва). Нині с. Купіль Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

⁹⁸ Маначин – село над р. Грабаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, 16-17 км від Купелі. Нині с. Маначин Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

⁹⁹ Вірогідно, це згадуваний 1594 р. Е. Лясотою *Ожоховець* (Ожохівці або Новий Збараж). У акті поділу маєностей з 1661 р. засвідчений і правопис «*Hożohowiec*». Нині с. Ожигівці Волочиської міської громади Хмельницького р-ну Хмельницької обл. (не виключений і варіант с. *Оріховець* Тернопільського р-ну Тернопільської обл.).

¹⁰⁰ Польський сучасник подій *Якуб Пшонка* (1562 – 1622) згодом занотував, що на Поділлі цей набіг називають *Покровні татари* («*Pokrowni Tataru*»), див.: *Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich znajdującego się wydany. Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607.* – Lwów, 1874. – S. 18. Свято Покрова Пресвятої Богородиці припадає на 14 жовтня. Так само про покровних татар 1575 р. («татарське Покровне», «татарє на Покров» і «татарє о покрове») згадували і Острозький літописець, і львівські історичні пам'ятки середини XVII ст. – хроніка «Потрійний Львів» Бартоломея Зиморовича, короткий літопис з монастиря у Крехові біля Жовкви 1648 р. і Львівський літопис 1649 р.

¹⁰¹ Можливо, кіш під Ожигівцями також лишився. Бо Сарницький писав, що через передзимову погоду татари у кошах під Тернополем і під Ожигівцями не обмежилися звичайною простою огорожею табору в'язаними копцями (чи то барикадами з мішків і сідел) і насипом копчика-горбика під юрту командувача, але «усипали нове господарство», себто робили вал, що автор вважає запозиченням з практик коронної армії, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 271, 431.

¹⁰² Сарницький 1577 р. писав, що татари від кордону роблять рейд вглиб України на 20 миль (150-200 км), закладають укріплений табір з шатром-юртою командувача на горбочку-підвищенні. З цього місця загарбники розпускають загони з вояками одвукінь на 20 миль (отже радіусом знов у 150-200 км), див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 431.

¹⁰³ Можливо, *Rozwornu* не топонім і автор/публікатор не зрозумів польське слово *Rozwornu*, і слід читати *зпущені зі шворки* (себто *розпущені з загального війська*) *загони сягнули Могили?*

¹⁰⁴ *Кам'янецька хроніка (уривки)* / переклад і коментарі О. І. Божко // Східний світ. – Київ, 2015. – № 3. – С. 134.

¹⁰⁵ *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego: Z rękopismów Zakładu Naukowego Imienia Ossolińskich. Wiadomość o tém rękopismie i życiu Lubienieckiego zebrał Alex[ander] Batowski.* – Lwów, 1843. – S. 86.

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Тому – «уся україна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це хоч якось мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

Не схотіли їм [листам] віри дати аж самі узріли/
 Татар піді Львовом о той же Неділі.
 Ах, на жаль не сповняють ті давні речі* /
 Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.
 Не пристойно мудрому, не думаючи, мовити/
 Аби потім мати кого винити.

Зауважимо, що М. Сенявського дехто постфактум бажав таки зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської (в сенсі Руського воєводства) шляхти в Стежиці 15 листопада 1575 р. тому нещасливому полководцю висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана¹⁰⁶.

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму антично-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відміняє волею розмаїтою своєю/ І тлумить ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного госпуду відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тішилися добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед і будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М. Сенявського¹⁰⁷. Ще й, окрім зволі-

* Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

¹⁰⁶ *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...>. – Т. 2. – С. 205. Було ще міркування, що кримського хана хтось намовив до набігу, аби руська шляхта лишилася вдома, а на вибори короля не їздила. Це, мовляв, було б на користь кандидату від Габсбургів, див.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – С. 86-87.

¹⁰⁷ Гадаю, що із цим пов'язаний і суголосний недатований опис епізоду татарського нападу на польську Україну в «Истории о великом князе Московском» князя *Андрія Курбського* (бл. 1528 – 1583), див.: *Русская историческая библиотека.* – Т. XXX: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 244-245: «Во едином же градѣ случилось нам таково видѣти: идеже была пятерица великородных з дворы их, к тому два ротмистра с полки своими, и ту же под самым мѣстом, яко некоторых воинов, так и челоуѣков всенародных биющихся немало с мимошедшим полком Татарским, яже уже с пленом из земли шол и поражаеми суть и гоними неединократ от бусурман християне; а оные предречонныя властели ни един от града изыде на помощь им: седящих их в то время глаголют и піющих великими полными алавастры. О пірование зѣло непохвальное! О алабастр, ни вина, ни меду сладкого, но самое крови християнские наліянны! И при концѣ

кання, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям і не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

З них віри жоден не хотів дати тому/
 Не уходив/ заборонив ховатись [і] підданому.
 Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
 Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
 Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/
 Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
 А чого забрати не міг у заможній хатині/
 То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
 Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/
 Діток малих розтинав/ і голови знімав
 Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
 [З тими] Котрих, як псів, на смиках так волив водити.
 Узявши [гвалтом] жінку перед [очима] чоловіка/
 нецнотливі забави
 Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
 Здер шкіру на хребті бідному волів/
 І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
 Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
 Зараз вдарив об землю/ там же при дорозі.
 Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
 Котрих ще живих/ їли пси сміливо.
 Круки зухвалі кльовали в голову, в руки/
 А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
 Матері також самі інших у траву відправляли/
 Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть, найповніше в річпосполитській літературі переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Усі його художні елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Проте питання, наскільки кристалізований літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не порушуватися сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М. Сенявського. Той тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам.

І першочерговим завданням для Сенявського стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи він, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив

битва тое, аще бы не Вольнскіи полк, прутко гонящіи за оними поганы, приспѣл, и всех бы до конца избили. Но егда видевше бусурманы за ними скоро грядущ полк христіянскіи, посѣкши часть болшую плѣну, а других живых помѣтали и, всеѣ оставя, в бѣгство обратишася. Тако же и во других градах, яко мало вышши рѣхом, очима своима богатых и благородных, вооруженных в зброях, видѣх, а не токмо сопровтив врагов хотящих исходити, ани во слѣд их гонити хотяще, или подобно и слѣду их боящеся, понеже а ни лакоть един которые вельможи вооруженные дерзнули изыти из градов».

30-кінний загін на чолі із Стуженським¹⁰⁸.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спрокувати супротивника на погоню за своїм невеличким загоном Стуженському також не вдалося. Зрештою, він повернувся ні з чим.

На зміну першій чаті Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським¹⁰⁹, «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Той відділ не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» тим спецпризначенцям так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із наявними скромними силами услід за татарами. Шляхом понад Пд. Бугом він дістався Меджибожа.

Звідси польний гетьман відправив вже більший ударний загін-погоню на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом¹¹⁰. З ним разом пішли ціла рота Яна Радецького¹¹¹ та охочі із інших рот – найбільше з роти Свірчовського¹¹². Останній, можливо, це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдовсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Неясно, чи на осінь 1575 р. той ветеран уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича¹¹³.

¹⁰⁸ *Стуженські* – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У «Гербах» Папроцький згадував *Стуженського* – «віку мого» ротмістра на Поділлі, а у «Паноші» *Стуженський* служить у роті старости хмільницького (Якуба Струся). Знане з 6.X.1591 р. підтвердження зречення *Каспара Стужинського* (Kaspra Sturzyńskiego) з посади войського київського на користь зятя – Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р. 209-209v.), молодшого сина Остафія Ружинського. Як ротмістр у Києві К. Стужинський фіксується ще 1572, 1579–1580 рр. 1574 р. у козацькому війську Свірчовського ротмістр Стуженський доводив ротою з 200 кіннотників. С. Леп'яко згадував *Вохтеха Стужинського*, який був серед 5 товаришів козацького отамана Федора Гороховського, котрий 1589 р. перейшов на російську службу в Путивлі, див.: *Леп'яко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. – С. 186.

¹⁰⁹ У «Гербах» Папроцький знає *Козловського Вавжинця (Лаврентія)* – жовніра на Поділлі, сина гродського судді з Плоцьку, ветерана молдовських війн Івоні (безіменний *Козельський-сотник* згадується як один з командирів у поході Мелецького 1572 р., там таки і про *хоругву Козельського* є, а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., у загоні так само безіменного *Козловського* було 200 вояків). Лаврентій Козловський у лютому-березні 1576 р. був у почті новообраного короля Стефана Баторія.

¹¹⁰ *Претвич Якуб* (1546 – 1613) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда. «Паноша» згадує його у теребовлянському повіті Руського воєводства.

¹¹¹ *Радецький Ян* (пом. після 1582) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти куявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті. Учасник виправи М. Мелецького до Молдови 1572 р. У «Паноші» Я. Радецький між панями Подільського воєводства.

¹¹² У подіях «війни Івоні» 1574 р. (за Л. Горецьким) рота Свірчовського описана як складена з подолян – вихідців з Бару і Брацлава (всього 200 вояків).

¹¹³ У «Паноші» (себто на весну 1575 р.) серед панів Подільського воєводства згаданий лише *Кишитоф Свірчовський* (Swierczowski). А у пописі війська 14.II.1580 р. є ротмістр *Миколай Свірчовський*.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плоськирова. Здається, він розраховував знайти тут вже зібрані підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося суттєво дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./ Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загоны, котрі могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим спустошенням краю. Зокрема, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем¹¹⁴ та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького¹¹⁵.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділлю». Лише під Базаром¹¹⁶ їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які йшли з Волині. Їх жовніри «двічі громили на полі» та «багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили». Дістали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари вчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський¹¹⁷ «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка особистого чамбулу у складі 70 осіб. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин-Змії:

Лежав здохлий від землі в пояс хлопу дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завширшки мав/ до своєї вроди/
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була/
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
Стріла довша від інших п'яді на півтори/
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп
швидкий.

¹¹⁴ *Гарниши* герба Порай – малопольська родина з околиць Пйотркова. *Гарниши* герба Рожа – давня родина з Серадзького воєводства. Серед учасників походу М. Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував Я. Ласицький, відомий *Стефан Гарниш* – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта. «Паноша» знає *Мацея Гарниша з братом* у повіті львівському, а *Зигмунта Гарниша* – у Подільському воєводстві.

¹¹⁵ *Крушельницькі* герба Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі *Томаш Крушельницький* – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. У «Паноші» *Томек Крушельницький* (Krusliński) в *Бучнах* є між панамі Подільського воєводства. Неназваного на ім'я *Крушельницького* (очоловав окремий загін) серед учасників походу М. Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я. Ласицький.

¹¹⁶ Напевно мова про сучасне с. *Базаринці* Збараської міської громади Тернопільського р-ну (у щоденнику подорожі Е. Лясоти з 1589 р. зветься містом Базар). Є ще *Базар* – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця, але він значно далі.

¹¹⁷ *Незабитовські* – стародавній рід в Люблінському воєводстві. *Якуб Незабитовський* згаданий як «муж виборний» у «Гербах» Папроцького.

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я. Незабитовського, «котрий був такий товстий* і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»¹¹⁸.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (котрим вояк прикрився?), а шаблею другого («пахолка Пана Яшевського»¹¹⁹) – рубнувши по голові через шолом-«шишак». Але в цей час «його списами з усіх боків пробили/ і як упав на землю, зараз уморили».

Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом. А татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили переслідувачам винищити усі залишки цього татарського загону¹²⁰.

Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш» «гідний» Дем'ян Ніжинський¹²¹, Віцентій Вольський¹²² і з ним «мужній» Боболецький¹²³, плюс ще «малий, але мужній» Суша Підгорецький¹²⁴

* Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелий».

¹¹⁸ Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 229 (власне там змішані два напади 1577 р. – у березні на Волинь під Дубно, і у травні на Волинь (під Заслав), Поділля і Галичину – порівняй з *Obodziński Alexander. Pandora starozytna monarchow polskich.* – Kraków, 1641. – S. 185-186).

¹¹⁹ Відомі *Яшевські* герба Слеповрон – родина з Черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про *Яшовських* герба Любич, які мали маєтки в Малопольщі та на Поділлі. Може йдеться, про ротмістра *Станіслава Яшовського*, який за пописом 14.II.1580 р. очолював роту, споряджену по-козацьки (152 вершники), а 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського воєводства. Знаний ще *Фелікс Яшовський*, який 1579 р. складав реєстр про селян Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, які несуть військову службу.

¹²⁰ Є пізня, ймовірно прикрашена, згадка, що під Збаражем 1575 р. Я. Незабитовський першого дня побив 150 татар і 140 осіб полону відбив, другого – 100 кінних розбив, а третього – 600 загарбників розпоросив і значного мурзу вбив, див.: *Paprocki Franciszek. O sprawie rycerskiej polskiej Historia z roznych autorow oyczystych y postronnych y konstytucyi seymowych zebrana.* – Т. II. – Łowicz, 1776. – S. 355.

¹²¹ Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний русин. Досить спокусливо ідентифікувати його з п. *Демком* (Димкою), командиром козацького підрозділу у війську С. Баторія в кампанії 1580 р. (див. щоденник Луки Дзялинського).

¹²² Може бути йдеться про *Вольського* герба Козлароги, згаданого Папроцьким в «Гербах» як писаря кам'янецького. Оржельський згадував *мечника Вольського*, як одного з найбільш постраждалих від татарського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий його маєток – *Підгайці* (нині місто Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). Коментатор хроніки Оржельського Кунце вважав, що мова про *Миколая Вольського*, старосту крепіцького (Krzerice в Сілезії). Про нього див. далі, але навряд чи він був підлеглим Я. Радецького.

¹²³ Відомий *Боболецький Петро* з Познанського воєводства, утім села з назвою Боболинці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку Боболинців в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу коронного гетьмана – Боболецького, який на чолі трьох рот мав перехопити І. Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.

і Солімирський¹²⁵ – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем¹²⁶, але тут їм фортуна зрадила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталася таким способом – після першої, почасти успішної, атаки жовнірів, частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529 – 1584), кременецький Ян (Януш) Збараський (перед 1553 – 1608) та тербовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що українні лицарі вагалися виходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Я. Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, не тримали шиків і відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. За ним, у своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так, під замком Залоще¹²⁷ у бій зі значним татарським загonom Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже за попередньою оповіддю (про збір війська довкола Мелецького) Войтех Кам'янецький.

Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] вони люд, рівно із худобою, гонять у свою сторону», забажав «дати якийсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає таке. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боєдатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янець-

Досить вірогідно, що він тотожний *Боболецькому Яну*, який за пописом 14.II.1580 р. очолював роту козацьку (50 вершників-козаків).

¹²⁴ Можливо, з *Підгорецьких* герба Белина – знані у Белзькому та Люблінському воєводствах («Паноша» згадує *Підгорецьких* у повіті львівському).

¹²⁵ Можливо, з *Сулімирських* – розгалуженої мазовецької родини.

¹²⁶ *Збараж* – нині місто Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

¹²⁷ *Залоще* – містечко в 40 км на південний схід від Бродів (нині м-ко *Залізці* Тернопільського р-ну Тернопільської обл.). Маєтність Кам'янецьких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).

ким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І, з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – із своїми слугами вдарив на татар з іншого боку, взяв шістьох у полон, а тих, хто відступав, бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
 Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
 А що то Зацне гніздо справами своїми/
 Завше в Польщі слинуло і світило йому.
 Фортунні там Гетьмани з того дому були/
 Мужньо Турків/ Татар/ Волохів громили.
 Зичлива то бувала [іх] цій Короні Рада/
 Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
 І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
 Слави великої зацності завше їм примножуючи.
 Бо того, в чому кохається/ ці не відступають/
 Усе що він любить, то й вони полюбують.

Після першої перемоги і вдруге військове щастя не зрадило Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській» (сучасне с. Ратищі?), переправляється невеликий татарський загін із численним полонем. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший ворожий загін. І тут уже відступати з боєм довелося підрозділу Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина¹²⁸. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загоны, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, котрі простували «до воєводи» (М. Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога¹²⁹.

30-кінному шляхетському гурту в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них – інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось».

Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька сміливців на чолі з ватажком цілого загону. На двобій з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами, посік коня і рубонув по обличчю так, що хіба шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» (бога смерті) на

¹²⁸ *Рогатин* – місто Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.

¹²⁹ У листі 14.IV.1577 р. є згадка, що шляхта Львівської, Перемиської і Сяноцької землі вважає зручним для протидії татарському нападу висування до Рогатина, див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620*. – Kraków, 1868. – S. 5. Не дивно, що і 1575 р. тут порядкують «львів'янин» Данилович і «перемишлянин» Тарановський.

«весілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним наступним).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями дня стали також шляхтичі Брожицький і Барчицький¹³⁰ – слуги згадуваного вже Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де супротивники «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького»¹³¹. Він планував погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім з'ясувалося, що татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Тому об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани¹³² до Яна Сенявського¹³³. Останнього застали в замку лише зі жменькою слуг, бо більшість своїх вояків – на чолі з поручником Рафалом Скарбком¹³⁴ – він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити рясну награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитязці повернулися до Бережан, де полоненого татарина допитали «про усе» «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендирей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея¹³⁵, а тому був добре поінформованим у справах кримського двору. Стосовно найбільш насущної теми – кількості армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення¹³⁶. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? Адже маємо

¹³⁰ У «Паноші» між панами Подільського воєводства є *Ян Барчиковський* (Barcikowski).

¹³¹ *Рашко Прокоп* – з місцевої галицької шляхти.

¹³² *Бережани* – нині місто Тернопільського р-ну Тернопільської обл., 89 км від Львова. Місто розташоване над р. Золотою Липою, притокою Дністра. Бережани мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.

¹³³ *Сенявський Ян* (пом. 1583) – брат гетьмана Миколая, земський суддя галицький (у «Паноші» згаданий як воєводич руський, у повіті львівському).

¹³⁴ *Скарбки* – на Русі коронній відомі з XV ст. У «Гербах» Папроцький згадує («віку мого») трьох братів Скарбків – *Петра, Яна та Рафала* (Яна і Рафала згадує і «Паноша» у повіті львівському).

¹³⁵ Найвірогідніше йдеться про *Девлет-Гірея*, 2-го сина Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I, тогочасного кримського хана.

¹³⁶ Але сучасники цій цифрі довіряли – ось і Л. Горещкий наприкінці «Опису війни Івоні» (Франкфурт, 1578) її повторив (див. стор. 115).

документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби. Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід лічити десь на 40 тисяч осіб. А якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч вояків¹³⁷.

Спокусливо добачити підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М. Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену»-тьми – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше круглої 10-тисячної цифри¹³⁸), отримаємо якраз 30-40 тисяч. За орієнтовну цифру 40 тисяч сил вторгнення промовляє й повідомлення про похід саме з такою кількістю татар особисто кримського хана (Девлет-Гірея I) на Меджибіж у грудні 1566 р., де боронився воєвода руський Миколай Сенявський (1489 – 1569) із своїми синами – Миколаєм (героєм вже цієї «Історії жалісної») і Рафалом¹³⁹.

Утім, повернемося до допиту полоненого. У його свідченнях цікава вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного.

Далі ще татарин-бранець переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Потім язика, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль там відігравали білгородсько-буджацькі загопи Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Ті перші татари-вивідувачі дочекалися, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав цілої армії вторгнення.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленим полоном.

¹³⁷ А якщо рахувати, що хіба кожен третій-четвертий там лічився «готовим до бою», то 10 тис. боєздатних – то було таки «по плечу» для сил коронної українної оборони. Перевага татар подавляючою могла ставати хіба локально і тимчасово.

¹³⁸ Так, «тумен» зник як обчислювана реальність у XV ст., але, припускаю, що еквівалентність «великого» корпусу-«Орди» 10 тис. вояків могла в Речі Посполитій XVI ст. ще пам'ятатись. Ось «темники» і «десятитисячники» згадані у ярликах кримського хана 1514, 1550, 1576, 1577 рр.

¹³⁹ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S. 198.*

Перелічив Енсендірей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея»¹⁴⁰. За ним ішли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей»¹⁴¹, «Казі-Гірей»¹⁴², «Саламат-Гірей»¹⁴³, «Буврат-Гірей»¹⁴⁴, «Садиб-Гірей»¹⁴⁵, «Алб-Гірей»¹⁴⁶ та «Девлет-Гірей»¹⁴⁷. Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідоляє оповідач і деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясним є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/ Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких пустошили край окремі загони. Усі підрозділи мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня).

Відхід був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим, напевно, пов'язаний пригаданий бранцем наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя (язик «зізнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/ Аби під жодним Замком стодол не палили»).

Оповів Енсендірей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали».

Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятьма гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.¹⁴⁸). Утім, їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки» (можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великими коронними силами татарам не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндіфікованим. За хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та

¹⁴⁰ *Адил-Гірей* (Алди-Гірей, Алб-Гірей), 2-й син хана Девлет-Гірея I. З батьком ходив на Поділля (до Меджибожу) у грудні 1566 р. Ймовірно, це він той брат Могамет-Гірея, який, за Гейденстейном, здійснив напад на Поділля у вересні 1574 р. У травні 1577 р. знову очолював татарський набіг на Поділля. 1579 р. як калга-султан загинув у персидському (кизилбашському) поході.

¹⁴¹ Був *Мурат-Гірей*, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577–1584) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, лічить його за сина саме Девлет-Гірея I.

¹⁴² Уже згадуваний *Газі-Гірей*, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.

¹⁴³ *Селямет-Гірей*, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608–1610). Утім, можливо, йдеться про *Селямет-Гірея* – 2-го сина Адил-Гірея.

¹⁴⁴ Можливо, мова йде про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея.

¹⁴⁵ Можливо це *Саадет-Гірей*, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.

¹⁴⁶ *Алп-Гірей*, 4-й син Девлет-Гірея I. 1581 р., усунений з посади калги-султана, він разом з молодшим братом Селямет-Гіреєм був захоплений в полон запорожцями Яна Оришовського.

¹⁴⁷ Вже згаданий *Девлет-Гірей*, 2-й син Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина хана Девлет-Гірея I.

¹⁴⁸ Див.: Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 718.

розляглося «на широкім степу». Отже, найвірогідніше вважати, що Тенгач-Балчик – це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. Але київський колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що така назва може бути тюркською калькою р. Гнилий Тікич (басейн Пд. Бугу). Справді, кримськотатарське слово «baŋıç» означає мул або глина, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «tonğıç» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича (після злиття з Гірським/Угорським Тікичем річка зветься просто Тікич) бере початок р. Синюха. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки? Зауважу також, що з Тікичей, як згадував С. Сарницький 1577 р., починався Чорний шлях.

Утім, повернемося до оповіді. Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигірців і черкесів з рушницями¹⁴⁹. Подібна інформація є і про похід кримського хана під Тулу влітку 1555 р.¹⁵⁰. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою.

Розпитали бранця у Бережанах і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіть той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів».

Зізнався ще і в тому, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдовського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець так само нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Утім, для Папроцького немає сумніву, що молдованин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися надовше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб Струсі – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за побожною гадкою Папроцького, «фортуни зволив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі жменькою слуг своїх» бились завзято. Вони «самі не шануючись/ інших рятували», твердить оповідач. Щодня брати Струсі «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів¹⁵¹ Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.

¹⁴⁹ Там само. Пейтон 1598 р. писав, що черкеси і п'ятигірці виконують у кримськотатарському війську роль авангарду (із функцією провідників і розвідників).

¹⁵⁰ Русская историческая библиотека. – Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 228 (тут мова про наявні при ханові 1 тис. яничар з рушницями та кілька гармат).

¹⁵¹ Горацій Коклес (VI ст. до н. е.) – давньоримський герой, який, зі жменькою товаришів, захищав міст під Римом проти цілої армії етрусків.

До речі, Гейденштейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с. Хоростків Чортківського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів) близько 50 татар, але, побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Натомість за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши земляків із татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапили навіть троє їхніх слуг-шляхтичів – Мілевський¹⁵², Грабовський¹⁵³ і «молодий» Квятковський¹⁵⁴. Вони, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить недобре частування».

Були у почті-«дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський¹⁵⁵. Той дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

<...> побратався зі святими/
 Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.
 Від негідних рук Поганських лежить [те тіло] марно стяте/
 Котре мужньо громило Татар проклятих.

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут із ними, спочатку успішно, бився Миколай Баворовський¹⁵⁶ – «Пан оного Замку». Він робив вилазки та «від сіл і від міста часто їх відгромляв». Але, коли татари зосередили тут більші свої сили, Баворовський «прикрий зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла». Не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболинець¹⁵⁷, недалеко Бучача¹⁵⁸. Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва¹⁵⁹. Отой останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на коней всіли та, у першу чергу, рятували жінок («Пані на Бучач, обороняючись, відвели»). Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

¹⁵² «Паноші»-1575 у Подільському воєводстві знаний *Вавжинець (Лаврентій) Мілевський*, писар гродський кам'янецький. Згодом є звітки і про *Мілевського Станіслава* (пом. 1621), подільського підстоля і ротмістра 1595 р.

¹⁵³ *Грабовські* відомі у Великопольщі. На Поділлі як чашник подільський 1665-1667 рр. згадується Станіслав-Францішек Грабовський.

¹⁵⁴ Можливо з *Квятковських* у Калішському воєводстві.

¹⁵⁵ Може бути, з *Грохольських* герба Сирокомля із Сандомирського воєводства. Грохольські герба Топор знані також на Познанщині.

¹⁵⁶ *Баворовський Миколай* – з родини вихідців з Чехії. Ротмістр, син княжни Збарзької. У «Паноші» згаданий у повіті теребовельському Руського воєводства.

¹⁵⁷ Нині с. *Бобулінці* Бучацької міської громади Чортківського р-ну Тернопільської обл.

¹⁵⁸ *Бучач* – славнозвісне місто-фортеця Західного Поділля. Розташоване над р. Стрипою (притока Дністра). Нині райцентр, 67 км від Тернополя.

¹⁵⁹ *Куропати, Куропатви* герба Ястрембжець – давня шляхетська родина на Русі. *Куропатви молоді* згадуються «Паношею» у галицькому повіті. Можливо йдеться про *Куропатву Миколая* – войського галицького, згаданого у «Гербах» Папроцького як «мого віку чоловіка знаного». У «Паноші»-1575 *Миколай Куропатва* згаданий у повіті теребовельському.

Далі до того сімейного гурту прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немало шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Нападники навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари розважили за ліпше не зв'язуватись – і відступили. Але й захисники околиці не чулися на силі для бою та повернулись до замку Бучача.

Після того у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войського Жидачевського»¹⁶⁰. Той, коли до Куропатників¹⁶¹ підступили татари («напали на місто без вістки»), плував їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог усе-таки спалив місто і сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився, напевно, у подільських Чемерівцях¹⁶². Тут заздалегідь поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/ Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого»¹⁶³. Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік з правої сторони», обійняла та просила, «бажаючи його мати живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім цих шляхетних бранців, татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської¹⁶⁴, яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав, як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, котрі її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони захопили «трьох панянок дорослих» і «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останне (себто ті клейноди) п. Нараєвська «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

¹⁶⁰ Найвірогідніше – це вже згаданий *Куропатницький Миколай* або його тезка-родич, який згадується як «войський» під 1571 р. У «Паноші» у повіті жидачівському також згадується *Миколай Куропатницький*, войський жидачівський.

¹⁶¹ *Куропатники* – нині село Бережанської міської громади Тернопільського р-ну Тернопільської обл., тоді укріплене містечко на шляху зі Львова до Кам'янця-Подільського. Є ще с. *Куропатники* в околицях Рогатина, але навряд чи мова про них.

¹⁶² Нині м-ко *Чемерівці* Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

¹⁶³ *Чемеринські* герба Долива – давня руська родина (знана з кінця XIV ст.). *Чемеринський Ян (Чапка)* – ротмістр, відзначився в поході на Молдову 1572 р., його син *Павло* – дідич добр Чимеринці, підстароста тербовлянський (1590), ловчий подільський (1605), посол на сейм 1601 р., з нього повернувся як ревізор маєтностей на Русі, знищених перед тим татарами. «Паноша» знає *Чемеринських* у повіті львівському.

¹⁶⁴ *Нараєвські* герба Янина – стародавній рід на Русі. Папроцький у «Гербах» згадує з них віку свого суддю львівського (мова про *Нараєвського Миколая*, який обіймав цей уряд з 1551 по 1575 рр.), у котрого були сини – «люди рицерські» (Нараєвського, суддю львівського із синами знає і «Паноша»). Про нього також відомо, що 1548 р. він був підстаростою стрийським, а під 1549 р. М. Нараєвський згаданий як власник с. Петрівче «у землі Руській, повіті Покуття». 28.II.1575 р., разом з суддею львівським Миколаєм Нараєвським з Нараєва, згадані Юрій/Єжі, Ян і Войцех Нараєвські з Нараєва.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою». Ймовірно, вони тотожні жінці «Смеловського», судді буського, та його дочці, панночці чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський. Отже, найвірогідніше йдеться про дружину і дочку Войцеха Скнилівського (Skniłowski), судді буського (1553 – 1574), судді белзького (30.XI.1574 – 4.I.1583)¹⁶⁵ – він згаданий «Паношею» у повіті львівському.

Ці пані і пани також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків* треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так, ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих і забитих») на той час «згинуло» зо 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише так:

<...> хлопства простого, котрі втікали/
 До Замків/ і тих вони багато доганяли.
 Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
 Старих жінок і чоловіків досить настинали.
 Котрі те собі самі у них випрохали/
 І на вічну неволю увести себе не дали.

Тимчасом заскочення і перша дезорганізація оборони краю минали. «Люд Ричарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари-нападники (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили – щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи» до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відходу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського, із Молдовою (вірогідно, новий маршрут пролягав з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдовського Хотина; про переправу татар саме під Хотином є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

До воеводи-молдованина відрядили гінців, які пообіцяли «навіпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар Молдови мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер і на шляху через власні володіння. Той відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому, молдованин навіть дезінформував М. Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/ запевняючі листи/ Мовляв, я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пуцу/ щоб про те вже певно відали».

¹⁶⁵ М-ко Буськ (Бузьк), нині центр тергромади Золочівського р-ну Львівської обл. На той час повітовий центр Белзького воеводства.

* Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невольниць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок (хоча, може, сенс і простіший – дівчата втратили цноту і вже як молодиці мають носити на голові хустку).

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Плоскировим на прибуття військ подільського воєводи М. Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М. Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Тому постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М. Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я. Претвич та інші справді привели чимало бранців, але ті вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

Слідом за Претвичем не забарився й М. Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Простували у напрямку на Кам'янець-Подільський.

За Гейденштейном, рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с. Балин (нині Смотрицької селищної громади Кам'янець-Подільського р-ну). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського¹⁶⁶, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К. Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А. Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном.

Прийшли до з'єднання-гурту Сенявського й волинці, хоча їх воєвода – князь Богуш Корецький – в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теробовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кам'янець (Kamieniec), під час якого теробовляни дали їм невдалий бій¹⁶⁷.

Утім, повернемося до Папроцького. За ним, татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

І дістали язика, котрий їх так попередив/
Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/

¹⁶⁶ Я. Замойський описав свій похід у листі з Белзу від 20.X.1575 р., див.: *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т. I. – Warszawa, 1904. – S. 98-99. Його загін йшов з Белзу на Столпін під Бродами (с. Ступин, Буської тергромади Львівської обл.), потім на Залоще (м-ко Залізці під Зборовим Тернопільської обл.), далі («у п'ятницю» – 10 жовтня) з'єднався із основним військом під Тернополем. У суботу рушили до Сатанова, де поєдналися з Я. Косткою, В.-К. Острозьким і М. Сенявським і посунули до Дністра під Кам'янцем-Подільським. За ними йшов ще М. Мелецький. Бої у цю кампанію були під Збаражем, Личківцями під Гусятином недалеко Теробовлі (с. Личківці Гусятинської селищної громади Чортківського р-ну Тернопільської обл.) і Кам'янцем.

¹⁶⁷ *Теробовля*, за згадкою Блеза де Віженера з 1573 р., була традиційним місцем збору шляхетського ополчення Галицької землі (повіту) Руського воєводства.

І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
 Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
 І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдовський берег Дністра – «Мілю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортунa їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам і загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загопи:

Ян Костка¹⁶⁸ із Холм'янами/ з Белжанами моторними/
 І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
 Альбрехт Ласький¹⁶⁹/ з ним почет біскупа Зацного/
 Досить порядний та збройний Франца Красінського¹⁷⁰/
 Оті усі охоче і спішно їхали/
 Підгоряни і ті їх також не видали.
 Староста Сандомирський¹⁷¹ з багатьма Зацними людьми/
 Воевода Люблінський¹⁷²/ з ним Панове інші.

На переслідування по молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть звістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку – отже, тут маємо не просто «повагу до кордону»¹⁷³). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого¹⁷⁴), котрий «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням¹⁷⁵.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок¹⁷⁶. Тут Папроцький включив до свого опису

¹⁶⁸ *Костка Ян* герба Данброва (1529 – 1581) – воевода сандомирський (1574). За Гейденштейном, він під час татарського наскоку перебував «з малим військом» у подільському *Сатанові*.

¹⁶⁹ *Ласький Ольбрахт* (1535 – 1605) – воевода серадзький, відомий за своїми авантюрами в Молдові.

¹⁷⁰ *Красінський Францішек* (1525 – 1577) – підканцлер (з 1569) та біскуп краківський (з 1572). Спільно із братом *Красінським Станіславом* (бл. 1540 – 1602), стольником львівським (1574–?), виставив 1575 р. проти татар 100-кінний загін.

¹⁷¹ *Фірлей Анджей* з Данброви (пом. 1585), староста сандомирський.

¹⁷² *Тарло Ян* зі Щекажовиць (пом. 1587), воевода люблінський. «Паноша» знає *Яна Тарла*, каштеляна перемиського.

¹⁷³ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 761.

¹⁷⁴ *Петро V Кульгавий* – молдовський господар (1574–1577, 1578–1579, 1582–1591).

¹⁷⁵ Горецький-1578 додавав, що погоня до Дністра не поспіла, бо спочатку сподівалася, що хан на Київ буде відступати – і кинулася туди, а вже потім до дністрового берега.

¹⁷⁶ Про те, що до переправи за Дністер у бранців лишається надія на те, що їх викуплять

«невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/
 Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
 І діточки невинні/ оті Християнські/
 Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.
 Плачем великим сердечним/ яко побивались/
 А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
 Якби дощ цілий день/ великими краплями.
 Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невольникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону, «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше, тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту щодо втечі євреїв з «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут натрапляємо на цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад опис битви під Ольшаницею-1527 Й.-Л. Деція¹⁷⁷), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

На початку того «Порядку» автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни. За ним, «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись».

Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна ж кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Вочевидь, навіть сучасники те підозрювали. Ось авторитетна хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла у цьому питанні за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і Анджей-Максиміліан Фредро (бл. 1620 – 1679)¹⁷⁸. Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися міркування,

чи відіб'ють, а за річкою вони поринають у розпач, писав і Сарницький 1577 р., див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 435. Зауважу, що фрагмент там дуже схожий на текст Папроцького, отже можна підозрювати запозичення.

¹⁷⁷ Див. розділ 1.

¹⁷⁸ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim*. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 136. Твір/першодрук з 1652 р.

що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, але й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Розлогий підрахунок татарських сил, стилістично схожий на текст Папроцького, маємо і у М. Стрийковського. Але у нього виходило разом 121 тисяча татар¹⁷⁹ (див. далі окреслення відмінностей за кожним підрозділом-полком).

За обліком загального числа ворогів у Папроцького подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«корогви» (байрака) та кількість/якість підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до ворожих прапорів – то вже доволі традиційна річ для старопольської історичної літератури. Згадаймо ось хоча б Яна Длугоша «*Banderia Prutenorum*» / «Пруські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. До речі, Н. Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це напряму наслідування «Іліади» та «Енеїди»¹⁸⁰. Зрештою, свіжим для Папроцького, «взірцевим» описом прапорів держави і провінцій міг бути перелік, наведений в реляції про погреб короля Сигізмунда-Августа у 1573 р.¹⁸¹

Принагідно, зауважу популярність у татарських підрозділів 1575 р. білого кольору – він присутній в усіх шести описаних корогвах. Це змушує з певною іронією поставитися до трактування Шимоном Пекалідом «*двох корогв сніжнобілого кольору*», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К. Косинського 1593 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду¹⁸².

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Адил-Гірея¹⁸³, що йде «вкупі, [і] найменше не розходяться» (мав «корогву білу і червону/Китайкою дві сажени уздовж розпушену. З двома фарбованими хвостами кінськими»). Тут багато було і особистих мурзівських корогв, що зрозуміло для загону вождя походу.

Далі корпус-тумен Газі-Гірея¹⁸⁴ («корогва біла і зелена/ Китайкова/ хвостами також оздоблена»). Мав вісім корогв мурз, а загалом 10-тисячний загін підлеглих.

За ним Алп-Гірей¹⁸⁵ з 10 тисячами (корогва «біла, також з двома хвостами червоними/ і третій додав зелений»). Мурзи при ньому десять своїх корогв мали.

¹⁷⁹ Стрийковський Мацей. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка. – Львів, 2011. – С. 944-945.

¹⁸⁰ Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002. – С. 157-188.

¹⁸¹ Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – С. 200-201.

¹⁸² Яковенко Н. Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «*De bello Ostrogiano*» (1600 рік)... Там радше репліка королівського клейноду – головний прапор Корони Польської також був білий (білий орел на білому полі), див. свідчення з 1577 р.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 291.

¹⁸³ У Стрийковського ім'я спотворене – «Алі-Гірей-солтан».

¹⁸⁴ У Стрийковського ім'я спотворене – «Лазі-Гірей-солтан».

Татари на переправі під угорським Сігетваром 1566 р. Турецька мініатюра з «Історії султана Сулеймана». Добре видні прапори – зелений і червоний.

Саадет-Гірей (Садиб-Гірей)¹⁸⁶ (корогва «з кута» – себто розширеним униз трикутником? – «і досить оздобними/ червоної, білої тафти прапорці довгі»). Двадцять п'ять корогв тут мурзівських було. Усі разом – 15-тисяч вояків (тут слід враховувати, що Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак мав приваблювати кримську знать напевно не менше, ніж престижний корпус вождя походу).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: ногайці Малеого Ногая (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»)¹⁸⁷. У них корогва, «оздоблена також хвостами гарно, з білої китайки була».

За ними – закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч) з корогвою з білого атласу («китайки») та 12 мурзами з власними бунчуками-прапорцями¹⁸⁸. Ім'я ва-

¹⁸⁵ У Стрийковського ім'я спотворене – «Аліхверчей». Прапор окреслено відмінно – як червоний з двома хвостами.

¹⁸⁶ У Стрийковського ім'я спотворене – «Саткурчі». Прапор окреслено відмінно – як червоно-білий з китицею з двома хвостами.

¹⁸⁷ У Стрийковського цих малих ногайців названо «Сабайські Татари» (з 1600 р. відома згадка ногайського *Сабас-мурзи*), а їх вождя «Солотай Кі-гірей» окреслено як «Бакарта» (банкарт – позашлюбна дитина; тут, напевно – нащадок від наложниці). Прапор окреслено як з китайки біло-зелений з чотирма хвостами.

¹⁸⁸ Стрийковський зве їх «П'ятигорські Черкаси», прапор окреслює як з китайки біло-зелений з китицями, мурз не згадує, вождя називає «ще одним Бакартом». Венеціанець

тажка їх Папроцькому невідоме. У Оржельського – це «інший ханський син». З Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними» для заняття цієї командної посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей.

Нарешті найближчі сусіди тогочасної коронної України – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч). На чолі у тих Бакаї та Сьоза [Оржельський зве Бакає і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч¹⁸⁹) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти]. Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі»¹⁹⁰.

З лівого боку, за описом Папроцького, знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з неназваним на ім'я ханським зятем (мав власну білу корогуву з двома червоними і третім зеленим хвостами)¹⁹¹. Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що тільки звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М. Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus))¹⁹². Вони доглядали за кількома – на кожного вершника – кінями, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, котрі рухалися удвуконь, пересідаючи з одного скакуна

К. Гамберіні, зі слів козацького гетьмана Я. Оришовського, 1585 р. записав про донських козаків, що вони постійно б'ються з ногайцями і *черкесами, які в тих краях вважаються найхоробрішими вояками*, див.: *Макушев В. В.* Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданым итальянским памятникам) // *Славянский сборник*. – Т. 3. – Петербург, 1876. – С. 9 (Отдел 1).

¹⁸⁹ Цифра сильно завищена. У 9.IV.1579 р., коли білгородці пішли на підмосковську Сіверщину на 2-місячну службу польському королю Стефану Баторію, то він виділив 2 тис. талярів на платню тому загону (по 1 талюру на вояка, разом 2 повні тисячі), див.: *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1: 1578-1630. – Москва, 1877. – С. 15-16.

¹⁹⁰ За Стрийковським, «Добруджці і Білгородці» – з Бакаєм на чолі – йшли пішки попереду війська. Причому 10-тисячний загін Бакає йшов праворуч, а так само піший 12-тисячний відділ іншого мурзи – ліворуч (при ньому згаданий і прапор з *біло-зеленого атласу* (у 1689 р. карач-бей Батирша-бей Аргинський так описав козакам свій прапор – «корогва в три паруси, середній парус зелений, а крайні паруси білі»). Означена «пішість», ймовірно, зайвий раз свідчить про відому і з інших джерел бідність татар-білгородців (посилену актуальним кліматичним викликом – похолоданням?).

¹⁹¹ За Стрийковським, «ханський зять» також згаданий як командир 12-тисячного загону, з *білим прапором*.

¹⁹² У «Арсені» спокусливо углядіти *Арслания Дивеева*, вождя підкаримських ногайців-мангитів (тоді «Денну» – його брат Єсинеї?). За Стрийковським, позаду (неясно – попереднього загону чи цілого війська) йшов Дервіш-мурза (Дервіш-мурза?) з 10 тисячним загonom. Цей *Дервіш-мурза*, напевно, тотожний званому Дервиш-мурзі (князь Дервиш Кулюков/Куликов?), який пробував протистояти козацькому походу Миколая Язловецького, сина коронного гетьмана Ю. Язловецького, у лютому-березні 1575 р. (на Білгород, а потім берегом моря до Очакова). Дервиш-мурзу тоді розбили і змусили тікати до Іслам-Кермену, див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 43.

на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очоловав їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?)¹⁹³.

Ще далі – «на узбіч» від «комоньців» – бігли сторожі (напевно, на всі чотири боки), по 1 тисячі чоловік – загопи досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боків від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному з собою – нападники, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського¹⁹⁴.

Той козацький ватажок, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає холмщанин Мартин Розвадовський – «за Перекоп»¹⁹⁵). Папроцький пише, що помста була жорстокою:

Пустошили їм землю/ дітей витинали/
 Маткам очі виривали/ і груди вирізали.
 Міста, села попаливши/ назад повернулись/
 Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й усе
 знищили.

Татари – які були ще у Молдові – тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте. Словами Папроцького – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили»¹⁹⁶.

¹⁹³ За Стрийковським, 10 тисяч добірних однокінних комонців йдуть за корпусом Дервіш-мурзи, отже, замикають похідний порядок.

¹⁹⁴ Читач Папроцького, Горецький-1578 нотував пишно – *козаки, мешканці Борисфена, вояки найуродженіши* (milites generosissimi, стор. 116).

¹⁹⁵ *Rozwadowski M. Zaciąg woenny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone.* – В. м. і др., 1622. – S. nlb. 7-12.

¹⁹⁶ У одному з варіантів пісні про Богдана-«запорозького отамана» (Богданка у чорному оксамиті) татари після набігу також зупиняються варити їсти і відпочивати у чистому полі над річкою – «над Дунаєм», див.: *Новицький Я. П. Малорусския историческия песни, собранья в Екатеринославщине. 1874-1903 г. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии.* – Год 3-й. – Екатеринбург, 1907. – С. 162.

Про поведінку татар у Молдові, є цікавий недатований лист молдовського господаря до «Алб-Гірея салтана», що відноситься до часу наступного набігу у травні 1577 р. З нього випливає, що татарський вождь, увійшовши до Молдови, надіслав господарю свого слугу Мустафу з повідомленням, що був «у лядській землі» 20 днів і вимагав від молдован сплати звичайного податку татарам, а також присилки візників і окремого воза, гідного цього татарського аристократа, див.: *Źródła dziejowe.* – Т. IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – S. 136.

Затримка татар у Молдові 1575 р. навіть породила побоювання у прикордонної української шляхти, що кримці тут чекають на кращу погоду, аби повторити набіг, див. рішення вишенського сеймика з 26.X.1575 р. «про земську оборону»: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie.* – Т. XX:

Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней¹⁹⁷ плюс «незліченну кількість» великої рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані.

Ймовірно, їх переписано з хроніки Стрийковського. Там подається докладний обрахунок втрат західноукраїнських країв (шкоди «руським, волинським і подільським землям»). За ним, крім убитих нападами старих людей і малих діток, татари повели в неволю 55 тисяч 340 християнських бранців, а також забрали 150 тисяч коней, 500 тисяч великої рогатої худоби, 200 тисяч овець, плюс необраховану кількість захоплених грошей і речей. Можливо, цей перелік склали для пред'явлення туркам, з якими щойно – на початку 1575 р. – був укладений мирний договір, котрий кричуще порушував цей татарський напад восени того ж року.

За Фредро, татари восени 1575 р. захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч люду та 40 тисяч худоби¹⁹⁸. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців¹⁹⁹, 40 тисяч коней, 500 000 великої рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже незначну кількість полонених було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих той історик-парламентар зве «графа Гурку»²⁰⁰, якому татари спалили понад сто сіл біля Буська та Золочева; «мечника Вольського»²⁰¹ з його Підгайцями та «Сененського»²⁰².

Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б. Ружинського та вже згаданих дружину і дочку В. Скнилівського (у цього хроніста той перехрещений на Смеловського). Цей інформатор також повідомляє, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компро-

Lauda wiszeńskie 1572–1648 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 38-41. З рішень того сеймику вельми цікавим є наказ виганяти і страчувати циган (схоже за підозрою, що то татарські інформатори). Тривога не уляглася до 2.I.1576 р. (до того часу раз-по-раз продовжували стан готовності до відсічі набігу), див.: *Ibidem*. – S. 41-43. Про те, що у свіжих татарських нападах (з 1575 р. включно) бранці татарські і цигани були головними шпигунами супротивника згадував і Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577), див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 277.

¹⁹⁷ Цифра 150 тисяч сподобалася авторові Острозького літописця і він подав її як цифру всього ясиру (його татари наступають «з Волох» на Синяву і відходять з полоном туди ж – через Хотин).

¹⁹⁸ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem...* – S. 140.

¹⁹⁹ Цифра «35 340» настільки нагадує «55 340» Стрийковського, що маю підозру – один з двох авторів просто хибно відчитав першоджерело.

²⁰⁰ Напевно, *Гурка Анджей* (бл. 1534 – 1583) – каштелян менджижецький, староста в т. ч. і яворівський. Золочів тримав у заставі Самійло Зборовський, який тоді «з цвітом руського лицарства» відїхав на допомогу трансильванському князю. Цим, напевно, і скористалися татари.

²⁰¹ *Вольський Миколай* з Підгайців (1553 – 1630) – мечник коронний (1574–1599), сенатор (1600–1630). «Паноша» згадує його у галицькому повіті.

²⁰² Напевно, *Ян Сененський* з Помор'ян (пом. 1598/1599) – жарновецький (на 1575 р., згадка «Паноші» у повіті львівському), а згодом львівський каштелян (з 1584), зрештою воєвода подільський (з 1588); натхненник згаданого «Опису давньої і нової Польщі» (Краків, 1585) С. Сарницького. А може йдеться про *Яна Сененського з Гологір*, каштеляна галицького (згадка в «Паноші»).

метації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєтності М. Мелецького та В.-К. Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ дощенту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці)²⁰³. Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили «наші не сповна», але таки триумф татарський попсували. Або, за словами самого Папроцького, «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна» (себто, за дорогий шовк – дешева вовна)²⁰⁴.

Далі, вже як післямова або мораліте-лемент, йдуть два невеличких параграфи. Один зветься «До Читача ласкавого Коротка Передмова», другий – «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут маємо замальовки-образи, близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високії хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв; болота з мостами з мертвих тіл. Уся земля України завалена трупами, котрі «поховати/ людей не достає», бо всіх живих погнали в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок і немовлят, кості яких тепер розносять полями стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть, як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна моторошна картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не краші. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина» (себто сім'ї розлучені – невільники мають різних господарів). Дівчина – вже знеславлена, і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/

²⁰³ Ось спомина татарського бранця захопленого під Баром (або Зборовом) у схожому за масштабом набізі серпня 1615 р. – у переказі московського інформатора: «гнали их ... што животину на семь стад, а посекали ино и щоту нет. Да как, де, пригнали нас к Днепру, и у татар, де, не стало на полон корму, и оне, деи нашей братьи у Днепра посекали многих, а нас в Крым пригнали шесть стад. А в стаде было тысечи по две и по три опричь тех, которых везли татаровя на конех от ражих панов и жон, и детей, а старых всех рубили», див.: *Документи російських архівів з історії України*. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Львів, 1998. – С. 84.

²⁰⁴ З цим твердженням суголосна й інформація російського посла в Криму. За нею, татари Адил-Гірея повернулися з походу воднокінь, а подекуди й з одним конем на двох – отже, втративши чимало коней. Ця безкінність кримців не дозволила їм і повторити набіг на Україну у травні 1576 р., див.: *Флоря Б. Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в...

Аніж дивиться на зятя/ що по ній [себто дочці] дістала» (зять-татарин то, як і помираючий у полі недобиток, відомі українські фольклорні сюжети).

Далі йде загальний плач за Поділлям – землею щедрою та прикордонним муром країни²⁰⁵. Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
 Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
 Де матері, котрі мужніх діток народили/
 Усі від Поганських рук марно погинули.
 А інші в малій воді там же у них ходять/
 У воді, що з очей плине/ аж по кісточки бродять.
 Де ж вони стада великі/ що коней примножували/
 На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
 Де і ті, що живність без міри давали/
 Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
 Не підуть вже до Імперії* / воли відгодовані/
 Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
 Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
 Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
 Немає, хто б пожалів/ і заплакав ревно/
 Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
 Людина – [то] дивина на Поділля/ Пси тільки брешуть/
 І ті, знати, в скорім часі з голоду поздыхають.
 Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
 Котрих кості розносять гострими зубами.
 Біда тим, що те бачать, з жалю помирають/
 Ті, що про лютість Поганську слухають.
 Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
 З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
 Той зараз розвалили люті Погани.
 І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» – за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» і «руки Поганської».

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників і молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати

²⁰⁵ Чи вплинув плач Б. Папроцького на знаний вірш класика польської літератури Яна Кохановського (1530 – 1584) «*Wieczna sromota i nienagrodzona Szkoda*», що знаний також під назвою «*Pieśń o spustoszeniu Podola*» (видрукований у Кракові вже 1586 р., він вважається також написаним 1575 р.) не знаю – спільних мотивів там чимало, але чи був власне текстуральний вплив даних немає.

* *Священна Римська імперія німецької нації* – традиційний ринок збуту для української худоби.

іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі, саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою повернення Божої милості – як не на цьому, то хоч на тому світі. Цим і завершує свій твір автор-ревний християнин:

І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
 Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
 Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
 Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів [на тому
 світі] підемо.
 АМІНЬ.

На останньому аркуші книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням форсування військом річки та бою з ворогом на тому березі, за переправою, а на звороті – малюнок зіткнення лицарської кінноти під прапором з польським орлом з татарським/турецьким військом під прапором зі скорпіоном. Судячи по всьому, 1-а картина – це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. «Битва під Оршею 1514 р.»; 2-а – не менш відомий дереворит з титульного аркушу «Хроніки польської» М. Меховського (Меховіти) видання – Краків, 1521 р. (неодноразово відтворювався і в інших книжках на військову тему). З текстом Папроцького вони особливо зв'язку не мають і потрапили до видання хіба як стилізовані «образи війни».

* * *

У підсумку зауважу – «Історія жалісна» Б. Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки в річпосполитській історіографії. То яскравий взірець наративних можливостей доби щодо відображення сучасних автору історичних подій.

Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість Папроцького архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала читачам чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі 1575 р. чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Немає аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег). Зрештою, текст квітне і багатющим генеалогічним та топонімічним матеріалом.

Вельми колоритно-симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще неподоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю». Так, автор «Історії жалісної» оповідає події лише про страждання «своїї» Польської Русі, в кордонах до Люблінської унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б. Ружинського Папроцький мовчить (про те інші згадали). «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут пан Бартош, як історик, явно постується таким своїм сучасникам як Ф. Руджері, С. Оржельський та Р. Гейденштейн).

До речі, така «польсько-руська призма» втрачає на цілісності картини. Ось нічого немає в «Історії жалісній» про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. верес-

неву диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воеводою В.-К. Острозьким проти татарської сторожі – ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу.

Про цю ж подію трохи інакше оповідав А.-М. Фредро. За ним, кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас і Канева, відряджених В.-К. Острозьким, атакував татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Ті відчайдухи залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар і, за сигналом-окриком, кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався і почав переслідування, козаки вже добігли до річки та відплили на своїх чайках²⁰⁶. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що, вірогідно, з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про події тогорічної військової кампанії (від князя В.-К. Острозького?).

Але не думаю, що Папроцький свідомо відмовлявся від якихось сучасних йому джерел (хоча суб'єктивно міг щось і недооцінювати²⁰⁷). Вірогідніше, що просто для зовсім не родовитого автора-початківця, ще й з магнатського почту, а не більш поінформованого королівського двору, чимало таких текстів та усних звісток були занадто важкодоступними.

Зрештою, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок (Поділля+Галичина) наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми у річпосполитській історіографії. І хоча розглянутий тут твір про набіг 1575 р. пізніший читач знав, напевно, здебільшого за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але він дійсно задав чимало векторів творчості самого пана Бартоша – в майбутньому (на рубежі XVI і XVII століть) визнаного маститого автора. Отже, чи стали б без «Історії жалісної»-1575 настільки вправними – вельми читабельні серед багатьох поколінь українознавців – «Герби»-1584 чи «Сад королівський»-1599, які так уславили інтелектуальне ім'я Папроцького?

²⁰⁶ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S. 136-137.*

²⁰⁷ Ось його сучасник С. Сарницький переповів ще й кілька байок з часів осіннього набігу 1575 р. Перша, це історія «про правильне вірування» (за тогочасної доби поширення нововірства-протестантизму – це тема надзвичайно популярна). Її оповідав «славний лицар» Ян Замойський (Сарницький тут назвав його каштеляном холмським, але це титул його батька, який помер у 1572 р. – отже, впевненості, що то переказ саме з 1575 р. немає). За нею, Замойський після набігу, десь за Баром, зустрів діда-українця і питає старого – як йому вдалося уникнути полону? Той відповів, що він «правильно вірив/вірував». Як це? – спитав лицар. Дід одказав, що як тільки стали надходити звістки про набіг, він їм «вірив» і відразу тікав.

Друга бувальщина – про «пані з Волині». Вона гостей-приятелів чекала, аж тут з'явилися татари. Жіночка не розгубилася – дружньо привітала їх і запросила за готовий стіл. Ті побенкетували, подякували і поїхали, лише побажали пані далі бути обережнішою. Див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. – S. 436, 437.*

Розділ 4

Гордий волею князь: історія прикордонника («Епіцедіон» на смерть кн. М. Вишневецького з 1585 р. та ін.)

Історія Вишневецьчини – одного з показних колонізаційних проектів другої половини XVI – першої половини XVII ст. на Наддніпрянщині – здавна приваблювала українських істориків. Утім, багатообіцяючі напрацювання О. Лазаревського¹ та Ф. Николайчика² так і не були доведені до «академічного» рівня вичерпності.

Та нещодавно свіжий імпульс широкоформатним дослідженням діяльності роду князів Вишневецьких подала книжка польської дослідниці Ілони Чаманської³. Тому, гадаю, переформатовані сюжети активності перших Вишневецьких на Наддніпрянщині, а також креслення абрисів їх шляхетської клієнтели, замальовки персон примітних «васалів» цих українських «королев'ят» знов на часі і здатні зацікавити досить широке коло фахівців з історії ранньомодерної України.

Почну з незадовільного стану джерелознавчого відпрацювання такої званої (щоправда, переважно на рівні назви) віршованої пам'ятки як «EPICEDION, себто вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького*» (Краків, 1585)⁴. Як не дивно, з'ясування обставин описаних у цьому видатному історичному творі подій (рік, місце, персоналії причетних) досі не відбігли від першопублікації А. Стороженка 1904 р. (а за понад сотню років пізніших дослідів тут, справді, є чого додати). А український переклад фрагментів положеновного оригіналу, здійснений 1987 р. не істориком, а літератором Вадимом Пепою, взагалі

¹ *Лазаревский А. М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XI. – Киев, 1896. – С. 34-203.

² *Николайчик Ф. Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 14. – Киев, 1901. – Отд. 3. – С. 84-192.

³ *Czamańska I.* Wiśniowieccy: monografia rodu. – Poznań, 2007. – 552 s.

* Повна оригінальна назва: «Epicedion. To iest. Żałobny wirsz o zacnym a wieczney pamięci godnym Książęciu Michale Wisniewieckim, Kaszthelanie Kijewskim, Czerkaskim, Kaniewskim, Lubeckim Staroscie. Tudziesz o pobożności żywotha iego Krześciańskiego, y około dzielności w piewnych pothrzebach z nieprzyacielem w państwie J. K. M. y w Moskiewskiey ziemi z niebezpieczeństwem zdrowia swego, który w oyczyźnie swoiey na zamku Wisniewieckim mając lath wieku swego 55, dług powinny Panu Bogu swemu, pietnastego dnia Oktobra, s Poniedziałku na Wtorek, w Roku od narodzenia Krystusa Pana 1584, zapłacił».

⁴ *Стороженко А.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – Киев, 1904 (тут на с. 181-220 – публікація положеновного оригіналу); *Українська поезія XVI ст.* – Київ, 1987. – С. 169-194 (український переклад В. Пепи, який задля літературних «красот» сильно спотворив фактографію); *Українські гуманісти епохи Відродження.* – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 20-39 (передрук перекладу В. Пепи); *Яковенко Н.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ, 2002. – С. 148-153 (тут переважно про з'ясування авторства твору = волиняк Ждан Білицький – та про історіографічні джерела, які його надихали = хроніка Стрийковського); *Леп'явко С.* Михайло Вишневецький // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. – Кн. 2. – Київ, 2004. – С. 37-48 (тут простий переказ змісту, практично без нових коментарів).

наробив чимало шкоди, бо власне є не тлумаченням, а дуже вільним переспівом, що суттєво спотворює фактографію.

Отже, текст «Епіцедіону» описує події з 1555 по 1584 рр. (від першого бою героя твору до його смерті). І саме ці «військові» історії, певен, потребують докладнішого коментаря.

Ось власне перший епізод із боєм молодого князя Михайла Олександровича Вишневецького (1529 – 1584) при Кильдишевій могилі-кургані (що над р. Хорол) влітку 1555 р. Дату 1554 р., прийняту А. Стороженком, поправила ще І. Чаманська, джерелу це не суперечить – оскільки день народження М. Вишневецького невідомий і влітку 1555 р. йому могло бути ще 25 – як сказано оповідачем.

Сам історичний топонім Кильдишева могила досі залишався нерозгаданим. Вважаю, йдеться про *Кильдиш* (*Килдиш*) – донині знану височину-лісове урочище біля с. Білики, що під самим Миргородом.

Цікаво, що у XIX ст. тут ще переказували байки-страшилки про давнього розбійника на ім'я Килдиш⁵, а для тогочасної фольклорної традиції заміна «татарина» на «розбійника» не дивина. До речі, не варто поспішати записувати того Кильдиша в ординці⁶ – у реєстрах литовських татар (причому у категорії татар-козаків) з 1520⁷ та 1528⁸ рр. маємо і Кильдиша (Кілдиш/ Келдиш).

До опису битви при Кильдишевій могилі варто додати, що йшлося очевидно про напад на двір (частину двору?) кримського хана Девлет-Гірея, який тоді повертався з важкого походу на Московські володіння (кримці дійшли майже до Тули). До речі, його висока боєздатність – кримці охоче пішли на «правильну битву» з загном М. Вишневецького – можливо, пояснюється непоганим спорядженням. Адже у листі коронного гетьмана Яна Тарновського від 17 червня 1554 р. згадується вторгнення татар, які «проти звичаю добре збройні – мусять бути від Війська»⁹. Ймовірно, у Девлет-Гірея були свої «елітні підрозділи» (до яких тоді і втікачі з розгромленого 1552 р. Казанського ханства могли увійти). Зрештою, після успішного штурму Брацлава 1551 р. у кримців могла з'явитися і певна переоцінка своїх можливостей у протиборстві із великолитовськими прикордонниками.

Загадкою є особа вождя татар – «Сат-Гірея <Satkirey> – мужа серця великого». Може бути, це якесь прізвисько самого Девлет-Гірея. В іншому місці «Епіцедіону» цього кримського володаря названо Сатман-Гірей («Satmankierey»). Саат – татарською «година, час», отже, може слід читати «тогочасний Гірей»? Хоча, інший

⁵ *Розсоха Л.* Миргородська старовина. Дослідження. Статті. Нариси. Розвідки. – Кобеляки, 2002 (див. підрозділ «Шевченко на Миргородщині...» пункт «Чи бував Шевченко в наших Біликах і Стінці?»).

⁶ Хоча такий був – *Келдиш син Чешмеша*, посол кримського хана до великого князя литовського на рубежі 1513 і 1514 рр. Особа знатна (улан). Є ще згадки з 1515 і 1524 рр., див.: *Kołodziejczyk Dariusz.* The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Leiden-Boston, 2011. – S. 597.

⁷ *Plewczyński M.* Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagiellonów. – Warszawa, 1995. – S. 77 (реєстр часів війни з Тевтонським Орденом).

⁸ *Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 523 (1528). – Vilnius, 2006. – С. 90, 91 (знаний реєстр-попис литовського війська).

⁹ *Bibl. Kórn.* – sign. ВК00231. – К. 49 (запис № 84, скан 49).

опис походу кримців 1555 р. свідчить, що при хані, як останній аргумент, була гвардія з 1 тис. яничар з рушницями та кілька гармат¹⁰, але нічого цього не бачимо під Кильдишевою. Отже, Сат-Гірей – це таки не хан, а просто татарський вельможа з ханського дому¹¹?

Далі йде цікавий опис практик військового навчання, які освоював-тренував молодий князь. Це – 1) відпрацювання погоні верхи на конях за ворогом (з обстрілом втікачів) та інших прийомів «татарського» бою, 2) вправління у стрільбі з вогнепальної зброї у піхотних шиках, а також 3) бій з відносно коротким списом-рогатиною (ощепом).

Задля наближення «до бойових умов» молодим лицарям організовували вилазки в степ. Такою «спортивною» акцією й була наступна виправа під Білгород-Дністровський, де М. Вишневецькому прийшлося зіткнутися з турками. Її варто датувати 1556 р. (1555 р. відбулася битва при Кильдишевій могилі, а наступний, після білгородського епізод, оповідає про похід до Лівонії влітку 1557 р.)¹². Дружині-почту Вишневецького тут товаришив «двір» юного князя Романа Сангушка (бл. 1537 – 1571), а старшим над об'єднаним військом обрали вони кн. Остафія Ружинського (?¹³ – 1587) – ватажка «дільного», «як вроди, так і серця великого». Цікаво, до речі – якщо з татарами під Кильдишевою українські вояки б'ються шаблями і списами (проти ворожих стріл і шабель), то під Білгородом турки мають перевагу у древковій зброї (проти їх «довгих списів» українці спочатку відбиваються стрілами з луків і кулями з рушниць, а потім дійшло і до шабель)¹⁴.

¹⁰ *Русская историческая библиотека*. – Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. – СПб., 1914. – С. 228.

¹¹ У Гваньїні є перелік татарських вождів набігу на Україну восени 1575 р. (див.: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 221). Усі імена там доволі спотворені, присутній і Сат-Гірей, який за іншими джерелами (Б. Папроцького «Історія жалісна...») зветься Садиб-Гірей, отже найімовірніше це *Саадет-Гірей* – старший син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина діючого хана Девлет-Гірея. Тому може і тут, під Кильдишевою, йдеться про цього старшого онука хана.

¹² Може, цей похід якимось узгоджений з акцією російського загону М. І. Ржевського (Дяка), разом із 300 козаками «черкас канівських», у червні 1556 р. проти Іслам-Кермену. Відомо, що ці тоді побили біля Дніпра Очаківського і Тягинського санджак-беїв, див.: *Летописець Нормантського // Временник ОИДР*. – Т. 5. – Москва, 1850. – Отд. 2. – С. 99. Отже, інші князі-українці цілком могли скористатись випадком для нападу під Білгород-Дністровський, так само як і Д. Вишневецький для укріплення Хортиці (до речі, акції явно підтримуваної урядом ВКЛ, який прислав сюди 1556 р. 50 гаківниць із боєприпасом – себто, фактично визнав той укріплений пункт державним замком; запис про відсилку артилерії на «Charticza» зберігся у рукописній книжці «Strzelba u wschelaka munitia ktora własnym nakladem Iego K. Mci w Wielkim Kxiestwie Litewskim iest sprawowana...»).

Можливо, із цим епізодом пов'язаний і лист з Вільна 1556 р. польського короля до санджак-бея і кадіїв у Білгороді про порушення кордону загоном білгородських татар, див.: *Sumariusz Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej*. – Т. 1: Jagiellonowie. – Warszawa, 2019. – S. 350 (запис № 3328).

¹³ До речі, визнання О. Ружинського «старшим» серед молодих князів може означати, що він народився раніше 1529 р. – року народження М. Вишневецького.

¹⁴ Згадай із Сарницького (писав бл. 1577) міркування командирів козацьких хоругв, яких М. Мелецький хотів виставити 1572 р. під Хотином на чолі атаки проти турків. Вони заявили своєму гетьману – то згубна тактика, бо у них лише короткі списи проти довгих

Розгромленим туркам швидко надійшла допомога – у вигляді татарського загону. І тут новий бій описується як перестрілка – татари цілять стрілами з луків, українці – кулями з рушниць. Князі-козаки з втратами тоді відступили і битву визнали за нещасливу.

Наступний епізод, як уже йшлося, оповідає про прибуття М. Вишневецького на чолі добірного загону-«коштовного почту» до війська, зібраного під проводом самого польського короля, проти Лівонського Ордену влітку 1557 р. та про подальшу участь князя у тій масштабній Лівонській війні. За «лівонські» заслуги герою «Епіцедіону» у грудні 1559 р. надане Черкаське староство¹⁵. Його князь-ветеран тримав до 1580 р., а тоді формально передав синові у спадок, але до своєї смерті 1584 р. фактично контролював це володіння.

Практично відразу – за хронологією «Епіцедіону» це між 1560 і 1562 рр.¹⁶ – «на зуб» нового старосту спробували татари¹⁷. Їх 3-сотенний загін на чолі з «гетьма-

турецьких. І додали, що легку козацьку кінноту ефективно проти такого супротивника використовувати лише для удару на фланг або в обхід, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – S. 369.* А Блез де Віженер у «La description du royaume de Pologne et pays adiacens...» / «Опис Польського королівства та країв прилеглих» (Париж, 1573) писав, що звичайна тактика польської кінноти (яка загалом досить легко споряджена) проти важкої кавалерії – дезорганізувати порядки неприятеля маневровими діями, а вже потім іти в загальну атаку. Успішний бій Свірчовського під Тягинєю 1574 р. також описаний (Л. Горєцьким і Й. Бельським) як шиккування трьох загонів – по центру кіннотники з рушницями і невеликими щитами, вони обстрілом дезорганізують турецьких списників, а далі з флангів натискають два інші спеціалізованих підрозділи (з одного боку загін лучників, з другого – загін з рогатинами).

¹⁵ Власне, М. Вишневецький отримав нероздільні Черкаське і Канівське староства (їх і раніше надавали «в одні руки»). За королівським листом з 6.II.1571 р., князь-староста мав «оберігати і боронити» рубежі – «с одной стороны по Брянславль [=подільський Брацлав], и с другой по Товань [вниз Дніпром, за Порогами], с третьей стороны по Триполье [вгору Дніпром – рубіж Стугни, нижче якої Канівсько-Фастівська лісостепова «полянка»], с четвертой стороны от Московской земли по самый Путивль», див.: *Дворцовые Разряды. – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – С. 902.*

¹⁶ У 1559 р. на дворі Сигізмунда-Августа обговорювався план осадження на р. Орелі татар-ногайців, з тих, які не бажали бути у підданстві Москви. Але у короля побоюлися таких непевних союзників. Ймовірно, саме з промосковських ногайців складався загін Сохора, бо власне кримці тоді були охочі підтримувати польського короля у війні з Росією (є спокуса бачити тут один з підрозділів Тинбай (Динбай)-мурзи сина Ісмаїла бія Ногайської Орди, який успішно приходив у лютому 1560 р. на Молочні Води, Кінські Води і Овечі Води/притока Самари? проти кримців, далі того ж року були й інші акції ногайців проти Криму, див.: *ПСРЛ. – Т. 13. – С. 324, 326*). Нагадаю іще про Псельський городок, російське укріплення у гирлі Псла, який функціонував з 1559 по зиму 1561/1562 рр. Останній, напевно, завадив би спокійному зосередженню ворожих кримців на Пслі. А. Стороженко датував битву із Сохором 1560 р. (відразу після надання староства черкаського М. Вишневецькому).

¹⁷ У активізації татар міг бути і кліматичний тригер – вважається, що з початку 1560-х рр. розпочинався новий тривалий цикл похолодання, див.: *Фейган Брайан. Малый ледниковый период: как климат вершил историю, 1300-1850. – Москва, 2021.* Цікаво, що взимку 1570/1571 рр. згадується «лихоліття», яке змусило 500 татарських родин піти ледь не на добровільний полон, аби схоронитися на коронній Україні, див.: *Книга Посольская*

ном» Сохором/Согором¹⁸ («Sochor»), який спочатку розташувався над Псллом, далі рушив у бік українських коронних володінь. Свіжопризначений староста з 1,5 сотнями вояків переправився на Лівобережжя, вийшов назустріч нападникам і погромив їх¹⁹.

Навесні 1563 р. М. Вишневецький своїм коштом найняв 800 білгородських татар на чолі з Сіхозою і Бакаєм²⁰, а також спорядив 400 власних вояків. З цим полком

Метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). – Москва, 1843. – Т. 1. – С. 311; *Ерусалимский К. Ю.* Крымское ханство, Речь Посполитая и Российское государство в 1524-1571 гг.: посольская переписка из архива Великого княжества Литовского // *Золотоордынское обозрение.* – 2017. – Т. 5. – № 4. – С. 909. Про ті холоди і «Опис Татарії» М. Броневського згадав. А катастрофічний неврожай-голод відомий за московськими звітками Генріха Штадена 1570 р.

¹⁸ Прізвище *Согор* досі знане в Україні (за словником В. Даля, воно має значення «свій, родич»). З 1585-1586 рр. знана згадка Зоїгора, посла до Москви від Ногайської Орди Кучюка-мірзи, сина Мамет-мірзи, див.: *Мусеев М. В.* Материалы по истории русско-ногайских отношений в 1583-1585 рр. // *Гасырлар авазы = Эхо веков = Echo of centuries.* – [Казань] 2022. – № 1. – С. 79.

¹⁹ Можливо, саме це змусило росіян евакуювати взимку 1561/1562 рр. Псельський городок (розбудовувався від 1557 р.; незадоволенням литвинам московський цар у червні 1559 р. заявляв, що тут він у «вотчини черкаські» «не вступається», а в фортеці «берегут христианство от татар» – від чого і королівським землям користь). Особливо здивованим кримцям пояснювали, що, мовляв, новозбудовані міста московському царю не потрібні, він давні міські центри захоплювати воліє. Потім ще казали, що Псельський городок – то ініціатива не царська, а прикордонних людей і згодом та осада виявилася незручною для господарювання (рілля та інші угіддя тут не забезпечили потреби поселення), див.: *Филюшкин А. И.* Проекты русско-крымского военного союза в годы Ливонской войны // «В кратких словесах многий разум замыкающе...». Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. – Т. II. – СПб., 2008. – С. 314-315; *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. – С. 151, 216-217 (інформація за січень 1568 і лютий 1569 рр.). Про успішні диверсії з Черкас, зрозуміло, промовчали.

Загалом ймовірно, що милостивий королівський універсал (грудень 1559-1560 рр.) до «козаків черкаських, котрі до Москви збігли» і мешкають на Дніпрі нижче замків Канева і Черкас, виданий за поданням новопризначеного черкаського і канівського старости Михайла Вишневецького, повернув козацтво під коронну зверхність, див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.:* універсали, листування, угоди, присяги. – Київ, 2016. – С. 39. Отже, росіяни втратили тут місцеве опертя і невдовзі мусили евакуюватися. Не виключено, що зіграла роль і взаємодія ВКЛ з Кримським ханством – з 17.V.1562 р. є листи до київського воеводи і черкаського старости, де мова, що кримський хан допоможе боронити Київ від московських нападів, а як він піде в похід на Московію, то М. Вишневецькому, згідно давнього звичаю черкаських старост, належить приєднатися до ханського війська, див.: *Метрыка Вялікага княства Літоўскага:* Книга 44: Книга записаў 44 (1559-1566) / Падрыхт. А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. 33-35.

²⁰ *Бакай* та *Сіхоза* (Сіюза, Сьюза) – ватажки білгородських та очаківських татар. Окремо Бакай згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією (це напевно «Бокайчик» – 2-й за списком, хоч там є ще й «Богай-ага»). Маю підозру, що й Сіхоза – це спотворене «Ас-Ходжа» з того ж переліку (1-й за списком) та Ісходжа/Іса-Ходжа (з 1548 р. у Претвича). Досить вірогідно, що Сіхоза (Jezechoz) і Бакай (Abakajczyk) були серед тих 200 «Білгородських татар», яких прислав кн. В.-К. Острозький допомогти державці Остра Філону Кміті у вересні 1562 р. у виправі

він рушив на підмосковську Сіверщину, зокрема взяв і спалив місто Радогощ (його після того стали звати Погар)²¹. Власне, такий спосіб війни – вигребти човнами

проти московитів і успішній битві під Стародубом (згадка з неточною датою у «Гербах» Папроцького). Навесні 1563 р. Бакай з Сіхозою з 800 татар ходили на під російську Сіверщину на місто Радогощ (після цього він став м. Погар) як союзники-найманці того ж М. Вишневецького. Сіхозу та Бакаю (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П. Зборовський. Про Сіхозу таки писав і А. Тарановський: 1569 р. він (як підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загоном на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакай с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пелом і Ворсклюю і намірялися напасти на московське сіверське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху той загін здійснив напад на Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаному набігу кримців на Москву. Згадку Бакаю (разом з Манасом – «Менаш» за списком 1561-го?) містить і «Венеція» (1572; 1587) К. Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх потрапив кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). 31 березня 1573 р. (у Великодневу суботу) Бакай і Сіхоза з 1800 татар ходили в набіг на Поділля, але їх сильно погромили барський староста Миколай Бучацький і кам'янецький староста (М. Стрийковський, може цьому епізоду тотожний Гваньїніїв напад 1572-го?). На початку вересня 1574 р. Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля та Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай/«Васкола» перебував під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза, також з ханськими синами, ходили в набіг на Волинь і Галичину. Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (про це мова далі). У травні 1577 р. Бакай і Сіхоза пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Поділля (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим, на ім'я неназваним, плюс добруджці; від Хаджибею йшли через р. Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зіньків і Кам'янець і далі в бік Львова). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М. Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С. Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакаю з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаному козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. У січні 1587 р. Яниш (Януш) з Бакаєм силами у 8 тис. війська збиралися у набіг на Поділля. З 16 травня 1588 р. є згадка посланця в Криму Судакова, що Бакай, ага Білгородський, казав йому, що хоче «на старості» показати службу московському царю і готовий вдарити «на литовські україни від Стародуба і Чернігова». Є ще недатована згадка про Бакаю – мурзу білгородських татар – в «Книге Большого Чертежа» (1627), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рыльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места». С. Сарницький у «Книгах гетьманських» (1577) оповідає ще колоритну байку про Бакаю, що він «ходив на ходулях» (аби виглядати високим – як личить вождю).

²¹ Опис цієї виправи очима московитів є у Никонівському літописі: «Того ж месяца [=травня] в 21 день прихотил на цареву и великого князя украину на Северские места из Канева князь Михайло Вишневецкой с Черкасы Каневскими и з Белогороцкими Татари изгоном войною, многие волости Черниговские и Стародубские и Ноугороцкие и Почап-

вгору Дніпром до Чичерська, а потім кіньми скочити до Стародуба – застосовували-наслідували запорожці 1610 р.

Наступний епізод «Епіцедіону» з битвою при Пивських горах* датується – останніми днями грудня 1566 р./квітнем 1567 р. – за згадкою, що 1) татари йшли після нападу на Поділля²², та 2) тим, що після битви князь відправив бранців королю до Гродна²³. А саме у грудні 1566 р. маємо таке співпадіння – кримці з білгородцями на чолі з ханом Девлет-Гіреєм та царевичем Адил-Гіреєм здійснили напад на Поділля і навіть облягали коронного гетьмана і руського воєводу Миколая Сенявського (1489 – 1569) з синами Миколаєм і Рафалом у їх резиденції в Меджибожі²⁴, а король доволі довго – принаймні весь грудень – перебував у білоруському

ские повоевали и в Радогоще посад пожгли. И посылали за князем Михайлом из Новогородка-Северского наместник князь Иван Щербатой тамошних жильцов детей боярских в головах Богдана да Василя Александровых з детми боярскими и с казаки и с посацкими людми Десною-рекою в судех. И сошли его на Богринове перевозе [Багринів під Видубичами у Києві?], и многих людей и Черкас и Татар побили и потоптали, и многой полон Руской отполонили, и княже Михайлов Вишневецкого струг со всем его воинским нарядом и коморника его Богданка на том стругу взяли, и многих языков взяли и ко царю и великому князю в слободу Александровскую прислали», див.: *ПСРЛ*. – Т. 13. – С. 367. Цар скаржився королю на М. Вишневецького як порушника перемир'я, але польський монарх відмовив, що то самочинна акція князя, про яку він не знав.

* Місцевість поруч з Градизьком, в 20 км від Кременчука. *Пивиха* належить до т. зв. острівних гір (з 1960-х рр. це історико-геологічний заповідник). Її висота 168 м. Власне, з акту від 29.IX.1544 р. маємо згадку майбутньої гори Пивихи як *Лисої гори*, див.: *НБУВ. ІР*. – Ф. 83. – Спр. 51. – Арк. 81зв., а топонім *Пиви* поширений як на лівий берег Дніпра (Лиса гора, де річечка «Єрданка об гору Лисюю оперлася»), так і на правий («по нижній конец Дубка»; Дубок – це затока-притока Дніпра, нижче вже гирло Тясмина, між Дубком і цим гирлом Тясмина згодом виник Крилів).

²² Як відомо, кримці влітку 1566 р. сходили на допомогу султану Сулейману Пишному до Угорщини. Туди вони пройшли не зачіпаючи коронних володінь (див.: *Archivum domu Radziwillów*. – Kraków, 1885. – S. 107, 108), а ось на зворотній дорозі, окрилені перемогою під Сігетваром, могли і власні набіги на сусідів-християн активізувати (тим паче, що султан помер і нових гарантій миру польському королю турки ще не дали).

²³ Раніше я був уведений у оману українським перекладом В. Пепи, у якому Д. І. Вишневецького (Байду), замість молодого Олександра Вишневецького, зроблено учасником цієї битви – а це значило, що битва мала відбутися до серпня 1563 р., коли цей князь-козак став бранцем турків (невдовзі і страчений).

²⁴ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś*. – Kraków, 1912. – S. 198; *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. – С. 69, 83, 87-88 (татари були у королівських землях 11 днів – хан під Старою Жюмжею, яку захисники покинули та сусідньою Новою Жюмжею, де була 3-денна облога і невдалий штурм; Адил-Гірей ходив на Зінків – місто це також оборонці покинули, натомість під Баром, на зворотньому для татар шляху, був бій і численні оборонці не дали татарам спалити передмістя; Жюмжа явно =Меджибіж; здобичі татари тоді взяли обмаль – бо молдовський господар попередив польського короля про цей похід; хан повернувся до Бахчисараю 16 січня 1567 р.; до речі, турки виправдали цей татарський набіг нападами козаків, яких, мовляв, підбурив сам король). С. Сарницький уточнював, що татари прийшли під Меджибіж на саме Різдва (себто 25 грудня), сподіваючись, що християни переп'ються на свято, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 390. Інформатором для нього був приятель-очевидець – підстароста

Гродно, де на католицьке Різдво відкривався сейм Великого князівства Литовського.

Місцем битви була не сама гора Пивиха, розташована на лівому березі Дніпра, а місцевість напроти неї. Може, це гирло Цибульника, де за часів Козацької революції середини XVII ст. не раз бував татарський табір. Поруч район майбутнього Крилова, що виросте, за записом локаційного привілею 1615 р. – на «татарському шляху»²⁵. Власне, атака на правобережні Черкаси з лівого дніпрового берега навряд чи когось заскочила б зненацька та й відступ на Білгород-Дністровський з Лівобережжя Дніпра був би занадто складним.

Очоловав татар ближче незнаний «Рудаш Білгородський» з неозначеними на ім'я «іншими» старшими/«агами». Усіх їх знали за «добрих вождів».

У цій битві взяв участь також і Олександр Вишневецький. Це молодший брат М. О. Вишневецького, на той час 23-річний юнак.

За описом, і цей бій з татарами вівся переважно дистанційно – стрілами та кулями. Хоча сам князь розпочав зіткнення ударом своєї рогатини.

Можливо, невдовзі – восени 1567 р. – кримці схотіли сквитатися за Пивську поразку. Принаймні, є російська інформація, що у листопаді того року на Самарі стояло понад 3 тис. татар на чолі з «кримцем-князем» Ісмаїлом (це частина – «которые не издобылись» – війська кримських царевичів, яке поверталось з походу на Терек – проти черкесів). Ці шукачі здобичі мали намір нападати чи то на литовсько-подніпровське чи то на московсько-сіверське прикордоння²⁶.

Наступний бій у черговий раз звів М. Вишневецького зі старим знайомцем – Бакаєм, якому товаришили ватажки Телес і Сивербас (Сівер-Баша?)²⁷. Підозрюю, що

меджибізький. Він ще розповів Сарницькому і про військову хитрість кримців – коли, той урядник вийшов з фортеці і повів своїх людей в атаку, супротивник розступився і утворив ніби дві стінки (кліщі). З обох боків сипалися стріли і підстарості прийшлося із втратами відступати (заледве вирвався), див.: *Там само.* – С. 378 (що це епізод саме 1566 р. гарантій немає). В іншому місці Сарницький згадав, що татари загалом не ходять на приступ фортець, але «у Меджибожа, однак, воеводу старого [=М. Сенявського] пробували і штурмом сильним добути, єдино що гармат не мали. Лубів, однак, для постраху наставили замість гармат», див.: *Там само.* – С. 400 (луби – це імітація гармати з дерева, таке навіть у XVIII ст. використовували для відлякування супротивника).

Отже, битва при Пивських горах ймовірно відбулася вже у перших числах січня 1567 р. Щоправда, є згадка, що відступаючий хан залишив після себе на Правобережжі Єлал-мурзу, сина Азія, князя Ширинського, а з ним 4 тис. люду; вони успішно пустошили королівські землі і повернулися до Криму перед 1.V.1567 р., див.: *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. – С. 89. Якщо, Рудаш Білгородський його підлеглий, то Пивська битва могла відбутися до квітня 1567 р. включно.

²⁵ Спадкоємцем Крилова (затопленого Кременчуцьким водосховищем) є сучасне місто *Світловодськ* у Олександрійському р-ні Кіровоградської обл.

²⁶ *Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. – С. 69. Ці татари під керівництвом Ісмаїл-мурзи (син князя Кунтугая, служив калзі-султану Мехмед-Гірею), Аїгозя-мурзи і Колкоман-мурзи пішли таки на московське сіверське прикордоння, див.: *Там само.* – С. 139, 171.

²⁷ У переліку 24-х буджацьких (білгородських) татар, які 1561 р. поступили на службу польському королю для антимосковської кампанії в Лівонії є і *Сіврібаши*, див.: *Lietuvos Metrika. Uzasymu* Кнуга 37. – Vilnius, 2011. – Р. 483-484.

йдеться про події кінця жовтня 1570 р., коли «Бакай з товариши», з 2,5 тис. татар, фіксується у межиріччі Псла і Ворскли з наміром нападу на московську Сіверщину (Почеп і Стародуб)²⁸. Ймовірно, це була розвідка шляхів для славнозвісного ханського походу на Москву 1571 р. На зворотній дорозі Бакаєві татари могли й «завернути» до Черкас²⁹. Вірогідно, саме така поведінка білгородців мотивувала коронного гетьмана Ю. Язловецького влітку 1571 р. висунутись на Черкащину, аби громити ворога, який вертався з московського походу³⁰.

М. Вишневецький наздогнав Бакаєві загони «на Чигирині» і припер їх до «річки» (очевидно Тясмину). Здається, якщо це такі подія 1570 р., той рік має бути названий першою датою в історії Чигирини³¹ (у Папроцького – в описі походу Язловецького 1571 р. – Чигирин також фігурує³²).

²⁸ *Разрядная книга 1475–1598 гг.* – Москва, 1966. – С. 238. Про тогочасне зацікавлення М. Вишневецького справами на Ворсклі свідчить і акт з 15.XI.1570 р., підписаний у Черкасах, яким князь звільняв ворсклянських ухадників-«севрюків» свого підлеглого Михайла Байбузи від усіх черкаських городових податків, див.: *Дворцовые Разряды.* – Т. 2 (1628–1645). – С. 901 (можливо, це пов'язане із катастрофічним неврожаєм-голодом того року, відомим за московськими звітками Генріха Штадена 1570 р.).

²⁹ Зрештою, і «відплатний» привід був – адже турки, у листі з Константинополя 12.VIII.1569 р., звинувачували черкаського старосту у тому, що він наслав своїх козаків і погромив-розграбував турецьких купців, які йшли караваном з Москви, див.: *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії. – С. 183 (вставка з опису посольства А. Тарановського).

³⁰ *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1584. – S. 163. У Черкасах 9.VII.1571 р. писана була конституція коронного гетьмана Ю. Язловецького, яка упорядкувала статус запорожців (3-сотенного реєстру), див.: *Ковалець Т. Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постановка першої козацької комісії // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. XI. – С. 63–71. Цікаво, що у московському війську під час битви з кримцями при Молодях 1572 р. згадана 1 тис. «литвы, немец, черкас каневских» (див. *Неизвестный Московский летописец XVII века из Музейного собрания ГБЛ // Записки отдела рукописей.* Вип. 32. Москва, 1971). Як би це не свіжі коронні реєстровці (хоча 1562 р. 400 «каневських черкас» лишилося на московській службі, коли Д. Вишневецький повернувся до ВКЛ).

³¹ Власне, першозгадка цього топоніму ще раніша: за ревізією 1552 р., черкаські старости мали тримати в «місці урочистому» «на Тясмени у Чигирині» «польну сторожу», на випадок набігів татар (це найдалша від замку Черкаського з семи таких сторож), див.: *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. I. – Киев, 1886. – С. 81. Сама назва Чигирини може бути пов'язана з «князем ногайським» *Чагир-мурзою* (згадки 1503, 1505 рр.), вельможею хана Великої (Заволзької) Орди Шиг-Ахмата, який, як відомо, бував і в цих землях, див.: *Довнар-Запольский М.* Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. – Симферополь, 1898. – С. 8, 28–29, 32–33, 36.

³² Це згадка у «Гербах»-1584 (на стор. 163), де йдеться, що на переправу через Тясмин при Чигирині на шляху з верхів'їв Інгулу і Інгульця до Черкас. Якщо наступне речення «Там же замок новий/ котрий звать Китай-Городок/ Черкаси заклав якійсь Остафій», відноситься не до Черкас, а до Чигирини (і слід читати – «заклав якійсь Остафій черкаський»), то це аргумент для визнання заснування Чигирини черкаським старостою Остафієм Дашковичем. Він помер 1535 р. Себто Чигирин, за такої інтерпретації, постає близько того часу; тоді найвірогідніше це місто – дитя знаного козацького проекту 1533 р. (китай-городок – це назва будь-якого укріплення, де замість стіни збудували лише тин, що як у мазанці обмазали глиною).

Далі маємо напад на Черкаси 5-сотенного загону татар Рараджи³³. Прив'язка його до «осені» схиляє до думки, що йдеться або про осінній набіг 1574 р. (про який, на жаль, бракує докладних інформацій³⁴), або про один з епізодів великого набігу на Правобережну Україну та Галичину у вересні-жовтні 1575 р.³⁵

До ідентифікації осінь-1575 схиляє надмірна «самопевність» татар, що, після першого невдалого нічного нападу, вернулися і вдруге. Та й те, що, після перемоги в полі під містом, князь не кинувся переслідувати відступаючих, також промовисте – черкаські могли тоді побоюватися більшого війська. Непрямо про те, що татарський напад восени 1575 р. не обійшов Черкаси може свідчити і факт з 1576 р. – надання королівської винагороди Кшиштофу Вронському, «служі» черкаського старости М. Вишневецького, який був у полоні в татар³⁶.

Неясно, як тлумачити й нову нічну атаку Бакая, описану далі. Чи це ще один епізод набігу 1575 р., у якому той татарський ватажок брав участь (див. «Історію жалісну» Б. Папроцького), чи це вже пізніша акція – епізод набігу 1577 р.? (мені

³³ Може, нащадок татарського ватажка званого *Караджа*, якого 1542 р. взяв у полон Б. Претвич (передав бранця коронному гетьману М. Сенявському). У переліку татар-козаків 1561 р. є ще *Карача-ага* (3-й за списком).

³⁴ Гейденштейн оповідає, що стався той напад на початку вересня 1574 р. Татар очолював ханський син і, ймовірно, знову Бакай («Bacola»). Ю. Язловецький і В.-К. Острозький мали війська, але, через взаємну неприязнь, не об'єдналися. Татари наступали «від турецького кордону» (отже, на Поділлі) і відступили за Дністер – на терени Молдови. Раз тільки (під Міхасінім / «Mikascinum» – може с. Михалці Кам'янецького повіту?, нині не існує) Язловецький погромив один з чамбулів татарських, див.: *Rejnolda Hejdenstejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – S. 160. За Оржельським, татарський похід очолювали Бакай і Сіхоза, мали вони 7 тис. війська (дуже слабо спорядженого – іноді без стріл і коней) і напрям нападу був на Поділля і Русь-Галичину; захопили 3 тис. бранців; окремі дрібні чамбули шляхта побилала, а Язловецький погромив лише відсталих – вже на переправі за Дністер, див.: *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – Т. I-III. – Petersburg, 1856–1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т. 2. – S. 43-44, 50-51. Отже, оскільки в обох випадках згаданий лише подільський театр воєнних дій, сумніваюся, що татари ходили у вересні 1574 р. і до Черкас. Хоча, може це відплата за те, що у середині червня 1574 р. 500 козаків з Черкас (нужденних і обшарпаних – чи це не втікачі з розгромленого 10 червня 1574 р. при озері Кагул полку Свірчовського?), почувши про зосередження московських військ під Серпуховим – нібито для війни з татарами, пішли на з'єднання з росіянами (а щоб було чим похизуватися, ці козаки попередньо напали на татарські кочовища – захопили понад півтори тисячі голів худоби і бранців дістали), див.: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. – Т. 3. – СПб., 1848. – С. 173.

³⁵ Хоча, за Гейденштейном, М. Вишневецький у жовтні 1575 р. взяв участь у нещасливому бої з татарами під Збаражем, див.: *Rejnolda Hejdenstejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594...* – S. 179-180. Але це не виключає і зіткнення під Черкасами – як до Збаража, так і після.

³⁶ *Źródła dziejowe*. – Т. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 / wydał A. Pawiński. – Warszawa, 1881. – S. 79. Про кар'єру Вронських на Лівобережжі у першій половині XVII ст., див.: *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – Київ, 2011. – С. 72.

більш пасує дата 1577 р.³⁷, оскільки 1575 р. Бакай явно був більше зайнятий Поділлям).

Останній «бойовий» епізод з відбиттям набігу білгородського аги Януша (Юнуса?)³⁸, який з трьома сотнями татар пограбував-спустошив містечко Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київської обл.). Його М. Вишневецький з двома сотнями кінних наздогнав аж на р. Чорний Ташлик (ліва притока р. Синюха, лівої притоки Пд. Бугу*). У запеклій битві князь здобув перемогу і повернув полонених на їх рідні місця.

Сталася ця подія до літа 1581 р., оскільки далі йдеться саме про епізод з червня 1581 р. із захопленими запорожцями і переданими М. Вишневецькому татарськими «цариками» (калгою-султаном Алп-Гіреєм і його молодшим братом Селамет-Гіреєм). Вони, до речі, за твердженням козацького гетьмана Я. Оришовського, збиралися до білгородців, аби разом здійснити набіг на Черкаси³⁹.

Також пізніше описані події кампанії на Сіверщині проти Москви 1579 р., коли 300 білгородських татар на чолі з агою Кошкільдеєм⁴⁰ були союзниками князя

³⁷ Тоді, це може бути відплата за штурм Іслам-Кермена козаками (за підтримки росіян) у серпні 1576 р. Взагалі, є ще сілезька згадка (зі слів приїжджого зі Львова) з 24.VI.1576 р., що тоді на Поділлі перебувало 30 тис. татар. Батерій двічі посилав їм гроші, вони чекали коли їх покличуть для якоїсь справи (отже, то не нападники, а союзники?). Кочували ті татари спочатку «на полі», потім пішли «під ліс» (Чорний ліс?), див.: *Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiéj* / zebrał A. Mosbach. – Wrocław, 1860. – S. 139. У Сарницького про набіг 1576 р. записано, що татари, коли вже звістка про те, що вони рушили в набіг, пішла «по краям руським», тоді на кілька тижнів затаїлися («чи западли як Подоляни кажуть»). Нападники пустили чутки, що пішли «до Москви». А коли захисники Корони вже гадали, що тривога минула, «тільки тоді вони як та сарана майже за один день повсюдно розлетілися», див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie...* – S. 251.

³⁸ Про нього є ще пізніша згадка – у листі Я. Замоїського від 4.II.1587 р. повідомляється, що Януш (тут у варіанті «Яниш») з Бакаєм мають іти в набіг на коронні володіння з 8 тис. війська, див.: *Archiwum domu Radziwiłłów*. – Kraków, 1885. – S. 93. Згаданий він і в листі С. Жолкевського з Бару від 4.II.1590 р. як очільник вірогідного набігу білгородських татар, причому зі обмовкою, що треба попередити черкаського старосту (=О. Вишневецького), аби чекав нападу, див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620*. – Kraków, 1868. – S. 14, 15.

* За наданням 1635 р. відомо, що р. Чорний Ташлик і околиця «здавна» належали до Брацлавського староства (див.: *РГАДА*. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 106а), а М. Вишневецький на момент битви є й брацлавським каштеляном.

³⁹ *Стороженко А.* Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. 19. – Киев, 1906. – Отд. 3. – С. 75 (лист Оришовського з 3.VII.1581 р.). До речі, тут лист Оришовського суголосний оповіді Л. Мюлера. Причому, гетьман-старший запорожців писав, про намір татар захопити М. Вишневецького (коли він приїде домовлятися про новий спільний похід на московитів), а Мюлер оповідав про те, що таку спробу білгородці, перекуплені росіянами, реально здійснили. Сталось це на кордоні володінь кн. Острозьких (під Каневом-Переяславом? – там зручна дніпровська переправа), де і раніше зустрічали союзних татар (напевно, при походах 1579 і 1580 рр.), див.: *Miller W. Pamiętniki Milerowe do panowania Stefana Batorego* / tłum. J. J. Lipnicki. – Poznań, 1840. – S. 24-26, 130.

⁴⁰ В якому зв'язку Кошкільдей-ага був з тогочасним київським нобілем татарського походження *Андрієм Кошкалодою (Кошколдеївичем-Басанським)* – не знаю. Про А. Кошкалду

(і взагалі 1578-1579 рр. кримці були зайняті персидськими походами, а 1578 р. польський уряд ще й здійснив низку антикозацьких заходів, які мали подобатися ординцям⁴¹). 1580 р. черкаський староста знову ходив з союзними татарами-білгородцями на Сіверщину.

Отже, погоня за Януш-агою – це або 1) епізод великого татарського набігу на Київщину і Волинь у лютому-березні 1577 р.; або то 2) пам'ять наїзду з рубежа лютого-березня 1578 р. (відплатної акції кримців за похід І. Подкови на Молдову?), від якого змушений був «відкупатися» сам В.-К. Острозький⁴²; або це 3) ота перемога над татарами М. Вишневецького (за допомогою ще того таки князя Острозького), котра, за згадкою сучасника (Лаврентія Мюлера), сталася на Трійцю (14 травня) 1581 р.⁴³. У останньому випадку татарську активність можна пояснити політичною нестабільністю в Криму, через яку не бачимо ординців і в поході князя-старости на Сіверщину 1581 р.

Тему захисту кордону від ординських наскоків в «Епіцедіоні» завершує опис заснування нового прикордонного міста-замку – Корсуні⁴⁴. Ймовірно, його варто датувати 1583 р. (королівський локаційний привілей Корсуню датований 8 лютого 1584 р.)⁴⁵.

Останні два великі текстові епізоди пов'язані з наступальними баторіанськими військовими кампаніями проти Росії – 1579, 1580 і 1581 рр. Князь М. Вишневецький з союзниками тоді діяв на підросійській Сіверщині.

Перший епізод оповідає про похід восени 1579 р. на Чернігів⁴⁶. Очолив його князь Василь-Костянтин Острозький. З ним були його син Януш, М. Вишневецький

див.: *Блануца А.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т. II. – Київ, 2013. – С. 228-242. У 1597 р. є згадка білгородця-бранця, що років 20 тому був на теренах Речі Посполитої – коли ходили сюди білгородські татари під проводом «Сенкод-зея» (спотворене Кошколдей?), див.: *Archiwum domu Radziwillów.* – Kraków, 1885. – S. 124.

⁴¹ Про те, що білгородці у 1578 р. розглядалися в Черкасах як союзники свідчить і випадок з серпня 1578 р. Тоді Бакаї з Сіхозою прислали до черкаського староства з проханням забезпечити їм вільну переправу через Дніпро, оскільки вони з 3000 татар йдуть походом на московські володіння, див.: *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacyje, listy i akta z lat 1576-1586 / zebrał i wydał I. Polkowski.* – Kraków, 1887. – S. 137. Переправа ця відбулася 24.VIII.1578 р.

⁴² *Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej.* – S. 152.

⁴³ Про неї згадав А. Стороженко (с. 208-209), але з набігом Януш-аги не співставив. А, до речі, саме з Чорного Ташлику М. Вишневецький міг заїхати на Запоріжжя за вищезгаданими полоненими «цариками».

⁴⁴ З татарської Кар-су/Кар-сунь – це сосни+річка, отже «сосни-над-річкою» (і цей топонім згадується і до заснування-1584). Хоча для тогочасники знали і нетатарські корені. Ось вже з 1634 р. маємо, зі слів росіянина у Криму, при згадці Корсуні-Херсонесу і допис-зауваження: «Есть же убо и иная Корсунь и в Литве, град велик зело и многолюден» (див. «Сказание священника Иакова»).

⁴⁵ 1583 р. – це рік завершення Лівонської війни. Цілком може бути черкаський староста тоді відчув, що має вільні руки для «нового проекту».

⁴⁶ Ймовірно, виправа Острозького заміняла похід кримців на Московщину у серпні 1579 р., який хотів організувати Баторій у квітні того ж року (у інструкції посла до Криму король обіцяв ханові, що на серпень 1579 р. вийшла до Черкас упомінки, котрі татари і заберуть по дорозі на війну), див.: *Albertrandy Jan Chrzyciel.* Panowanie Henryka Walezyusza

та згадані 300 білгородських татар Кошкільдея-аги, плюс ополчення шляхти кийвської, овруцької, остерської і гомельської. Ті сили Острозького під самим Черніговом заклали свій кіш-табір, але добре укріплений замок взяти не змогли⁴⁷. Відтак, спалили місто (посад) і відступили додому⁴⁸.

i Stefana Batorego królów polskich z rękopisów podług wydania Ż. Onacewicza z dołączeniem pamiątek historyi Stefana Batorego dotyczących, i listu Jerzego Chiakora sekretarza król. opisującego ostatnie chwile tego monarchy. – Kraków, 1860. – S. 438-440. Але хан тоді відбув у персидський похід.

⁴⁷ *Груневег Мартин* (1562 – 1618), який з купецькою валкою проїздив через Чернігів у листопаді 1584 р., не вважав його укріплення визначними («маленький дерев'яний і погано побудований замок, обмазаний глиною, від якого до кута міста йде паркан з вкопаних кілків»). Але згадав, що найвищі дві кам'яних церкви досі стоять без дахів, бо їх розібрали, під час «війни з королем Стефаном», щоб з висоти вести вогонь по неприятелю, див.: *Мартин Груневег (отец Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / сост. А. Л. Хорошкевич. – Москва, 2013. – С. 177-178. А саме обстріл, від якого не схватись «за халупами» в місті, «Епіцедіон» називав як причину відступу 1579 р.*

Додамо, що М. Стрийковський у своїй «Хроніці» подавав за причину невзяття Чернігова малу кількість піхоти у корпусі вторгнення, див.: *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011. – С. 955. Гейденштейн також пише про нечисленність піхоти, але додає, що і артилерії не вистачало і все військо було зморене довгим маршем, див.: *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т. I. – С. 330-331.*

⁴⁸ Цю виправу – як частину антимосковської кампанії Баторія у 1579 р. невдовзі оспівав сілезький панегірист Самуель Вольф (1549 – 1591), див.: *Stephani Primi Serenissimi Poloniae Regis [et] Magni Lituatorum Ducis etc. adversus Iohannem Basilidem, Magnum Moscouiae Ducem, expeditio*, carmine elegiaco descripta a Samuele VVolfio Silesio. – Dantisci, 1582/1583.

*Ostrogiae dux Boristenem
ingreditur
Duxque Boristhenium superans
Ostrogius amnem
Impiger haud aliter depopulator
agros.
(Cernhouiam sternit flammis
arcemque sub ipsa
Vrbe, cita praesens obsidione
grauat.
Non tamen expugnat, paruo
nam milite cinctus
Pertulit infestae taedia dira viae.
Arxque stetit firmo circumdata
robore fouit
Plaque pugnaces, corpora
multa, viros.
Sospes abit rursus, loca diripit
omnia circum,
Totius inprimis Seueriensis agri.*

*Князь Острозький переходить
Борисфен
Переправа князя Острозького
через річку Борисфен
Не інакше як стрімкістю
спустошує поля.
Чернігів палить під самим
замком
Те місто він швидко обтяжив
присутністю облоги.
Однак князь не штурмує, бо
невеликим військом оточений,
Що зморене лютою втомою
тяжкої дороги.
Замок стояв міцно у
постійному оточенні сильному
Тих войовничих і численних
загонів мужів.
Князь щасливо пішов назад,
грабуючи усі довкола місця,
Карбуючи усієї Сіверщини поля.*

Згадав цю подію і Острозький літописець (під 1579 роком – «*Князь Острозький, воєвода киевський, Чернігова добувал*»).

М. Вишневецький – аби не радів ворог – з 7 сотнями «люду рицерського» (запорожців було обмаль, лише кількадесятковий почет Я. Оришовського, бо вони тоді спокусилися походом на Молдову з Самійлом Зборовським), плюс 3 сотнями білгородських татар, від'єднався від загального війська і зайнявся спустошенням чернігівських околиць. З Вишневецьким пішов і молодий Януш Острозький. Їх летючі загони доходили тоді аж до Стародуба⁴⁹. Спустошені були околиці Чернігова, Путивля, Рильська, Почепа, Брянська, Радогоща (Погара), Орла і Карачева (можливо, тут маємо перелік постраждалих від дій князя-старости підмосковських міст за усю війну, а не лише за час виправи восени 1579 р.).

Далі вже йдуть епізоди 1580 і 1581 рр. Для нового походу під Карачев влітку 1580 р. Вишневецький найняв 1200 татар. Вони разом із власними вояками черкаського старости та запорожцями мали продовжити спустошення московських прикордонних волостей. У цьому карачевському поході до князя приєднався і остерський староста Лаврін Ратомський.

Спочатку магнатське військо підійшло до Карачева, де заклали кіш. Звідси розпустили загони по карачевських волостях. Відходячи, спалили і саме місто (мабуть без замку). Далі пішли під Рильськ, Брянськ і Орел, де також пустошили сільські околиці.

У серпні 1581 р. М. Вишневецький, як вже мовилося, пішов у похід на Сіверщину без татар. Основною ціллю виправи був «Трубецьк» (Трубчевськ). Товаришили Вишневецькому в поході річицький староста князь Ярош Жижемський⁵⁰ (загін з 200 вояків), овруцький староста Аврам Мишка⁵¹, київський чашник і ротмістр королівський Кириян Лятошинський⁵².

З переліку «Епіцедіону» випали інші учасники виправи знані за реляцією М. Вишневецького з 8 жовтня 1581 р.⁵³. Це запорожці Я. Оришовського (530 козаків відомих за реєстром 1581 р. плюс якась частина нереєстрових, а всього, разом з вояками М. Вишневецького, їх у похід вийшло 1580 осіб). На додачу ще були люди старости пропойського і чечерського Юрія Зеновича (тестя М. Вишневецького) на чолі з його підстаростою, а також загін сина гомельського старости Богдана Сапеги (за віком підходить лише його старший 23-річний син Миколай). Стартував похід 15 серпня з білоруського Чечерська, куди річкою доправились запорожці⁵⁴ та вояки М. Вишневецького (сам він з кіннотою простував суходолом).

Йшли маючи праворуч Стародуб, переправились через р. Судость (десь нижче Почепа), перетнули Почепівську волость і прибули під Трубчевськ. Трубчевський

⁴⁹ Згодом у Шимона Пекаліда (Пекальського) «De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor» / «Про Острозьку війну під П'яткою проти низовців, книг чотири» (Краків, 1600) *Стародуб* згаданий як перший бойовий подвиг князя Януша Острозького (див. кн. 2, стор. Е 2).

⁵⁰ *Жижемський Ярош (Ієронім) Іванович* (пом. 1597) – князь (зі смоленських Рюриковичів), річицький староста (з 1576).

⁵¹ *Мишка-Варковський Аврам Михайлович* (пом. 1604) – овруцький староста (з 1578).

⁵² *Лятошинський Кириян (Киліян)* – київський чашник (1579–1587).

⁵³ *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т. II. – Warszawa, 1909. – S. 63-64.

⁵⁴ Можливо, це логістично найзручніший маршрут, бо 1610 р. запорожці так само виходили до Чечерська – а звідти стрімко атакували Стародуб.

гарнізон тоді очолював («старший воєвода») князь Радилів⁵⁵. Замок був свіжозбудований і непогано споряджений.

Вояки Вишневецького (з запорозької піхоти?) підвели окопи-шанці під стіни Трубчевська, незважаючи на артилерійський обстріл московитів. Звідси розпочався штурм – частину укріплень підпалювали, частину підрубали сокирами. Князь-командувач підбадьорював своїх вояків добрим словом (нагадуючи, що бити росіян їм не вперше). Штурмуючі увірвалися до замку, роззброїли гарнізон і захопили самого воєводу Радилова, передавши його Вишневецькому на знак перемоги.

Здобичі було багато, тому рушили додому – спаливши місто і замок (як римляни Сципіона Карфаген)⁵⁶. По дорозі ще й розпускали загони, які пустошили околиці.

Росіяни спромоглися на організацію погоні. Зібрали 3 тисячі вояків, над якими, за «Епіцедіоном», старшим був стародубський воєвода князь Іван Мчецький (Мезецький?). Йому товаришили новгород-сіверський воєвода князь Осип⁵⁷, путивльський – князь Василь Хілков (Василь Дмитрович Хілков), брянський – князь Федір Ликов-Оболеньський (за розрядними записами, мав би це бути князь Іван Іванович Ликов), чернігівський – князь Іван Долгорукий (Іван Андрійович Долгорукий), почепівський – Василь⁵⁸, з «боярських синів» Яків Прончищев, Андрій Семенович Селіхов (князь Селеховський), Стефан Мозирянин, Федір і Василін (Вашилін), Богдан Олександрович («осадний голова» в Путивлі?) і Іван Мордвинін.

Реляція Вишневецького подавала трохи інакший перелік російських командирів. З Путивля – князь Василь Хілков; з Новгород-Сіверська – князь Василь Щербатий (Василь Григорович Щербатий); зі Стародуба – князь Михайло Мезецький (Михайло Васильович Мезецький); Яків Прончищев, якого названо як призначеного царем організатора («справцю») оборони того прикордоння; отаман донських козаків Стефан Модиванін (отже, чи то Молдованин, чи – як в «Епіцедіоні» – Мозирянин); й люди з інших замків – Рильська, Брянська, Почепа, Орла.

Військо Вишневецького (1400 вояків) московіти наздогнали на переправі через р. Судость (права притока Десни), ймовірно десь нижче Почепа. Частина магнатського війська вже переправилася і з князем була лише третина його сил. Отже, росіяни розраховували на несподіванку і швидкий успіх. Але магнатські вояки билися затято, а ті, які вже були за річкою, швидко повернулися, вожді ж були тверді і мужні. Особливо відзначився в битві князь Жижемський. Сам М. Вишневецький був тоді поранений ворожим пострілом, геройські бився і його молодий син і спадкоємець – Олександр Вишневецький. Московіти не витримали напору і були розгромлені.

⁵⁵ Радилів Григорій Іванович – князь (рід золотоординського походження), воєвода (осадний голова) в Трубчевську (1580–1581).

⁵⁶ М. Груневег у січні 1585 р. засвідчив «якісність» тих руйнацій. На час його проїзду містечко лишалося майже пустим, див.: *Мартин Груневег (отец Венцеслав):* духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. – С. 187. Груневег також пояснював, що штурм «поляками» йшов від води (р. Десни) і штурмуючим прийдешлося долати доволі крутий підйом на гору.

⁵⁷ Ймовірно, князь Щербатов Осип Михайлович (вважається, що він помер 1578 р., отже, може бути, тут помилка у автора «Епіцедіону»).

⁵⁸ Можливо, князь Засєкін Василь Федорович (Жировой-Головін).

Реляція Вишневецького додає деякі деталі – за нею, це магнатські почти вже переправилися за Судость перед битвою, а козаки не встигли і заночували на іншому березі. Московіти напали на них з двох боків – з одного піхота, з другого – кіннота. У результаті бою полягло до 1,5 тисячі росіян.

На останок, хотілося б ще раз акцентувати на вазі «Епіцедіону» як першокласного історичного джерела (за період 1555–1584 рр.). Сподіваюся, що сучасний історичний коментар для багатьох відкриє нові виміри його фахового застосування.

* * *

Зрештою, зверну увагу на організацію М. О. Вишневецьким і його сином О. М. Вишневецьким шляхетського освоєння південних кордонів Черкаського старства, з якого і виросла лівобережна Вишневещина⁵⁹. Про надання Байбузам на Сулі 1578 р., згодом замінене на надання на Пслі 1589 р. в літературі писалося неодноразово⁶⁰. Але хочу звернути увагу, що той випадок був зовсім не унікальний, і

⁵⁹ Лівобережна Вишневещина стала кісткою у горлі росіян. Бо вони гадали, що володіння Сіверщиною (з 1500 р.) де-факто забезпечує їм контроль і над усім Лівобережжям (без Дніпра, який прикривали спочатку лише Остер, а з 1585 р. ще й Переяслав; хоча на відомій мапі Себастьяна Мюнстера з зображенням Польщі і Угорщини 1545 р. кордон-«мрія» Московії показаний саме по Дніпру і Кінській воді). Але будівництво Лубен-1591 змінило ситуацію (і зробила не таким вже і потрібним коронний проект Кременчук-1591, котрий міг мислитися одним з тих п'яти замків на Дніпрі, збудувати які обіцяв король Сигізмунд III на виборах 1587 р.). Для сіврюків степове Лівобережжя – то край-мрія. Тому не дивно, що чия мрія – того і влада: під час російської Смути початку XVII ст. майже вся Сіверщина була повернута під владу Речі Посполитої.

⁶⁰ До речі, 26.I.1578 р. клієнту кн. Михайла Вишневецького М. Байбузі, який починав українну лицарську службу ще до 1572 р. (за короля Сигізмунда-Августа), надані р. Сула та її прилеглості, в т.ч. угіддя нижче цієї річки – «аж вниз до устя Дніпра», див. *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С. 86.

Власне, *Михайло Іванович Грибунов (Грибунович-Байбуза)* згадується ще 1537 р. як зять княгині Аграфени Глинської. Він тоді отримав за дружиною придане – половину надсультського Глинська. За глинські маєтності («крібій» земель на Ворсклі в Глинську) Михайло Байбуза судився зі Станіславом і Михайлом Келбовськими (Клембовськими) 1579 р. 1590 р. за вотчини на Ворсклі судилися з Байбузами Проскури; 1616 р. – за той таки «крібій» в землях на р. Ворскла в Глинську кївський шляхтич Іван Луцкевич позивався з Федором і Остафієм Байбузами. Про усе це див. матеріали прикордонних «путівльських» межувань з Росією 1634-1647 рр.: *Шеламанова Н. Б.* Документи государственных межеваний 30–40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 год. – Москва, 1972. – С. 171-172.

Конфлікт за Посулля з О. Вишневецьким починається 7.X.1582 р., а 15.I.1583 р. М. Байбуза отримав позитивне для себе судове рішення, див.: *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине... – С. 89-91. 1589 р. О. Вишневецький вирішив йти шляхом доконаних фактів і захопив Посулля. М. Байбуза 6.IV.1589 р. подав на це скаргу королю. Зрештою, сторони конфлікту порозумілися і 20.IV.1589 р., як компенсацію, тому ж М. Байбузі надано *уход р. Псьол*, див.: *Там само.* – С. 91-92. Вже на сеймі 18.IV.1590 р. уступка Посульської маєтності Байбузу кн. О. Вишневецькому була затверджена, див.: *Там само.* – С. 92-97; *Volumina Constitutionum.* – Т. II, vol. 2. – Warszawa, 2008. – S. 156-157. Зрештою, 1609 р., по смерті М. Байбузи та його старшого сина Семена, кн. Михайло Вишневецький (пом. 1616) приєднав їх маєтності на Пслі і Ворсклі до своїх володінь (отримав на це спеціальний королівський

існують й інші подібні надання клієнтам М. О. і О. М. Вишневецьких. Мова піде про дніпровський ухорд Кременчук («Кременчик»).

Трохи передісторії. Кременчук, за ревізією 1552 р. замку в Черкасах – центру прикордонного Черкаського староства Київського повіту Київського воєводства*, згаданий як ухорд місцевих міщан. Утім, із зростанням прибутковості ухордницьких анклавів, на такі угіддя усе частіше претендують старости, які здають їх в оренду «чужегородцям».

Зокрема, про канівські уходи, «где Хорол речка у Псел упала», говоритья 1552 р., що вони «там вси тепер на замок, але тепер пусты, половинники [себто орендарі за половину здобичі] не ходят, а мешаном ходити там староста не дозволяет»⁶¹. Про початок процесу «приватизації» місцевих угідь у Черкаському старостві може свідчити і згадка з 1552 р. про те, що «на Псле уходы вси боярин Драб [Шасний Драб?] занял»⁶².

У цей самий час (1550 р.) чи не найпомітніший політичний мислитель Великого князівства Литовського Михалон Литвин закликав поставити охорону від татар

привілей), але тодішній староста черкаський і переяславський кн. Януш Острозький сприйняв це за порушення своїх прав, зібрав 2,5 тис. війська – воно 10.XI.1609 р. й вибило М. Вишневецького з нових маєтків (повернуло їх до старостинського фонду), див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 59284 (Книга гродська житомирська 1609 р., № 11, арк. 374 на звороті).

А 1591 р. московські послы скаржилися польському королю на кн. Олександра Вишневецького, який побив 200 дітей боярських на «Путивльському рубежі», див.: *Голіцини Н. В.* Портфели Г. Ф. Миллера. – Москва, 1899. – С. 494 (ймовірно, йдеться про скарги 1592 р. на дії 1591 р. проти російських бортників в околицях новозаснованих Лубен – там також фігурує цифра 200 побитих, щоправда, напевно, не одномоментно, а в результаті серії зачисток протягом року, див.: *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – Москва, 1967. – С. 73).

* *Київський повіт*, що утворився після «укрупнення» повітів Київщини по Люблінській унії (з 9 їх стало 3), був найбільшим з трьох повітів (інші – житомирський та овруцький) Київського воєводства (20% території Речі Посполитої у 1632 р.) і обіймав 54% його території (до 1569 р. цікаві нам терени формально належали до окремого Черкаського та, частково, Канівського повітів). Значну частину місцевого земельного фонду склали державні маєтності-королівщини (1587 р. з 99 919 км² 53 995 км² – приватні землі, 45 924 км² – королівщини; 1632 р. з 107 113 км² 56 955 км² – приватні, 50 158 км² – королівщини), див.: *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – S. 23. У Черкаському старостві (на Лівобережжі тягнулось уздовж Дніпра від гирла Супою, що нижче Переяслава, до Орелі), яке належало до т. зв. негородових староств (тут не було значних міських центрів, гродовим староством у повіті був лише Київ), королівщини цілком переважали.

⁶¹ *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. І. – Киев, 1886. – С. 103.

⁶² *Архив ЮЗР.* – Ч. 7, т. І. – С. 103. Уходи міщан канівських на Пселі і Сулі згадуються ще у королівському листі 26.III.1572 р. (старості кн. М. Вишневецькому ставилася вимога, аби захистив їх від зазіхань інших королівських підданих), див.: *Дворцовые Разряды.* – Т. 2 (1628–1645). – СПб., 1851. – С. 902. Взагалі широка присутність правобережців-канівців на Лівобережжі обумовлена як дуже зручним Зарубинецьким бродом на Дніпрі під Трахтемировим, так і відступом сюди пролитовських вигнанців з Путивля, захопленого росіянами 1500 р. З новоосадженням 1585 р. Переяслава ці лівобережні канівські володіння і стали основою нового Переяславського староства.

біля Кременчуцького броду на Дніпрі⁶³. Тоді ж згадуються і зародки сталого населення на теренах угодів – «козаков, которые уставичьне там живуть на мясе, на рыбе, на меду, з пасек, з свепетов*, и сыгять там себе мед яко дома»⁶⁴.

Отже, на момент надання (бл. 1580 р.) Я. Ближинському угод Кременчик належить черкаському старості («с котрого он пожитек свой старостинский мел»). За його посередністю і відбулася остаточна «приватизація» Кременчуцького уходу.

За королівським привілеєм 14 квітня 1589 р. (даний у Варшаві, на сеймі вальному) бачимо маєтність вже в руках окремого власника – шляхтича з Київщини Яна (Івана) Ближинського (герба Корчак) та його дружини Федори Красниківни⁶⁵. Володіння надане «доживотно», себто до смерті під умовою несення військової служби («с того входу службу воинскую яко и иная шляхта на той Украине мешкающие служить повинен»). Причому, король тут лише стверджує лист-надання черкаського старости Михайла Вишневецького (оскільки в акті М. Вишневецький титулується брацлавським каштеляном, то датувати першонадання треба періодом між літом-осінню 1579 р., коли князь отримав цей ранг і березнем 1581 р., коли змінив його на київське каштелянство, а скоріше – воно не пізніше 15 вересня 1580 р., коли М. Вишневецький, за згодою короля, відступив канівське і черкаське староства синові Олександру).

Загалом, не затримався Кременчуцький угод безпосередньо в руках замкової адміністрації, мабуть, через свою відносну віддаленість. Адже, «старостинські» уходи знаходились або поблизу самих Черкас, або в районі порогів (ті експлуатувались, напевно, «сторобами», що їх висилали старости). І навіть, коли 1589-1591 рр. дійшло до закладання Лубен, угод Кременчик залишився далекою периферією цього колонізаційного проекту.

Підставою першонадання бл. 1580 р. названі «годность в речах рицерских» і «заслуги, которие он на Украине при нем [кн. М. Вишневецькому] в многих потребах и битвах з неприятелы речипосполитое коронное бываючи з себе мужне показовал горла [=житя] и кровопролитя своего не литуючи [=не жаліючи]». Тому вірогідно – перед нами герой вищеописаного «Епіцедіоном» чернігівського походу восени 1579 р.

Угод Кременчик Ближинський з дружиною отримав «в держание и уживание их спокойное доживотное зо всим на все – з озеры, з ловы рыбными, з запесочами⁶⁶, з

⁶³ Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и московитян. – Москва, 1994. – С. 99. Щоправда, йому йшлося про досить специфічну сторожу – «невеликі морські загони». Вони, діючи на річковому просторі (нападали «на суденцях з островів, із очеретяних хащ і верболозу»), здатні «перегородити шлях величезним татарським полчищам».

* *Свепет* – вулик диких бджіл; дикий мед.

⁶⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7, т. I. – С. 103. Цікавим доповненням до переліку тутешніх занять була «чорна археологія» (про «копачів» з солдат-«драбів», «которые по городищам и селищам оным ходячи, могилы роскопывают, ищучи там оброчей и перстней, моши погребенных выкидывают, на помсту за то живым и невинным», див.: Там само).

⁶⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 21об.-22; Руська (Волинська) Метрика. Регести документів ... 1569-1673. – Київ, 2002. – С. 434 (документ 25).

⁶⁶ Специфічна дніпрова лексика – «запесочи около Дніпра», піщані наноси (є згадки також у гирлах Сули і Ворскли).

езищами⁶⁷, з бобровими гони, з ловы звериными и пташими, с пчол хованьем, и зо всеми иными пожитки». Як бачимо, це класичний для Подніпров'я майновий комплекс.

18 березня 1595 р. (акт підписаний на сеймі вальному в Кракові) Ближинський з дружиною поступився своїми правами пожиттєвого-«доживотного» володіння на уход Кременчик-Кременчук іншому васалу Вишневецьких – князю Михайлу Лико (з роду князів Оболенських, гілки чернігівських Ольговичів) та його не названий на ім'я дружині⁶⁸. Запис, що князь М. Лико здавна ніс службу королівську «з немалым небезпеченством здроя своего и утратою маестности», можливо натякає на його статус політемігранта (=жертву московської опричнини).

Ймовірно, згодом кременчуцький масток перейшов до рук сина цього «служебного князя» – князя Семена Михайловича Лика. Це також примітний слуга Вишневецьких, лицар-погромця росіян і татар, добре відомий завдяки віршам на його смерть у 1621 р., вміщених до знаного Київського літопису (1241–1621)⁶⁹.

⁶⁷ *Єзи* або *ізи* – плоти, що перегороджують річку задля ловлі осетрів.

⁶⁸ *РГАДА*. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 136об.-137; *Руська* (Волинська) *Метрика*. – С. 450 (документ 166). Чи має цікавий тут М. Лико відношення до воеводи московської служби кн. Михайла Матвійовича Лико (згадка з 1556 р.), страченого царем Іваном Грозним 1572 р. (на цей момент М. М. Лико мав чин окольничого і за його стратою голосно сумував А. Курбський) не відомо, але вірогідно. Щодо кременчуцького М. Лика, то підозрюю, що саме до нього відноситься факт з 2.VII.1582 р., де «князь Лико» згаданий в Черкасах серед відповідачів за справу про побиття і пограбування запорожців з боку людей князя М. О. Вишневецького, див.: *Bibl. Ossol.* – Rps 1905. – К. 50v. (публікація: *Кулаковський П.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 407-423). Той самий М. Лико «зашифрований» у звістці з 1587 р. про канівського урядника кн. Олександра Лика, який послав загін козаків пустошити с. Чаплищі Путивльського уезду Московського царства, див.: *Панков А. И.* Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород, 2004. – С. 92 (справа в тому, що там треба читати канівського урядника князя Олександра [Вишневецького] Лико). У іншому джерелі, напевно та сама акція проти с. Чаплищі (чи то звістка про неї) датована 1589 (7097) р., див.: *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – С. 92.

Я. Ближинський був живий ще у 1600 р., коли він судився зі шляхтичем Закжевським, див.: *Boniecki A.* Herbarz Polski. – Т. I. – Warszawa, 1899. – S. 277 (Закжевські/Закревські знані на Остерщині, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. I. – Спр. 58889 – згадка 26.III.1630 р. пана Миколая Закревського). Ближинські і надалі приятелювали з князями Лико – за Михайла Семеновича Лико, онука згаданого М. Лика, вийшла заміж Маруша Ближинська, див.: *ЦДІАУК.* – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 46-47, 425зв.-427зв. (1630 р. М. Ближинська була вже вдовою із сином Матвієм – на ньому, ймовірно, і обірвалася лінія власників Кременчука з роду кн. Лико).

⁶⁹ Див.: *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Киев, 1888. – С. 91-92:

«Въ томъ же року 1621 въ рицерскихъ справахъ досветченый его милость князь Семень Михайловичъ Лыко на подстароствѣ Черкаскомъ, который не былъ преконанный боемъ, але презъ чаровницу тамъ же въ Черкасахъ съ тымъ се светомъ пожегналъ, где забавы и некоторые sprawy рицерские виршами коротко выписую, чого самъ, при боку его будучи, почасті естемъ сведомъ:

Бо то есть дорогой обычай рицера жаловать
 И смерть его своею смертию откуповать;
 Так чинили оные валечники [=доблесні],
 Купуючи Гектора зацного Троянчици:
 Золото взаєм ваги поступили
 Тело оное мужне великимъ коштомъ чтили;
 Въ кождомъ то давномъ рицерскомъ народе
 Мужа до бою золотой даровали свободе
 И его рицерские поступки оферовали,
 Богу несмертелному за него дяковали.
 Такого вожа зыскало російское племе –
 Дорогой карбункуль неошачованое [=безцінної] цене,
 Зацна кровь мужного князя Лыка кости
 Рыцерь неошачованый жалости
 Князь Семень Лыко, вожь делный,
 Цноть, уместности и скромности полный.
 Кгды за его приводомъ замокъ Московскій Белгородъ добывали,
 Кгды презь штурмъ и бой добыль места и замку, где войско здобывало [подія 1612 р.]
 Скарбу немало; потомъ збурилъ Рылскъ, Путивль
 Съ подивенемъ всихъ, яко оный князь былъ такимъ рыцеремъ,
 Кгды се тежъ на Муравскихъ шляхахъ съ татарами потыкаль:
 Такъ, яко се бють воды о скалы
 Такъ се князя Лыки войско съ татарскимъ зошло,
 Не великостю але мощю его прошло [подія початку 1619 р.?];
 А самъ межный [=мужній] князь почаль своимъ продковати [=порядкувати],
 Побивши татаръ, почаль щасливе триумфовати:
 Зачимъ отъ Москви и отъ Татаръ упокоилъ Украину; тымъ
 Здорове людей и месть Украинныхъ обвароваль [=укріпив] своимъ.
 Такую мощъ тотъ зацный мужъ въ словехъ у силе
 Мевъ вдячный рицерству и отчизне миле;
 Кгды се съ послугою своею где поспешиль,
 Великою учинивши корысть всихъ тешилъ,
 Або военнымъ способомъ векъ свой увесь травиль,
 Въ поляхъ дикихъ коло шляховъ Муравскихъ [вели з Криму в бік Харкова] татаръ длавиль.
 Часомъ отъ зноу, то отъ горячности
 Опрочь хлеба потравъ и безводной млости
 Тымъ способомъ веку онъ молодого зажилъ
 И рицерской дельности такъ набылъ
 Самъ тежъ щасливе въ Олександрове [=Лубни] премешкиваль,
 Потехъ своихъ зъ великою радостю заживаль».

Існує і ще одна віршована полономовна епітафія кн. С. Лико з його гробниці у Києво-Печерській лаврі, передрукованій у «Гератургімі» А. Кальнофойським 1638 р. (с. 43-44), російський переклад див.: *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.* – Киев, 1874. – С. 39. Там він також зображений як «син Польщі і Роксоланії», богатир і стовп віри.

Основні маєтності князя знаходилися у Любецькому старостві – під Києвом. 1-ою його дружиною була місцева шляхтянка Катерина Каменська (згадка 1614 р., померла 1619 р.); 2-ою – Луція (Люція) Миткевич, донька київського бургомистра Федора Миткевича, вона пережила чоловіка, див.: *Кондратьєв І. В.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С. 151-152.

1.V.1614 р. кн. Михайло Михайлович Вишневецький писав С. Лико, аби той зайнявся в Прилуках справами новозаснованого Густинського монастиря. 5(15).V.1615 р. С. Лико згаданий як «ревизор маєтностей українних» кн. М. Вишневецького, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І.

Оскільки приватна резиденція С. М. Лика фіксується в Любецькому старостві, то ймовірно саме князі Лики відповідальні за появу на Кременчуччині першої половини XVII ст. вихідців з остерських бояр. Мова про Пальчика (в Омельнику), Остриянина (під Говтвою), Гирю (у Жовнині) і Ріпку (у Кременчуці).

Таким чином, привілеї 1589 і 1595 рр. на ухорд Кременчик-Кременчук дозволяють докладніше представити соратників перших Вишневецьких на Подніпров'ї та колонізаційні зусилля українських магнатів і шляхти на степовому кордоні. Відомості про шляхетних слуг князів М. О. і О. М. Вишневецьких (Михайло Байбуза з синами Семеном і Тихоном, Ян Ближинський, князь Михайло Лико, Ілляш Боруховський, Яновський, Ян Чирський⁷⁰, Кшиштоф Вронський⁷¹, Федір Загоровський⁷², Павло Островський⁷³) дають змогу історикам писати не лише про «великих

– Спр. 57629. З червня 1618 р. князь С. Лико згадується як головний урядник лівобережної Вишневецьчини з руки спочатку Юрія Вишневецького, а потім Раїни Вишневецької (резидував в Лубнах), див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 59285, 59286 (Книга гродська житомирська 1618 р., № 13, арк. 1046-1047 і 1034-1035). Про С. М. Лика існує і ще одна колоритна історія з 1620 р., коли цей герой образився на польського короля за те, що той, не зауваживши, що князь русин, написав до нього лист-позов польською мовою. Возного-посланця, який привіз того папірця, дратівливий аристократ наказав втопити (той, щоправда, врятувався), див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 108. Чи спадкували ухорд Кременчук, по смерті С. М. Лика його син Михайло (помер бл. 1630 р.) та онук Матвій (згадка 1630 р.) неясно, але вірогідно.

⁷⁰ І. Боруховського, Яновського і Я. Чирського, знаємо за згаданим актом 2.VII.1582 р. про побиття і пограбування запорожців у Черкасах з боку людей кн. М. О. Вишневецького, див.: *Bibl. Ossol.* – Rps 1905. – К. 50v. (публікація: *Кулаковський П.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 34. – Львів, 1999. – С. 407-423). І. Боруховський (як підстароста черкаський) і Я. Чирський (як підстароста переяславський) 30.IX.1589 р. згадані як учасники походу запорожців на Кам'янку притоку Дністра під Сорокою в погоні за татарами, які сховалися там після походу на Західну Україну, див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* – Київ, 2016. – С. 52. Ймовірно, дружиною Я. Чирського була Агафія Чирська Павшанка, яка 23.II.1597 р. продала переяславському священику книжку (Василій Великий. Книга о постничестві. Острог, 1594), див.: *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Упорядник М. Шамрай.* – Київ, 2005. – С. 71. Павши – то давній шляхетський рід на Київщині.

⁷¹ Його родичем, напевно, був і *Ян Вронський*, ротмістр п'ятигірської (легкокінної) хоругви кн. Яна/Януша Вишневецького у червні 1638 р. (за згадкою діаріуша Окольського).

⁷² Волинець *Федір Загоровський* 1590 р. отримав надання, ймовірно як козацький старшина/ клієнт О. Вишневецького, на Володарку на Росі та на лівобережні *Горошин і Сліпорід*, див.: *ЦДІАУК.* – Ф. 128. – Оп. 1а. – Спр. 325. – Арк. 2. 1593 р. Загоровський лічиться серед старших офіцерів війська кн. Острозьких, яке билося з козаками К. Косинського (див. Ш. Пекаліда «Про війну Острозьку»). Напевно, через згадане надання, що виокремлювало Горошин і Сліпорід із загального маєткового комплексу Посулля, у Вишневецьких – після лівобережного походу за С. Наливайком 1596 р. – виникли клопоти з С. Жолкевським (і його нащадками), який отримав на Горошин і Сліпорід окремі королівський привілеї 1597 р. Черкаський староста кн. Костянтин Вишневецький згодом спробував зробити «хід конем» (аби не нашим, не вашим) і фундував 8.II.1621 р. у Сніпороді (Снепород, нині Сліпорід – річка і село) православний монастир (з мотивуванням, що

панів», які широко креслили колонізаційні плани на Україні, але й про конкретних виконавців тих задумів (підважуючи за давнього міф про те, що на степовому кордоні подибуємо самих тільки магнатів і козаків).

«колись» – у XV ст.? – тут вже була така обитель, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. І. – Спр. 57661). Утім, справа не прижилася.

⁷³ Йому О. Вишневецький 15.X.1592 р. відступив сівери (дичини) на р. Коломак і р. Щучна (може Чутівка – притока Коломака?), див.: *Николайчик Ф. Д.* Матеріали по історії землевладення князей Вишневецких... – С. 103-105. Може, з перемиських Островських? З них були Войцех і Петро, згадка 1587 р., див.: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie.* – Т. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648* / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 73, 77.

Між соратниками Наливайка, страченими 28.IX.1596 р. у Варшаві, також знаний Островський, див.: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 220. Цілком може бути – це той таки Павло.

1614 р. козаки підступили під Холмогори на півночі Росії і на штурмі у них загинув полковник Сидорко. Тоді на його полковницьке місце обрали українця-«черкашенина» Островського, див.: *Акты Московского государства.* – Т. І. – С. 91.

Згодом, у червні 1638 р. у війську Я. Вишневецького, яке йшло проти повстанців Острянина, Окольський згадав ротмістра козацької хоругви Островського (служив у підрозділі кн. В.-Д. Заславського?). Він загинув у боях під Жовнином.

Розділ 5

Війна і «міжнародний» піар: анонімна реляція про набіг татар 1589 р. («Розгром татар і турків...», Париж, 1590)

Крим завжди давав численні приводи поговорити про Україну. І тут хотілося б згадати давню історію про татарський набіг 1589 р., який, зрештою, дав поштовх т. зв. «козацькій реформі» 1590–1591 р. та конституюванню явища реєстрового козацтва. Цікаво, що цій черговій «українній війні» пощастило з «західноєвропейською пресою», яка, наразі, стала чи не найбагатшим джерелом знань про ту барвисту подію.

Власне, зростання популярності реляційного жанру в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. сприяло більшій обізнаності з «українською» проблематикою на Заході християнської Європи. Писати про Україну стає якщо й не модно, то, принаймні, респектабельно. І тут особливо слід відзначити поширення перекладацької практики щодо творів річпосполитських авторів, а також спеціального творення текстів іншими мовами для потреб міжнародного піару. До праць такого роду належить і обійдений увагою вітчизняних історіографів анонімний опис антитатарської військової кампанії на Україні 1589 р.¹

Анонім

Описана тут подія мала значну європейську «пресу», вірогідно, у зв'язку із ім'ям Яна Замойського (1542 – 1605) – канцлера і великого гетьмана коронного, а також хвацького майстра міжнародного піару та шанувальника ще молодій тоді преси. Не виключене і його авторство, або співавторство, щодо цього наративу-оповідання. Адже відомо про гетьманське редагування текстів з хронік Гейденштейна, а у варшавському Архіві головному актів давніх, зокрема, зберігаються і латиномовні описи-реляції пера Я. Замойського – з 1599 р. – про виправу проти волоського воєводи Міхая (Михала) Витязя (1558 – 1601) та з 10 лютого 1600 р. – про перемогу над цим самим воєводою².

Отже, події 1589 р. на Україні висвітлили такі видання як: «Neue Zeitung. Wahrhaftige Beschreibung was sich in Polen, dem Land Podolien im Jahre 1589 zugetragen hat / Нова газета. Правдивий опис того, що відбулося в Польщі, у Подільській землі 1589 р.» (Гданськ, 1589; Нюрнберг, 1589³); «Hrozné a žalostivé

¹ Зі спеціальної літератури щодо цього сюжету, поза добре знаваними працями С. Леп'явка (зокрема: *Леп'явка С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).* – Чернігів, 1999), див. також: *Демин О. Б. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках.* – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 130–133. Найцікавішим у цій статті є аналіз англійської дипломатичної переписки, яка, утім, оперувала українозагальними звітками.

² Див.: *AGAD.* – LL 27. – P. 193–195; 191–193.

³ Примірники нюрнберзького видання збереглися у Вроцлаві (Ossolineum) і Гданську (може, з останнього плинуть дані про окремий гданський друк?). Наразі легкодоступний у е-версії за адресою: <http://cbdu.id.uw.edu.pl/2230/> Оповідь тут коротша [з 17.VIII до 1.IX.1589 р. – зроблена на основі листа до Кракова від 7.IX.1589 р., вона завершується

nowiny, kterak léta tohoto 1589 1 Srpna Turci a Tataři do Polska wpadli» (Прага, 1589) і нарешті «Vera relazione della rotta e strage fatta dei Tartari dai Polacchi / Правда реляція про набіг та погром Татар Поляками» (Рим, 1590)⁴. Французький переклад останньої публікації друковано 1590 р. в Ліоні («Vraie relation de la route et défaite des Tartares et Tucs par les Polonais, plus une lettre envoyée au grand chancelier de Pologne») / «Правдива реляція про набіг та розгром Татар і Турків Поляками, плюс один лист великого канцлера Польщі»), а також, того самого року, у Парижі. Це останнє видання перевидав (Париж, 1859) польський патріот (родом з України) та співтворець Бібліотеки Польської в Парижі Кароль Сенкевич (1793 – 1860). Друк здійснили на гроші російського мецената князя Августина Голіцина (1823 – 1875) в серії «Bibliothèque Russe» (у ній надруковано за період 1856–1863 рр. 10 (?) окремих книжок).

За цим виданням зроблений і мій недавній український переклад та аналіз цілого твору⁵. З тексту опущені лише частини, що не стосуються подій 1589 р., а саме: «Avant-propos» (Передмова Кароля Сенкевича). – S. I-XVIII; «Notes» (Коментарі). – S. 21-29; «Discours de Jan Zamoiski» (Промова Яна Замойського від 21.III.1590). – S. 31-54; «Discours de Sigismund III» (відповідь короля Сигізмунда III від 2.IV.1590). – S. 55-59; «Note sur les Russies» (Коментарі). – S. 61-73.

* * *

Цікавий тут анонімний твір має звичайну для свого часу «довгу» повну назву – *«Розгром Татар і Турків здійснений паном Яном Замойським, канцлером та великим коронним гетьманом Польщі із винищенням великої кількості командирів та вояків з тих 75 тисяч людей, зібраних, аби спустошити Польське королівство, під проводом Беглербег-баші. Новина видана з примітками, до якої додано промову Яна Замойського, виголошену на Варшавському сеймі 1590 р., і відповідь Сигізмунда III, уперше передані по-французьки»*⁶. Те, що це твір реляційного жанру прямо свідчить і сама підназва основного тексту видання 1590 р. – *«Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками»*.

Ті самі події досить докладно описані також у кількох хроніках – 1) продовжувача Йоахима Бельського, 2) Яна-Дімітра Соликовського та 3) Рейнгольда Гейденштейна⁷. Посилання на ці фрагменти у коментарях до нашого тексту робляться далі

битвою з татарами на Дністрі і про подальшу конфронтацію із турками вже не пише] за італійський і французький варіанти та має фактографічні відмінності (отже, частково, джерела різні).

⁴ Ймовірно, цю реляцію переказав у своїй «Dell'histoire del mondo...» / «Історії світу» (Венеція, 1591; далі кількаразово перевидаана) італієць *Чезаре Кампана* (1540 – 1606).

⁵ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2008. – У 2-х ч. – Ч. 2 (Додатки). – С. 278-297.

⁶ *La Defaite //des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamoisky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubz La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Siqismund III // traduits pour la première fois en François.* – Paris, MDCCCLIX [1859]. – S. 1-20.

⁷ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851. – S. 103-107; *Jana Dymytra Solikowskiego arcybiskupa Lwowskiego. Krótki*

лише за згадкою автора. У сучасній вітчизняній історіографії цікаву спробу представити «кримський» погляд на події 1589 р. нещодавно зробив Олекса Гайворонський⁸. Почасти, торкався цього епізоду і російський історик Александр Віноградов⁹.

Оповідь у «Розгромі» розпочинається зі згадки коронації нового польського короля Сигізмунда III Вази. Вона «відбулася в Кракові, у грудні 1587 р. на день св. Іоанна-Євангеліста [27 грудня], в костелі св. Станіслава, з великим рукоплесканням та загальною згодою королівства та незліченної кількості народу та спеціально згуртованої шляхти».

Невдовзі по цьому відзначилося українське козацтво. Його анонімний автор характеризує так:

«...Козаки – вояки войовничі та мужні, смілива та неприборкана нація, з-поміж яких більшість – то частково вигнанці-баніти, а частково прибулі, аби вдосконалюватися у військовому мистецтві. Вони живуть на кордонах Польщі, турбуючи постійно турків, татар та інші краї, і мучать своїм зухвальством околичні народи».

Запорожці здійснили тоді кілька нападів на турецькі володіння. Зокрема, автор згадує про наскок на фортецю Очаків, «яку вони зруйнували і розорили та, серед інших трофеїв, привезли тридцять гармат». Потім козаки напали на замок Тягиня (Бендери) та спалили його «з усією землею Монкастро» (Аккерман/Білгород-Дністровський), де «вбили велику кількість людей, крім тих, які були у полоні». Зрештою, «незадовольнившись цим», запорожці-пірати на морі захопили корабель, «відповідальний за товари, які доставляють до Константинополя, що його вони спалили, після того як, за свідченням [самих] грабіжників, пограбували і вбили усіх, хто знайшовся на борту»¹⁰.

pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S. 93-95; *Rejnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII.* – Petersburg, 1857. – Т. II. – S. 284-287.

⁸ Гайворонский О. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – Киев-Бахчисарай, 2007. Див.: Частина IX. «Гази II Герай» підрозділ «Схватка с казаками у Гёзлеве и ханская экспедиция на Украину» – С. 317-318.

⁹ Виноградов А. В. Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. 4. – Казань, 2012. – С. 17-46.

¹⁰ У Венеції відногували три козацькі акції 1587 р. – запис від 13.V інформує про шкоди і втрати (худоба та 200 бранців) для турків під Варною; 23.VII – захоплення Очакова; 30.VII – взяття Бендер (запис від 5.VIII уточнив, що йшлося про околицю замку), див.: *I Libri Commemorali della Repubblica di Venezia. Regesti.* – Т. VII. – Venezia, 1907. – Р. 39-40. Можливо, цими подіями навівся згадка про «суворих козаків», які «крізь море полів пролітають» («Per mare camporum volitans, durusque Kosakus») у вірші подільського шляхтича Яреми Войновського, див.: *In discordiam et tumultus electionem Regiam subsequentos.* Sylva Ieremiae Woinovii, eq. Podol. – Cracoviae, 1588. Козаки тут подані за взірць справжнього воїна на Поділлі – гідний приклад для лицарської молоді.

Московський посланець у Криму отримав звістку, від прибулого до Бахчисараю 23.VII.1587 р. татарина, що «литовські козаки» здобули Очаків – місто спалили і стіни його

Взагалі, активізація українського козацтва, вірогідно, пов'язана із нереалізованим планом війни з Туреччиною, який в останні роки свого правління виношував польський король Стефан Баторій (1576 – 1586). Мав наміри воювати з Кримом і московський цар (у відповідь за малоуспішний татарський похід 1587 р. на володіння Москви).

Вірогідно, заохотити козаків до нападів могло і жевріння міжусобиці в Криму, де дуже залежному від турецької підтримки хану Іслам-Гірею II (1584 – 1588) загрожувала помста синів його попередника – Могамет (Мехмед)-Гірея II (1577 – 1584). Та й час міжкоролів'я і боротьби за престол Речі Посполитої різних кандидатів (1587 – 1588 рр.) сприяв безконтрольності щодо Запоріжжя.

На жаль, досі неможливо точно датувати кожний із згаданих походів. Зокрема С. Соловйов (а за ним і Д. Яворницький) подає під 1588 р. спочатку взяття Очакова, а потім похід морем на Крим 1500 запорожців¹¹. Ймовірно, це згадані вище звістки Судакова і тоді йдеться про 1587-й, а не 1588-й рік. До речі, з тексту Соловйова не впливає, що Очаків взяли саме у 1588 р. Отже напевно, мова про напад запорожців на це місто, звістка про який, за продовжувачем Й. Бельського, надійшла до польського уряду наприкінці липня 1587 р.¹² Згадані ж 1,5 тисячі запорожців 1588 р. спустошили Туптарахань, між Козловом-Євпаторією і Перекопом (взято 17 сіл).

Сучасний дослідник історії кримських ханів О. Гайворонський так виклав цілу цю подію. Невдовзі після нового набігу кримців на московське прикордоння влітку 1587 р. хан Іслам-Гірей разом із молодшим братом Фетіх-Гіреєм відвідали Гезлеві (Євпаторію). Тут турки, котрі припливли сюди з Ак-Кермана (Білгорода), жалілися володарю татар, що шлях суходолом на Крим перекритий запорожцями. Останні якраз за кілька днів перед тим зруйнували і Очаків (Ак-Чакум). Тоді таки козаки атакували з моря і Крим. Їх початковою метою був саме Гезлеві-Козлов, але, коли нападники дізналися, що там перебуває хан, вони обмежилися спустошенням вищезгаданих 17 сіл поблизу Тарханкута.

За Судаковим, турецький султан зробив Іслам-Гірею догану за неспроможність протидіяти запорожцям. І наказав відплатити набігом на Київ і Канів. 9 лютого 1588 р. хан і Фетіх-Гірей вийшли за Перекоп (з ними був і 5-сотенний яничарський загін з Кафи на чолі з Маамет-пашою). Іслам-Гірей з 8 тис. татар та з яничарами мав йти за Дніпро та просуватися на Канів (себто Чорним шляхом?), а Фетіх-Гірей з 10 тис. люду – рухатися Лівобережжям (себто Муравським шляхом?) і з'єднатися з ханом під Каневим (гадаю, Фетіх-Гірей мав перевірити на міцність свіжовідбудований 1585 р. Переяслав, під яким і була найкраща дніпрова переправа).

розкопали. Ті самі козаки і бл. 7.VIII.1587 р. загоном у 1,5 тис. осіб з моря на суднах приходили на кримські улуси під «Тюіторохань» (=Тарханкут). Вони захопили язиків, у яких питали про стан справ у Козлові (котрий, схоже, був головною метою походу). Але дізнавшись, що у тому місці хан і Фетіх-Гірей, не наважилися на напад (але спустошили 17 селищ між Тарханкутом і Перекопом). Див.: *Лашков Ф. Ф.* Статейный список московского посланника в Крымю Ивана Судакова в 1587-1588 году // *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* – Т. 14. – 1891.

¹¹ *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. – Москва, 1989. – С. 251.

¹² *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej ... od 1587 do 1598 r.* – S. 33.

Утім, кримців переслідували невдачі – прийшлося чекати біля Іслам-Кермена, аби замерз Дніпро. Бл. 19 лютого вони таки переправилися (відминивши рейд Фетіх-Гірея Лівобережжям). Але пійшли до Білгород-Дністровського, де 7 березня зажадали нових підкріплень з Криму (хто не піде – обіцяли забирати майно і відризати носи і вуха)¹³.

У березні – на початку квітня 1588 р. значне татарське вторгнення таки здійснили на Поділля (листи від 20 березня і 7 квітня 1588 р. повідомляли, що для відсічі набігу озброювалася уся шляхта Русі, у похід навіть виступив великий коронний гетьман Я. Замоїський¹⁴; татари показали, що відступають, але вдарили з іншого боку, спустошили кілька сіл; з ними нібито було 2 тис. яничар з артилерією, а у гетьмана Замоїського не вистачало сил нав'язати їм битву¹⁵). Отже, походи запорожців 1588 р. могли бути «відплатою» за цей набіг¹⁶.

Утім, оскільки Іслам-Гірей помер ще під Білгородом, навряд чи татари зробили тоді на Поділлі все що могли. Їх тепер більше турбував не похід, а питання спадкоємця престолу¹⁷.

Новий хан Кази-Гірей збирався в набіг вже взимку 1588/1589 рр. («по синьому льоду», як цитує татар московський посланець Судаков у 27 і 30 травня 1588 р.)¹⁸.

¹³ За листом з Кракова 15.III.1588 р. можна судити про новий план – татарське військо з гарматами і 3 тис. турків мало вдарити на волинський Костянтинів (Старокостянтинів), див.: *Archiwum domu Radziwiłłów*. – S. 191. Лист гетьмана Я. Замоїського з Оріховця (під Тернополем?) від 22.IV.1588 р. повідомляє деталі – кримці вирушили в похід за наказом турецького султана, перейшли Дніпро 18 лютого, розложилися під Тягиню-Бендерами і Білгородом-Дністровським; 1 квітня хан Іслам-Гірей помер; командування перебрав Алп-Гірей, але татари вже мають звістку про призначення султаном новим кримським володарем Газі-Гірея, див.: *Там само*. – S. 95.

¹⁴ Крім гетьмана Замоїського, лист архідиякона краківського Станіслава Красінського (1534 – 1598) до папського нунція Аннібала з Капуї від 16.III.1588 р. згадує як організаторів оборони прикордоння князя Василя-Костянтина Острозького і Миколая Язловецького, див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. – Т. 3 (1585-1696). – Roma, 1863. – P. 28. Автор листа вважає причиною татарського набігу низових козаків, «наших диких вояків», які на низу Дніпра живуть і грабунком промишляють. Ось і перед смертю короля Стефана Баторія (12.XII.1586 р.) та за часів міжкоролів'я вони далися взнаки татарським і турецьким табунам, декільком замкам у полях, а також турецьким купцям.

¹⁵ *Listy Annibala z Kapui, arcy-biskupa neapolitańskiego, nuncyusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III^{go}, do wyjścia arcy-księcia Maksymiliana z niewoli / wydał A. Przezdziecki*. – Warszawa, 1852. – S. 121-127.

¹⁶ Варіант походів «з голодухи» теж не варто скидати з рахунку – бо 1587-й – рік снігу, морозів і неврожаю (Баркулабівський літопис), а 1588-й – рік неврожаю і дороговізни харчів (Баркулабівський літопис, Флетчер). А була ще й опція підтримки запорожцями московсько-астраханського претендента на кримський престол – Мурад-Гірея.

¹⁷ *Гайворонский О. Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды*. – С. 303-306.

¹⁸ Цікаво, що новий кримський хан відмовив 1588 р. турків від походу на підросійську Астрахань. Як відомо за історією аналогічної експедиції 1569 р., кримці вважали, що османська влада над Волгою послабить позиції Криму. Отже, похід на Корону (за мінімальної участі турок) – це ще і крок із посилення ханського суверенітету.

Ймовірно, і в Короні щось таке підозрювали, тож і своїм козакам могли дати волю у їх акціях.

Про скарги султана польському королеві щодо козацьких нападів на Тягиню, Акерман та «Одю» (Очаків? Азов?) повідомляв німецький історик-османіст Гаммер, але Яворницький відніс ці акції до 1589 р.¹⁹ (вірогідно, тут також не обійшлося без Соловйова, який оповідав про напади на Білгород-Акерман, де козаки усі посади попалили, та Азов як акції 1589 р.; унаслідок козацької активності – османський флот вдався до блокади гирла Дніпра, а кримцям султан звелів іти в похід на польську Україну). Захоплення турецького корабля (під Козловим-Євпаторією) дослідник історії Запоріжжя, знову за С. Соловйовим, також датує цим роком та ув'язує з цілим походом Кулаги на Козлов²⁰ (хоча у Соловйова захоплення турецького корабля та напад Кулаги на Козлов – це два різних повідомлення з 1589 р.²¹).

Утім, у аналізованій тут анонімній реляції про останню козацьку акцію оповідається окремо²². Вона датує напад на Козлов липнем 1589 р. Зауважимо, що продов-

¹⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. II. – Львів, 1991. – С. 56.

²⁰ Там само. – С. 55; Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. – С. 253. Про напад низовців на кілька кораблів та спустошення Козлова згадував на сеймі 9.IX.1589 р. підканцлер (в зв'язку із прибуттям турецького посланця зі скаргою на це), див.: Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908. – С. 57-58. Є ще королівська інструкція на сеймики від 23.XII.1589 р. Вона згадує, що напад запорожців «на чайках» на турецькі кораблі, «які безпечно стояли біля берега» на Чорному морі (отже, це раптовий напад десь на рейді, а не двобій у відкритому морі) стався під час перебування у Константинополі польського посла Анджея Фредра, а на Козлов, вже коли цей посол їхав додому через Добруджу, див.: Там само. – С. 60. На цю тему знаний ще і лист з Замостя Я. Замойського від 16.VII.1589 р., де згадується, що ось польський посланець Анджей Фредро повертався з Туреччини і вже біля кордонів Воложини почув про «зруйнування від козаків Козлова» (дипломат дуже занепокоївся за своє життя, бо 1583 р., після козацького нападу на Тягиню, турки вбили такого самого посланця Якуба Подльодовського), див.: *Archiwum domu Radziwillów*. – Kraków, 1885. – S. 98.

Щодо особи Кулаги, то, можливо, це *Йосько Кулага з Могилева*, або отаман (десятник) *Захарка Кулага*, або отаман (десятник) *Олефір Кулага*, або *Васько Кулага* – усі зі знаного реєстру 30.III.1581 р. запорожців Я. Оришовського.

²¹ У листі Я. Замойського до римського папи з 13.IX.1589 р. також напад козаків на турецькі кораблі, який стався після коронації польського короля (27.XII.1587 р.), і десант у Козлові-Євпаторії названі як окремі події – підстави для відплатної акції татар. Коронний гетьман зауважував, що козаки – то такий набрід людський, що жодним владам не підлягає. Он ще перед смертю короля Стефана Баторія і посланця королівського до свого війська втопили [випадок з Г. Глембоцьким 1585 р.]. Сам Замойський, за його словами, з часів коронації Сигізмунда Вази пробував навести якісь порядок у тій козаччині, див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – Т. 3. – P. 112-113. У пізнішій записці-інформації, складеній Я. Замойським для папського нунція 9.VI.1590 р., є цікаві уточнення щодо дій козаків на морі – йшлося про кілька захоплених турецьких кораблів, а діяльність ту інспірували австрійці, див.: *Ibidem*. – P. 171-172.

²² Ймовірно, що це був той самий напад на Козлов, який уславив як козацького ватажка Криштофа Косинського (згадку про виправу на це місто під приводом Косинського містить запис «Про козаків» на мапі ВКЛ М. Радзивіла з 1613 р., яку Т. Маковський малював, вірогідно, 1596 р. – «...Kosinscio Kozlovum, Turcarum Imperatoris civitates, depraedati et depopulati sunt / Косинський Козлов, місто турецького султана, пограбував і спустошив»).

жувач Й. Бельського оповідав, що вістки про напад запорожців на Козлов прийшли на сейм 25 березня 1589 р. або невдовзі по тому, при цьому зазначено, що набіги на Тягиню, Очаків та Білгород були «перед тим»²³. Про те, що про турецькі погрози – помститися за всі чотири напади – говорили саме на цьому зібранні, пише й Р. Гейденштейн. Причому, останній звинувачує сейм за те, що він не виділив ніяких екстраординарних коштів на оборону України²⁴. Утім, можливо, хроністи таки помиляються (березень взагалі не є зручним для морської виправи), бо, як уже йшлося, існує також лист Я. Замойського від 16 липня 1589 р. з повідомленням про цей напад²⁵. Тоді виправу можна датувати рубежем червня-липня²⁶.

Реляція-1589 додає про козловську акцію деякі цікаві подробиці. Зокрема про те, що похід був приурочений до кінця великого ярмарку в місті²⁷, і козаки захопили в міських околицях три державних магазини-склади²⁸. За текстом реляції, запорожці, «угледівши, що набуто великих трофеїв, більше вбивали всіх тих, кого знаходили [вірогідно, вивозити невільників на перевантажених козацьких чайках не було можливості – Д. В.], і пішли звідти, віддавши вогню вищезгадане місце».

До речі, за повідомленням С. Соловійова, цей напад виглядав таким чином: 800 запорожців отамана Кулага на «малих стругах» припливли під Козлов. Уночі вони захопили міський «посад». Новий хан Газі-Гірей зі своїм військом поспішив на допомогу місту, але козаків тут вже не застав. Швидшим був калга Фетіх (Фет, Фетх, Феті)-Гірей, який встиг заскочити запорожців. Він бився з ними у самому посаді і полонив зо тридцять козаків. У цьому бою загинув сам Кулага, інші запорожці змогли відступити.

Принаймні, саме після цього на сеймі 1590 р. Косинський отримав – за військові заслуги – знані земельні надання (пустині Рокитне і Ольшаниця).

²³ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej ... od 1587 do 1598 r.* – S. 101.

10 років по тому – у 1598 р. – англієць Дж. Пейтон виклав цікаву версію, що османи 1589 р. відплатили за історію ще 1583 р., коли козаки спалили центр турецького санджаку – фортецю Тягиню-Бендери, див.: *Peyton Jr., John. Relacja o państwie Polonia i prowincjach połączonych z tą Koroną A. D. 1598 / wprowadzenie, tłumaczenie i przypisy Waclaw Grzybowski.* – Szczesne, 2021. – S. 317.

²⁴ Перед початком кампанії 1596 р. проти козаків Наливайка великий коронний гетьман Я. Замойський згадував у листі «історію козацького питання». Він пише, що на першому по коронації сеймі – себто саме тому, що відбувся 6.III-24.IV.1589 р. – обговорювалися заходи щодо ускоромлення козаччини. Вже навіть і сеймову конституцію склали, але її деякі пани-парламентарі заблокували, див.: *Archiwum domu Radziwiłłów.* – S. 116.

²⁵ Про нього вже згадував Леп'явко, див.: *Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).* – С. 167. Не можна виключати й те, що обидві звістки правдиві і йдеться про два різних напади – близько початку березня (розвідувальний напад Кулаги?) та на рубежі червня-липня (великий похід Косинського?).

²⁶ Найвірогідніше напад стався бл. 21.VI.1589 р., бо саме цим днем датоване донесення австрійського дипломата з Константинополя, де він згаданий; за ним, козаки йшли на 80 чайках, див.: *Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.* – Vol. XI (1512–1612). – Bucuresci, 1900. – P. 726.

²⁷ Може, приурочений до свята Рамадану?

²⁸ Лист Я. Замойського до римського папи від 13.IX.1589 р. говорить про *близько 300 крамниць турецьких торгівців розграбованих козаками в Козлові.*

Козацький напад на Козлов автор анонімної реляції вважає головним *casus belli*, приводом для війни, з точки зору кримців²⁹. Як він пише – «Татари були сильно роздратовані, і з жалем, злобою та гнівом, майже миттєво, скупчили близько сімдесяти тисяч вершників, для задоволення їх помсти за образи і втрати нанесені Козаками; на додачу вони були підбурені та підштовхнуті турками».

До речі, інформацію про стимуляцію османами татарського походу наводив і С. Леп'явко³⁰. Він згадує про прямий наказ хану про набіг, що надійшов від великого візира Синан-паши, та про посилку 10 тис. червінців від султана на справу мобілізації для походу ногайських улусів.

Навів історик і звістку про те, що й московський посол у Криму нібито дав хану 50 тисяч золотих, аби він йшов саме на землі Речі Посполитої, а потім цей дипломат-росіянин особисто супроводжував татар до Дніпра, щоб переконатися, що все йде як домовлено³¹. Не виключаю, що спалення Воронежа запорожцями на початку 1590 р. – це помста росіянам за оте осіннє під'юджування³².

²⁹ Хоча у менший набіг татари ходили уже в червні – див. згадку про те, що коронний стражник Ян Замойський (родич гетьмана) погромив татарський загін «на Синиці» (ліва притока Пд. Бугу; може бути, що йдеться і про Стару Синицю, притоку Росі) і добрих бранців узяв у листі з Замостя від 26.VI.1589 р.: *Archiwum domu Radziwillów*. – S. 96.

³⁰ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 167-168.

³¹ Оригінали цих звісток див.: *Жерела до історії України-Руси*. – Т. 8. – С. 62-63, 64-65. Цікаво, що кримський хан після походу послав до Москви посла Аллаш-Богатиря зі звісткою про свою перемогу над поляками, див.: *Реестр делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н. Н. Бантыш-Каменским в 1808 году*. – Симферополь, 1893. – С. 19.

До речі, цікавим є момент, що джерелом активності московитів могли стати і австрійці. Бо англієць Флетчер згадував, що у 1588 р., коли він приїхав до Москви, сюди навідувався посланець австрійського Габсбурга, який просив царя напасти зі свого боку на прикордоння Речі Посполитої, аби підтримати претендента на польський престол, брата імператора, ерцгерцога Максиміліана (див. *Флетчер Джайлз*. Про державу Російську, Лондон, 1591 – розділ 21 «Про церковне управління і духовні особи»). Знана і згадка, що наприкінці 1588 р. до імператорського двору в Празі надійшли листи від царя Федора з пропозицією союзу і повідомленням про підготовку московитів до *нападу значними силами на Волинь* (тут, напевно, слід розуміти Київщину, яку географи і Нижньою Волиню величали), див.: *Nauke Czesław. Z dziejów polityki Kuryi rzymskiej wobec Polski (1587-1589)* // *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Widział II: Historyczno-filozoficzny*. – Т. I. – Lwów, 1923. – S. 101.

³² Цікаво, що восени 1589 р., канцлер і великий гетьман коронний Я. Замойський, коли ущухла небезпека великого конфлікту з Туреччиною, виступив з новою програмою війни з Росією. У сеймиковій інструкції, яку він тоді склав – московитів звинувачувано у під'юджуванні кримських татар до руйнівного набігу на коронну Україну влітку 1589 р. Зауважувалося також, що війна з Московією займе запорізьких козаків, які, отже, припинять турбувати турків, котрі, у свою чергу, вже не розглядатимуть Корону Польську за ворожу державу. Див.: *BOZ*, 1809/I, к. 98-106v. Король у листі від 28.XII.1589 р. також твердить, що татарський хан ходив у набіг за наказом турецького султана і *взявши дари-упоминки від великого князя московського*. Причому, володар Москви і далі такі дії продовжує і підмовляє татар на новий напад, див.: *Archiwum domu Sapiehów*. – Т. I: *Listy z lat 1575-1606*. – Lwów, 1892. – S. 49. 50 тис. угорських золотих, якими московіти спонсорували виправу кримського хана 1589 р., згадані і в записці-інформації гетьмана Я. Замойського, складеній для папського нунція 9.VI.1590 р., див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – Т. 3. – P. 171-172.

На чолі великого походу на коронні землі 1589 р. став новий талановитий кримський хан Газі-Гірей II Бора³³. Татарська армія переправилася через Дніпро та вторгнулася на осілу Україну³⁴. Головний кіш татари заклали між Тернополем, Янушполем³⁵ і Збаражем (у продовжувача Й. Бельського татарський кіш став під Тернополем, у нюрнберзькій реляції – 17 серпня кіш став між Збаражем і Тернополем)³⁶. Зауважимо, що Газі-Гірей був одним із головних ватажків походу 1575 р., тому план нової кампанії міг наслідувати той успішний татарський напад.

18 серпня татари «почали виходити з табору» (продовжувач Й. Бельського та Я.-Д. Соліковський датують початок вторгнення 18.VIII.1589 р., у Р. Гейденштейна цього дня татари уже під Львовом, у нюрнберзькій реляції – 18-го також здійснюється рух на Львів). Вони роблять вилазки на Львів (за продовжувачем Й. Бельського та Я.-Д. Соліковським татари не дійшли лише 4 милі, себто близько 30 км, до Львова) та інші міста Руського воєводства. Як пише автор реляції, кримці мали армію, поділену «на дві частини», себто він має уявлення, що одні з нападників залишалися в коші, а інші – розорювали околицний край, «безжально руйнуючи і спустошуючи усі сільські оселі і села, захоплюючи в полон усіх, хто потрапляв їм до рук, чоловіків і жінок, дорослих і малих, шляхту і простолюду».

Про дії оборонців України оповідач повідомляє таке. Ян Замоїський, великий гетьман коронний, на досить очікувані звістки про набіг, «поспіхом та зі звичною обачністю», скликав якесь число людей, що в тих обставинах було непросто. Далі він, «немов на крилах», відправився до Львова. Зауважимо, що коронний гетьман тоді не міг розраховувати навіть на ціле кварцяне військо, частина з якого була зайнята конвоюванням за кордон невдалого претендента на польський трон – Максиміліана Габсбурга³⁷.

³³ Кримський хан *Газі-Гірей II* (1588 – 1596, 1597 – 1607). Прізвисько *Бора* – буря, штормовий вітер (чи таки від ногайськ. «боьрі» – вовк?). Як правитель він був популярний серед власного народу і дозволяв собі вельми незалежний від турків курс.

³⁴ Про вихід великої кількості татар з турками в грабіжницький похід на Корону Польську згадується ще за авізами-повідомленнями з Варшави від 9.VII.1589 р. (бо козаки «тими днями» побували в країні турків і захопили в полон матір татарського хана з великою сумою грошей). А про перехід татарами Дніпра і рух в бік Поділля, зі слів «пана Остророга» (Марцін Остророг-Львівський, прихильник Зборовських?), який привіз цю інформацію з «Русі», знає вже лист з Вільно від 8.VIII.1589 р., див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – Т. 3. – Р. 143.

³⁵ Мова йде про сучасне містечко *Ямпіль* (давній Янушполь) на Горині, нині Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

³⁶ *Тернопільські поля* взагалі місце дуже затребуване для зосередження великих армій для походів на Волинь і Галичину. Згадаймо, що тут 1651 р. збирався під Берестечко і Б. Хмельницький.

³⁷ Зберігся скарбовий рахунок про виплату жалування жовнірам рот на Поділлі за 1.IV.1589 – 31.XII.1590 рр. Мова йде про такі роти (разом 1650 вояків): Миколая Угровецького – 200 коней, воеводи руського [себто Миколая Гербурта] – 50, воеводи белзького [Станіслава Влодка] – 100, старости перемиського [Яна-Томаша Дрогойовського] – 100, старости брацлавського [Юрія Струся] – 100, старости хмельницького [Якуба Струся] – 100, старости кам'янецького, писаря польного [Яна Потоцького] – 150, Якуба Потоцького – 100, [Адама] Прусиновського – 150 (попис з лютого 1587 р. на чолі цієї роти знає Яна Прусиновського), [Миколая] Подльодовського – 100, [Яна] Замоїського, стражника коронного – 100,

У Львові Замайський оголосив надзвичайний стан і нашвидкуруч почав укріплювати місто. Останнє робилося у зв'язку із побоюваннями, що до татар приєднаються турки, зосереджені на молдовському кордоні. Гетьман також очікував, що згромадження сил під Львовом завадить кримцям «наступати і нанести (розділившись на дрібні загони) ще більшої шкоди королівству».

До першочергових кроків Замайського належало і відправлення значного підрозділу до Кам'янця-Подільського – «міста і фортеці великого значення на кордонах, близьких від наших провінцій»³⁸. Вірогідно, він мав стримувати турків і перешкодити татарам виводити здобич найкоротшим шляхом на молдовський Хотин, як це трапилося 1575 р.³⁹. До речі, за продовжувачем Й. Бельського, до Кам'янця поїхав Миколай Язловецький, староста снятинський і червоногородський. Я.-Д. Соліковський додав, що зроблено це, бо староста цього «місця», Миколай Бжеський (Brzeski), вже кілька років хворів.

Наступним кроком Замайського було, по мірі мобілізації шляхти та жовнірів, формування й розсилання мобільних загонів, котрі мали протидіяти невеликим татарським відділам («які, поширюючись, поділялись на окремі чамбули, що повертались з великою здобиччю до місця, де вони мали табори»). Як повідомляє автор реляції, такі підрозділи «козаків» було спрямовано під Буськ (Buscho), Гологори (Goligir) та Галич.

До речі, за коментарем Сенкевича, «Buscho» – це Бучач, але, за таким правописом, тут могло йтися і про сучасне село Буша Ямпільського р-ну Вінницької обл., яке на той час було володінням Я. Замайського (за природну укріпленість Бушу звано Малим Кам'янцем). Утім-таки, найвірогіднішою інтерпретацією тут є власне Буськ («Buszk» чи «Buszka» у Й. Бельського, «Buscum»-«Busk» у Соліковського) – місто на прямому шляху з Тернополя до Львова. З «Goligir» Сенкевич також помиляється, але досить «вдало» (уважав, що йдеться про сусідні з Гологорами Глинняни). Додамо зрештою, що, за продовжувачем хроніки Й. Бельського, сутички з татарами мали місце біля Буська (Buszka), Дунаєва (нині село Перемишлянського р-ну Львівської обл.) та Галича⁴⁰.

Оповідач дуже високо оцінює ефективність розсилання «загончиків». Як він пише, ті винищили «незліченну кількість Татар, крім тих, які були вбиті селянами, та звільнили деяких бранців, котрі потрапили до рук вищезгаданих Татар, що починали пізнавати ціну вищезгаданих польських вояків і жалкувати щодо рішення увійти до Польського королівства».

Цікаво, що нюрнберзька реляція знає прізвища двох ватажків-загончиків – Блеський (Ян Белзецький?) і Прусиновський (ротмістр – або Ян, або Адам Пруси-

[Яна] Белжецького – 100, Темрюка – 100, [Шимона?] Харлінського – 50, Новицького – 100, Кошея (Koszej) – 50, див.: *Górski K. Historya jazdy polskiej*. – Kraków, 1894. – S. 324.

³⁸ Лист з Риги від 16.VIII.1589 р. уточнює – Я. Замайський за власні гроші набрав 11 сотень піхоти і послав їх до Кам'янця, ще й якісь гармати із Замостя з ними відправив, див.: *Archiwum domu Radziwiłłów*. – S. 202-203.

³⁹ Ймовірно, цього разу молдовський воевода Петро Кульгавий татарам не сприяв. Бо ось і в листі львівського архієпископа Я.-Д. Соліковського від 5.X.1589 р. є схвальні слова щодо його поведження у цій справі, див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – Т. 3. – P. 116.

⁴⁰ *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej ... od 1587 do 1598 r.* – S. 104.

новські?). Вони рушили зі Львова на Липіц <Lypitz> (Верхня чи Нижня Липиці у Рогатинському р-ні?), але пан Рашко⁴¹ покликав їх дати відсіч татарам, які спустошили околиці Галича. Тут також перебували роти Станіслава Влодка⁴² та Танраковського (Андрія Тарановського⁴³). До речі, Белзецький, Рашко, Тарановський – то все герої рогатинського опору під час набігу 1575 р. (успавлені «Історією жалісною...» Б. Папроцького). Усе це зайвий раз свідчить на користь гіпотези про спробу татар реалізувати 1589 р. старий план 1575 р.

Але знов повернемося до «Розгрому». Отже, там також відзначено, що власними силами боронилися і самі мешканці краю. Так, оповідач згадує про значний бій з татарським загоном, «що з'єднав п'ятсот коней», при Куропатниках⁴⁴ (цей епізод присутній і в нюрнберзькій реляції). Татари заскочили тут, «під фортецею», велику кількість селян з возами. Останніх нападники вже було захопили, але, у цей момент, оборонці містечка вступили в бій, який тривав понад годину.

Спочатку розпочалася стрільба зі стін фортеці з гармат та іншої вогнепальної зброї. Влучним пострілом був убитий другий за значенням ватажок татарського загону – Аль-Фезо (Alphezo), «одягнутий у жовтий атлас». Цей останній, у той час як інші відступали з-під обстрілу, із групою найзавзятіших, продовжив переслідування селян, котрі втікали до воріт замку. Після смерті того ватажка та «великої кількості інших» татари полишили Куропатники в спокої. Нюрнбернська реляція додає, що роти Влодка і Тарановського вирушили звідси до Глинян <Glinre>.

Описав «Розгром» і бій під Збаражем. Тут «князь Збаразький⁴⁵ із своїми людьми захищався хоробро від подібного [попередньому] загону Татар, котрий було підійшов під згадану фортецю Збараж, і битва продовжувалась доти, аж поки не загинула тисяча татар, а залишок втік з вищезгаданого місця» (за нюрнберзькою реляцією, ворогів вояки Збаразького покладали понад сотню – отже, в італо-французькій версії один «0» при цифрах можна сміливо прибирати? – а інші втекли до лісу під Збаражем <Zbonas>). Здається, успіх князя Януша Збаразького перебільшували, адже Збараж тоді суттєво постраждав.

Погромити ворога пощастило і теребовельському старості Якубу Претвичу⁴⁶ (сину славного у козацькій історії Бернарда Претвича) з «паном Волинським воєводою» (=кн. Янушем Острозьким⁴⁷). Вони зустріли татар, «які паювали було [набуте] на шляху, безтурботно повергаючись до табору», і відбили у них усю здобич.

⁴¹ Напевно, *Рашко Прокіп* герба Сас – писар галицький (1575–1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590–1597).

⁴² *Влодек Станіслав* (пом. 1615) – ротмістр, на той час каштелян львівський, староста галицький і коломийський, згодом – воєвода белзький (з 1593), близький до Я. Замойського.

⁴³ *Тарановський Анджей* (бл. 1540 – 1610) – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підчаший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С. Наливайка.

⁴⁴ *Куропатники* – нині село Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Менш вірогідно, що йдеться про *Куропатники* – село Бережанського р-ну Тернопільської обл.

⁴⁵ Мова йде про князя *Збаразького Януша* (перед 1553 – 1608) – брацлавського воєводу (з 1576). У жовтні 1575 р. під Збаражем та у травні 1577 р. під Заславом він вже бився з татарами.

⁴⁶ *Претвич Якуб* (1546 – 1613) – староста теребовлянський, впливовий між козаками.

⁴⁷ Князь *Острозький Януш* (бл. 1554 – 1620) – воєвода волинський (з 1585 до 1593), син В.-К. Острозького.

Нюрнберзька реляція зве товаришем Претвича не волинського, а подільського воєводу (тоді це Ян Сененський, якщо ж йдеться про Східне Поділля – Брацлавське воєводство, то воєводою його був той самий кн. Януш Збараський). Але Я. Претвич відомий як досить близький до дому Острозьких, отже його співпраця з Я. Острозьким виглядає логічніше.

*Татарський воєв. Малюнок 1577 р.
Як бачимо, жовтий атлас любив тоді не лише Аль-Фезо.*

Утім, найдраматичніший бій цієї кампанії трапився під Баворовим⁴⁸. На звістку, що тут сховалася «пані Влодкова» – сестра самого великого коронного гетьмана (мова про Ельжбету Замойську, сестру Я. Замойського та дружину Станіслава Влодка), татари 22 серпня перевели сюди кіш (утім, може бути, мається на увазі, що кримці прийшли сюди великими силами), який отаборився «в льє» (4,44 км) від міста. Загарбники «дали знати обложеним, що якщо ті погодяться видати їм вищезгадану пані, то вони підуть звідси, не роблячи жодної шкоди». Оборонці відкинули цю пропозицію. Як пише автор реляції – «старші прийняли рішення – зносити все аж до смерті, а після взялися відчайдушно боронитись».

Татари оточили місто та пішли на стрімкий штурм. Утім, міщани та численні селяни, які сховалися тут, боронилися завзято. Як пише автор реляції, останні – з самим лише «селянським реманентом, як-то: мотиками, вилами, сокирами та косами – сміливо відбили [атаку] і твердо бились тривалий проміжок часу». Коли тата-

⁴⁸ Нині с. *Баворів* Тернопільського р-ну Тернопільської обл.

рам удалося таки зламати опір захисників міста, частина останніх відступила до замку, а решта втекла «до води, до якихось кількох болотистих місць»⁴⁹.

Замковий гарнізон діяв рішуче, відстрілював ворога з гармат та іншої вогнепальної зброї. І натиск татар було відбито, причому, як пише автор реляції, тоді загинуло понад 2 тисячі штурмуючих.

Цей успіх оборонців затьмарила лише смерть у битві «мужнього та визначного» ротмістра Якуба Струся, старости хмельницького. Як пише автор реляції, цей вояк «як ворог [серед] Татар мав велику репутацію та цінність, вони різали його на частини і вирвали його серце, та майже кожен бажав умочити свою криву турецьку шаблю та вістря своїх стріл у його кров, аби хизуватись, що його власна крива турецька шабля обагрена кров'ю такого відомого і доблесного ватажка» (зауважимо, що героїчний Якуб Струсь здобувся у сучасників на численних панегіристів⁵⁰). Цим тут і завершено оповідь про бій під Баворовим.

Зі змістовних джерел-доповнень про хід битви варто згадати лист очевидця – ротмістра і писаря польного коронного Яна Потоцького⁵¹. Він був написаний до гетьмана Я. Замойського 23 серпня 1589 р. з Баворова.

За цим текстом, хан спочатку пройшов «Україною», захоплюючи полон. Далі рушив до Баворова, а за ним туди підійшли і «старости з людьми служебними українними». Стали «за мило» від татарського коша (Я. Потоцький пише, що спочатку рота його прибула, а потім і він сам нагодився). Військо оборонців краю складалося, крім роти Я. Потоцького, з роти Подльодовського⁵², роти Харлінського⁵³ (+роти Якуба і Єжи Струсів згадані далі). З ними прийшли волонтери-добровольці зі своїми почтами – пан Лащ⁵⁴, пан Єжи Поляновський, пан підчаший кам'янецький⁵⁵, пан Вілковський⁵⁶, пан Ян Гольський⁵⁷, пан Корицінський, панове Микулинські та кілька інших з дрібнішими почтами.

⁴⁹ Поруч із Баворовим текла річечка *Гнізна*, яка мала широкі заплави.

⁵⁰ Див.: *Koloszvári J. Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti.* – Kraków, 1590; *Marcjana Kobiernickiego, nieznanego pisarza z XVI w., Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu.* – Warszawa, 1886. «Мужній» Я. Струсь, який був подібний леву африканському (що, кажуть, і вершника з конем завалює), славний тим як повсякчас на татар на Поділлі піднімався, «кров'ю поганською, як лев бував ситий» і «для вітчизни загинув працювитий», згаданий навіть в польському переспіві пародії-епосу про війну пігмеїв із журавлями, див.: *Kmita Jan Achasy. Spitamegeranomachia.* Kraków, 1595 // J. Stoka, M. Pudłowskiego i J. A. Kmity Powieści wierszowane. 1564-1610 / wydał Samuel Adalberg. – Kraków, 1897. – S. 81.

⁵¹ Публікацію документу див.: *Михайловський В.* Реляція Яна Потоцького про битву під Баворовим 1589 року // Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи Т. 2, за редакцією Томаша Карголя та Віталія Михайловського. – Краків-Київ, 2021. – С. 97-109.

⁵² *Подльодовський Миколай* – ротмістр коронний.

⁵³ *Харленські (Харлінські)* – родина мазовецького походження, осіла також на Волині та Київщині (спадкоємці знаних Полозовичів). *Харлінський Шимон* – ротмістр коронний. В. Михайловський вважає, що може йтися про *Яна-Щенсного Харленського*, луцького підкоморія.

⁵⁴ *Лащ Олександр* – белзький хорунжий.

⁵⁵ Можливо, це *Анджеј Потоцький*, брат Я. Потоцького.

⁵⁶ Ймовірно, це *Миколай Вілковський*, син Каспера.

Два дні провівши у Баворові після здобування його (тут, напевно, мова про передмістя, а не сам нездобутий замок-місто), у «понеділок» (=21 серпня), татарський кіш почав рушати далі в дорогу. «У вівторок» (=22 серпня) хан власною персоною із кіннотниками йшов повз Баворов. «Люди українні» не витримавши, напали на неприятеля. А далі роти кварцяні пішли їх рятувати – бо, пише Я. Потоцький, а як же інакше?

Роту хмельницького старости (=Якуба Струся), яка першою кинулася на допомогу (або просто видалась вперед із загальних шиків), татари розбили, а командира її вбили. Полягло і чимало жовнів-«товаришів», а поручика взяли в полон.

Роту брацлавського старости (=Юрій Струсь), який, схоже, був загальним командувачем вилазки («котрий людьми завідував») також погромили. Вона наступала з боку (отже, рота Я. Струся була на вістрі атаки).

На підтримку роти Якуба Струся відразу рушила рота Подльодовського. Але її також розбили.

Роти Я. Потоцького і Харлінського лишилися стояти під замком. До їх порядків відступав Подльодовський, але не встиг – його з братом татари спіймали. Побили вони і чимало товаришів з тієї роти, а доля поручника лишалася на момент написання листа невідомою (загинув чи живий?). «Українні» ж посилили порядки рот Я. Потоцького і Харлінського, допомагаючи боронитися. Далі частина з них зсіла з коней та засіла з рушницями за возами. Вони стримували ворога (а серед татар були і яничари) кількаразово – від сніданкових годин до надвечірніх. Так вдалося відбитися – але втрати в людях і конях, як пише Я. Потоцький, ще навіть не поразували.

Оповідач ще додає, що його родич, Якуб Корицінський, коли кинувся рятувати Якуба Струся, також потрапив у полон. Татар полягло чимало – вони після бою палили трупи у пустих будинках. У полон їх нікого не потрапило – жовніри не мали настрою брати бранців та й самі супротивники боронилися до кінця. Виняток – четверо полонених, яких взяв полеглий Якуб Струсь. Але за те він заплатив не лише головою, але і спаленим власним фільварком-резиденцією.

Далі Потоцький оповідає і про інші епізоди кампанії. Вони доволі сумні і прикрі – втратив людей воєвода Брацлавський (=князь Януш Михайлович Збараський; мабуть це про бій під Збаражем), «збито» і старосту черкаського (=князя Олександра Вишневецького⁵⁸), з яким був стражник коронний (=Ян Замойський, родич гетьмана) і барський староста (=Станіслав Гольський/Гульський)⁵⁹. Далі воєвода київський (=князь Василь-Костянтин Острозький) з'єднався з ними.

Потоцький закликає гетьмана Замойського прибути до війська. Бо «беглер-бек» (турецький командувач) націлився на Кам'янець-Подільський. А молдовський воєвода, який вже з військом у Хотині, і на Теробовлю, схоже, наміряється вдарити.

⁵⁷ Гольський Ян – у 1597 р. згаданий як теробовельський військний.

⁵⁸ Якщо згадка про захоплення татарами Я. Кимиковського 1589 р. (див. далі про М. Пашковського «Історії турецькі»), коли він їхав з листами до «князя Вишневецького» в Маначин на Волині, стосується саме О. Вишневецького, то може це зіткнення було якраз там.

⁵⁹ Досить вірогідно, що з О. Вишневецьким були і запорожці. Бо в пізнішому бою біля Дністра (див. далі) люди черкаського старости і коронного стражника також б'ються разом із ними.

Список підрозділів-хоругов «царського» (ханського) війська Потоцький обіцяє додати до листа. І каже, що як звістка про швидкий прихід гетьмана коронного не надійде, то і ті, що тут є жовніри розбігатимуться.

Завершує і свіжою звісткою про загін Кирика Ружинського. Той відірвався від війська і нібито його погромили – і це ще до бою під Баворовом.

І вже як писався той лист прийшли роти львівського каштеляна (=Станіслав Влодек) і черкеси-п'ятигірці Темрюка. Приїхав і пан Якуб⁶⁰, але без своєї роти – бо його татари заскочили, коли він перебував у того таки львівського каштеляна. Останнє речення листа мабуть уточнює місце, де спочатку став кошем татарський хан («кошем лежав над борком братнім, за милю від Тернополя»⁶¹). Чи йдеться про актуальне місцеперебування самого Я. Потоцького (тоді він, одразу після бойовища, пересунувся трохи від Баворова).

Ще одним текстом, що доповнює картину бою під Баворовом є «Пам'ятка Якубові Струсю, старості хмельницькому, не без жалю написана» (Краків, 1589) Йоахима Бельського. Там, зокрема, оповідається:

...gdy Pohańcy szli k zamku poteżne,
Strus ie bil mezne.
<...> Lecz na ostatku też legł między niemi/
Pierstami swemi.
<...> Rota też jego wszystka zemrzec woli/
A niżeli pic łyz wiecznie w niewoli.
Wzięt Podlodowski/ a lud iego snadnie
Na placu padnie.
Uszli Kozacy: zbito Charlinskiego:
Ranny Potocki/ pocztu nie zbył swego.

(...коли поганці йшли до замку потужно, Струсь їх бив мужньо. / Але на останок теж ліг між ними, грудьми своїми. / Рота теж його уся померти волить, чим пити сльози вічної неволі. / Взятий Подльодовський⁶², і люд його легко на плацу впадає. / Відійшли козаки. Збито Харлінського⁶³. Поранений Потоцький⁶⁴ почту не позбувся свого.⁶⁵)

Принагідно зауважимо, що й інші хроністи знають чимало оригінальних деталей цього зіткнення. Так, за продовжувачем Й. Бельського, татари, не рахуючись із втратами, захопили «пригородок» та саме «містечко» і вже штурмували замок, коли на допомогу обложеним прийшли підрозділи (роти) Якуба Струся, Потоцьких, Подльодовських та почти місцевих зем'ян-шляхтичів (загалом це мало бути бл. 500 вояків). Вони атакували кримців і вже було тіснили їх, коли Я. Струсь,

⁶⁰ В. Михайловський гадає, що тут йдеться про Якуба Претвича, але він, як ми бачили, бився в іншому місці зі своїм загоном. Отже, може це інший брат Яна Потоцького – Якуб Потоцький (бл. 1554 – 1613)? Про його «роту» у переліку рот коронних 1589-1590 рр. вже згадувалося.

⁶¹ Може, мова про Великі Бірки – містечко Тернопільського р-ну, маєтність Потоцьких.

⁶² Подльодовський Миколай – вже згаданий ротмістр коронний.

⁶³ Тут, напевно, йдеться про вищезгаданого ротмістра Шимона Харленського.

⁶⁴ Оскільки Ян Потоцький про своє поранення нічого не згадав, то, може, йдеться про його брата – Анджея (бл. 1553 – 1607).

⁶⁵ Bielski J. Pamiątka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. – Kraków, 1589. – S. 4-5.

відрізаний від своїх, поліг убитий. Роту Струся, відтак, збили з позиції, дісталася й іншим.

У полон потрапили два Подльодовських, Варшавський (Варшевицький)⁶⁶, Корицінський⁶⁷ та інші шляхтичі. Усіх їх згодом довелося викупувати за невеликі кошти, лише Корицінського, за старою дружбою, відпустив Білецький (Ібрагим Білецький), шляхтич-потурнак і колишній слуга короля Баторія, з татарського табору.

Попри те, що поле лишилося за татарами, вони, виснажені боєм, полишили штурм замку та відступили. Тіла загиблих у бою значніших ватажків кримці поклали в кількох хатах, які спалили. Завадити невдачі коронних військ під Баворовим могли значні підрозділи кн. В.-К. Острозького (київського воєводи) та кн. Я. Збаразького (брацлавського воєводи), але вони, через взаємну ворожнечу, не забажали з'єднувати сили.

За відомостями Я.-Д. Соліковського, Я. Струсь загинув, бо його кінь втратив керування і заніс вершника в гущу ворогів (іронічний німець Й. Левенклавій у смерті звинувачує не коня, а те, що геройський Струсь перед зіткненням «вином був піднапилий»). За Соліковським, у цьому бою з татарського боку загинув брат кримського хана та ще деякі вожді-мурзи. Про «брата хана» він явно помиляється, жоден з рідних братів Газі-Гірея у цьому поході не загинув. Гадаю також, саме Я. Струся згадано й у вірменській Кам'янецькій хроніці Агопа та Аксента (вбитий відважний і хоробрий пан «Адрус»)⁶⁸.

«Три дні по тому», отже 25 серпня, кримці, за даними «Погрому», «прорвались під Оринин, розташований в чотирьох лігах [себто у 20-22 км] від Валахії». Тут їх атакував «князь Ружинський». У цьому бою, на думку автора реляції, полягло близько тисячі татар.

Цікава тут особа ватажка-переможця під Орининим. Якщо згадати лист Я. Потоцького – то це явно Ружинський Кирик (Кирило, пом. 1599). Він є одним з синів князя Остафія Ружинського (пов'язаного із кланом князів Вишневецьких). Відомо, що 1588 р. Кирик і його брати – старший Михайло (пом. після 1592) і молодший Микола (пом. 1592) – порядкували на Запоріжжі (а на їх сестрі був одружений герой взяття Козлова-Євпаторії 1589 р. – Криштоф Косинський). Якщо, судити за листом Я. Потоцького з 23 серпня, то це має бути другий бій загону К. Ружинського (реванш після початкового неуспіху?).

Раніше я гадав, що бій під Орининим був справою запорожців і складовою більшої битви під Кам'янцем-Подільським. Але нещодавно опублікований лист

⁶⁶ *Варшевицький (Варшевський) Миколай* – з роти самого Я. Струся, за заслуги у боротьбі із татарами 4.II.1592 р. отримав королівське надання (пожиттєве) на село Влохи (або Русохи, або Малинки) у старостві хмільницькому. Знаний ще жовнір *Якуб Варшевський*, якому 10.I.1592 р. поступився своїми правами на село Хмелівку (Могильниця Хмелівка у Теребовельському повіті?) Костржейовський.

⁶⁷ Родич *Миколая Корицінського* (1543 – 1615), королівського секретаря та жупника краківського, – *Якуб Корицінський*. За свої бойові заслуги (участь у походах Баторія на Московію та за бій при боці Я. Струся під Баворовим, де Я. Корицінський потрапив до полону) 18.IV.1590 р. отримав розширення (на дружину) надання на пожиттєве вїтвство в Коломиї та м. Жукова і с. Жукочина (нині Жуків і Жукотин) плюс податкову пільгу.

⁶⁸ *Кам'янецька хроніка (уривки)* / переклад і коментарі О. І. Божко // Східний світ. – Київ, 2015. – № 3. – С. 136.

запорожців від 30 вересня 1589 р.⁶⁹ (який С. Леп'явко переповів недокладно⁷⁰) дозволяє точніше реконструювати події. Татари на рубежі вересня більш-менш вільно втекли до Дністра – на молдовський кордон (гадаю, ординці не перейшли за Дністер, а просто стали над бродом – бо річка Кам'янка, про яку мова далі, то ліва дністровська притока – там взагалі такий собі напівострів через вигін Дністра, отже місце зручне для оборони). Але Я. Замойський не готовий був «втертися і піти» – як це трапилося 1575 р. І тут йому стали в нагоді спізнілі запорожці. Їх коронний гетьман поставив на вістря вилазки (здійсненої на початку вересня 1589 р.?)⁷¹.

Козаки – за «дві милі» від м. Сороки на річці Кам'янци⁷² – напали на 6-тисячний татарський загін, який безпечно спочивав після набігу. Татар погромили, відбили 2700 бранців. Але недалеко (за горою) був і стан самого кримського хана, котрий не забарився прийти на допомогу погромленим, особисто (з булавою в руці) очоливши атаку на звідусіль оточених козаків. Ті боронилися мужньо і, коли завдали неприємно відчутних втрат (навіть під ханом коня поранили), татари відступили. З козаками тоді перебували і загони брестського воєводи Ієроніма Горностая (його родина і на Київщині мала маєтки), поручника коронного стражника Я. Замойського Гречина (з шаргородських греків?), Лаврина Козела (з любецьких Козлів-Козловичів?), підстарости черкаського Ілляша Боруховського (люди О. Вишневецького), підстарости переяславського Яна Чирського (люди В.-К. Острозького), пана Себастьяна⁷³ – слуги київського воєводи (отже, кияни того самого кн. Острозького?).

Цей таки епізод схоже описаний і продовжувачем Й. Бельського (знаний він і Я.-Д. Соліковському). За цими звітками, один з татарських «цариків», себто представників дому Гіреїв, розклав тоді свій стан трохи осторонь від загального війська. Козаки вночі напали на нього – вождя-царика вбили, його бранців звільнили⁷⁴. Тут надійшла допомога татарам, яка оточила запорожців. Але останні збудували собі шанці-табір з трупів ворога, возів, зв'язаних коней і почали відстрілюватись. Ни-

⁶⁹ *Документи українського козацтва...* – С. 51-53. Хоч дата підпису листа – дня останнього вересня 1589 р., себто 30.IX, але у тексті є також згадка «дня вчорашнього, тобто 9 вересня». Тож реальна дата листа – 10 вересня 1589 р. (відчитане *ultima* це спотворене *decima*?).

⁷⁰ *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169-170 (оригінал листа у бібліотеці Варшавського університету, див.: *Rps. BUW.* – № 46. – F. 22-22v.).

⁷¹ Лист Я. Замойського до римського папи, писаний зі Львова 13.IX.1589 р., так згадав про те – «десять днів тому» (мабуть це не точна, а заокруглена цифра) «козаки» значно побити татар «за Шаргородом», див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – Т. 3. – Р. 113. Ймовірно, сам гетьман якраз і став у власній Шаргородській маєтності, а козацькі загони скочили далі – до Кам'янки.

⁷² Є ще одне джерело – королівська інструкція на сеймики від 23.XII.1589 р. (див.: *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 61), де останній бій-погром татарів локалізований на «па Камієнсе rzese/ на Кам'янці річці». Нині тут сучасне молдовське м. *Кам'янка*.

⁷³ В описі Київського замку 1552 р. згаданий севрюк *Іван Себастьянович* (а в описі Канівського замку 1552 р. серед замкових «слуг нових» є *Себастьян Бут*). Згодом знані і козацькі старшини *Себастьяновичі*.

⁷⁴ Не виключаю, що ефективність саме цієї нічної атаки козаків стала прикладом для московитів, які 1591 р. сполохали вночі татарський табір під Москвою, після чого той самий хан Газі-Гірей почав відступ.

зовці відбили дві татарських атаки, після чого неприятель відступив. Татар тоді загалом загинуло «до кількох тисяч».

Інші інформатори згодом дали полякам свідчення, що ординці втратили 9 тис. люду. Тоді ж хана було поранено в ногу, вбито («побито») його племінника («сестринець» Сафа-Гірей), ханського підскарбія, конюшого, кількох значних мурз, а також відбито великий полон⁷⁵.

Як побачимо нижче, усі ці звістки дуже схожі із оповіддю французької реляції про бій при Кам'янці. Отже, то справа не самих лише запорожців⁷⁶ (але, вірогідно, з їх нічного нападу і почалася ціла битва).

Вдамося до тексту «Погрому». За ним, коронні війська, за звичаєм, спробували перехопити татар при переправі за Дністер. Сюди рушило з'єднання рот «ротмістрів вельми мужніх» – Влодка⁷⁷, Темрюка⁷⁸ та Потоцького, а з ними ще й «Козаки, ті, що під командою пана великого канцлера» (оце, мабуть, про запорожців – гетьмана Ружинського? Косинського? лист з 30 вересня підписаний від імені «отаманів і молодців низових»). Нюрнберзька реляція згадує ще й відділ теребовельських козаків (800 вояків?⁷⁹) – отже, Якуб Претвич також, напевно, поспів на битву.

Оця українна армія (3-5 тис. вояків?) зустріла в одному переході від «Кам'яного Броду» (дністровського броду при р. Кам'янці?) татарські підрозділи «Жасобініта, сина одного великого пана, та Янду, сина Махетумеля⁸⁰, з якими було шість тисяч коней». Коронні війська розділили свої сили на дві частини, оточили ворога і винищили його разом із ватажками. Як пише автор реляції, «в цей день було звільнено дві тисячі польських бранців».

Почувши звістку про цю «пастку і розгром», «напіврозлучений» татарський хан із основними силами пробував прийти на допомогу своїм. Причому він пішов на хитрість, «ніколи не практиковану Татарами»: наблизившись «до Каменя»-Кам'янки, залишив частину свого війська за якоюсь горою (аби не показувати реальну кількість своїх сил), а з другою «великим стрімким натиском та раптовістю» оточив коронне військо, яке якраз доловлювало недобитків, котрі розбіглися після попереднього погрому.

Як пише автор реляції, жовніри у складній ситуації повелися мужньо: коли «побачили себе оточеними такою великою армією, вони порадилися разом, щоб розпо-

⁷⁵ *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 61.

⁷⁶ Відомо, що за службу державі 1589 р. запорозькі козаки отримали у 1590 р. платню – з розрахунку на 2000 піших (по 5 злотих) і 1000 кінних (по 12 злотих), див.: *Górski K. Historya piechoty polskiej.* – Kraków, 1893. – S. 243. Зрозуміло, що 3-тисячний запорозький корпус, навіть підсилений наддніпрянськими магнатськими почтами, не міг протистояти цілому кримському війську.

⁷⁷ Цікаво, що в автора з початку XVII ст. «Влодек» названий у переліку давніх очільників козаків, див.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego.* – S. 30-31. Якщо тут таки йдеться про С. Влодка, а не його батька, то саме згаданий епізод 1589 р. міг бути витлумачений як керування козаками.

⁷⁸ *Темрюк Шимкевич* – черкеський князь. Як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда-Августа, а 1601 р. отримав польське шляхетство.

⁷⁹ Може, це загальна цифра для рот Темрюка, Влодка, Потоцького і теребовельських козаків Претвича.

⁸⁰ Може *Мехмет*, син і спадкоємець (у 1595 р.) Дивеєва Арслана, бія-вождя кримських мангітів-ногайців. Брат Кантемира-мурзи.

ділити свої обов'язки під час битви з настільки значним не вигідним становищем; нарешті, згадавши, що вони воюють проти цих магометанських собак в ім'я Ісуса, об'єдналися разом, подали руки один одному і обіцяли розбити армію ворога або більше не томити смерть [чеканням]; [вони вирішили,] що потворним буде всякий знак боягузтва або схожого бажання втечі».

Коли кримський полководець рушив уперед своїх вояків, коронні роти пішли в контратаку. Причому, жовніри билися настільки потужно, що вбили коня під самим ханом, який також був поранений пострілом з аркебузи (автор реляції помилково гадає, що від цієї рани хан невдовзі помер). З-поміж татарських ватажків у цьому бою коронні вояки, на думку оповідача, забили:

- «Пана Баті-Гірея⁸¹, сина Джасеневу, командира тисячі коней;
- Пана Солтана, Сафі-Гірей⁸² Хана, з яким, небагато днів перед тим, Козаки мали бій на морі⁸³, командира одного великого ескадрону;
- Пана Козю, також командира⁸⁴;
- Пана Джаксу-Улана, пана майже рівного Хану, з його родом⁸⁵;
- Пана Алі-Плуріову⁸⁶, кузена великого Хана, з двома тисячами коней;
- Пана Караіна, командира Татар Гааських⁸⁷;

⁸¹ Напевно, йдеться про ханського брата, калгу-султана *Фетіх-Гірея* (Фатх-, Феті-Гірей, 1557-1596) – є лист запорожців з 1597 р., де його названо «Bethgirei». Був ще і *Бахт-Гірей*, старший син Адил-Гірея. То племінник тогочасного кримського хана Газі-Гірея II. Бахт-Гірей став 1591 р. при цьому хані нуредином (третя за значенням особа у ханстві). Щодо його смерті, то достеменно відомо, що Бахт-Гірей загинув аж у 1597 р. Витлумачити «сина Джасеневу» можна так – або царевич був вихованцем Єсинея Дивеева (? – 1585), мурзин князя мангитського (підкримських ногайців), або йдеться не про Фетіх-Гірея чи Бахт-Гірея, а таки про одного з Дивеевих (Бахадур-Гірей Дивеев, знаний за кримською допомогою царю В. Шуйському 1609 р.?).

⁸² Напевно, йдеться про нуредин-султана *Сафа-Гірея*, 3-го сина кримського хана Мехмед-Гірея II (1577 – 1584) – старшого з братів Газі-Гірея II. Діти Мехмед-Гірея були в опозиції до попередника Газі-Гірея II – Іслам-Гірея II, але новий хан примирився з ними і Сафа-Гірей тоді якраз повернувся до Криму. Помер він у 1591 р. Менш вірогідно, що тут йдеться про *Сефер-Гірея*, 2-го сина самого Газі-Гірея II. Він реально загинув аж у 1608 р. Але згадка «вбитого» Сафа-Гірея як «сестринця», сина сестри, не виключено, свідчить про те, що йдеться про якогось ближче незнамого родича хана (утім, увесь цей список «вбитих» татарських вельмож довіри не викликає).

⁸³ Цікава деталь, утім про яке саме зіткнення йдеться – неясно (Козлов-1589?).

⁸⁴ Може, йдеться про *малих ногайців* (татар «*Казиева* улуса», Малої ногайської орди з Північного Кавказу).

⁸⁵ Може, це *Яксу Саат мурза* (онук Шейдяка, нащадка Едігея), один з аристократів волзьких ногайців.

⁸⁶ Особа не ідентифікована, може йдеться про *Алі-Паши-улана* з ханського ярлика 1569 р. Якщо йдеться про кузена Газі-Гірея по матері – то це син черкеського князя Тарзатика. Може, це знаний *Татар-мурза*.

⁸⁷ Може, йдеться про *карайів* (тоді татари гааські = татари хазарські від кримської Газарії/Хазарії?). Знана згадка *єврея-карайма* (Judeus Karaim) як одного з вождів (чи то радше дорожніх провідників) кримців у новині про прорив татар через Молдову і Покуття до Угорщини на початку липня 1594 р., див.: «Nova de rebus gestis Tartarorum per Podoliam in Ungariam tendentium» (писана в Силезії близько 19.VII.1594 р.), див.: *Wiadomości do*

Пана Шира, шляхтича важливого та хороброго солдата, з його родом⁸⁸; Панів Каромазаїмського⁸⁹, Алтачіна⁹⁰, Маємета⁹¹, Келіувеї⁹²».

Маю підозру, що первісно це був список наявних на полі бою татарських ватажків⁹³, яких автор реляції «вбив» уже потім, своїм власним пером⁹⁴.

Далі за текстом хід бою розвивався так. Жовніри, окрилені першим успіхом, продовжують тиснути татар. Поранений хан, приховуючи слабкість, аби його вояки «не помітили цього, і те не стало підставою для втечі», сам вирішує відступати. Жовніри женуть ворога, який у цій ретирадї «втратив вбитими близько чотирьох тисяч».

Один великий татарський загін відступив до лісу. Їх «розладнані шикуння» пробували атакувати наспілі жовніри, але татари укріпилися між дерев і добре боронилися. Бій тут тривав три дні, коронні вояки «билися з таким великим завзяттям і вірою проти цих собак». Зрештою, жовніри взяли приступом ліс та винищили обложених ворогів – «яких налічувалось дев'ять тисяч».

Далі звитязні війська Речі Посполитої відновили переслідування основних сил кримського хана до Дністра (в оригіналі реляції помилково – «Дніпра»). Татари, «аби порятувати свої життя, кидались до річкових вод; більша частина їх потонула, і [лише] рештки переправилися за річку, рушивши до турецького табору; і в годину гніву втратили понад десять тисяч бранців, між якими, кажуть, був знайдений один князь зі своєю дружиною; і, повернули втрачені залишки здобичі, розореній вище-згаданими Татарами Русі; і цим способом Поляки навчили Татар як-ото приходити шкодити їх краям». До речі, про увесь цей погром кримців біля Дністра не згадали ані продовжувач Й. Бельського, ані Я.-Д. Соліковський, ані Р. Гейденштейн. Здається, єдина глуха згадка про нього є у П. Пясецького – «все одне на річковій переправі відбили у татар здобич козаки»⁹⁵.

Про цікавого тут князя-бранця продовжувач Й. Бельського повідомляв, що під час цього татарського набігу у полон потрапив «князь Збаразький з дружиною».

dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej / zebrał A. Mosbach. – Wrocław, 1860. – S. 233.

⁸⁸ Може, йдеться про татар *роду Ширін*.

⁸⁹ *Карамадза* – ім'я великана з нартського епосу, то може йдеться про черкесів?

⁹⁰ *Алтачин* – назва одного з монгольських родів-племен.

⁹¹ За переліком татарських вельмож, яким бл. 1571 р. вручали упоминки польського короля, був і *Махмет-Улан*. Це може бути і *Маамет-наша*, турецький воєначальник з Кафи (згадуваний з 500 яничарами як учасник походу Іслам-Гірея у лютому 1588 р.).

⁹² *Hala veya* – з турецької «ще або». Отже, тюркомовний інформатор мав на увазі «та інші»?

⁹³ Як би це не той перелік «царських хоругв», який склав і про котрий згадав у листі 23.VIII.1589 р. Ян Потоцький.

⁹⁴ Козацький лист з 30.IX.1589 р. також має свій список живих і побитих татар, із зовсім іншими іменами (які, утім, також важко ідентифікувати): у 1-му бою – Госокін (Hosokin; від угорського *hösök*/герої?) царевич, син Мехмет-Гірея (=Сафа-Гірей?); Братржидінн, син Ессеміра нашаїча (=Єсинея Дивеєва?) і Шабер-мурза, другий син Посіенмейов; царевич Сепкозрич; у 2-му бою – Хідіус, улан царський (=Джаксу-Улан/Яксу Саат мурза?); аталік Бобек-Ходжа [князь Баубек Кіятський?], Ібрагім-мурза [князь Сулешев/Яшлавський?], Зейнел-ага [Зін-ага, згадка з травня 1588 р.?]/ ага яничарів (=сейменів) при ханському дворі.

⁹⁵ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. – Kraków, 1870. – S. 93.*

Він і помер у неволі, а жінку викупили. Найвірогідніше йдеться про одного з князів Воронецьких (молодшої гілки Збараських). З менш «підходящих» – кн. Костянтин Владиславович Збараський (пом. після 1590), одружений із Барбарою Ходоровською. Можливо, також мова про представника іншої гілки цього князівського роду – Олександра Олександровича Порицького (про нього немає даних, пізніших за 1586 р.), одруженого на Анні Баворовській – у 1589 р. остання згадується як власниця володінь свого (померлого?) чоловіка.

С. Леп'явко із посиланням на інше джерело пише, що бранцем був «князь Заславський з дружиною»⁹⁶. Якщо це так, то це міг бути лише кн. Януш Янушевич Заславський (з 1591 р. підляський, а з 1604 р. – волинський воєвода) з жінкою, кн. Олександрою Романівною Сангушківною (пом. 1602). Причому, оскільки є документи за підписом цього князя з липня та грудня 1589 р.^{*}, вірогідною стає версія реляції, що його таки відбили з полону на Дністрі.

Цікавий список полеглих і поранених польських офіцерів (під час всього татарського набігу) подала нюрнберзька реляція. У ньому – «пан Струсь [Якуб Струсь]», «старий пан Куропатва⁹⁷ зі своєю жінкою», «ротмістр Подльовський [полонений Миколай Подльодовський]», «пан Падльоновський [2-й полонений Подльодовський] із своєю жінкою і дітьми», «пан Стріца <Stritza>⁹⁸ з обома Клатвічськими [Kletwitz у Бранденбурзі?] та обома Варшавськими братами були вивезені», «пан ротмістр Потоцький поколотий», «князь Ворловський <Worlowszky> [Воронецький?], який був захоплений і при втечі зламав шию», «пан староста снятинський [Миколай Язловецький], який зламав руку». Татари також спалили такі замки і оселі – Лосинів <Lossinaw> (з мурованим будинком?)⁹⁹, пана Влодка Чорний Острів <Tzernaw Ostrorogk> та інші замки та села.

Утім повернемося до тексту «Розгрому». Його автор зауважує, що після відступу кримців не забарилася й відплатна акція. Він пише: «Козаки зі шляхтою Русі, що мала бути вельми ображеною Татарами, постановили вторгнутись до країв вищезгаданих Татар, аби помститися за себе, сповна сквитавшись за образи; і переправились за річку Дністер <Тірас>, [де] знайшли велику кількість Татар, які прагнули [ім] завадити, але вони були всі вбиті; і ті [козаки] увійшли набагато далі, захопивши шлях на Кафу, в давнину звану Феодосією, вбиваючи всіх, хто потрапляв їм до рук, не маючи поваги ані до статі, ані літ молодих; і при цьому нищили вони всі види худоби, що знаходили». Під згадкою тут дороги на Кафу-Феодосію, напевно, варто розуміти, що козаки обсіли «коридори» вздовж Чорного моря (Пі-

⁹⁶ Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 168 (посилання на: *Rps. BUW.* – № 46. – С. 21).

^{*} Висловлюю вдячність І. Тесленкові за консультацію у цьому питанні.

⁹⁷ Куропати, Куропатви герба Ястрембжець – давня шляхетська родина на Русі. Можливо йдеться про Куропатву Миколая – войскового галицького, згаданого у «Гербах» (1584) Б. Папроцького як «мого віку чоловіка знаного». 1587 р. рішення вишньовського сеймику підписав *Войцех Куропатницький*.

⁹⁸ Може йдеться про когось з братів *Ганнібалів-Строці* – волинських шляхтичів італійського походження.

⁹⁹ Топонім надто непевний – може с. *Лошинів* Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. А безіменний «мурований будинок» може бути і окремою позицією зі спаленого татарами.

щаний брід на Бузі? Тавань на Дніпрі?) якими татари мали повертатись до Криму¹⁰⁰.

Зауважимо, що за часів звияжного Стефана Баторія Річ Посполита вже трохи відвикла від турецько-татарських вторгнень і готова була відповідати силою на силу. Сам Я. Замоїський поділяв і продовжував курс попереднього короля на війну із Туреччиною.

Отже, загальний успіх татарського набігу 1589 р. був сумнівним. Відтак, запланована Османами друга, вже турецька, хвиля вторгнення до Речі Посполитої з молдовсько-румунського плацдарму захлинулася¹⁰¹. А план був, за даними автора реляції, такий: силами беглербея Румелії Хедер-паші та «генерал-паші» турецької Угорщини виставити армію в 75 тисяч вояків (у вищезгаданому листі запорожців до Я. Замоїського османське військо на 9 вересня 1589 р. нараховувало бл. 40 тис. люду, у т. ч. по кілька тисяч угорців і молдован, а також трохи татар; Хедер-паша сам зупинився в Яссах, виславши вгору Дністром лише окремі загони¹⁰²).

Турецька армія мала, під приводом зміни молдовського господаря, на яку не погоджувалась Корона Польська, та у помсту за напади українських козаків, об'єднатись із кримцями, вдертися на Західну Україну та захопити Кам'янець-Подільський – «місце майже неприступне для облоги». У листі Хедер-паші до Я. Замоїського від 10 вересня турки погоджувалися на мир лише в обмін на знищення та вигнання козацтва¹⁰³.

Замоїський як великий канцлер і великий гетьман коронний повідомив Сигізмунда III про загрозу турецького вторгнення. Монарх тоді перебував у Вільно та їхав до естонського Таллінна, на зустріч із своїм батьком – королем Швеції.

¹⁰⁰ Або, не виключено, автор «Розгрому» знов плутає Дністер з Дніпром – і тоді це набіг в бік Перекопу (також калька досвіду 1575 р.).

¹⁰¹ За інформацією росіян, отриманою від татарських бранців-«язиків» (можливо, то просто маскування, аби не загадувати в Речі Посполитій, що кримці прислали до Москви офіційного сеунчя – вісника союзнику про перемогу), взятих при набігу кримців на прикордоння Московії у жовтні 1589 р. – у вересні того ж року, коли хан повертався з походу додому в Крим, його – на Дніпрі – наздогнав турецький гонець-чауш з вимогою повернутися до Волощини, де з артилерією вже стоїть нова армія вторгнення. Татари мали йти з турками в похід на Кам'янець-Подільський і Львів. Хан відмовився – сказав, що коні у війська потомилися, пообіцявши прибути після відпочинку вже взимку («по синьому льоду»), див.: *Lietuvos Metrika*. Кнуга Nr. 594: (1585–1600). – Vilnius, 2006. – Р. 96.

¹⁰² *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – С. 169; *Документи українського козацтва...* – С. 53.

¹⁰³ Власне, є ще і султанський лист до польського короля від 22.II.1590 р., див.: *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.* Документы и материалы в 3-х тт. – Т. I. – Москва, 1965. – С. 190-192 (Hurmuzaki, v. XI, p. 736). Він подає таку картину конфлікту – козаки ось уже 6-7 років – поки турки були зайняті на війні з персами – пустошили прикордонні турецькі володіння (спеціально названі Білгород, Тягиня-Бендери і Одю-Очаків). На скарги Річ Посполита відповідала, що ті злочинці їй не підлегли і покарати їх вона не може. Султан погрожував, що не відновить стару мирну угоду з королем, доки втрати його підданих не компенсують (Білгород, Тягиня і Очаків мали б відновлюватися коштом Польської Корони), а за вбитих вимагав виплату щорічної данини – «сто мір аспр». Козаки-злочинці мали бути розшукані і усі до решти перебиті, аби й «пам'яті» про них не лишилося.

Гетьман таки розпочав широку мобілізацію військових ресурсів країни. Пунктом зосередження коронного війська традиційно обрали Глиняни під Львовом. Як повідомляє автор реляції, «шляхта із завзяттям і неймовірною спритністю підготувала та привела до ладу добрих солдат, випробуваних і звичних до війни, і за дуже малий час зібралось п'ятдесят тисяч кінних і п'ятнадцять тисяч піхоти, всіх навчених і добірних (які мали з попередніх справ докази своєї доблесті, під проводом славної пам'яті найяснішого короля Стефана – на війні Московській), такого гатунку, що найгірший з них гідний водити армію».

Коли армія зібралася, Я. Замойський повів її з Глинян в бік Молдови (нюрнберзька реляція датує виступ великого гетьмана коронного з головними силами – зі Львова чи вже з Глинян неясно – 24 серпня). Він став табором на кордоні, як пише автор «Розгрому», «у тридцяти льє [133,2 км] від турецької армії».

Тут сторони розпочали переговори. Замойський не бажав розпочинати велику війну без резолюції короля та сенату, а турецький командувач не чувся на силі виступити проти готового до бою коронного війська¹⁰⁴. Тому сторони домовилися, що до султана буде спрямовано посольство від польського короля, після чого Хедер-паша відступив за Дунай до своєї резиденції у Силістрії та розпустив османську армію.

Лише летючі загони акінджи¹⁰⁵, як пише Я.-Д. Соліковський, під проводом акінджи-бея, за наказом Хедер-паші, спалили прикордонний Снятин¹⁰⁶. Не заспокоїлися і кримці – у січні 1590 р. чекали, що вони підуть у набіг на Велике князівство Литовське¹⁰⁷.

Як додаток до своєї реляції, анонімний автор «Розгрому» подав наприкінці твору копію листа турецького беглербека Хедер-паші до великого канцлера Я. Замойського від 27 жовтня 1589 р. Оригінал був писаний італійською мовою – офіційною мовою дипломатичного спілкування Туреччини із християнськими країнами Європи. Цікаво, що у турецького паші не знайшлося перекладача з латини, якою, напевно, писав до нього коронний канцлер. Хедер-паша просив останнього написати до нього «простою мовою» (польською? українською?), з якої може перекладати його секретар Мустафа.

У цьому листі також єдиною причиною війни названі українські козаки. Турок обіцяє, що, якщо їх буде усунуто, татари припинять свої напади на Україну. Ту-

¹⁰⁴ Чутки перебільшено доносили і про погром гетьманом Замойським війська беглербея та опанування «Волоської землі», див. лист від 16.XI.1589 р.: *Archiwum domu Radziwillów*. – S. 203.

¹⁰⁵ *Акінджи* (рейдери) – загони легкої кінноти в турецькій армії. Спеціалізувалися на завданнях розвідки боєм і спустошення території ворога. Тут, напевно, були задіяні акінджи зі штабом у Силістрії, беї-керівники яких зазвичай походили з роду Малкочогуллар (перший з нього – Балі-бег – пам'ятний за двома набігами турків на Галичину 1498 р.).

¹⁰⁶ У Снятині якраз відбувався ярмарок, див.: *Кам'янецька хроніка (уривки)* / переклад і коментарі О. І. Божко. – С. 136.

¹⁰⁷ Вважалося, що татари поінформовані – на Правобережжі їх чекають та й спустошили вони там вже ледь не все доступне, тому слід іти на нелякане Велике князівство Литовське (з лівого берега Дніпра на білоруську Лоеву Гору; такий маршрут набігу знаний з 1537 і 1539 рр.), див.: *Archiwum domu Sapiehów*. – Т. I. – S. 53-54; *Archiwum domu Radziwillów*. – S. 99. До речі, закладання замку Лубни 1589 р. О. Вишневецьким також скидається на протидію саме такому сценарію.

рецький командувач погоджується відвести свої війська у відповідь на обіцянку, що невдовзі (до зими) до султана буде направлене польське посольство, яке має залагодити усі міждержавні проблеми.

Зрештою, цікаво, що за мотивами «Розгрому» написав свій опис татарського набігу 1589 р. і мандрівник-саксонець *Йоган Левенклавій* (Leunclavius, 1533? – 1593). Його книжку «*Annales sultanorum othmanidarum*» / «Аннали султанів османських» (1-е видання 1588) у Празі 1594 р. переклали чеською (напевно, за 2-м німецькомовним виданням 1590 р., бо у 1-му, латинському, ще немає тексту за 1589 р.) – «*Kronyka Nova o Narodu Tureckem*» (Прага, 1594). Тут текст щодо татарського набігу на Польську Корону 1589 р. вміщений до частини 2 книжки (див. стор. 190-197).

Цікаво, що у викладі німця героями війни стали не поляки, яких Левенклавій виставляє не у кращому світлі, а козаки («низовці»). Вони і з татарами тричі успішно б'ються, причому застосовуючи «козацький фортель» (бій з опорою на табір ззовні). І взагалі – то безкомпромісний ворог турків¹⁰⁸.

Наприкінці тексту Левенклавій наводить скарги угорських гусар і гайдуків, що гетьман Я. Замоїський не заплатив їм за службу у тій кампанії. І знову каже, що на дяку від лицарства за вояцькі чесноти у тій війні заслужили хіба козаки.

До речі, уряд Речі Посполитої на черговому сеймі (8 березня – 21 квітня 1590 р.) спробував вирішити козацьку проблему. Парламентарі тоді ухвалили постанову «Порядок з боку низовців і України», яка демонструє досить глибокий погляд на козаччину¹⁰⁹. Утім, на практиці вона фактично не була реалізована.

¹⁰⁸ Маніпуляція «у козаків завжди перемога», а ось «коронне військо проти нападів татар неефективне» згодом стане штампом прокозацьких міркувань інтелектуалів.

¹⁰⁹ Нагадаю його положення (див.: *Volumina Legem*. – Т. II. – Petersburg, 1859. – S. 310-311 або *Januszowski Jan*. Statuta, Prawa y Constitucie Koronne Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych zebrane. – Kraków, 1600. – S. 730-732).

1) Людьми, які на Низі і за Порогами бавляться має зайнятися гетьман коронний (сам чи комусь доручити).

2) З-поміж тієї людності має бути сформований певний підрозділ з відповідальних перед гетьманом коронних осіб. На чолі із «старшим» з осілих шляхтичів. З шляхтичів мають бути і сотники-ротмістри.

3) Увесь особовий склад підрозділу – від старшого і сотників до рядового «пахолка» мають присягати королю та Речі Посполитій. Основний зміст присяги – без волі гетьмана або його представника не мають ані водою, ані землею виходити за кордони Корони і воювати сусідні держави. Також не нападати на подорожніх купців. І зрештою – не приймати нікого до свого гурту без волі старшого і гетьмана (у останнього має бути завжди реєстр особового складу підрозділу).

4) До реєстру не допускаються злочинці (вигнанці за вбивство та з вироком втрати честі).

5) У прикордонних містечках нікому, хто не мав би «свідоцтва»-дозволу від старшого чи сотника, не мають продавати ані провіанту, ані боєприпасів.

6) У тих містечках за порядком мають слідкувати визначені присяжні урядники – бурмістри, війти, отамани. Вони такі дбають, аби ніхто з місцевих жителів не ходив без дозволу на Низ, в «поле» на здобич чи за кордон. Тих, хто об'явиться із лупами-трофеями ловити і карати (а як сил недостатньо – повідомляти зверхникам). Награбоване не купувати і складувати не дозволяти.

* * *

У підсумку зауважимо, що анонімна паризька реляція про татарський напад на Україну 1589 р. є наразі найбільш цілісним і деталізованим оповіданням про цю подію. Цей твір яскраво ілюструє зростання потуги українського козацтва, ставить під сумнів традиційні оцінки дій великого гетьмана коронного Яна Замоїського у кампанії 1589 р. як провальні чи бодай неефективні (за наративною традицією, що походить від критично налаштованого щодо особи канцлера Я.-Д. Соліковського).

Цікавим є те, що, попри явний провал прикордонної «оборони поточної» на Україні, татарам не вдалося вивести значної кількості бранців і здобичі. Причому, великою мірою сталося це саме завдяки козаччині. «Засвітився» у подіях 1589 р. (штурм Козлова-Євпаторії) і новий перспективний вождь на Запоріжжі – Криштоф Косинський. Недаремно козаччина наступного 1590 р. звернула на себе пильну увагу уряду, який пробував реалізувати нову козацьку реформу – з постійним реєстром козаків та новим осідком у Кременчуці над Дніпром.

Цікаво також, що ситуація в Україні наприкінці 1580-х років має явну подібність із передоднем 1648 р. – в обох випадках «відбій» у планах уряду Речі Посполитої щодо боротьби з Туреччиною закінчився врешті-решт «козацькою війною» (маю на увазі виступи Косинського 1591-1593 рр. та Хмельницького 1648 р.). Отже, варто казати про значний вплив 1589 р. на «політичний досвід» річпосполитської України, а тому, не гріх, і зауважувати важливість аналізованого тут тексту для вітчизняної історіографічної традиції.

Не можна не відзначити й зростання історіографічної вправності «піарників» Речі Посполитої. Реляція 1589 р. є завершеним «посланням» світу. Для переконливості вона використовує численні, вже цілком опрацьовані, риторичні штампи (про козаків, про стиль поведження християнських вояків і їх ворогів тощо) і навіть публікує «автентичні першоджерела» (лист Хедер-паші). Тому не можна легковажити роллю реляції 1589 р. для зацікавлення освіченої публіки Європи українською проблематикою в цілому.

7) Призначити на сеймі двох «дозорців», які кожен за своєю визначеною частиною приграниччя доглядає і усі розпорядження гетьмана коронного до місцевих доводить. Їм визначається платня – до 300 злотих щорічно. Дозорці мають бути з осілих шляхтичів.

8) Ці дозорці і дають знати гетьману як якась сваволя з'явиться серед «низових жовнірів». Якщо ж заворушення у прикордонних містечках (коли джерело простолюд чи неосілі шляхтичі) – то самі мають карати. Якщо провинна вищих урядників (старост, князів чи шляхти), то скаржитися до суду.

9) Зауважено також, що низовцям як зараз, так і на потім забороняється приймати до свого гурту «пахолків» з коронного війська, а також і чийхось «слуг» (=вояків приватних підрозділів).

Розділ 6

Воля і неволя: життя українця як авантюрний роман (одіссея Я. Кимиковського в М. Пашковського «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» з 1615 р.)

Не секрет, що можливості представлення раннього періоду історії козацького Запоріжжя обмежені доволі скромною «джерельною базою». Тому, творені досі картини минулого запорожців легко наражаються на закиди у надмірній фрагментарності. Тому кожне «нове» джерело, з якого ми можемо почерпнути знання відносно згаданої проблематики, викликає примітний ентузіазм і прискіпливу увагу доволі широкого кола дослідників.

До таких «неінтегрованих» до модерного українознавства наративів належить і історія рядового запорожця з віршованого твору першої половини XVII століття – Мартина Пашковського «Dzieje tureckie, y utarczki Kozackie z Tatory. Tudziesz też/ o narodzie, obrzędziech, nabożenstwie, gospodarstwie y rycerstwie etc. tych pogan, ku wiadomości ludziom roznego stanu pozytywne. Przydany iest do tego/ Dictionarz ięzyka Tureckiego/ y Disputatia o wierze Chreścianskiey / y Zabobonach Bisurmiańskich ic. Przez Marcina Paszkowskiego, Na czworo Xiąg rozdzielone opisane y wydane» / «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами. Тут також і про народ, звичаї, релігію, господарство і лицарство і т. д. тих поган – до відома людям різного стану корисне. Доданий до того Словник турецької мови і Диспутація про віру християнську і забобони бусурманські і т. д. Мартином Пашковським на чотири книги розділено, описано і видано» (Краків, у друкарні Миколая Лоба, 1615 – 4 нумеровані аркуші + 155 стор. + 2 нумеровані аркуші)¹.

* * *

Пашковський Мартин
(бл. 1570 – після 1621)

Біографічні дані про М. Пашковського дуже обмежені. Відомо, що належав він до польського герба Задора (Полум'я). Ймовірно був з Пашковських знаних у Краківському воєводстві, хоча геральдисти знають і Пашковських на Мазовшу, в Литві і Люблінському воєводстві*. Мені самому траплялися й Пашковські – діячі з ранньомодерної України².

¹ Про цей твір в моєму доробку див.: *Вирський Д. С.* Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // *Історико-географічні дослідження в Україні.* – Число 12. – Київ, 2012. – С. 42-57 (маю ще низку версій цієї статті, друкованих в Україні і закордоном з метою ширшої популяризації тих маловідомих історикам джерел). Утім, цей новий книжковий варіант містить чимало доповнень.

* Ось, відомий *Мацей Пашковський* герба Задора – у Люблінському воєводстві луковський мечник (1686).

² Ось наприклад, слуга Вишневецьких у лівобережній Говтві 1618 р., коли росіяни той «город и острог выжгли и урядника Ондreja Дроздовского и многих литовских людей побили, а писаря *Станислава Пашковського* да 12 человек Литвы привели в Путивль», див.: *Памятники истории Восточной Европы.* – Т. 1. – Варшава, 1995. – С. 92. У січні 1619 р. С. Пашковський (у десятку полкового писаря) лічиться серед козаків полка Ждана Коншина, який перейшов (після московського походу Сагайдачного 1618 р.) на російську службу,

Ймовірно, автор «Історій турецьких» тотожний учасникові Лівонської війни Мартинові Пашковському, який отримав 20 травня 1593 р. королівське надання в Лівонії за свої воєнні заслуги. Принаймні – це пояснило б зв'язок з іншим відомим ветераном тієї ж війни – Алесандро Гваньїні.

Пашковський міцно пов'язаний із старою польською столицею – містом Краковом. Є згадки, що він був «замковим слугою» королівського замку на Вавелю і – як такий – утримував контакти з великорадцею краківським Яном Плазою (пом. 1615). Напевно, Пашковський мав і триваліші клієнтські пов'язання із магнатським домом Любомирських (часткових спадкоємців володінь князів Острозьких).

Заняття літературою, здається, було значною підтримкою бюджету шляхтича зі столиці. Тому, не дивно, що прізвиська меценатів у дедикаціях-посвятах його творів змінюються в калейдоскопічному темпі.

Великий прихильник ідей сарматизму Пашковський постійно акцентував необхідність плекання войовничих чеснот польської шляхти. Ймовірно, у цьому головне підґрунтя його зацікавлення українськими сюжетами та татарсько-турецьким «фронтом», адже тут, за віку письменника-ветерана, вояки-лицарі ще цілком домінували над поміщиками-господарниками.

Звідси численні «козакофільські» вірші Пашковського – «Ukraina od Tatar utrapiona ksiąząt i panow pogranicznych, o ratunek z żalonym lamentem prosi Ukraina od Tatar utrapiona» / «Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить» (Краків, 1608); «Traktat de offensivo bello» / «Трактат про наступальну війну» (Краків?, 1613)³; вже згадані «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами» (Краків, 1615); «Rozmowa Kozaka zaporoskiego z Perskim gońcem, o sprawach wojennych, pogan z chrześcijanu» / «Розмова Козака запорозького з перським гінцем» (Краків, 1617⁴); «Bitwy znamienite, tymi czasy na Rożnych mieścach Mężnych Polaków z nieprzyjaciółu Krzyża Świętego» / «Битви знамениті... мужніх поляків з неприятелями Святого Хреста» (Краків?, 1620; наприкінці «Новини з України» про успішні дії запорожців)⁵.

див.: *Документи російських архівів з історії України*. – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Львів, 1998. – С. 206. Знаний ще *Лаврентій Пашковський*, писар військовий Війська Запорозького (1617, 1619, 1622). Отже, як і з будь-яким іншим патронімічним прізвиськом, встановлення спорідненостей різних Пашковських є справою край складною і переконливою.

³ Через те, що автор тут підписався як «*М. простак шляхтич*» досі висловлюються сумніви, що то саме М. Пашковський, хоча непрямих доказів – не бракує.

⁴ Сучасні українські переклади див.: *Шевчук В.* «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // *Пам'ять століть*. – Київ, 1997. – № 3. – С. 38-50; *Марсове поле*. Героїчна поезія в Україні Х – початок ХІХ століть. – Київ, 2004; *Слово многоцінне*. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина ХV – ХVІ століття) та в епоху Бароко (кінець ХVІ – ХVІІІ століття). У 4-х кн. – Київ, 2006. – Кн. 3.

⁵ Підозрюю також авторство М. Пашковського щодо анонімно виданого у Кракові на рубежі 1620 і 1621 рр. твору: *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [Краків, бл. 1621] // *Biblioteka starozytna pisarzy polskich*. – Т. ІІІ. – Warszawa, 1843. – S. 223-247.

Не бракує українських епізодів і в «*Kronika Sarmacyej Europejskiej*» / «Хроніка Європейської Сарматії» А. Гваньїні, яку Пашковський переклав польською з латини і суттєво розширив-доповнив за рахунок інших відомих історичних наративів (деякі з котрих не збереглися в оригіналах, тому «Хроніка» їх ще й врятувала для нащадків). Видання – з посвятою королю Сигізмунду III – вийшло друком у Кракові 1611 р. (1612 р. видане-додруковане і вдруге).

Останнім твором Пашковського була «*Chorągiew sauromacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwrocenie Polaków z Wołoch, w roku terażniejszym 1621*» / «Сарматська короґва у Волощині» (Краків, 1621). Це поетичний твір про Хотинську війну 1620–1621 рр.

Про творчість М. Пашковського в Україні найкраще писав Михайло Возняк (1881 – 1954)⁶. Зі свіжих історіографічних рецепцій, крім моїх, згадаємо доробок Володимира Пилипенка⁷. У сучасній Польщі статтю М. Пашковського зацікавився Міхал Куран, філолог-полоніст з Лодзі, який нещодавно приготував про цього плідного літератора і історика окрему фундаментальну працю⁸.

* * *

Як уже йшлося, «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами» (1615) структурно поділені на чотири частини-книги. Вони досить нерівні за обсягом і змістом. Власне оригінальна історія життя «убогого жолдака *» Якуба Кимиковського передана (із численними значними відступами – контекстними ілюстраціями, почерпнутими з інших відомих у Речі Посполитій «сходознавчих» творів) у книзі першій. Вона має власну назву «*Історії Татарські, Козацькі і Турецькі. З досвіду, як багатьох інших людей зацних, так і особливо одного Жолдака Шляхетного Якуба Кимиковського, котрий в руках Поганських був в неволі 9 років і немало речей гідних відома побачив*».

Книги 2-а і 3-я – то довідкова інформація про народ, звичаї, релігію, господарство, державу і лицарство-вояцтво Османської імперії (здебільшого, це віршована передача фрагментів підготовленої до друку 1611 р. тим таки М. Пашковським розширеної і перекладеної польською мовою версії «Хроніки Європейської Сарматії» А. Гваньїні). Книга 4-а складається зі словника турецької мови і перекладеної

⁶ *Возняк М.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // *Записки НТШ*. – Львів, 1927. – С. 141-161.

⁷ *Пилипенко В.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // *Сіверянський літопис*. – Чернігів, 2008. – № 8. – С. 11-18; *Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – Київ, 2014. – 232 с. (2016 р. в Освенцімі видана і пономовна версія цієї книжки).

⁸ *Kuran M.* Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s. Куранева «Пашковськіана» почалася статтею: *Kuran M.* «Chorągiew sauromacka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*. – № 10. – Łódź, 2008. – S. 21-40. Нещодавно Куран підготував до друку і низку творів Пашковського, див.: *Paszkowski Marcin.* Utwory okolicznościowe. – Cz. I i II. – Truskaw, 2017. Але до украї проблематичного польського перевидання «Історій турецьких» (див. *Marcin Paszkowski i jego «Dzieje tureckie i utarczki kozackie z Tatory...» (1615)* / wstęp i oprac. Ewa Siemieniec-Golaś, Agata Pawlina. Kraków, 2018. 234 s.) він не причетний.

* *Жолдак* – від слова «жолд»-жалування (звідси і «солдат»), тут вояк-найманець.

все тим таки Пашковським з латини «Диспутації або розмови про християнську віру і турецькі забобони, яку мав Бартоломій Юргевич, пілігрим Єрусалимський, з одним значним турчином в Варадині [Румунія] у костьолі св. Франциска у святковий день 1547 р.». Себто перед нами тематичний (тюрко-орієнтальний) компендіум «на всі випадки життя». Щодо чого цілком свідомий (відкрито це підкреслює) і сам автор⁹.

Ясна річ, найбільш оригінальною частиною, того вже зовсім не першого твору Пашковського з української тематики, стала оповідь про своє бурхливе життя шляхтича з «дому худого» – Якуба (Якова?) Кимиковського (Kimikowski)¹⁰. Вона розпочинається просто класично для українського героя – коли йому «тринадцятий минало». Отже у 13 років нащадка убогої шляхетської родини¹¹ віддали служити на двір відомого згодом оборонця «Русі», магната Яна-Щасного Гербурта (1567 – 1616). Оскільки основні маєтності Гербурта були на Західній Україні (Руське воеводство) логічно припустити, що це й була мала батьківщина Кимиковського.

Судячи за хронологією подальших подій, йдеться про 1585 р. По двох роках служби (отже бл. 1587 р.), себто під час т. зв. «другого безкоролів'я», коли, після смерті Стефана Баторія, за польський престол змагалися австрійський ерцгерцог

⁹ Гадаю, що до такого компендіуму автор поступово йшов вже починаючи від невеличкого твору у жанрі «турчик» (антитурецької пропаганди) – «*Міневра Мартина Пашковського, з ліги християнської зібрана і цитуванням значних і розмаїтих авторів стверджена*» (Краків, 1609).

¹⁰ Наразі найдокладнішим дослідженням цієї історії є: *Kuran Michał. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego «Dzieje tureckie» // Napis, seria XI. – Warszawa, 2005. – S. 29-52.* Проте, польський дослідник не помітив певні хронологічні маркери, присутні в тексті, тому неввірно датував події дещо ранішим часом (зокрема, перебування героя на Запоріжжі віднесене до 1580 р.). Доопрацьована версія цього матеріалу, з урахуванням цього мого зауваження, увійшла і до підсумкової монографії Курана про Пашковського: *Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź, 2012. – 664 s.*

З українських дослідників, які зверталися до цієї теми, див.: *Пилипенко В. М.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – № 5. – С. 11-18 (розвідка ця є загальною характеристикою творчості Пашковського, без, так би мовити, порядкового розбору текстів); *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Київ, 2001. – Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука* (тут вміщені, з 1995 р. вже неодноразово передруковані, переклади Валерія Шевчука уривків з «Історій турецьких» М. Пашковського, які через повну «поетичну вільність» перекладача малоприсадибні для використання істориками). Електронний варіант останньої публікації див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus37.htm>.

¹¹ Ідентифікувати цей шляхетський рід поки не вдалося. Відомо, що *Кимик* – це нині вже рідкісне татарсько-слов'янське і, може, ще вірменське ім'я (вірогідно, в основі *кимики/кумики* – назва одного з тюркських народів). Шляхетське прізвище «за іменем», а не за топонімом-маєтністю, якраз працювало б на «худорідність» (не факт, і що воно вже було родовим – згадаймо Я. Кимиковського «брата Шамтуха», на якого натрапляємо у тексті твору). А вибір собі Кимиковським, вже у свідомому віці і після закінчення військової кар'єри, пана-патрона із Західного Поділля (Я. Вольського з-під Бучача) може непрямо свідчити, що якраз десь тут «мала батьківщина» Кимиковських. Обітниця бранця відвідати Ченстохову свідчить на користь того, що він походив з католицької родини (хрещений татарин на Західному Поділлі середини XVI ст. не дивина).

Максиміліан і шведський королевич Сигізмунд Ваза, Гербурт віддав хлопця на двір свого вельможнішого приятеля – «князя на Олиці» Станіслава Радзивіла (1559 – 1599).

Тут доля Кимиковського і зробила перший кульбіт. Невдовзі після цього «переводу» на Волинь (прослужив трохи більше «*pultrzecia lata*» – 2,5 роки), Радзивіл послав юнака з листами до Маначина (маєтність Вишневецьких недалеко м. Старокосянтинова), де перебував один з князів Вишневецьких (Костянтин? Олександр?). Це був час великого татарського набігу 1589 р. (друга половина серпня), тому не дивно, що між Базалією та Костянтинівим (Старокосянтиновим), над річкою Случчю, гінця зловили татари.

Бранця завезли до ногайських степів Приазов'я («*Do Nahay*»). Тут Пашковський робить розлогий «етнографічний» відступ з описом ногайців. Він цілком базується на знаному тексті з польського посольства Андрія Тарановського¹², яке 1569 р. добиралося аж під Астрахань.

У татарському полоні Кимиковський перебував цілий рік, випасаючи коней та овець при ногайських «сараях» (себто будинках-зимових ставках татарської знаті, згадаймо Балисарай/ Боли-Сарай на Кальміусі біля Маріуполя)¹³. З «вражень» полоняника тут згадані вправність татар у доланні річок (а саме Дніпра) на конях вплав, а також картини спустошення українних земель Корони (неоригінальність цих мотивів підштовхує до думки, що тут автором твору ужито літературно-стереотипні штампи).

Далі парубок утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для сучасного українського читача¹⁴. Адже інших картин життя Запоріжжя 1590–1591 рр. та ще й креслених з перспективи простого козака далекі не існує.

¹² Текст Тарановського був друкований німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст. (*Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* – Kraków, 1860. – S. 41-63) та, зі скороченнями, століттям по тому (*Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. – S. 203-216). Сам Пашковський вже не вперше звертався до тексту Тарановського – його він уживав і для розширеного перекладу хроніки Гваньїні у 1611 р.

¹³ Життя невільників ногайців було не мед. Ось Джованні да Лукка у своєму описі ногайських татар середини 1630-х рр. зауважив, що у них зазвичай влаштовують дві кибитки – у першій (меншій) сплять чоловік і дружина, у другій (більшій) – їх діти. А слуги, як би холодно не було – навіть тоді, коли земля засипана снігом – сплять під відкритим небом, див.: *Юрченко П.* Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // ЗООИД. – Т. XI. – 1879. – С. 488.

Про те, що татари будують обнесені валом дерев'яні палаци для своїх ханів і знатних людей згадував ще пізньовізантійський історик Лаонік Халкоконділ. У 1460-х рр. він описав Східну Європу за звітками з 1440-х рр. Див. зокрема: *Мартынюк А. В.* Восточная Европа середины XV века в сочинении Лаоника Халкокондила // *Alba Ruscica: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X-XVI вв.).* – Москва, 2015. – С. 122-143 (про двори-палаци с. 133).

¹⁴ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin.* Dzieje tureckie u utarczki Kozackie z Tatory... – Kraków, 1615. – S. 18-22.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів. Тут і стикаємося з окресленням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

Z iedną stronę nad rzeką tam Sutsu rzezoną/
 A po Rusku Mołoczna/ a zaś drugą stroną
 U wołowych Kurhanow/ y z miężnym Hetmanem
 W końskiej Pereboinie/ walecznym Bogdanem
 Mikoszynskim/ co zdawna zową konską wodą/
 Y ta gdzie się z dawnych lat/ szycił swą swobodę
 Knias Misyey u Maiakow: a ty tam Maiaki/
 Mianuią w szyrym polu Kozackimi znaki.
 Ktore byl ten Kniaś Misyey niekiedy postawił/
 Y tym wiecznę pamiętkę cnym Junakom wślawił.
 Y przy Białey krynicy czynił swe zasady/
 Gdzie miał Kozak z Tatory często krwawe schadzki:
 Y u Kamien zatonu miewał swe przywody/
 Na Tatory/ y wielkie im tam czynił szkody

[З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною¹⁵, а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській Перебійні¹⁶, що здавна звуть Кінською Водою – із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським¹⁷. Там, де за давніх літ пишався своєю свободою князь Місей¹⁸ у Маяків. І ті-то Маяки,

¹⁵ *Молочна* – річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

¹⁶ *Перебійна* – невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але зрештою, це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов'язання із р. *Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) – так само лівою притокою Дніпра. Ймовірно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясота 1594 р., див.: *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.* – Т. 2. – Львів, 1991. – С. 78). Вододіл між Молочною та Кінською – відправна південна точка Муравського шляху та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар. 1583 р. кочувати на *поле Мамаєве* (pole Namanaina, uroczyście Namamain) на Кінській Воді виводив свою Орду кримський хан, див.: *sign. BK00280: Akta do panowania Stefana Batorego... 1583 roku...* – К. 15, 36. У серпні 1686 р. тут пробував зробити укріплений табір російський корпус Г. Косагова, див. «у изрогу Ушковского против Перебоины Конской»: *Гуськов А. Г., Кочегаров К. А., Шамин С. М. Русско-турецкая война 1686-1700 годов.* – Москва, 2022 (у Розділі 2). Напевно, це район с. Ушкалка Верхньорогачицької селищної громади Каховського р-ну Херсонської обл.

¹⁷ *Микошинський Богдан* – гетьман запорожців (згадки, крім цієї, з кінця 1590 – початку 1591 рр., ще з 1586, 1594 і 1595 рр.). Прізвище нагадує мені про той Міхасін / «Mikascinum» (ймовірно с. Михалці Кам'янецького повіту, нині не існує), під яким коронний гетьман Ю. Язловецький погромив один з чамбулів татарських 1574 р. Отже, вірогідно, Микошинський (Михошинський?) – подолянин. Досить ймовірно, що це він «Богдан», який разом із С. Наливайком відзначився у битві під П'яткою 1593 р. (за Пекалідом, бився на боці Острозьких) та до котрого як одного зі старшин запорожців звертався листом молдовський господар Стефан Резван 28.VI.1595 р.

¹⁸ *Князь Місей* – напевно, *Михайло Олександрович Вишневецький* (1529 – 1584), канівський і черкаський староста (1559–1580), герой «Епіцедіону», який, утім, промовчав про «запорізькі подвиги» князя-старости.

звуться в щирому полію козацькими знаками. Котрі було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив¹⁹. І при Білій Криниці²⁰ чинив свої засідки, де мав козак з татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону²¹ мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди]

Як бачимо, на лівобережжі запорожці на 1590–1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт, вісью якого була р. Кінська²². Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Tenże z Kozaki chodził/ y na Czarne Morze/
Gdzie nie ieden Karawan Turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod/ gdzie s korzyścią wielką
Wzięli Okręt Turecki/ y z armatą wszelką.
Turkow wiele pobili. Zaś od Bilagroda
Zaniosła ich pogodnym wiatrem Morska woda.
Na iedną wyspę/ którą pospolitą mową/
Hadieczow Ostrow z Ruska od dawnych lat zową:
Tę Insulę tak zową nie bez swey przyczyny/
Hadieczow ostrow: Bo tam iest wiele gadziny.
Y dziwowidzow morskich/ y rozmaitego
Chrobactwa/ tudziesz ptastwa morzu przywykłego.
Ktore y tu/ y owdzie gorę wylatuie/
A barzo smrodliwy iad od nich zalatuie.
Babami ie tam żową/ więsze niż Labęcie/
A Zeglarzom ten wysep/ iest na wielkim wstręcie.
Tamże z Tatarskiey Ziemie/ z Miasta rzeczonego
Kozłów/ przyszło Galer dwie: na ktorych naszego
Ludu więzniow wybranych do tyśiąca bylo/
A niawiast z dziećmi ośm set/ tych się nie liczyló.
Turkow też nad pułtora tysiąca nic więcey

Гіпотетично, є ще один претендент – князь *Михайло Ружинський*, гетьман запорожців у 1585–1588 рр., хоча, пасаж про «за давніх літ» у таку атрибутацію не дуже вкладається (та й далі за текстом є згадка «князя Ружинського», щоправда то Богдан, а не Михайло, але дивно було б – чом це автор одного Ружинського зве за прізвищем, а другого – за іменем). До того ж, згадка про «свободу» князя Місея, якое підозріло нагадує пасаж з М. Стрийковського «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575) про «Козака переважного Вишневецького» (тут, ясно, кн. Дмитра Вишневецького), який успішно спустошив Крим, але згодом «щастя його зрадило в свободі» (арк. 28). Отже, оповідь про «князя Місея» – М. Вишневецького модельовано за взірцем давнього образу Д. Вишневецького-Байди? Вільніший варіант перекладу пасажу «пишався своєю свободою князь Місей» – «гордий волею князь» ужитий у назві розділу 4 цієї книжки.

¹⁹ Гадаю, тут йдеться про 1570-і рр. З того часу добре відома історія 1571 р. про знаки-«признаки», котрі ставили в околицях Муравського шляху князь Михайло Тюфякін (галузь Оболенських) і Матвій Ржевський (Дяк). Вони виглядали як вирізлені на примітних дубах рік-місяць-день відвідин того місяця і імена тих двох прикордонних командирів московитів.

²⁰ *Біла Криниця* – вірогідно топонім пов'язаний з р. Білозерка, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

²¹ *Кам'яний Затон* – лівобережна дніпрова затока, гирло-лиман р. Білозерки.

²² До річч, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена *рікою-кордоном* від татар, див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. – Київ, 1990. – С. 173.

Nie było/ tam Kozacy przypadszy co prętcy
 Ku onym dwom Galerom/ Turki wyścinali/
 Więźniow wyswobodzili/ wielką otrzymali
 Zdobycz/ z którą się do swych Porohow wroćili/
 A onę korzyść między swoje rozdzielili.

[Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород²³, де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всілякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла їх погодним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руські від давніх літ звать. Той острів так звать не без причини Гадячим островом²⁴: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських²⁵ і розмаїтої комахні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долітає. Бабами²⁶ їх там звать, {вони} за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепоною. Там же з Татарської землі, з міста прозваного Козлов²⁷, прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше²⁸. Там козаки приспівши щонайшвидше до отих двох галер турків висікли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і оті набутки між себе розділили.]

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати літньо-осінньої кампанії 1590 р. Це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського (два дні плавання за доброї погоди)²⁹.

Зрештою оповідач обертає увагу на Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

A iż wiedział przeskoki/ y zaczayne znaki
 Kuczmienskie/ y Wołoskie/ ba y czarne szlaki/
 Tych to prętkich Pohancow Kimikowski/ tedy

²³ Білгород (Акерман) – сучасний Білгород-Дністровський.

²⁴ Гадячий острів – це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом. У Ніконовському літописі під 1559 р. поруч з Очаковим згаданий Чюлю-острів: ПСРЛ. – Т. 13. – С. 318. Але це може бути і Тендра, бо далі йдеться про Джарилгач. «Чюлю» з татарської мабуть від слова ЧҮЛ – пустеля, пустельний. У Шимановського-1642 спочатку згаданий Гадячий острів, а потім Тендра – тому більше шансів, що йдеться про Березань.

²⁵ На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки – «*Swini y niedzwiedzi morskich tesz tam pełno* / Свиней і ведмедів морських там повно». Морськими свинями тут названо дельфінів, а морськими ведмедями – чорноморських тюленів-монахів.

²⁶ Баби – це пелікани.

²⁷ Козлов (Гезлеве) – сучасна Євпаторія.

²⁸ Класичний екіпаж звичайної галери-кадирги – 35 моряків, 196 гребців, 100 вояків (разом 331 особа). Важка галера-мавна/мавуна мала 44 моряки, 364 гребці, 150 вояків, 40 гармашів (разом 598 осіб). Найбільші галери-капудани (флагманські адміральські кораблі) тримали екіпаж до 900 осіб (до 170 моряків, 214 вояків, понад 500 гребців). Отже, оповідач сильно перебільшує тут і далі кількість людей на знаних йому турецьких галерах.

²⁹ У листі Лавріна Пясочинського з 20.X.1603 р. є згадка, що козаки свіжо знесли-«збурили» Смілу-Ізмаїл, див.: *Bibl. Kórni.* – sign. ВК01403. – К. 327. Отже, чимдалі «траса» подовжувалася (1606 р. до Варни, до якої щоправда невеликими силами допливали ще 1587 р., а 1610 р. турки вже писали, що козаків і на Босфорі чекають).

Nabawił ich tam nie raz z swym kozactwem biedy/
 Wiedział ich y przewozy/ gdzie to dzikie plemię/
 Przez Dniepr się przeprawuie w zyzną Ruską Ziemię.
 U Ostrową Chortycy/ między Porohami/
 Y między Czerwonemi z dawnych lat gorami.
 Więc u Borhuna/ więc też u Olchow/ gdzie zdawna
 (Dziś tam Strzelicą zową) często bywają sławna
 Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki/
 Ktorzy tam w tym swoy zwyczaj zachowuią taki:
 Wziąwszy pewną wiadomość/ iż Tatarzy mają
 Tam tędy iść w Ruski kray/ więc się zasadzają
 We trzcinach po Insułach: iedni z wierzchu wody/
 A drudzy zaśię z dołu/ iuż tam nie bez szkody
 Pohancow/ chyba że im pomocy dodają
 Galery/ ktore pod czas z Turek przybywaią.
 Bo wiedząc Car Tatarski/ iż nań zawsze ważą
 Kozacy/ więc też ma swą na Gálerach strażą/
 Ale tylko ná ten czas/ kiedy zaiezdżają
 Pohańcy w Ruskie kraie: lecz gdy sie wracają/
 Nie masz niskąd żadnego ratunku/ nadzieie/
 W ten czas názad Tatarzyn z płonem idąc mdleie.
 Bo mu Kozacy y płon odeymą/ y wiele
 Poydzie ich tám/ gdzie Charon łóże im uściele.
 Gdzie kiedy sto Kozakow z Rusznicami będzie/
 Tam tyśiącom Tatarom zmylą szyiki wszędzie.
 Jakosz się to raz poraz częstokroc trafiáło/
 Ze poszło do Charonta Pohancow niemáło.
 Trafiło sie to raz y za Mikośyńskiego/
 Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
 Wielką moc u Borhuna Tatar potopili/
 Wiele więźniow nabrali/ płon wszystek odbili.

[А оскільки знав перескоки і потаємні знаки – Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи³⁰, то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плодючу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами і між Червоними з давніх літ горами³¹. Ось і у Бургуня³², ось також і у Ольхова³³ (нині тамте місце Стрелицею

³⁰ *Кучманський, Волоський та Чорний шляхи* – класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережну та Західну Україну.

³¹ Тут явно зокрема і про переправу на *Кічкасі* (вона біля Хортиці, між Порогами) та про *Микитин перевіз* біля Микитинського рогу (він поруч з Червоними горами).

³² *Бургун, Бургунка* – острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл. Повз Бургунку плине р. Козак, яка наразі є залишком річки Яримова (де-факто правого рукава Дніпра, відділеного островами від лівого). Нею дніпровські козаки ще 1510 р. потайки обходили лівий рукав Дніпра біля Тавані/Каховки, див.: *Stosunki z Mendli-Girejem* chanem tatarów perekopskim (1469-1515). Akta i listy / wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski. – Kraków-Warszawa, 1881. – S. 380.

³³ *Ольхов (Стрелица)* – можливо йдеться про давньоруське Олешшя-Олешки (екс-Цюрупинськ, нині знов Олешки). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, пояснило б як назва Стрелица пізніше прибукала на недалекий Кінбурн, див.: *Вирський Д. С.* Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановсько-

кличуть), що здавна часто буває славна поразкою на переправі татар від козаків³⁴, котрі тамто свій звичай утримують такий – взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край, відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон³⁵ ложе їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то тисячам татар шию намілять повсюдно. Як то раз-по-раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили³⁶.]

Тут в оповідь вплетений фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду³⁷ (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну³⁸). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

*[Ruska Historia o konskiej wodzie y o Dnieprze]
Dniepr tám zowa Słauta to iest Rzeka sławna/
Są y na Konskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Konska woda z Dnieprem aż do Morza płynie/
O czym taka przypowieść Ruska zdawna słynie:
Gdy sobie Konska woda z Dnieprem rozmawiała/
Tak Dnieprowi ta Rzeká śmieie powiedziała:
Ze ia przez cię przebieże/ lecz nie gorą/ spodkiem;
Y puściła wnet kruka przez Dniepr samym śrzodkiem
Na drugą stronę: ktory skoro przeleciawszy/
Miał się iey ozwać: ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoy wyrzucić: W tym Dniepr rozgniewany/
Wypuścił wnet Sokoła/ ktory na przemiany
W poyśzrod Dniepru na kruka uderzył potężnie/*

го (1642) // Историко-географічні дослідження в Україні. – Число 12. – С. 53. Може бути, це та «стрелиця, де Буг в Дніпро впав», що згадується ще 1510 р., див.: *Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskim...* – S. 379. А поруч із Бургункою знане с. *Ольгівка* Бериславського р-ну Херсонської обл. засноване, щоправда, вже аж 1830 р.

³⁴ Може, йдеться про гучну подію 1524 р., коли намісники черкаський Семен Полозович і чернігівський Криштоф Кмітич зі своїми козаками в човнах на Таванській переправі уперше заблокували татарам-кримцям повернення з набігу на Правобережжя (1700 р. дипломати згадували як давню назву перевозу і слов'янський варіант – *Соколина переправа*; таку ж етимологію подав і Евлія Челебі, очевидець середини XVII ст.).

³⁵ *Харон* – у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

³⁶ Ймовірно, подія з осені 1590 р.

³⁷ Контраст високомініралізованої Кінської з Дніпром «впадав в око». Ось запоріжжезнавець Адриан Кашченко писав, що у першій вода синя, а у другого – жовта (див. «Великий Луг запорозький», 1917).

³⁸ Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни. – С. 9-10. Пошук «парної річки» для великої ріки – то традиція і вченої географії. Див. *Прип'ять* як *Малий Борисфен/Дніпро* на карті Європи 17 ст. Ніколаса Вішера (Vissher).

Y tak tam kruk zakraknął: A ona też mężnie
Nurt swoy pośrodkiem Dniepru bystrego wydała/
Y swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.
Okrążywszy Dumantow, y Perhasław znowu
Biegła Tatarską stronę szukając obłowu.

[*Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро*. Дніпро там звать Славутою, тобто Рікою славною³⁹. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою⁴⁰, а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра швидкого вкинула і своїм трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів⁴¹ і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи⁴².]

Спеціально оповідач зупинився і на дніпрових Порогах.

[*Porohy kozackie.*]

A że do Zaporozá/ gdzie siedm sławnych/
Stoią w mili od siebie ż wiekow starodawnych.
Kodak/ Woron/ Bohatyr/ Surski y Zaborá/
Y Baydak/ á siódmego że z tamtad nie wczorá/
Nie może w pamięć przywieść/ ten co mi powiadał/
Ja też nie wiem/ bom między Kozaki nie śiadał.
Jednak doszedłem potym od kogo inszego/
Nienásycieć iest hasło Porohu siódmego.
Więc tamta Konska wodá/ przez Porohy wszystkie
Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się/ aż do Kamiennego
Zakonu szła osobno. A u mieysca tego
Znowu sie zaś z szerokim Dnieprem pokumała/
Y z nim wespoł/ swym brzegiem Tatarskim bieżała
Aż pod Białe iezioro. Tam zaś przybieżawszy/
Y pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy/
Od Białego Jeziora wiodła tor swoy spory/
Swym oddzielnym przeciągim/ pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tey zuchwałey Konskiej rzeki woda
Szła przed się swoim nurtem/ aż do Słamhoroda.

[*Пороги козацькі*. А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за милю один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир⁴³, Сурський і Забора⁴⁴, і

³⁹ Окреслення «Дніпро-Славута» є вже у «Думі про Самійла Кішку» та «Думі про смерть Федора Безрідного».

⁴⁰ Себто – в обхід?

⁴¹ Нині с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.

⁴² Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила далі плинути вздовж лівого (татарського/московського) боку Дніпра.

⁴³ Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатирі*).

Байдак⁴⁵, а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той, хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого – Ненаситець є назва Порога сьомого⁴⁶. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у брудкі поля татарські удавшись, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місяця того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм берегом татарським бігла аж під Біле озеро⁴⁷. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремих перебігом під Червоні гори⁴⁸. Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города⁴⁹.]

Далі згадані місяця свіжої бойової слави запорожців – Іслам-Кермен («Сламгород») та знову – перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

[Slamhorod zamek Tatarski Kniász Ruzynski zburzył.]

Ten Słámhorod niekiedy był to Zamek mocny/
W dzikim polu Tatarskim/ y barzo pomocny
Tym Pohancóm na naszych: lecz dziś tylko znaki
Zburzył go Kniász Ruzynski z mężnemi Kozaki.

[Mieysce u Burhuna kedy Tatarowie giną]

Z támtąd zaś aż pod Burhun swym brzegiem bieżała/
Gdzie na przewożie ginie Tatar część nie mała.
Tam iuż mimo Perekop polmi Tatarskiemi/
Gdzie słony Limen bieży nurtami ćichemi.
Koło swe do Czarnego morza obroćila/
Tam wpadszy wszystkich swoich tancow dokonczyła/
W toż morze w Czwierći mili/ Dniepr/ y Limen upada/
Ale káżdą osobno swoim nurtem włada.

[Іслам-город – замок татарський князь Ружинський зруйнував. Той Іслам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками⁵⁰. Місце у Бургуна де татари гинуть. Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожна [з тих двох річок] осібно своєю течією володіє.]

⁴⁴ *Забора* – не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

⁴⁵ Будило, Будилівський поріг?

⁴⁶ Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

⁴⁷ *Білозерка* – вже згадувана ліва притока Дніпра.

⁴⁸ *Червона* або *Лиса гора* znana на правому березі Дніпра вище Микитино (Микитинського) Рогу. Власне, проти колишньої протоки до р. Кінської і нині є с. *Лисогірка* Запорізького р-ну.

⁴⁹ *Іслам-город* (Іслам-Кермен) – як збудований згадується з 1506 р. Нині це терени м. *Каховка*.

⁵⁰ Мова йде про князя *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Іслам-города (Іслам-Кермену) у 1576 р.

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців – тим що згодом стало прийнято називати Січчю⁵¹.

⁵¹ Як у модерній історіографії вкорінився міф про давність Січі див.: *Падалка Л. В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. – Київ, 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»].

Гадаю, що дійсна історія Січі може бути представлена десь так: 1) спочатку було «запорізьке кочування» (зміна – за порами року? – станів-кошів-куренів на Запоріжжі) – цілком може бути воно спадкує аж ногайцям Великої Орди, яка, розгромлена у 1502 р., до Ольшаницької битви 1527 р. ще мала шанси на відродження і пробувала утриматися на Нижньому Дніпрі за підтримки ВКЛ (котре, зусиллями О. Дашковича, спробувало і перехопити запорізький проект); 2) далі шукав свою точку опертя «на Дніпрі» 1536-1537 рр. і кримський царевич Іслам-Гірей, супротивник хана Сахіб-Гірея; а взимку 1539/1540 рр. ногайці Бакі-бія на Дніпровій переправі погромили втомлені загоони ханського сина Емін-Гірея, які поверталися з виправи на Поділля (остання підштовхнула 1540 р. будівництво фортеці Тернополя?); 3) 1542 р. вихід коронного війська на Кодиму для утвердження кордону, подальша активність барського старости Бернарда Претвича та т. зв. «козацька реформа» кінноти «оборони поточної» кінця 1540-х – 1550-х рр. зсунули на Поділля-Побуж'я точку опертя для козащини (король навіть 1552 р. заявив кримцям, що звелів «звести» з Дніпра «наших» козаків); 4) 1553-1563 рр. проекти кн. Д. Вишневецького-Байди (континуйовані кланом Вишневецьких-Ружинських до 1590-х рр.) остаточно визначили Запоріжжя як козацьку базу; 5) проект нової татарської столиці хана Газі-Гірея – фортеці при Кічкаській переправі 1590-1593 рр.; 6) проект С. Наливайка 1594 р. з підпорядкування Запоріжжя подільському центру; 7) 1598 р. проект виводу артилерії на волость і перетворення Запоріжжя на форпост городової (реєстрової) козащини (поновно легалізованої 1600 р.); 8) 1600-і – 1614 рр. піратське освоєння Чорного моря (подовження рейдових маршрутів, штурми доти «безпечних» місць); 9) 1615 р. епізод зближення з відступаючою перед калмиками Ногайською Ордою (можливо, пов'язаний із справою 1614 р., коли царевич Шагін-Гірей з ногайцями, черкесами і запорожцями збирався здобути Крим і перейти у підданство польського короля); 10) 1617 р. успішний десант турків на Запоріжжя і їх план побудови городків на Дніпрі 1618 р.; 11) бл. 1628 р. облаштується «Січ» на Чортомлику (ймовірно, в зв'язку із відбудовою Іслам-Кермена 1627 р. та великою кримською війною 1628 р., коли на Запоріжжя водночас прибуло не кілька як раніше, а кількадесят тисяч вояків (взагалі, змінну залогоу за Порогами усталив Куруків-1625 – 1626 р. козаки на сеймі просили для неї окремого постачання харчів і боеприпасів); 12) евакуація Чортомлицької Січі 1630 р. в зв'язку із Переяславською козацькою війною і загрозою вторгнення турків відразу після неї (до речі, за Дортеллі д'Асколі, сусідній татарський Крим близько того часу постраждав від чуми, холоду, сарани і падежу худоби); 13) узимку 1631/1632 р. на Запоріжжі зосередилися козаки-випищики (бл. 5 тис.) під проводом Тараса Трясила і Дацька Білоцерківця; 14) 1632-1634 рр. через Смоленську війну потреби у потужному січовому осідку не існувало (та й у Криму тоді згадується 3-річний неврожай і кінський падіж, від чого люди розходилися в інші краї, див.: *Акты Московского государства.* – Т. I: Разрядный Приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб., 1890. – С. 625), а кримський хан бл. 18.I.1633 р. навіть запропонував волзьким ногайцям перейти під його владу і кочувати по Дніпру (див.: *Ахмадуллин С., Трепавлов В.* Степная дипломатия Гиреев. Послание хана Джанибек-Гирея // Крымское историческое обозрение. 2022, 9(1). – С. 10-22); 15) 1635 р. – перший Кодак спробував «замкнути» козацьке Запоріжжя (а облога І. Сулими на «дніпровому острові» – у Крукові під Кременчуком? – показала ще одну запорізьку вразливість – за записами Ф.-К. Обуховича, повстанці видали ватажка, коли дрова на опалення закінчилися); 16) далі теж до розбудови Січі «руки не доходили» – 1636 р. служба кримському хану; 1637-1641 рр. Азовське сидіння, 1637-1638 рр. нова козацька війна на волості; 1639 р. будівництво 2-го Кодака, піс-

[*Kiedy Kozacy lećie a kiedy zimie meszkaią*]
 A iesli chcemy wiedziec kedy przybywaią/
 Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
 W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
 Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.
 Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią/
 Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią.
 Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
 Y konie w Tomakowce maią/ bo tam boie
 Niebywaią/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię/
 Ustępią na Lato w swe zwyczajne Kraie
 Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
 Jesień przyidzie/ natychmiast ustępią sporo
 Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaią/
 Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaią.

[*Де козаки влітку, а де взимку мешкають*. А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають – у Шабельниковій Вітці⁵², або на Зборовського⁵³

ля якого укріплення Січі було б сприйняте урядом як украй недружній крок (дуже характерно, що Боплан місцем збору і ради козаків зве урочище Романів нижче р. Домоткань – себто не доходячи до Кодака і Запоріжжя); 1641-1645 рр. – новий голод через засухи і сарану в Криму; 17) 1646 р. сподівання на велику війну з Туреччиною і Кримом; 18) 1647 р. загроза приватизації Запоріжжя князем Я. Вишневецьким; 19) 1648 р. ліквідація Кодацької загрози і повернення до розбудови Чортомлицької Січі; власне, навіть коли у XVIII ст. Січ перейшла на інше місце, то лише осідок на Чортомлику, плюс ще залишки укріплення біля того таки Романова, згадуються як «Стара Січ», жодних інших таких назв на Запоріжжі не відомо (хоча є російська згадка 1687 р. «урочища на Микитином Рогу, где была старая казацкая сеча» – але Микитин Ріг то предтеча-варіант Чортомлика, місце визнане незручним, коли Січ справді всерйоз стали розбудовувати; не здивуюся, що то взагалі не вільний вибір – бо Микитинська Січ-1639 відкрита з сходу – то міг бути зайвий прояв лояльності Речі Посполитій в момент будівництва Кодака-1639).

Цікаво, що оповідач з Полтави (отже сусід Запоріжжя) в інформації з 23.V.1648 р. про початок Хмельниччини твердив, що перший бій «з ляхи» почався «в Запорогах на козацьких куренях», див.: *Акты Московского государства*. – Т. II: Разрядный Приказ. Московский стол. 1635-1659 гг. – СПб., 1894. – С. 218. Слово «Січ» він не вживає (у Березневих статтях 1654 р. також йдеться про «кіш за порогами»). Сам Б. Хмельницький ужив його у приписці до листа підписаного 3 (13).III.1648 р., причому аж ніяк не як заміник терміну «Запоріжжя», котрий також згадується у тому тексті. Тут маємо «черкаську Січ», себто укріплення утримуване тогочасно-тимчасовою залогою від Черкаського полку, див.: *Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657*. – Київ, 1961. – С. 29-31. Уточнення «черкаська» вказує, що Січ ще не сприймалася як єдина і неповторна. Зрештою, той термін і в другій половині XVII ст. ще використовувався нерегулярно, див. лист запорожців до короля польського від 30.IV.1672 р. з підписом «Кіш над Чортомликом» (AGAD. LL 25, k. 385-385v).

⁵² Шабельна Вітка відома за «Реєстром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С. В. Літопис*. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ, 1991. – Розділ 38 (<http://izbornyk.org.ua/velichko/vel55.htm>). Пекалід повідомляв, що у битві під П'яткою 1593 р. на боці повстанців Косинського загинув завзятий Шабельтук (Sebeltuc).

⁵³ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуеля/Самійла Зборовського. Перелік запорозьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський*

або на Ружинського⁵⁴ станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука⁵⁵. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво⁵⁶ встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір⁵⁷. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться.]

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т. зв. «кочовища» запорожців (без топографічного розшифрування, цей термін не рідкість у актах кінця XVI ст.)⁵⁸. Зрештою, цілком завершує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом Тарановського? де також згадується саламаха) та їх житла-курені.

Zywność ich Salamacha/ y orzechy wodne/
Ktemu zwierz rozmaity/ Ryby wieloplodne/
Od ktorych iako wieprze/ w swych oboziech tyią/ [*Obozy Kozacy zową*
Bo y zimie/ y lećie/ nád wodámi żyłá. *kureniami.*]
W tych tedy uroczyszczach przebywał foremnych/
Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

[Пожива їх саламаха⁵⁹ і горіхи водні⁶⁰. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. Табори козаки зуть куренями. Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і

Кут, Вітку Прогній Зборовський, Луг Зборовського – над лиманом. Назва «Кут Зборовського» наприкінці XVIII ст. трансформувалась у Збур'ївськ, нині *Стара Збур'ївка* – село в Голопристанській міській громаді Скадовського р-ну Херсонської обл.

⁵⁴ Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585–1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588–1590 рр.

⁵⁵ Згадаймо зимовий лист Я. Оришовського «з усіма Запорозькими козаками» від 3.I.1585 р. і підписаного з *Низу на Базавлуці* («ex Niz in Bazawluk»), див.: *Archiwum Jana Zamoyskiego*. – Т. IV (1585–1588). – Kraków, 1948. – S. 1-2 (№ 1072).

⁵⁶ Йдеться напевно про літню комашню, але може бути мова тут і про людське *робацтво* – козаків-промисловиків, а не вояків.

⁵⁷ *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу, проти колишньої протоки до р. Кінської (а «Червоні гори» мабуть тягнулися від с. Лисогірки до Червоної балки у нинішньому с. Червонодніпровка).

⁵⁸ Опис 1615 р. «річного цикла» Запоріжжя міг посприяти утвердженню загального уявлення про те, що «Низ – то здавна осідок низовців», див. промову гнєзненського архієпископа Вавжинця Гембіцького 2.I.1618 р. «Здавна» тут – це до королювання Стефана Баторія, який їх уперше упорядкував, див.: *Acta sejmikowe wojewodstw poznańskiego i kaliskiego*. – Т. I (1572-1632) / Wydał Włodzimierz Dworzaczek. – Cz. 2 (1616-1632). – Poznań, 1962. – S. 36 (№ 203).

⁵⁹ *Саламаха (соломаха)* – страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енеїди» Котляревського читаємо: «Саламаха – борошно житне або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н. В.* Полн. собр. соч. – Москва, 1952. – Т. 9. – С. 499. Докладний опис запорізької саламахи (=тетеря і браткó) з 1786 р. див. також: *Зувев В. Ф.* О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном // *Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы*. – СПб., 1790. – С. 108. У фольклорі є стійкий образ козацької їжі – житньої соломахи з тузлуком (соляним розчином). Про

взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних.]

Подальший сюжет «Турецьких історій» вже полишає Запоріжжя, адже десь навесні 1591 р. Кимиковський взяв участь у нападі на московське посольство, котре, у супроводженні купців, простувало до Криму⁶¹. Власне оповідач вважав, що то данина, яку відвозили від «великого князя» московського татарському хану-«царю». Всього було 5 400 теліг (цифра явно перебільшена).

Про цю московську валку козаки дізналися, коли в полі спіймали «язика». Напали на караванників з успіхом – послів порубали, інших московитів погромили, скарби забравши і вози спаливши, з великими трофеями поверталися «на місця свої».

Утім, на шляху додому козаків неочікувано оточило до 10 тисяч татар. Ймовірно, сили були аж надто нерівні для бою – татари, за оповідачем, лише ловили втікачів. Пійманих, серед яких були й відоміші козаки – Оливка і Пніовський⁶²,

борошно змішане з медом до стану тіста, як дорожню страву татар (його також кидали варитися з водою), писав ще Йосафат Барбаро у XV ст.

Припускаю, що можна за уточненням звернутися і до самого Пашковського. Я вважаю, що саме він був вільним перекладачем уривків з «Опису Татарії» М. Броневського, які містить анонімний компілятивний твір «Погром татар...» (Краків, бл. 1621). *Саламаха*, котра тут згадана як головна їжа татар у поході, явно нагадує добре знаний куліш. Вона описана як просо обсмажене/запечене і змелене, яке з водою потім розчиняють і їдять, приправляючи сиром, конячим м'ясом і молоком, див.: *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawu tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... // *Biblioteka starozytna pisarzy polskich.* – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 239.

У очевидця з 1711 р. Обрі де ла Моттре головною стравою кримських татар названа *шурпа* (Shorba) – суміш м'яса з пшеницею, ячменем або кмином (підозрюю, що слід читати просом), до якої багатші додають перець і масло. У поході ж вони харчуються *толоком* (Talcán). У поході ж вони харчуються *толоком* (Talcán), яке возять у шкіряних торбах при сідлі. За можливістю вживають його з молоком (як нема – то з водою). Толокно француз також вважає виготовленим з кмину (ймовірно, так само плутаючи його з просом).

Здається, уперше «соломаха» як їжа «убогого дніпрового козака» (який не без страху човном долає Пороги, які не обминути) фігурує у віршах за 1588-1596 рр. жовніра-поета *Адама Чагровського* (бл. 1565 – після 1599). Їх він зібрав і видав під титулом «Rzeczy gozmaite» у Львові 1599 р. Вірш з соломахою є частиною мікротвору «До Країв Подільських син їх промовляє».

⁶⁰ *Водяний горіх плаваючий* (чилима, рогульник). Своєрідна заміна хліба, рослина ця мала і лікувальні якості.

⁶¹ Гіпотетично, це могла бути місія послів князя *Меркурія Щербатова* та дяка *Офонасія Девятого*, рішення про висилку якої в Москві прийняли 30.II.1591 р. (реально це посольство до Криму так і не прибуло, але хан на нього чекав), див.: *Виноградов А. В.* Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Гази-Гирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // *Средневековые тюрко-татарские государства.* – Вып. 4. – Казань, 2012. – С. 39.

⁶² *Оливка* ще відзначиться за часів Наливайківщини, буде спійманий і мав бути страчений у Варшаві після самого Наливайка в жовтні 1596 р. Але його помилював король, див.: *Антонович М.* Студії з часів Наливайка. – Прага, 1941. – С. 68, 80. 17.X.1619 р. серед

мучили-тортували (зокрема випитуючи про те чи бува не приховали частину здобичі та цікавлячися актуальними козацькими планами⁶³).

Схопили і Кимиковського, але, оскільки виглядав він занадто молодим, його прийняли за слугу-джуру, який у боях ще не бував і знати про плани господарів нічого не може. Це чув сам бранець, який добре знав по-татарськи, але «хитро» прикидався, що геть не розуміє чужинців.

Отже, Кимиковського не мучили допитами, питання було тільки – кому дістанеться новий невільник? Татари з погордою штовхали його один одному, аж поки хтось не дав за нього три барани і стару шкапу. Причому, практично відразу і виміняв бранця з наваром – за дві кобили і жеребця-бахмата⁶⁴.

Новий власник відвіз невільника до Козлова-Євпаторії, де вже продав його за гроші. Черговий господар був арабом, який володів «Кінським млином» (себто на кінському приводі; млини в портах – це характерна османська практика). На ньому Кимиковський і пропрацював два місяці.

Аж тут до Козлова морем прибули купці-работорговці, які охоче купували молодих невільників. Одному з них – Мустафі-Челебію – араб-мирошник і продав Кимиковського за 3 тис. аспр (оповідач додає, що то дорівнює 24 червоних злотих/польських дукатів⁶⁵).

Купець був з «Vorlow» («де шафран родить») – напевно, це місто Болу або сусіднє Сафранболу – досі знане своїм шафраном, обидва розташовані трохи в глибині узбережної смуги між Стамбулом і Синопом. Торговець завіз Кимиковського, разом з іще 80 молодими хлопцями і дівчатами, до Туреччини до міста Ангурії⁶⁶, де розпродав усіх нарізно. Кимиковського купив Алім-Челебі з міста Караману (це в глибині Малої Азії недалеко сучасної Аланії).

Звідси героя оповіді продали турецькому беглер-беку (правителю області) до сирійського Аллепо. Тут із ним трапився скандальний випадок із гомосексуальними домаганнями⁶⁷. Хтивий син Бакція, місцевого сіпахі-«спагі» (оповідач додає,

козацьких старшин на Роставицькій комісії згаданий і *Пневський Мартин* (м-ко Пнів знане під Галичем).

⁶³ Не здивуюся, якщо саме ця поразка-невдача призвела до передачі гетьманської булави від Б. Микошинського до К. Косинського (ватажка успішного походу на Козлов-Євпаторію влітку 1589 р. та родича кн. Ружинських), але, ясна річ, це лише гіпотеза. Хоча, ймовірно, гетьманство тоді перейшло не прямо до Косинського, а спочатку до його родича Михайла Ружинського, який влітку 1591 р. здійснив із запорожцями напад на табір-кіш хана Газі-Гірея (під час походу кримців на Москву).

⁶⁴ Ймовірно, «трофей» спочатку «розіграли» в середині підрозділу, а потім вже перепродали на сторону.

⁶⁵ *Червоний злотий/ польський дукат* – містив 3,5 г золота, був еквівалентним 1 срібному талюру (=8 срібних злотих або 240 грошів).

⁶⁶ *Ангурія (Anguria)* – це грецька назва турецького *Якуплу (Yakuplu)*, на узбережжі поблизу Стамбулу. Але тут ймовірніше йдеться про *Анкару*, що недалеко Болу.

⁶⁷ Мотив про содомію у турків і арабів взагалі традиційний для середньовічної та ранньомодерної християнської літератури, але Пашковський у зацікавленні цією темою не помічений (а в «Хроніці Європейської Сарматії» у нього був цілий розділ про Туреччину і про «турецькі звичаї» він також писав там, ігноруючи такий скандальний мотив). Отже, досить вірогідно, що це «інформація від Кимиковського» (правдива чи просто зручна – уже не перевірити). Можливо також, її опуклення не обійшлося без М. Стрийковського «Про

що спагі – то турецькі шляхтичі), хотів силою звалтувати Кимиковського. Побачивши, що ніякої можливості боронитись не лишилося, невільник дістав ножа та застромив його в живіт гвалтівникові.

Далі Кимиковський спробував втекти-сховатись, але, за гарячими слідами, його спіймали і привели до власного пана-господаря. Той почав покарання «суворими словами». Казав: «Ти, пес поганський, де твій розум здоровий? Що накоїв? Хто тебе ото підмовив, злочинець, вбити сина шляхтича? Не бачу нічого ліпшого – накажу четвертувати тебе і кавалки-четвертинки на палі настромити». Утім, здається, господар був радше на боці свого підлеглого, бо, тихцем відвівши в бік, дав йому пораду – оголосити суду, що не розуміє турецької мови і говорити лише по-польські (напевно, це мало трохи пригальмувати процес, дати пристрастям улягтися і акцентувати, що звинувачуваний – невіглас-чужоземець).

Отже, коли батько вбитого в суді виголосив звинувачувальну промову і вимагав скарати вбивцю на смерть, суддя запитав Кимиковського – чи той втямив звинувачення. Той відмовив, що не розуміє турецької мови. Тлумача з польської не було, але знайшовся «московіт», якого визнали достатньо компетентним для цієї ролі.

Отже, Кимиковського запитали: «Твоя робота?». Той відповів, що «до того призвела нецнота» і звинуватив вбитого у сексуальних домаганнях (його, мовляв, «гвалтом приневолювали до Содомітського гріху»). Від того правопорушник боронився як міг. Зрештою, підсудний закликав суд через ці обставини бути милосердним до нього.

Суд відповів, що вбивство також гріх Божий, за який на смерть карають. Згадали усі «десять заповідей», котрих має дотримуватись людина. Не забули й те, що злочинець безбожник (тут немусульманин) і винесли суворий вирок – перебити засудженому усі кістки на руках і ногах і залишити «до третього дня» на вулиці цілодобово, де на нього двічі на день спускати пару «британських псів»⁶⁸, які будуть гризти-кусати жертву. Ще й сторожу нічну при тому поставити, аби християни ніяк не допомагали покараному.

Але тут взяв слово беглер-бек – господар Кимиковського – і оголосив, що той невільник знатного роду (про що раніше не знали) і його родина вже висловила готовність при нагоді сплатити викуп за нього. Отже, обвинувач-батько вбитого має відшкодувати йому, як власнику, 2 тис. червоних злотих і лише тоді робити із злочинцем, що схоче.

Турок платити за вбивцю свого сина не погодився (бо це було як кидати гроші «в болото»). Єдине, чого він домігся, аби суд наказав беглер-беку не тримати злочинця у своєму домі (аби не трапилось чого гіршого) і – максимум протягом півроку – продати засудженого іншому власнику.

Виконуючи судовий вирок, через чотири тижні Кимиковського продали «одному доброму турчину на ім'я Єрчі», прозваного так за його ремеслом сідляра («сідло» з турецької «еуег»). Той перепродав невільника іншому ремісникові – ли-

вольність Корони Польської» (Краків, 1575) – твору, який, при описі «турецької неволі», охоче цитує в «Історіях турецьких» М. Пашковський. Зокрема, у Стрийковського був і такий пасаж про «турка»: «Без сорому до Содомії вдається, по свої волі. Не дивиться на відмінність статі – чим і тварини гидують, то Християни терплять небожата» (арк. 16).

⁶⁸ *Британські пси, британі* – тоді так звали великих собак (співставних за розмірами з англійськими догами).

марю-шорнику. Останній також волив його спекатися – вже золотарю-ювеліру, а той збув скандальний товар кобернику (ткач диванних килимків і важких обойних тканин). Перепродаж відбувався аж 15 разів – отже невільник-злочинець не надихав господарів.

Нарешті, потрапив Кимиковський до рук «чорного араба» (темношкірого) на ім'я Каліпер із «землі Мурзинської»⁶⁹ (=Ефіопія). Про нього оповідач додає, що той часто їздив до Константинополя (його там знали).

В Африці Кимиковський випасав овець і ловив у голих полях сачком-арканом «летучих» диких коників – гордість («найліпші фрукти») тутешнього краю⁷⁰. Той невільник, хто міг найбільше наловити тих коней, у пана і був у найбільшій ласці.

Так сплило шість місяців. Кимиковський повсякчас думав про втечу, навіть дав обітницю Богу і діві Марії, що, як вирветься з неволі, то з рік не буде нічого їсти по п'ятницях і відбуде прощу до Ченстохівського монастиря.

І якось, при випасанні овець, Кимиковський побачив султанський («царя турецького») караван, котрий простував до мусульманських святих місць у Саудівській Аравії («гробу Магометового»). Чабан-невільник зрадив «білим» людям, так ніби то його польські співвітчизники. Підбіг до караванників і з плачем просив, аби вони його викупили у тих «чорних дияволів». Ті обіцяли зробити це лише за умови – аби прохач прийняв іслам. Кимиковський вимушено погодився і прилюдно вголос прочитав ритуальну присягу.

Араб Курчауш з Каракау (у Боснії?) – голова каравану заплатив за нового одновірця 13 тис. аспр (а 1 тис. аспр – це 8 червоних злотих – додає оповідач). Він відвіз Кимиковського до «Теткеян»⁷¹, до «Магометового гробу», до якого прочани з різних країн їздять (отже, до Медини).

Відбувши прощу, турок із новим невільником повернувся на свою батьківщину – на балканську частину Туреччини (Фракію). Кимиковського він віддав навчатися ремеслу виготовлення чамлетів (чамлет – узорчата, зазвичай шовкова, тканина) до міста Ояз (може Ак'язи? – за оповідачем, день їзди від вже знайомої нам Ангурії-Анкари?, два – від Бейбазару-Бейпазари?, чотирнадцять – від Стамбулу). Тоді герой оповіді був вже рік як мусульманином і господар йому довіряв настільки, що навіть збирався віддати за нього заміж свою сестру.

Утім, через чотири тижні, коли Кимиковський без догляду працював у винниці, повз нього – «з Азії», на війну до Семигороддя – проходив вояцький загін. Вояки (які, мабуть, винниць не обминали) спитали Кимиковського як його звуть. Він відізвався новим своїм мусульманським ім'ям – Баграм. Служиві (за чаркою?) покликали нового знайомця поїхати із ними до Стамбулу. Той схопився за цей шанс.

Отже, якщо рахувати за оповіддю, бл. 1593 р. Кимиковський опиняється у новій неволі в турецькій столиці (бо вояки продали його тут за 40 червоних злотих, а самі поїхали на війну до Угорщини). Та залишатись невільником молодик не бажав. Кимиковський скористався тим, що ходив вільно, без кайданів і вже був добре обізнаний з турецькими реаліями. Він підмовив до втечі ще п'ятьох полоняників і рушив з ними до Дунаю.

⁶⁹ Можливе прочитання і «землі Муринської». *Murzun* (пол./старопол.) – чорношкірий, негр.

⁷⁰ Дикі коні в Ефіопії досі збереглися в р-ні гори *Кундудо*.

⁷¹ Можливо, від *Тетуан, титван* (араб. «око, джерело, фонтан»)?

Але втікачам не пофортунило. Дорогою – уже поблизу Дунаю – їх спіймали. Коли розпитували – хто і звідки – Кимиковський видав себе за жовніра з Семигороддя⁷², шляхтича за походженням. Його знову продали в неволю – з іще двома товаришами – одному єврею в м. Куручесме (недалеко – за 2 милі – від Стамбула, на європейському боці Босфору; Кючюкчекмедже?). Працювати Кимиковського знову мав у винниці.

Тут трапився другий випадок гомосексуальних домагань до героя оповіді. Він, чи вже сам Пашковський-переповідач, зауважив, що неволя у євреїв така сама як і у турків. Хоча новим залицяльником названий таки молодий турчин (а не якийсь єврей). Його слова-кпини якимось довели Кимиковського до люті – невільник підхопив каменя і поцілив ним у груди насмішникові. Той помер.

Турки покликали до суду у Стамбулі єврея-власника, закидаючи йому, що той відповідальний за поведінку свого невільника. Настраханий єврей звелів синові закувати Кимиковського в кайдани. Але той новий кайданик, побачивши, що нічого доброго тут чекати не варто, зміг «виламатись» і пішов пішки до стамбульської гавані, де поступив служити на султанські військові галери.

На турецькому флоті Кимиковський добровільно, але як невільник, прослужив «п'ять років». Молодик освоїв там і компас, і іншу моряцьку науку.

Навчали Кимиковського і на гармаша. Тому, коли до адмірала-«реїса» Абрама-Челебі в Кассим-Баші (передмістя Стамбулу, морський Арсенал) з інспекцією приїхав сам «суворий» султан Мурат⁷³, турецький флотоводець вирішив козирнути такою диковинкою – «хлопцем з Польської країни»⁷⁴, який «незле вчиться з гармат стріляти» та знається й іншої морської справи. Адмірал звелів Кимиковському влучити з гармати в птаха («з лебедя» завбільшки), що сидів на воді.

Але хлопець злякався, що в разі успіху його можуть забрати до султанського палацу-гарему, де зроблять слугою-євнухом. Він навмисно зхивив і влучив у турчина-перевізника, який стояв з човном біля берега.

⁷² Видача себе за угорця може розглядатись як підтвердження, що на вигляд Кимиковський був смуглявий брюнет.

⁷³ *Мурат III* – турецький султан (1574 – 15.I.1595). Отже, інформацію про 5 років служби Кимиковського не слід розуміти дослівно. Тут він явно пригадав просто найяскравіший епізод (1594 р.?) за ті «п'ять років».

⁷⁴ Звернемо увагу на цей факт – українець на турецьких галерах наприкінці XVI ст. ще рідкість, а широкознаний фольклор про козаків-галерних невільників – то відлуння ситуації вже першої половини XVII ст. Ось подільський дипломат-хроніст Миколай Бжеський 1566 р. спеціально зауважив, що коли 1563 р. у полон потрапив Д. Вишневецький (отой славнозвісний Байда), разом з багатьма «поляками і волинцями», то його (як ватажка) султан у Стамбулі на гак повісив, а простіших бранців «за море послав, на галери», див.: *Spisanie kroniki o ziemi Wołoskiej // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / wydał K. W. Wojcicki. – T. VI. – Warszawa, 1844. – S. 65.* Гадаю, навіть перший твір про козака-галерника кінця XVI ст. – «Дума про Самійла Кішку», то реакція на «новизну» явища. Тоді ж – 1585 р. – і венеціанець Карло Гамберіні написав, що без постачання від татар українських (руських) і польських невільників турецький султан не зміг би споряджати свої галери (як про це свідчать козаки і що визнає сам польській король), див.: *Макушев В. В. Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. – Т. 3. – Петербург, 1876. – С. 9 (Отдел 1).*

Азеп (турецький військовий моряк). 1577 р.

Для адмірала то був значний сором. Отже, після того як султан від'їхав до свого палацу, флотоводець дав волю гніву. Схопив рушницю-яничарку і хотів (прикладом?) Кимиковському в лоба затопити. Той ухилився головою, але удар прийшовся в ключицю при лівому плечі і зламав кістку.

Пораненого (уперше в уже значному бойовому житті Кимиковського на суші і на морі) віддали під опіку лікаря в Константинополі. Той накладав йому дерев'яні шини, але, попри всі муки лікування, кістка зрослася неідеально – лишився помітний слід.

Кимиковський не раз плавав як по Чорному, так і «Білому» (Середземному) морям. Брав він участь і в морських боях турків.

Найбільшою з таких пережитих героєм-оповідачем акцій була битва (1597 р.) «у недільний день» на Середземному морі 70 французьких, іспанських і англійських

галер проти 100 турецьких⁷⁵. Обидва флоти билися тоді завзято, бій йшов від ранку до ночі. Турки програли – втратили 30 галер; плюс на тих 70, що лишилися, були великі втрати в людях – 10 тис. полеглих.

Якраз після цієї події – на 6-й рік (початок 1598 р.) моряцької служби Кимиковського – трапилась нагода для звільнення. Погромлений турецький флот тоді повернувся до Константинополя. Невдовзі, звідси дві галери (екіпаж до 3 тис. турків + понад 800 невільників) знову пішли в рейд на Середземне море. Під час мусульманського свята, коли більшість османів зійшла на берег і лишилося на варті лише 400, невільники-християни повстали. Їм вдалося здолати вартових, захопити обидва кораблі і відплисти в море.

По дорозі до іспанських володінь біля Нігропонту (о. Евбея в Греції) їм трапилося ще одне турецьке судно. Його також захопили, отримали чималу здобич, турок перебили або взяли в полон, в'язнів-християн звільнили (судно, напевно, знищили – бо потім третій корабель не фігурує).

Далі прибули до іспанського замку «Зант» (о. Закінф у Греції, з західного боку Пелопоннесу). До фортеці їх не пустили, побоюючись незнайомців – лише «як чужоземцям» (себто, мабуть, не дешево) продали припаси на дорогу і дали листи до «Іспанії» (=Південної Італії). Туди вони і відплили.

Прибули до якогось значного іспанського порту (може південноіталійський Барі?). Серед звільнених були люди різних народів, в т. ч. англійці, французи, іспанці, а також італійці – венеціанці і флорентійці.

Місяць вони чекали. Аж прибув сам іспанський король⁷⁶. Він оглянув кораблі. Один звелів лишити в Іспанії. Тут таки залишали і турків-бранців – для подальшого обміну на християн. Другий корабель, забезпечивши припасами і листами-рекомендаціями, відіслали до Венеції. На ньому поплив і Кимиковський.

З Венеції (де промешкав 33 дні) герой оповіді відбув досить тривожну (бо його подекуди затримували за підозрою у шпигунстві на користь турків) мандрівку Італією до Риму. Тут звільнений бранець сподівався приєднатись до почту папського посла-легата до Польщі Германіка Маласпіні. Йому це вдалося і близько березня (після Великодня) 1598 р. Кимиковський відбув до батьківщини.

Із щасливим поверненням до Корони Польської свіжий перехрест першим ділом відправив давно обіцяну собі і Богу прощу до Ченстохови. А далі мусив задбати і про засоби для існування. Як давньому вояці, йому природно було найнятись знову до війська.

Отже, Кимиковський – вже вдруге – зв'язався із козаками⁷⁷ і подався, разом із ними, до Волощини – на службу господаря Міхая Витязя (1558 – 1601). Той з

⁷⁵ Згадка англійців тут сумнівна – вони з іспанцями тоді перебували у стані війни (англо-іспанська війна 1587-1604). Найбільш вірогідним є на той час зіткнення із турками іспанського флота з італійського Неаполя, під командуванням Педро Альвареса де Толедо (де Толедо Осоріо, 1546 – 1627). Якщо це справді подія 1597 р., то мова може йти про знану сутичку біля берегів Албанії.

⁷⁶ Підозрою, що йдеться про іспанського *віце-короля* Неаполя (тоді це Енріке де Гусман і Рібера, 1540 – 1607).

⁷⁷ Запорожці ще після погрому Наливайка 1596 р. у значній кількості пішли на службу до трансильванського воєводи Сигізмунда Баторія і були помітні у війнах на румунських і угорських землях (про це згадував, зокрема, Б. Папроцький у «Саду королівському»).

1595 р. вів масштабні війни за об'єднання румунських князівств і звільнення їх від турецької залежності. Як пише Пашковський⁷⁸:

[*Kimikowski przy Mihalu.*]
 ...do Siedmigorodsiego przystał Woiewody/
 Mihalu/ tamże znacznie nagradzał swe szkody.
 Gromiąc woyska Tureckie z mężnemi kozaki/
 Za Dunaiem/ gdzie y dziś ieszcze widać znaki.
 Pola same tameczne świadectwo wydaia/
 Co Tureckie mogiły y dziś w sobie maia.

[*Кимиковський при Міхалі.* ...до Семигородського пристав воєводи, Міхая. Там же значно винагородив свої втрати, громлячи війська турецькі з мужніми козаками. За Дунаєм, де і нині ще видно знаки – поля самі тамтешні свідоцтво подають, адже могили турецькі і зараз у себе мають.]

Потім, коли 1600 р. Я. Замойський звелів підданам Корони залишити Міхая, Кимиковський став під звитяжні корогви цього великого коронного гетьмана. Останній не дуже довіряв козакам – через їх ще пам'ятну «наливайківську» провину та свіжу міхаєву службу. Польський командувач послав запорожців діяти попереду⁷⁹, тому, не дивно, що козацькі втрати були значні. Лишився на полі битви і Якуб Кимиковський – він скривавлений лежав між трупами, вже обдертий трофейниками і лише вночі очунав, прийшов до тями і тихенько пошкандибав до свого табору (здається, це ніч на 20-е жовтня, переламний бій був ще попереду – у тексті є обмовка, що далі Замойський їх «рятував», себто ввів у бій головні сили).

Після цього поранення Кимиковський волив завершити свою військову кар'єру⁸⁰. Він, з труднощами, дістається українських земель («краю Руського») разом з «братом»⁸¹ Шамтухом і якимось Ксенським (Ксензенко?⁸²). Тут вони йдуть служити «зі справ зацних славному» пану – Яну Вольському з Петліковиць (напевно, с. Старі Петликівці Бучацької міської громади Чортківського р-ну Тернопільської обл.)⁸³. Там прожили «два літа». Тоді почувли про смерть Міхая (загинув

Власне, якщо Богдан Микошинський діяв на «молдовському фронті» і після 1595 р., то Кимиковський міг і попросту повернутися в оточення старого командира.

⁷⁸ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory...* – S. 45.

⁷⁹ Йдеться, напевно, про битву під Буковим (Румунія) 20.X.1600 р. Вона, справді, почалася з того, що Замойський послав піхоту вперед копати під ворожим вогнем шанці і встановлювати гармати проти табору Міхая.

⁸⁰ Згодом М. Пашковський у творі «*Chorągiew saurmacka w Wołoszech, to jest pospolite ruszenie i szczęśliwe zwroczenie Polakow z Wołoch, w roku terażniejszym 1621*» / «Сарматська корогва у Волощині» (Краків, після 9.X.1621) писав, що про запорожців «*бають, що ці Юнаки дев'ять душ мають*» (s. 4), але, як бачимо, Я. Кимиковський не рвався підтвердити цю байку про козацьке безсмертя.

⁸¹ Не певен, йдеться про брата кровного чи таки побратима?

⁸² Відомо, що авантюрист-лжесултанчик Олександр Ахія (Ях'я) 1624 р. прибув до Крилова (біля Чигирина), де мав зустріч з козацькими старшинами, у т. ч. і Ксенжею.

⁸³ Може тотожний Яну Вольському, «*дідичу на Підгайцях*» 1583 р., про якого К. Несецький знає, що він був одружений на дочці Юрія Язловецького, великого гетьмана коронного. 1570 р. Я. Вольський, служебник серадзького воєводи О. Ласького, подавав скаргу за напад людей кн. В.-К. Острозького на замок Степань на Волині, див.: *Маллиновский И.* Сборник материалов... – С. 462-463. 10.V.1601 р. згадується *Вольський*, підстароста у Чигирині (чи

9 серпня 1601 р.). Після цього, разом зі своїм паном поїхали до Кракова, де й продовжили «час немалий» службу – до смерті Я. Вольського. Насамкінець Кимиковський подався доживати віку у спокої на батьківщині, покладаючись на опіку Діви Марії (=Покров Богородиці).

На останок, згадаємо, що у словничку турецької мови, який Пашковський додав до своєї книжки (нагадаю, 1615 р. видання), є і «переклад» слова *козаки* (на стор. 138/395). Він оригінальний – «Lewentlary». Мова тут про відомих турецьких «левендів», яких на українському Поділлі згодом адаптували до «левенців». Цим терміном у Туреччині позначали місцеві збройні міліційні формування, здебільшого з селян (левенди щойно тоді стали кістяком для повстання джелялі в Анатолії 1595-1609 рр.)⁸⁴.

* * *

У підсумку зауважу, що у випадку з «Історіями турецькими і сутичками козацькими з татарами» (1615) М. Пашковського – з оповіддю про авантюрне життя Я. Кимиковського – маємо справу з україноцентричним невідомим наративом – темою, безумовно, питома українською⁸⁵. Хрестоматійний і навіть популярний потенціал цього твору, на подив, високий і, так само, на подив, досі не оцінений.

Так, мікс різних турецько-орієнтальних мотивів і сюжетів, до якого влітає ця історія Пашковський наразі уже аж ніяк не літературна норма і місцями виглядає архаїчно. Але у випадку рецепції тексту початку XVII ст. це навіть додає у колориті і смаку.

Зрештою, у латинській віршованій передмові до твору М. Пашковського, авторства Стефана Фаркоча – угорця, котрий шість років, як і Кимиковський, провів у турецькому полоні, героя «Історій турецьких» порівняно з Улісом-Одисеєм. Оповідь, насправді, дуже нагадує пригодницький роман – часи шаленого успіху якого щойно надходили в Європі. Тим цікавіша ця «українська гілка» в родоводі цілого «жанру» і тим корисніше належно прописати її в історії як вітчизняної, так і світової (сходознавчої) історіографії.

До речі, тісний зв'язок запорізької оповіді Пашковського з фольклором можливо був серед його сучасників вже популярним трендом. Бо ось до львівської рукописної хронічки-протогазети із записами за 1603-1611 рр. потрапив, схоже уявний, опис нападу запорожців на Перекоп (він недатований, але ймовірно це відголосся події 1608 р., докладно описаної Я.-Щ. Гербутом). Розповідь виглядає як «вояцька байка» – уявлення про ідеальний запорізький набіг. Там «веліти – вояки легкого

то підстароста корсунський, котрий лише перебував у Чигирині), див.: *Bibl. Kórn.* – khrs sign. ВК01399: Panowanie Zygmunta III. Woyna Turecka. Dodatek do niey. – К. 75-76. Отже, є вірогідність, що Кимиковський був навіть знайомцем батька Б. Хмельницького.

⁸⁴ Цікаво, що у думі про «жидів-орендарів» (1648?) подільський єврей (себто особа зі спільноти, для якої турецько-річпосполитський кордон був вельми прозорим) звертається до козака подвійно – «*козаچه-левенче*». До речі, у джелялів-левенців був свій народний витязь-поет – кавказець Кер-огли («Син сліпого»).

⁸⁵ Утім, близькою і «світової літературі». Згадаймо ось «Мандрівку до Туреччини» (1557), твір вченого іспанського медика *Адреса Лагуни з Сеговії* (1499 – 1559), що представив псевдоавтобіографію такого собі Педро де Урдімаласа, котрий потрапив у полон на морі 1552 р., був гребцом на галері, а потім невільником у Стамбулі.

озброєння, котрих по-простому козаки звать» спочатку беруть добре укріплений Очаків⁸⁶. А далі, віднесені штурмом в бік Перекопу, вони засіли у «місці багнитому». Через невільників, які зустрілися, козаки дізналися, що перебувають під Перекопом. Вислали розвідку і склали новий план із серією фортелів-хитрощів: 1) запорожці зненацька захоплюють на польових роботах мешканців міста; 2) далі нападники перевдягаються у одяг жертв і у такому вигляді непомітно проходять на територію фортеці; 3) комендант пробує зачинитися в цитаделі-замку, але козаки знаходять драбини, швидко залазять на замкові стіни і тріумфують. У підсумку, звільняють 2800 християнських невільників, підривають порохом замок, грабують і палять місто та забирають як трофеї 150 гармат та купу іншої здобичі⁸⁷. Як бачимо, героїчні історії Запоріжжя вабили «тилову» публіку початку XVII ст.⁸⁸.

⁸⁶ У листах з жовтня 1609 р. є згадка, що туркам прийшлося відбудовувати-укріплювати фортецю Очакова, здобуту перед тим козаками, див.: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. – Т. 3. – Р. 304, 317.

⁸⁷ *Pamiętnik dziejów Polskich. Z aktów urzędowych lwowskich y z rękopisów / zebrał x. Sadok Barącz*. – Lwów, 1855. – S. 18-20.

⁸⁸ Зрештою, у близькому за часом столичному друці маємо навіть пасаж про «козаків запорізьких ... котрих можемо назвати душею Польщі», див.: *Zrzenczycki Jan. Nowe Nowiny Z Czech, Z Tatar, Y Z Węgier. Przy tym Revokacya Xiążęcicia Saskiego. Y Jáko Rádę Cesárską z Zamku oknem z wyrzucáli á inszego Krolá sobie obráli*. В. м. др. (=Краків?), 1620 (ненумерована стор. 24).

Розділ 7

Тріумф шляхетсько-козацької солідарності: битва під Білою Церквою 1626 р. (за «Реляцією правдивою» Яна Доброцького)

З часів, коли народники заспівали про «іскру сокриту», яка ось-ось обернеться «силою несокрушимою», внутрішня історія фактично виграла змагання за «роль першого плану» в історії зовнішньої. Місцями останню взагалі витіснили з «героїв» у «декорації». Відтак і – тривалий час скромний в очах сучасників – козацько-шляхетський конфлікт заступив/затулив для класичної модерної української історіографії сюжети «українних війн». А вони ж більшістю тодішніх співгромадян і «міжнародною громадськістю» трактувалися як основні події на Україні, суть її специфічної історії (зрозуміло – це також був по-своєму штучно обмежений образ).

Отже, не дивина, що, попри відносно добру «заджереленість» подій, навіть фахівці мають доволі каламутне уявлення про щось поза чисто літописно-хронологічним «року N-го трапилася війна/набіг/битва». А оскільки мені вже доводилося спеціально займатися розсуненням «кордонів представлення» окремих «українних війн» (бач, ось вже на цілу книжку сюжетів назбиралося), не стане дивиною й інтерес до битви під Білою Церквою 1626 р.

Зауважу, що модерна вітчизняна історіографія не має спеціальних розвідок, присвячених цій історичній події. Вивчали її завжди «в контексті» – історії козаччини, біографій визначних осіб (Стефан Хмелецький, Михайло Дорошенко) і т. ін. Звідси фрагментарність представлення подій, невикористання важливих джерел. Зокрема, досі «неопрацьованою» українськими істориками¹ залишається друкована віршована хроніка тих подій – «*Relacya Prawdziwa POGROMU POGANSTWA POD BIAŁĄ CERKWIĄ Roku 1626. dnia 7. Octobra szczęśliwie otrzymanego. Prez Iego Mosci PANA STEPHANA CHMIELECKIEGO, Chorążego Woiewodztwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmndzieścát tyśięcy. Naywyższemu Panu niechay będzie cześć y chwala, a to Przez IANA DOBROCIESKIEGO między Ludzie podana. WE LWOWIE, W Drukarni Iana Szeligi I. M. X. Arcybiskupa Lwowskiego Drukarza*» («Реляція правдива погрому поганства під Білою Церквою року 1626 дня

¹ Важко визнати за «наукове опрацювання» видання оригінального тексту «реляції» українським полоністом Ростиславом Радишевським, див.: *Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz. 2: Antologia / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskij. – Kraków, 1998. – S. 105-112* (опущені прозова передмова-дедикація та ритуальна післямова «Зоїлу»). Це малодоступне в Україні видання, укупі з традиційно «невисоким» для сучасних українських філологів інтересом до «позамовних» коментарів (насичених авторськими фантазіями, що взагалі робить їх радше шкідливими), навряд чи багато додає до оригінального львівського видання 1626 р. (нині загальнодоступного завдяки проекту «Cyfrowa Biblioteka Druków Ulotnych Polskich i Polski Dotyczących z XVI, XVII i XVIII Wieku», див.: <http://cbdu.id.uw.edu.pl/3700/>). Зауважу також, що в Польщі твір Я. Доброцького нещодавно видав військовий історик-початківець Маріан Домаґаля (наразі відійшов від наукової праці), див.: *Relacja z kompanii bialocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego / wyd. M. Domagała // Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu, red. M. Nagielski. – Warszawa, 2002. – S. 237-248*. Утім, і його рівень опрацювання матеріалу залишає чимало для вдосконалення.

7 жовтня щасливо отриманого Його Милістю паном Стефаном Хмелецьким, хорунжим Брацлавського воєводства, котрого поганства з нуредин-султаном у кількості було вісімдесят тисяч. Найвищому Господу нехай буде честь і хвала, і то Яном Доброцьким поміж люди подана [книжка]. У Львові, у друкарні Яна Шеліги, Й[ого] М[илості] о[тця] архієпископа львівського друкаря»).

Була ще італомовна друкована реляція про подію (описана на 5 сторінках, зовсім не так детально як у Доброцького і пам'ятна хіба ранньою згадкою топоніму Україна/«Vhraina»). Її видав у Римі 1627 р. друкар Лодовіко Грігнані, який спеціалізувався на публікації звісток з Речі Посполитої².

Більш знані фахівцям такі джерела з описами битви під Білою Церквою як лист С. Хмелецького, лист від 20 жовтня 1626 р. невідомого інформатора з Бару³ та інформація про битву в хроніці Павла Пясецького⁴. Менш вартісними є звістки з інших творів – щоденника Яна Велевицького⁵ та праць з військового мистецтва Шимона Старовольського⁶.

Відомі і ще два рукописних описи кампанії. Це анонімний «Victoria a Chmielecio obtenta caesis et profligatis Tartarorum cohortibus 9 Octob.» / «Перемога від Хмелецького стверджена нищенням і розгромом татарських загонів 9 жовтня [1626]» (списаний в Барі 28 жовтня 1626 р. зі слів інформаторів з хоругв ротмістра Мелешка та самого Хмелецького)⁷. Значно коротшим і менш докладним є так само анонімний «Diariusz Woyny Tatarski w Octob[ris] [1626]»⁸. Текст останнього «Діаріуша» супроводжують лист з Прилук (нині с. Стара Прилука Турбівської селищної громади Вінницького р-ну Вінницької обл.) С. Хмелецького від 15 жовтня 1626 р. до старости кам'янецького (має відмінності від згаданого недатованого листа Хмелецького)⁹ та той самий лист з Бару від 20 жовтня¹⁰.

² *Vera e distinta relatione della gran vittoria ottenuta dal Re di Polonia Sigismondo III contro l'essercito del Gran Can Imperator de Tartari; seguita della Provintia di Volhynia appresso Biala Cerkiew alli 10 d'Ottobre 1626.* Roma, Lodovico Grignani, 1627. Si vendono à Pasquino da Francesco Florino (4 арк.).

³ Обидва листи див.: *Сборник летописей*, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888. – С. 257-259 (Приложение 5).

⁴ *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego / przez Julijana Bartoszewicza.* – Kraków, 1870. – С. 326-327.

⁵ *Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św. Barbary / wyd. J. Szujski, W. Chotkowski.* – Т. 4: 1620–1629. – Kraków, 1899. – С. 259.

⁶ *Starowski Szymon. Wojownicy sarmaccy / przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski.* – Warszawa, 1979. – С. 288; *Starovolski Simonis.* Instutorum rei militaris, libri VIII. – Amsterodami, 1641. – Р. 330.

⁷ *Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie [BOZ].* – Rkp. 1173. – К. 146-149v (mf BN 3166). Підозрюю, що автор «Перемоги» був представником духовенства (католицького) – надто розлого він пише про Божу допомогу звитяжцям (до речі, зауважуючи, що Господь рівно допомагав християнам як грецького, так і римського обрядів – як козакам-православним, так і полякам-католикам).

⁸ *Bibl. Kórnicka.* – Sygn. 341. – К. 216-217. Текстуальних збігів з «Перемогою» тут чимало, але немало і розбіжностей – отже, у авторів обох текстів, ймовірно, просто однакові інформатори (жовніри-очевидці).

⁹ *Ibidem.* – К. 214v-215.

¹⁰ *Ibidem.* – К. 215.

З інформацією з боку неприятеля традиційно сутужніше. За неї може правити хіба «розпит» татарських бранців, невдовзі після битви взятих у полон росіянами¹¹. Втім, укупі з «Реляцією правдивою», усі вони дозволяють доволі повно реконструювати цілу ту історичну подію.

* * *

Ян Доброцький
(бл. 1600 – 1631)

Перш ніж перейдемо до розбору тексту, дозволю собі кілька слів про автора та характер його єдиного знаного літературного твору. Відомості про Яна Доброцького доволі скупи. Рід його (доволі давній) походив з краківського воєводства (прізвище взяте від с. Доброцеша). Печатався гербом Брочвич (на срібному полі олень червоний, який став дибки)¹². За гербовником К. Несецького, з Доброцьких один був ротмістром. Далі генеолог згадує того самого Яна Доброцького як мечника брацлавського та поборцу (збирача державних податків) часів сейму 1629 р.¹³. На цьому сеймі Я. Доброцький був послом Брацлавського воєводства¹⁴ і саме за сеймовою ухвалою його призначено поборцем (ті затверджувались щорічно)¹⁵.

Сучасний польський історик Генрік Літвін наводить Доброцьких як приклад «цілковитої асиміляції» прибульців місцевим (українським) середовищем¹⁶. На підставі звісток, що Я. Доброцький був одружений на «русинці» (Маруся Доброцька¹⁷) та й поборовий реєстр 1629 р. підписав кирилицею, Г. Літвін гадає, що цей шляхтич навернувся на православ'я.

Історик також навів дані про маєтності родини Доброцьких. Це села Борсків, Вітава, Сутиськи та частина Ворошилівки у Брацлавському воєводстві¹⁸. Ймовірно,

¹¹ *Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634.* – СПб., 1890. – Т. I. – С. 203–204 (№ 186-й /1626 г./). Отписка Белгородского воеводы о посылке в Москву татарских пленников, с приложением их распросных речей, и распрос их в Москве). Ці два ногайця (Алікей-«Алікейка» і Чертан-бай-«Чертанка Байка») на зворотному шляху з-під Білої Церкви з 8-ма товаришами спробували завернути по здобич до Белгорода. Тут їх і полонили росіяни.

¹² Є ще версія М. Домагалі, який, посилаючись на Бонецького (*Boniecki A. Herbarz Polski.* – Т. IV. – Warszawa, 1901. – S. 321) твердив, що Доброцькі – то, ймовірно, рід з львівської землі герба Прус. Як аргумент подається володіння Я. Доброцьким маєтком Ляшки на Львівщині. Але, у Бонецького перераховані Доброцькі двох гербів (Олень і Прус). Твердити, що згаданий тут Я. Доброцький («*Jan, miecznik braclawski i rotmistrz królewski 1630 r., posiadacz Laszek w ziemi lwowskiej (M. 178, f. 342)*») саме герба Прус, а не Олень (це той самий Брочвич) не бачу підстав. Щодо володіння Ляшками, то, як побачимо нижче, воно не спадкове, а отже не може переконливо свідчити, що Я. Доброцький до 1630–1631 рр. мав якійсь стосунок до Львівщини.

¹³ *Niesiecki Kasper. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz.* – Т. 3. – Lipsk, 1839. – S. 350.

¹⁴ *Mazur Karol. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648.* – Warszawa, 2006. – С. 425.

¹⁵ *Volumina Legum.* – Т. III. – Petersburg, 1859. – S. 308.

¹⁶ *Litwin Henryk. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648.* – Warszawa, 2000. – S. 147.

¹⁷ Збігнев Анусік вважає, що Маруся, вірогідно, була донькою Івана Житинського, попереднього (1616 р.) власника Вітави, Шершнева, Сутиськи і Борскова, див.: *Szlachta braclawska w 1629 roku // Anusik Zb. Studia i szkice staropolskie.* – Łódź, 2011. – S. 39.

¹⁸ Борсків, Ворошилівка і Сутиськи нині населені пункти Вінницького р-ну Вінницької

Ян Доброцький був також державцею Рашкова – маєтності Т. Замойського у Руському воєводстві. Уряд брацлавського мечника приймак-подолянин отримав 1629 р.¹⁹.

З раніших звісток про жовніра-віршописця відома хіба його справа (4.IX.1624 р.) з Мироном Сербиновським, який – нібито неслухно – шукав своїх збіглих підданих у Борскові Я. Доброцького²⁰. Є також лист Кшиштофу (II-му) Радзивілу з Вінниці від 5 червня 1628 р.²¹.

Отже, якщо автор «Реляції правдивої» оповідав про битву під Білою Церквою з власних вражень (що вельми правдоподібно), то участь у цій кампанії є одним з перших відомих фактів його біографії. З тексту твору дізнаємося також, що автор вважав себе «слугою» (клієнтом) відомого магната Томаша Замойського.

Згодом, у вересні-жовтні 1629 р. брацлавський мечник брав участь у відбитті татарського набігу на Західну Україну²². 8 лютого 1631 р. на черговому сеймі у Варшаві Сигізмунд III надав Я. Доброцькому пожиттєво с. Ляшки у львівському старостві (раніше село тримали Олександр і Андрій Подоські)²³. Причому «обґрунтоване» надання особистими військовими заслугами під Цецорою (1620 р.), Хотиним (1621 р.) і в боях з татарами під хоругвами С. Хмелецького (отже, 1626-й і 1629 рр. включно).

Загинув брацлавський мечник восени 1631 р., виконуючи завдання свого «патрона», підканцлера коронного Томаша Замойського, від рук сумновідомого на Україні шляхетського «відморозка» – Самійла Лаща. Останній ж бо 17 березня 1631 р. змусив свою родичку, вдову віленського каштеляна Ієроніма (Ігоря) Ходкевича, поступитись на його користь маєтками на Київському Поліссі – Котельна, Вчорайше, Новий Ружин і Паволоч. Вдова виїхала до рідні та згодом вирішила відступити свої законні права такій високоповажній людині (київському воєводі) як Т. Замойський. Останній і направив Я. Доброцького, який мав увести свого пана у володіння новими маєтностями. Але – як тільки брацлавський мечник з'явився у Вчорайшому – С. Лащ напав на нього і вбив (хоча 1635 р. Лащ таки змушений був визнати права Замойського)²⁴.

обл. Можливо, Вітава, Сутиськи, Ворошилівка – це посаг за дружиною (ті добра не раз згадуються укупі, починаючи з кінця XVI ст., у маєткових спорах, але прізвище Доброцьких там не фігурує, див.: *Jablonowski A. Źródła dziejowe.* – Т. XXI. – Warszawa, 1894. – S. 126, 399 тощо).

¹⁹ *Litwin H.* Op. cit. – С. 46, 144, 210.

²⁰ *Jablonowski A. Źródła dziejowe.* – Т. XXI. – S. 650 (прізвище помилково подане як «Dobrojewski»).

²¹ *Mazur K.* Op. cit. – S. 164 (оригінал: *AGAD. Archiwum Radziwiłłów Dz. V, nr. 3096*).

²² *Gliwa Andrzej.* Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // *Rocznik Przemyski.* – Т. XLIII (2007). – З. 1: *Historia wojskowości.* – S. 117.

²³ *Sumariusz Metryki Koronnej.* Т. 1: *Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635 / oprac. Wojciech Krawczuk.* – Kraków, 1999. – № 117 (Я. Доброцького в акті названо *мечником брацлавським і ротмістром*).

²⁴ *Rulikowski Eduard.* Pawołocz // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Т. VII. – Warszawa, 1886. – S. 920 (роком смерті Я. Доброцького названо 1634-й – підозрюю тут друкарську помилку). М. Домагалья, без посилання на джерело твердив, що С. Лащ забив Я. Доброцького на весіллі Адама Калиновського

* * *

Відносно характеру твору Я. Доброцького зауважимо, що він виконаний у на той час вже добре відомих рамках віршованої хроніки (реляції). Причому, це доволі пересічна як за літературними, так і аналітичними рівнями праця (наприклад, Б. Папроцького «Хроніці жалісній» з 1575 р. «Реляція правдива» явно програє). Але вона досить органічно виглядає на тлі робіт інших «жовнірських» істориків-поетів – як ось «Діаріуш правдивий звитяги над татарами отриманої 20 червня 1624 р.» (Б. м. д., 1624)²⁵ чи С. Маковецького «Реляція Кам'янця взятого турками у році 1672»²⁶.

Точна дата друку «Реляції правдивої» невідома. Але, оскільки украй рідко подібні видання далеко відбігали у часі від описуваних подій, то навряд чи помилимося датуючи книжку кінцем 1626-го або 1627-м рр.

Мотиви, що підштовхнули Я. Доброцького взятись за перо, він сформулював у доволі вишуканій передмові-дедикації Т. Замойському. За нею, автора надихали «любов до Вітчизни» та бажання їй добробуту і слави. Причому, Доброцький дорівнює працю вченого-письменника до «ратних трудів» жовніра:

«Два особливо способи... бачу, якими любов у людях щодо Вітчизни показується: один – неприємності від неї відвертання; другий – пожитків у ній примноження. Перший є тих, котрі своїми втратами, трудами, коштом, *життя нарешті і здоров'я свого затратами* неприятельські наїзди від Вітчизни мужньо відбивають. Другий то тих, котрі її в мирі оздоблюють науками поштивими або обороною і примноженням їх *на справжнє добро громадське* або є великі і розумово лише високому служать. Вони по-іншому Вітчизні потяг свій засвідчують, велику славу і *безсмертне ім'я у всіх нащадків*, приносять: бо їх з посполитої громади *довічно у вічності* вирізняють вольності, маєтності, гідності, надання, нарешті *істинну громаду* в тій вітчизні чинять, [як] чудово [сказав] Еврипід: *Збираючи всі думки і мистецтва, || Друзі батьківщини благополуччя її покращують*».

Взірцем поєднання обох шляхів служби Вітчизні Доброцький оголошує Юлія Цезаря. Подібним останньому жовнір-письменник визнає і свого пана – Т. Замойського – і ретельно вираховує «спільні риси» цих двох історичних героїв. Тож, антична «рамка» сучасності для автора «Реляції правдивої» має не лише естетичний (за панівними ренесансними літературними конвенціями), але й етичний, політично-утилітарний зміст.

Отже, Доброцький цілком вправно оперує риторичними засобами свого часу (до речі, засвідчений у тексті передмови пієтет перед Замойською академією підштовхує до гіпотези, що саме звідти «освіта» нашого героя; хоча місце видання –

18.XI.1631 р. 1634 р. як дату вбивства підважує і вирок-«контумація» від 9.III.1633 р. щодо С. Лаща «від потомків Доброцького», див.: *Руська (Волинська) Метрика*. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства). 1569-1673. – Київ, 2002. – С. 674.

²⁵ Див. свіжу статтю на базі цього твору: *Тимів І.* Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2016. – № 1. – С. 29-42. Чи ще свіжіше польське видання: *Skworoda Paweł.* Martynów 20 VI 1624. Pogrom nieprzyjaciół wiary chrześcijańskiej. – Zabrze-Tarnowskie Góry, 2020. – 112 s.

²⁶ *Makowiecki Stanisław.* Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Oprac. P. Borek. – Kraków, 2008. – 291 s.

Львів – також може вказувати на локалізацію його «alma mater»). Античний декор (у т. ч. латиномовні вислови) автор «Реляції правдивої» використовує достатньо помірковано і без нерідких для тогочасних літераторів надмірностей.

Ось і традиційний міфологічний «заспів» у Доброцького на диво коротенький. Всього лише:

«Не Геліконські ліси і біжучі животворні води ||
Парнаські описувати буду, але кроваві бої ||
Марса не корисного і Беллони діло, ||
Котре на Катонських рівнинах точилося».

До речі, «Катонські рівнини» («поля Катонські») – це вже спуск «з небес на землю». То місцевий – білоцерківський – топонім (Катунь, Хатун – від татарського *жінка, жіночий*). Стосується він тутешньої значної степової прогалини (нетипової для київського Полісся). Її традиційно використовували татари при нападах на Правобережну Україну (для протидії цьому і виник замок Біла Церква²⁷).

Далі вже йде «репортаж» цілком «по справі». Поштовх для розгортання сюжету дає герой-злодій – «хан татарський». Він надсилає чотирьох «солтанів» (традиційне титулування для членів династії Гіреїв), «потужно наступити на Сарматські краї, || Яким права насіння Лехове подає».

Звернемо увагу на доволі «тонке» розуміння Доброцьким популярного «сарматизму». За ним, поляки («Лехове насіння») – то лише законодавча/ системоутворюча верства в регіоні. Гадаю, це може бути слідом осмислення специфічно українських реалій, у яких роль «польського елементу» важлива, але зовсім не всеохопна.

Тут таки зауважимо відсутність у Доброцького інтересу до з'ясування військово-політичного підґрунтя набігу. Війна починається, бо герой-злодій «хтивий до крові і держави християн» (взагалі, як і більшість сучасників, Доброцький вправно володіє «хрестоносною» та антиісламською риторикою). Тут він явно програє іншим спостерігачам (Велевицькому і Пясецькому), які знають про те, що татари пішли в набіг зокрема і через «зв'язаність» основних сил коронного війська на театрі війни зі Швецією²⁸.

Не знає Доброцький і те, що сам Хмелецький достатньо вчасно (ще у вересні) був оповіщений про татарський похід (Пясецький), який взагалі розпочався у

²⁷ Цікаве зауваження про Білу Церкву містить анонімна «Перемога». Для її автора це давнє укріплення над річкою Рось на кордоні «областей князівства Руського» проти вторгнень волохів-молдаван, московитів-росіян і татар.

²⁸ Ми ще можемо пригадати, що є факт контактів мурзи Кантимира із союзником шведів трансильванським князем Габором Бетленом. Про це польський король повідомляв коронного гетьмана С. Конєцпольського у листі від 10.I.1626 р., див.: *Sumariusz Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej*. – Т. 2: *Królowie elekcyjne*. – Warszawa, 2020. – S. 174 (запис 6011). До речі, на сеймі засідання 8.II.1626 р. обговорювало питання оборони від татар з вибором між варіантами – у гніздах ворога самим намацати чи боронитися на своїх кордонах, див.: *Filipczak-Kocur Anna*. Informacje o sejmach i sejmikach w korespondencji Sapiehów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 2006/09 cz. 1. – S. 243. Отже, кримці могли бути і стурбовані занадто бойовим настроєм Речі Посполитої.

серпні²⁹. До речі, ніхто із спостерігачів не згадав про червневу морську виправу запорожців на околиці Стамбулу, яка спровокувала татарську «відповідь»³⁰ (утім, гра «хто перший почав» може завести далеко³¹, бо і той піратський десант козаків був «відплатою» за татарський набіг на українське прикордоння, здійснений на початку 1626 р. за наказом турецького султана³²).

²⁹ Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 117. Готовність коронного війська до відсічі зрештою не дивує, бо за 1626 р. це вже другий великий набіг кримців. Перший (більш-менш успішний) з Кодими на Бар та під Тернопіль і далі на Галичину і Волинь – у лютому 1626 р. – очолював сам хан, див.: *Gliwa Andrzej*. Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. – Przemyśl, 2013. – S. 319-352; див. також конфесату козака Олексія Гордієвича з 1626 р.: *Брехуненко В.* Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / Відп. ред. В. Смолій. – Київ, 2014. – С. 154-155. До речі, під час того нападу С. Хмелецький також відзначився – частково погромив татарський табір-кіш під Тернополем.

³⁰ Про цей козацький наскок та реакцію султана згадано у листі Криштофа Збараського до Кшиштофа Радзивіла з початку липня 1626 р., див.: *Anusik Zb.* Książęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku // *Przegląd nauk historycznych*. – Łódź, 2016. – R. XV, nr 2. – S. 162.

Власне, ще на початку березня 1626 р. якісь запорожці на чолі з Миськом пішли на море – їх обіцяв затримати присланий урядувати на Запоріжжі з 1-тисячним підрозділом реєстровців Іван Куляха (Кулага-Петражицький?). А самі турки заявляли, що 1626 р. на Чорне море виходило 320 козацьких човнів. У червні 1626 р. гетьман С. Конєцпольський надсилав коронне військо на Запоріжжя – воно також ловило козаків-порушників заборони на морські походи, див.: *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года // *Христианское чтение*. – [СПб.,] 1910. – № 1. – С. 22-24.

³¹ Тема «татарської експедиції» обговорювалася можновладцями Речі Посполитої більш-менш регулярно – ось у листі князя Ю. Збараського до короля від 16.IX.1624 р. йдеться про майбутню розмову про неї на черговому сеймі. Сам український магнат зауважує про те: «Хитрий то неприятель, шпигунів має силу силенну, свідомий, що своєю жорстокістю такою частою, він мусить вже нас до такої останньої резолюції привести [себто до рішення розпочати війну-виправу]; тому як скоро попередньо почує, як скоро дізнається про те, отримає підмогу від орд далеких, які дуже радо підуть – яко ‘за спільну справу’, отримає допомогу і від турків – усе що тільки можливо, отримає від черкесів; відішле жінок та дітей за море або і до черкеської землі [=на Кавказ]; і напевно на кордоні своєму зустрів би наше військо – не чекаючи вдома», див.: *Jerzy książę Zbaraski 1574 – 1631*. Szkic biograficzny – korespondencja / oprac. Anna Filipczak-Kocur. – Warszawa, 2020. – S. 223.

³² *Рудницький С.* Українські козаки в 1625-1630 рр. // *Записки НТШ*. – Т. 31-32. – Львів, 1899. – С. 15-19; *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1: 1578-1630. – Москва, 1877. – С. 274 (російська інформація, що хан і нуредин-султан у перших числах січня 1626 р. пішли в набіг на коронну Україну). Коронні війська розбили хана у лютому 1626 р. під Галичем і він швидко відступив до дністрової переправи під Хотиним (чотири гармати та навіть ханський ридван переслідувачі захопили). Тут татари гуртувалися для нового набігу – були навіть чутки, що і турецьке військо влітку рушить на Україну. Навесні татарські чамбули сягнули Степанівців (с. Степанівка Вінницького р-ну), Шаргороду і Берлінців (нині с. Лісове Барського р-ну), див.: *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года. – С. 25.

Власне найдокладніше про початковий етап кампанії пише анонімна «Перемога». Звістку про реальне вторгнення війська нуредин-султана в «коронні області» командувач українної оборони отримав 5 жовтня 1626 р. (кримці перейшли Дніпро під Очаковим і, разом із білгородськими татарами, Чорним шляхом увійшли до осілої України; причому ближчий до театру бойових дій Дорошенко розпочав мобілізацію козаків ще 2 жовтня). Між іншим, спочатку Хмелецький побоювався вторгнення Кучманським шляхом (за сценарієм січня-лютого 1626 р.?), тому навіть мав намір відвести жовнірів з-під Оратова на Винничині назад під Бар. Оглядатись треба було і на можливість нападу татар через Молдову і класичний прорив під Тернопіль. Утім, на нараді в Барі вирішили пересунути військо з Кучманського на Чорний шлях. На це рішення вплинула інформація від захопленого козаками Арслан-мурзи. Отже, кварцяних з-під Оратова мали рушити на з'єднання із 8-сотенним загоном Дорошенка (із 12 гарматами) до Lossov'a (напевно, йдеться про Кошів).

Не оповідає Доброцький і про наміри татарські, про які знаємо з листа Хмелецького. За останнім, татари вже перейшли було Рось і рушили повз Антонів (нині село Сквирської міської громади Білоцерківського р-ну Київської обл.) у напрямку Старокостянтинова (отже метою походу була Волинь), але почули про військо оборонців і вернулися за Рось. Анонімна «Перемога» до цього додає, що з Волині кримці мали прямувати під Гусятин на Поділлі – звідки відійти на підмолдовську територію (звістка підтверджена Арслан-мурзою).

Попри те, що позиція на Катонському полі (на правому боці Росі, навпроти Білої Церкви) зручна для оборони, вона доволі складна для відступу³³. Це був своєрідний мішок, куди загнали себе самі татари. Крім того, вони, таким робом, уступали коронному війську й стратегічну ініціативу. А при тому, що маневреність була традиційною складовою успіхів татар, це можна вважати прорахунком їх командування.

Про склад цього татарського командування Доброцький повідомляв таке: «то Нуредин³⁴ з трьома ще солтанами – Сефер-Гіреєм³⁵, Бухар- і Стан-Гіреями³⁶». Як

³³ Вельми наочно можливості «позиції» демонструє сучасна космічна зйомка місцевості, див. гугл-мапс.

³⁴ *Азамат-Гірей* (пом. 1632) – син кримського хана (1608 – 1610) Селямет I Гірея, нуредин-султаном (3-я особа у кримській ієрархії) при хані Мехмед III Гіреї (1623 – 1628) став у 1624 р. Хоча і за попереднього хана (і свого старшого брата) Джанібек-Гірея (1610 – 1623) він уже займав цей пост. Зокрема у цій якості Азамат-Гірей взяв участь у двох набігах на правобережну Україну на початку і ранньою весною 1615 р., а також у Хотинській кампанії 1621 р. (відзначився як командувач осібної виправи татар, що пустошила Волинь 13-15 вересня 1621 р. – до речі, прийшли нападники тоді тим самим, що і 1626 р., Чорним шляхом). Нуредин-султан таки, поруч із ханом Мехмет-Гіреєм, очолював важкий, але загалом успішний похід на Західну Україну 12 грудня 1625 – середини квітня 1626 р. Щодо «кримських персонажів» 1626 р., див. зокрема: *Гайворонский Олекса*. Повелители двух материков. Том II: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. – Киев-Бахчисарай, 2009; *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948.

³⁵ Напевно, *Сефер* або *Сафа-Гірей* – молодший брат Азамат-Гірея, також майбутній нуредин-султан.

бачимо, крім нуредин-султана, то вожді з невеликим досвідом. Та й для згаданого вождя походу це, здається, лише 2-а (після вересня 1621 р.) самостійна експедиція.

Родовиту молодь відправила в цю виправу і кримська аристократія. Відомо про присутність у війську синів Батир-бея, голови 2-го (після роду Ширин) за впливом у Криму роду Мансур³⁷, та синів вождя буджакців – Кантемира-мурзи.

Найдокладніше вираховує мурз-командирів татар лист Хмелецького – це Мардах, мурза ногайський; мурзи-підлеглі Кантемира³⁸; Юрч (Юсейн)-мурза і Тухтемир (Туртемир)-мурза, сини Кантемира; Нарт-мурза³⁹ і Алкізереї (Алктері)-мурза, сини Батир-бея; Велізах (Велісах)-мурза⁴⁰, син Аліза (Аліша)-мурзи⁴¹. Отже, більшість – ногайці (Мансури-Мангити також з того племені).

Значну частину татарського війська склали злиденні *малі ногайці* (татари «Казиева улуса» з Північного Кавказу). Отже, «якістю», навіть за внутрішньокримським розкладом, ця армія не відрізнялась⁴². Сам Хмелецький писав, що у неприятеля чимало «мотлоху» – «казанджиїв»⁴³.

Утім, бойовий дух татар був, напевно, доволі високий. Бо зовсім свіжою була пам'ять відносно успішних набігів: самого кримського хана у січні-лютому 1626 р. на Західну Україну та буджакців Кантемира у травні 1626 р. на Поділля. Та й великий набіг Чорним шляхом (а отже повз Білу Церкву) восени 1620 р. багато хто пам'ятав. А автор «Перемоги», аби акцентувати на тому якого непростого і славного ворога вдалося здолати, зауважив, що в татарському війську знаходилися і ветерани персидських походів калги-султана Шагін-Гірея.

³⁶ *Бухар-Гірей (Бухар-султан)*, згадується у січні 1606 р. як ватажок невдалого набігу ногайців з Білгородщини до Корсуня, див.: *Pisma Stanisława Żółkiewskiego / wydał August Bielowski*. – Lwów, 1861. – S. 389-390. А ще 1628 р. як родич-посланець Шагін-Гірея до короля, див.: *Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku / wydał Stanisław Przyłęcki*. – Lwów, 1842. – S. 70. *Стан-Гірей* – ім'я явно перекручене, тому ідентифікувати цю особу складно. Можу лише припустити, що «Бухар-Гірей» і «Стан-Гірей» – це діти хана Селямет I Гірея і брати вождя походу нуредин-султана Азамат-Гірея – *Бахадир-Гірей* і *Іслам-Гірей*, обидва майбутні кримські хани. У курницькому листі Хмелецького з 15.X.1626 р. «Стан-Гірей» відсутній.

³⁷ Голова роду Мансур – *Богатир-Гірей Дівеев* (брат мурзи Кантемира) загинув у 1617 р. у персидському (кизилбашському) поході.

³⁸ У листі Хмелецького з 15.X.1626 р. більше схоже на «*Мурдач мурза – Ногайтуг* [від тугра-влада?] *мурз підлеглих Кантемирові*».

³⁹ У російських джерелах – *Нарт-Кірей Батирбеев Дівеев*.

⁴⁰ У хроніці Наїми згаданий соратник Кантемира у поході на Молдову 1620 р. *Велі-шаг*. Під 1636 р. він названий 3-м серед братів Кантемира. «Веліш» живий ще у вересні 1637 р.

⁴¹ Найвірогідніше йдеться про *Адилшу Мангитського* (брат Кантемира), який мав сина *Веліша*. Але тоді ж знані *Алі-бей* або *Алей Батирбеев Дівеев*, старший з синів Батир-бея та мурза-родовий вождь *Алей Сулешев (Яшлавський)*. Напевно, Веліш/Велішах тотожний з *Алішах-мурзою*, який брав участь у перемовинах турків з поляками на Дністрі у вересні 1617 р., що скінчилися Бушським миром. Незадоволені цією угодою татари під приводом Алішах-мурзи зробили тоді ж швидкий набіг під Жидичів і Галич.

⁴² Дмитро Кантемир в «Описі Молдови» (1715) наводив молдовське прислів'я про те, що – як вояки – 5 кримців варті 10 буджацьких татар-ногайців (останні зазвичай були гірше озброєні).

⁴³ Напевно, від татарського «*казанчи*» – котельник, що, гадаю, слід тлумачити як «їдок», «утриманець».

Дані про чисельність «армії вторгнення» доволі різноманітні. Доброцький називав цифру і 80 тисяч, і понад 100 тисяч. Анонімна «Перемога» лічила татар на 100 тисяч. Сам Хмелецький і Старовольський обраховували неприятеля на 40 тисяч (як бійців, так і практично небоєздатного «мотлоху»). Пясецький згадував про 30 тисяч татарських вояків. Татари ж називали лише цифру своїх втрат за цілу кампанію – до 10 тисяч полеглих і полонених.

Усе це традиційно завищені обрахунки⁴⁴. Якщо врахувати, що сам Доброцький облічив кількість окремого підрозділу «солтана» Бухар-Гірея у 4 тисячі, а осіб такого статусу у татарському війську було лише четверо, то маємо прийняти, що татар було близько 16 тисяч. Причому, оскільки нападники частину війська розпустили «в загони», тобто за здобиччю в околиці табору-коша (за Доброцьким, на лівому березі Росі перебували принаймні два великих загінних чамбула – 4 тисячі Бухар-Гірея та менший, але не малий, підрозділ синів мансурського вождя Батир-бея). Отже, у коші під Білою Церквою лишалося хіба близько 10 тисяч татар.

З листа Хмелецького можна ще додати, що загонам загарбників звеліли повертатись «на третій день»⁴⁵, отже зона спустошення була десь зі 100 км довкола. Лист інформатора з Бару знає, що загін Бухар-султана був аж під Фастовом (нічого дивного – від коша/Білої Церкви це приблизно в 40 км). Утім, шкоди від татар були мінімізовані, бо, як повідомляв той самий інформатор, «повсюди люди остережені були» (Бухар-султан захопив ледь сто і кількадесят бранців і в головному коші знайшли не більше того ж; про різанину полонених вже погромленими загарбниками, як це було під галицьким Мартиновим 1624 р., також мови немає).

Сили Хмелецького спостерігачі обраховують на трохи понад 5 тисяч – з яких не менше тисячі, то реєстрові козаки (Доброцький)⁴⁶; 5,4 тисячі (Велевицький); 9 тисяч (2 тисячі кварцяних + 1 тисяча магнатських надвірних + 6 тисяч реєстрових козаків) (Пясецький), зрештою 4 370 бійців (анонімна «Перемога»)⁴⁷. За згаданими

⁴⁴ Поінформований князь Криштоф Збарзський бл. 1623 р. обрахував сили білгородських татар Кантемира на 20 тис. вояків, див.: *Кулиш П. А.* Материали для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 120.

⁴⁵ Оскільки, 8.X.1626 р. татари дізналися про наближення коронного війська, то, напевно, загони синів Батир-бея і Бухар-султана з Кантемировичами, які не встигли до 9.X повернутися до табору-коша, пішли у самостійний рейд 7.X.

⁴⁶ У листі від 6.X.1626 р. Анджея Любенецького згадано, що Конєцпольський з військом йде на шведський фронт, залишивши 5 тис. вояків (кінних і піших) у розпорядження Хмелецького. Оповідач гадає що на звістку про великі сили татар, яку ось везе козак, коронний гетьман може і повернутися на Україну, див.: *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года. – С. 25.

⁴⁷ 4370 – це найвірогідніша цифра. Вона складена за докладним реєстром: кварцяних жовнірів 600 кінних і 300 піхоти; барських бояр – 150; вояків Острозької ординації (небіжчика кн. Я. Острозького) 400 кінних і 200 піхоти; київського воеводи Т. Замоїського – 150 кінних; волинського воеводи і переяславського старости кн. *Януша Заславського* (пом. 1629) – 50 кінних; черкаського старости кн. *К. Вишневецького* – 300 кінних; Рогозинського з Микулинськими – 60 кінних; Верховського – 400 кінних охотників-волонтерів; *Блохи* (Блох герба Огончик?) – 30 кінних охотників-волонтерів; Зозулинського – 80 кінних; *Лукіяна* – 150 охотників-волонтерів; *Дорошенка* – 1500 козаків-реєстровців. Ще 12 гармат було (усі – Війська Запорізького). Ймовірно 200 кварцяних піхотинців – це згаданий за текстом підрозділ волинського каштеляна кн. *К. Корецького* на чолі з капітанами

у Доброцького іменами ротмістрів-командирів цілих підрозділів можемо скласти такий реєстр війська⁴⁸:

Кварцяні – рота-полк самого С. Хмелецького. Далі роти Мелешка⁴⁹, Байбузи⁵⁰, стражника Гослицького⁵¹, Хоцімірського⁵² (хоругва волоська).

Магнатські та волонтерські (охотницькі) – Дзика⁵³, Шкленського⁵⁴, Свядцького⁵⁵ і Рохожинського⁵⁶, Олександра і Романа Микулинських⁵⁷, Верховського⁵⁸, Лукіана⁵⁹, Скиби⁶⁰, Сефера⁶¹, Зозулинського⁶². Плюс ще «піхота Корецького»⁶³.

Глуховським (напевно, це знаний слуга кн. Корецького *Мацей Глуховський*) і Пудловським. Відносно невелика кількість реєстровців Дорошенка можливо пояснюється тим, що – за текстом «Перемоги» – в похід мобілізовані були лише козаки-вершники (до речі, так було і в битві під Бурштином восени 1629 р.) плюс козацька польова артилерія (що стояла в Каневі).

⁴⁸ Цікаво, що тут майже немає підрозділів-учасників карального антикозацького минуло-річного походу під Куруків, див. реєстр урядових військ 1625 р.: *Ковалець Т.* Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 15. – Київ, 2015. – С. 374-376, 388-392.

⁴⁹ *Мелешко Іван (Ян)* герба Корчак – ротмістр коронний. Рід походив з Волині.

⁵⁰ *Байбуза Семен* – ротмістр коронний, напевно син Тихона Михайловича Байбузи (гетьман запорожців у 1597–1598 рр.). Брав участь у Куруківській кампанії 1625 р. (очолював роту в 100 коней у полку брацлавського старости Адама Калиновського).

⁵¹ *Гослицький Ян* – стражник коронний. Брав участь у погоні за Кантемиром 1624 р., під Куруків 1625 р. водив роту у 150 коней.

⁵² *Хоцімірський (Хоцімерський) Адріан* – ротмістр хоругви волоської (анонімна «Перемога» зве його Олександром). З Хоцімірських була дружина С. Хмелецького, рід якої внесений до пом'яника Межигірського монастиря під Києвом.

⁵³ *Дзик Ян* (пом. перед 1676) – ротмістр, з 1631 р. хорунжий брацлавський. Після 1625 р., коли Т. Замойський (претендував на булаву польного гетьмана) востаннє брав особисту участь у поході (Куруківській битві), Я. Дзик практично незмінно очолював приватні загопи цього магната (а після 1638 р. – його спадкоємців). Родич фастівського (1651), чернігівського, а згодом острогоського (1652–1670) козацького полковника *Івана Миколайовича Дзинковського* (Дзика, Дзиковського). Можливо, саме під хоругвами Я. Дзика перебував 1626 р. і Я. Доброцький (хоча, якщо врахувати славослів'я щодо С. Хмелецького, то саме в «гетьманському» підрозділі міг служити тоді Я. Доброцький).

⁵⁴ *Шкленський (Склінський) з Шимкевич Томаш* (пом. 1627) – ротмістр коронний, староста зигвульський (в Інфлянтах). Рід з Волинського воєводства (герба Косцеша). З козаками мав справу ще з часів московського походу королевича Владислава 1618 р. До речі, 26.XI.1620 р., по смерті Януша Острозького, отримав новоосажене містечко Таборівка (с. Таборів Сквирського р-ну) у білоцерківському старостві. По його смерті тим маєтком володів уже С. Хмелецький. У білоцерківському поході 1626 р. очолював загін Острозької ординації (власна ж кварцяна гусарська рота Шкленського, напевно з поручником?, пішла тоді на війну зі Швецією).

⁵⁵ Напевно, хтось із *Свяцьких*, шляхетської родини з Київщини (може, *Семен Свяцький*, урядник-державець в Лохвиці влітку 1625 р., причетний до заснування – бл. 1615 р. – Прилуцького Густинського монастиря?). Очолював Свяцький 1626 р. приватний загін черкаського старости кн. Костянтина Вишневецького (може як підстароста черкаський?).

⁵⁶ Напевно, йдеться про когось із *Рогозинських*, заможної шляхетської родини з Волині. За поборовим реєстром 1629 р., у Брацлавському воєводстві знаний *Василь Рогозинський*, власник міста Куни і слобідки Краснополе. 13-15.IX.1621 р. татари того таки Азамат-Гірея у

Неясне походження хоругв Гузельфі⁶⁴ і Літинського⁶⁵ (можливо, це командири окремих підрозділів острозьких ординатів). Є згадка ще імен «Чарната⁶⁶» і «Карадзо⁶⁷», але, здається, це офіцери хоругви-полку С. Хмелецького.

с. Рогозному Луцького повіту вбили його батька Матвія та стрія Семена Рогозинських, а також забрали в полон дружину Василя – Марусю з Червертинських.

⁵⁷ *Микулинські* герба власного – руська родина з Поділля. *Олександр Микулинський* 1624 р. подавав позов на Олександра Білостоцького за неповернуті позичені речі. Того ж року його рота взяла участь у битві під Мартинівим. На 1629 р. тримач с. Ріг і Почапінці (разом 128 димів) у Брацлавському воєводстві. Згадується як ротмістр і поборця брацлавський ще 1642 р., але 1646 р. вже лічиться померлим (екс-власник с. Почапінці та слободи Микулинці). *Роман Микулинський* – на 1629 р. тримав с. Микулинці з с. Новоселицею і Бірковим (разом 196 димів) у Брацлавському воєводстві.

⁵⁸ *Верховські* герба Корчак знані на Волині; *Верховські* герба Побог – з Серадзького воєводства (деякі осіли і на Україні: відомий Олександр Верховський, підстароста і суддя гродський летичівський за часів Ш. Окозького, себто близько середини XVII ст.). У барському старостві 1600 р. знаний Альберт (Войцех) Верховський. Його нащадком, напевно, був Ян Верховський, підстароста барський (акти 1609, 1611, 1619). 1602 р. якийсь Верховський був одним з послів-отаманів Війська Запорозького до кн. Януша Острозького. Цікавий тут Верховський 1626 р. привів до С. Хмелецького «охочих кілька сот», отже, ймовірно, що перед нами все той самий підстароста барський *Ян Верховський*.

⁵⁹ Може, *Лукіян Андрійович*, один з козацьких послів на сейм 1634 р.? Лукіан, за Доброцьким, очолював підрозділ волонтерів (охочих). Анонімний «Діаріуш» згадує кінноту і піхоту з загону Лукіана.

⁶⁰ Напевно, це той «пан Скиба», який був смертельно поранений у бою з татарами під Удичем на Вінниччині восени 1628 р. (лист С. Хмелецького від 3.X.1628 р.). Рід, напевно, близький до козаччини (1638 р. Михайло Скиба став одним з отаманів Корсунського полку реєстровців). До речі, поблизу місця цікавих тут подій на Білоцерківщині знане с. *Скибин*, нині Жашківської міської громади Уманського р-ну Черкаської обл. (із такою назвою є й села на Вінниччині Вінницького р-ну та Київщині Броварського р-ну). У війську С. Хмелецького 1626 р. *Скиба* очолював підрозділ волонтерів (охочих).

⁶¹ *Сефери* (Сеферовичі, Шеферовичі) – вірменська патриціанська родина з Кам'янець-Подільського, згодом нобілітовані. *Сефер* виступає у тексті «во сто конів із зем'янами Барськими». Під Баром знане і с. Сеферівка.

⁶² *Зозулинські* – давній зем'янський рід з-під Базалії (володіння кн. В.-Д. Заславського). Знаний *Вавжинець (Лаврентій) Зозулинський* одружений із Анастасією Лоевською, який 26.IX.1592 р. одержав привілей на підтвердження його прав на урочище Трущениця (між селами Козменін і Маркушев аж до Білого Рукава і збоку ґрунту Уланів) у Летичівському повіті Подільського воєводства. 1626 р. Зозулинський очолював підрозділ волонтерів (охотників).

⁶³ Напевно, мова йде про кн. *Кароля Корецького* (1612 – 1633), каштеляна волинського.

⁶⁴ *Гузельфі* (Гузельф, Гузельфій) – нащадки Шимона Гузельфі з Генуї, який наприкінці XVI ст. осів у Речі Посполитій (породичався з кн. Темрюками-П'ятигірцями) і мав маєтки на Україні. Тут, можливо, йдеться або про *Лукаша*, або про *Давида Гузельфі*, державців у маєтностях кн. В.-Д. Заславського (Острозькій ординації). *Лукаш* до того ж, за поборовим реєстром 1629 р., був державцею села Пліскова та сільця Люлинець під Пиковим у Брацлавському воєводстві.

⁶⁵ *Літинські* герба Грималія – з Літина, брацлавсько-волинський рід. Можливо, йдеться про *Климентія Літинського*, який тримав село у Базалійській волості на Волині (дякую І. Тесленкові за консультації щодо можливих «волинських персонажів»).

Реєстрові козаки на чолі зі старшим (гетьманом) Михайлом Дорошенком⁶⁸ (не менше 1 тисячі плюс «армата»-артилерія)⁶⁹.

Отже, як видається, суто кварцяних було навряд чи більше тисячі (кварцяні роти зазвичай мали 100–200 коней). Але, можливо, із ними рахували «ординатів» (6-сотенний загін Острозької ординації) та волонтерів-охотників (тоді таки більш-менш виходимо на цифри Пясецького – 2 тис. кварцяних + 1 тис. надвірних). До всього, слід враховувати, що «українне військо» Хмелецького мало у своєму складі незначну кількість важкої кавалерії (кварцяні гусари цілком пішли на шведський фронт).

М. Дорошенко, напевно, не вивів у поле увесь 6-тисячний реєстр, бо хтось був на Запоріжжі, а хтось прикривав міста Київщини. Але, цілком вірогідно, кількість реєстровців-учасників бойових дій стрімко зросла вже після битви, коли розпочалося переслідування відступаючих і розсіяних татар (тоді ж згаданий «Перемогою» загін білоцерківського підстарости С. Рокоша).

Отже, цифри 4,4–5,4 тисячі вояків, напевно, досить реалістично відбивають кількість «польової армії» С. Хмелецького. Проти 10-тисячного війська гірше споряджених татар – це на той час доволі прийнятний розклад для відкритого бою. Не дивно, що Хмелецький не вагався нав'язати супротивнику битву.

У таборі під Оратовим на Вінничині коронний командувач зробив огляд військам. Він виступив перед лицарством з промовою та запропонував вислати до неприязельської армії-орди «під'їзд», який мав провести традиційну розвідку боєм. Охочих іти в той під'їзд було чимало, але зупинилися – як на найпридатнішому для цього підрозділі – на легкокінній волоській хоругві Хоцімірського.

Головні сили Хмелецького, виступивши ще в ніч, пішли слідом за тим авангардом⁷⁰. Військо рухалося «одним цугом» (себто одною лінією, не табором – отже на

⁶⁶ Можливо, йдеться про *Матвія Чарнату*, який, за поборовим реєстром 1629 р., тримав половину містечка Йосипівки у Брацлавському воєводстві, див.: *Архив ЮЗР*. – Ч. 7, т. II. – С. 397.

⁶⁷ Може, нащадок татарського ватажка званого *Караджа*, якого 1542 р. взяв у полон Б. Претвич (передав бранця коронному гетьману М. Сенявському). Згодом відомі козацькі старшини – *Караджи-Гараджи*. А серед литовських татар знані *Караджичи* з роду князів Кипчак, карач-беїв кримських.

⁶⁸ *Дорошенко Михайло* (пом. 1628) – з 1625 р. гетьман (старший) Війська Запорізького (реєстрових козаків). У російському творі «Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618 г.» зветься «Михайла Дорошенко *Цапырков*». Прізвище «Цапир/Чапир» може свідчити про татарське або черкеське походження роду.

⁶⁹ Л. Подгородецький лічить 1500 реєстровців у 4,5–5 тисячному війську С. Хмелецького, див.: *Podhorodecki Leszek. Stanislaw Koniecpolski. ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. – S. 150-151*. Анонімний «Діаріуш» знає про 800 козаків (початкова цифра в таборі у Кошові) та понад 1500 (у Володарці). «Перемога», як вже йшлося, також пише про 1500 реєстровців.

⁷⁰ За анонімним «Діаріушем», з-під Оратова вирушили 6.Х, на з'єднання з Дорошенком. Йшли не на Тетіїв, а на сусіднє с. *Ковів* (Тетіївської міської громади Білоцерківського р-ну) або (менш вірогідно) на так само сусіднє с. *Косівка* (Володарської селищної громади Білоцерківського р-ну). Хоцімірського з його ротою відправили ввечері 7-го, з ним пішло 300 запорозьких козаків («Перемога» пише тут лише про Хоцімірського 100 кінних плюс 100 козаків). Вони зустріли татар – «в шику йдучих» (тобто в оборонному порядку), які, попри «фортелі» жовнірів і козаків, не дали витягнути нікого з купи і захопити язика.

татар не чекали). Від прямого шляху на Володарку відхилися тільки до Тетієва, маєтності Шкленського, де з'єдналися з вісьмома сотнями реєстровців на чолі з Дорошенком. Їх Доброцький характеризує як «добірних козаків || І з арматою⁷¹ порядною, і славних юнаків⁷²».

Далі рушили укупі⁷³. Причому реєстровці – «як звичайно» – на стоянці збудували укріплення («І табір своїм порядком чудово утворили»). Тут стали чекати звісток від авангарду Хоцімірського.

Зрештою вирішили послати на допомогу передовій чаті хоругву Мелешка, а з ним і Дорошенка (з мобільнішою частиною реєстровців?). Ті наздогнали Хоцімірського, порадилися і розпочали полювання на «язика». Пощастило не відразу, бо нікого «від купи не могли витягти», але врешті-решт Хоцімірський взяв «язика свіжого» і доставив його Хмелецькому, на радість всьому війську. Вірогідно, цей епізод розвідки боєм авангарду українної армії слід співвідносити з інформацією «розпиту» татарських бранців про те, що «литовские люди, пришед на их обоз, *скрадили у них караул*».

Хмелецький тоді провів майже безсонну ніч, готуючи підрозділи до битви («Мало за цілу ніч сплячі, вже військо шикував»). Вранці армія перейшла р. Рось біля Володарки, де застала ще понад двісті козаків (які приєдналися до війська?). Далі напівдороги від татарського коша зустріли загони Хоцімірського-Мелешка-Дорошенка, які привезли «язика». Його допитали і рушили далі – ще на «милю» (6–15 км) під татарський стан. Як пише Доброцький: «Табір і військо в порядному шикі справлені || В обережному порядку під кіш були проведені. || І пройшовши давньої роботи окопище || За яким став кіш татарський оподаль, не близько».

Вірогідно, саме про це «окописко»⁷⁴ згадано і в листі невідомого інформатора про битву з Бару – «у першій сутичці в п'ятницю з кошовим військом перешкодив нашим той довгий вал, через який переходячи, табір, на прикре місце потрапивши, загальмувати мусив». Саме на це й був розрахунок татар, але Хмелецький, досвідчений у боях з кримцями, дав собі раду з труднощами позиції.

⁷¹ Себто артилерією.

⁷² *Юнаки* – це традиційний «епітет» для козаків, він загалом не вказує на вік, а є еквівалентом характеристики «*молодці*», такі собі «вічно молоді герої».

⁷³ За анонімним «Діаріушем», 8.Х жовніри переправилися через Рось і стали з козаками в об'єднаному таборі. Того ж дня татари перейшли Рось, прямуючи до Антонова, але, почувши про військо Хмелецького, відступили назад за річку і пішли під Білу Церкву. Тоді ж послали Дорошенка з 300 козаків і роту Мелешка – також по язиків. Вони під Антоновим з'єдналися з Хоцімірським і пішли «уночі під військо татарське». Вранці 9.Х – за чверть милі від кошу татар – зловили язика (за «Перемогою» трьох) і погромили неприятельський загін, що так само відправився «на під'їзд». Відступаючи до своїх, за дві милі від табору зустріли військо, що вже йшло від Кошова (чи Косівки) берегом Росі, переправилося у Володарці за річку і тут зустріло понад 1,5 тис. козаків, що також сунули на з'єднання з армією.

⁷⁴ Власне це «*Окописко*» може бути залишками укріпленого табору, де 1625 р. зосереджувалося коронне військо перед маршем на Крилів і Куруків під час тогорічної військової кампанії проти козаків. Анонімний «Діаріуш» також твердить, що вишиковане військо Хмелецького рухалося милю поки не перейшло «старє окописко», за яким – у кількох пострілах з луку – стали вже готові татари.

Тут Доброцький співає справжню оду талантам командувача українного війська⁷⁵:

І вже Орда в своєму порядку в готовності була
 Котра війську польському мужньо протиставилася.
 А Хмелецький, як звичайно, фортелі винаходячі,
 Бо вже з поганами до того сторазово куштував⁷⁶:
 Витлумачував їх дії і спосіб зіткнення,
 Завважував теж і слухав інших пильні міркування
 Як мудрий гетьман усе розумом опрацьовуючи
 Як справді стати, як бити, як гонити вказуючи.
 Утвердивши поважними словами військо своє
 Досить невелике, котре вже здоров'я справді потроєне
 За милу Вітчизну несе, аби поганина
 У Вітчизні своїй знести могли...

Натхненні діями свого вождя жовніри завзято вступили в бій («Але ж при доброму Гетьмані сміливість в усіх взялася»). Сам Хмелецький із власною хоругвою вийшов по центру («середкою») – проти самого нуредин-султана, якого оточували найкращі татарські вояки («Де Нуредин-султана полк найпотужніший || Став і мурзи при ньому щонайзначніші. || Там із своєю хоругвою пан Хмелецький скочив»)⁷⁷.

⁷⁵ З точки зору зародження «баторіанської легенди» українського козацтва цікаве зауваження анонімної «Перемоги», що Хмелецький-полководець діяв «за настановами [instructam] давніми великого Баторія».

⁷⁶ Себто – не раз мав справу з тим супротивником.

⁷⁷ За анонімним «Діаріушем», на лівому «крилі» стали Хмелецький зі своєю хоругвою («Перемога» також твердить – навпроти відділу нуредин-султана), Дзик з людьми київського воєводи (Т. Замойського), «Робушинський» (Рогозинський), Микулинські Олександр і Роман, Хоцімірський і Сефер з барськими зем'янами (за «Перемогою» точніше – барськими «боярами»), плюс підмогою їм став Дорошенко зі своїм полком козаків («Перемога» уточнює, що був добірний козацький відділ Дорошенка і другий, що знаходився тут у резерві). На правому крилі стали стражник коронний Я. Госліцький зі своєю хоругвою, кварцяні ж роти Байбузи і Мелешка, далі Верховський, Скиба, «Зелузинський» (Зозулинський) і Кулічан (Лукіян) з волонтерами («охотниками») і з ними ж укупі полк козаків запорізьких (за «Перемогою», тут в резерві стали острозькі ординати, під орудою Шкленського, з «перяславськими козаками», у яких слід добачати загін перяславського старости кн. Я. Заславського, та трьома ротами-сотнями Святського – мова про людей черкаського старости К. Вишневецького, а до того ще дві сотні – кінні загопи козаків).

Татар «переломили» спочатку на лівому, а потім і на правому крилі. Після цього «добрю милою» (за «Перемогою» – дві милі) гнали-громили втікаючих. Тут вступив у дію резерв – Шкленський з полком Острозької ординації, людьми черкаського старости на чолі зі Святським, а також із двома резервними відділами козаків.

Табір тим часом охороняла піхота Острозької ординації (нею порядкував «Битовський» – мова про *Дибовського Яна* – у 1630-х рр. він відомий як ротмістр піхоти кн. В.-Д. Заславського), *Цешковський Ян*, підстароста володимир-волинський 1615–1619–? рр.?) з «піхотою Лукановою», котра частиною стала перед гарматами, частиною – на чолі і з боків табору розсаджена. «Перемога» тут має уточнення – першими піхотними (кварцяними?) відділами названі люди кн. Корецького на чолі із ротмістрами Глуховським і

Перша ж атака принесла значні втрати в рядах кримців («І зараз на татар впали великим розгоном. || Аж їх там же з тисячу поклали рядком»). Далі Доброцький перераховує командирів підрозділів, які слідом за Хмелецьким вступають у бій. Причому, здається, праве крило атакуючих було досить потужним та активним («І з правого крила бився полк дужий»), хоча – за «Діаріушем» і «Перемогою» відомо – долю битви вирішило ударне ліве крило.

Доброцький при описі дій правого крила згадує і реєстровців М. Дорошенка («І Дорошенко в полк козаків зшикований, || Котрий на правому крилі був на підсилення даний»). Але, за «Діаріушем» і «Перемогою» відомо, що козаки були присутні у шиках обох крил, причому ударний підрозділ самого козацького гетьмана стояв на лівому крилі.

Не забув Хмелецький і про оборону: «Піхота Корецького перед табором стала. || Котра при арматі дужо попрацювала. || У тилу табору армати частину залишено || І ту також піхотою добре укріплено»). До речі, звістки про активність артилерії (згадана і анонімними «Діаріушем» і «Перемогою») суперечать даним Пясецького про те, що дощова погода у день битви унеможливила використання як вогнепальної зброї для коронного війська, так і луків зі стрілами для татар. Доброцький ще й в описі вирішальної атаки пише: «Бубни, труби звучать, зброї грохот, із рушниць тріск, ржуть коні...», отже погода бодай не цілком завадила тоді використанню вогнепальної зброї.

Татари почали відступати. Як писав Пясецький – «після двох годин тяжкої і сумнівної битви, неприятеля, який жорстко опирався, зрештою перемогли». Доброцький знає, що переможці повернулися з погоні до покинутого татарського коша вже як «година ночі була». Лист інформатора з Бару додає, що татари після першого зіткнення відразу тил показали і «наші» з 4-години пополудні почавши, успішно гнали їх ще милю, аж до темряви.

За звістками Пясецького, на бойовищі полягло 4 тисячі татар, у полон потрапило 1 200, між якими і 50 мурз (Велевицький писав лише про 40 полонених мурз; барський інформатор повідомляв, що розпалені жовніри неохоче брали бранців, більше їх у козаків). Втрати «поляків» Пясецький обчислює лише в 9 убитих і 50 поранених (Велевицький повідомляв про 39 полеглих). Це явно занижені чи неповні цифри⁷⁸, бо інформатор-барянин свідчив про шістьох загиблих лише серед барських бояр (це, напевно, зі 100-кінного загону Сефера).

Пудловським; командир острожан названий «Дембовським»; піхота Лукянова зветься піхотинцями-волонтерами з-під проводу Лукіяна і Верховського.

Весь бій був «за чотири години перед вечором» і «аж до смерку», коли стали на місці татарського кошу. Звідси (за «Перемогою» вже з ранку 10 жовтня) послали загоны на броди – 1) Байбузу з його хоругвою і острозькими ординатами – панами «Бузелиц» (Гузельфі?), Літниським (Літинський?) плюс 600 козаками; 2) два близько один одного розташованих броди зайняли охотники Верховського, піхота князя Корецького та піхота Острозької ординації (з «Дибовським» на чолі). Решта війська з табором і арматою стала в Білій Церкві.

⁷⁸ Взагалі, у завищенні цифр всіх перевершив Старовольський у «Сарматських войовниках». Там Хмелецький поклав на бойовищі 40 тисяч татар, половину з 16 полків, і ще багато поранених втекло до Криму. Доброцький не конкретизував скільки з його 80 або понад 100 тисяч татар полягло на полі брані, але писав, що мало хто з ворогів без поранення вийшов з бою.

Той-таки оповідач з Бару додав і пару цікавинок про бій. Зокрема, про подвиги М. Дорошенка, який виїхавши попереду війська вбив двох татар рогатиною, причому, у другому супротивнику його спис так і застряг. За смішний випадок оповідалася історія як перед запорожцями на татарина раптово злетіла сова-пугач (птаха переляканий кіньми та галасом?), схопила його за коліно і зірвала з коня, чим і спричинилася до смерті вершника (чи то сам той розбився, чи його на землі добили козаки)⁷⁹.

До речі, подвиги Дорошенка пам'ятали довго. Ось львів'янин Бартоломей Зиморович (1597 – 1677) у своїх «Селянках нових руських» (Б. м. д., 1663) художньо представив набіг нуредин-султана («Мурадина») 1626 р. і згадав як «над Россю той Мурадин суворий || У полі на голову [побитий] втратив дванадцять тисяч [люду] || І перед Дорошенком відбіг до кримських півмісяців [=символів ісламу]»⁸⁰. «Літописець» волинця Йоахима Єрлича (1598 – 1674) також згадав як полковник кварцяних Стефан Хмелецький і гетьман козацький Михайло Дорошенко погромили 1626 р. татар під Білою Церквою, поклавши на полі бою їх 11 тисяч, крім бранців⁸¹.

Далі Доброцький барвисто описує трофеї: «Як військо польське щасливо повернулося || На татарське кошисько, де всі полони || Стали об'їжджати; казани і коні, || Котрих коней у підрахунку вісімдесят тисяч, || Десять тисяч казанів або й ще більше. || Так на кошу татарському на ніч військо стало, || Котре в тій битві дуже попрацювало». Він також згадує про численних бранців, серед яких були і «найперші мурзи – Пани Арслан⁸², Реметаль, Дзяней, Сефер».

Втікав нуредин-султан із залишками свого війська, напевно, вздовж правого берега Росі – на Пилипчу і Сквиру, а хтось і за Рось уходив (в районі Чмирівки і Глибочки?)⁸³. До цього висновку схиляє як карта місцевості, так і згадка барського інформатора про успішні дії Байбузи «на Царському та Кам'яному бродах»⁸⁴.

⁷⁹ Барянин-автор «Перемоги» також виділяв Дорошенка – про його діяння в битві (козацький гетьман виїхав попереду своїх і подав їм приклад) він оповідав відразу після опису подвигів головного вождя – Хмелецького (власне автор і зупинився в своєму тексті тільки на цих двох провідниках, отже для нього лише вони були тут «полководцями»).

⁸⁰ *Bartolomeja Zimorowica 'Sielanki' (1663) / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1916. – S. 66.*

⁸¹ *Jerlicz Joachim. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynej, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku / z rękopismu wyd. K. Wł. Wojcicki. – Petersburg, 1853. – T. 1. – S. 35.*

⁸² Арслан-мурзу, за «Перемогою», захопили в полон козаки – ще на самому початку білоцерківської кампанії 1626 р.

⁸³ До Криму нуредин-султан повернувся 19 жовтня (себто за 10 днів після битви під Білою Церквою; нагадаю, відстань звідси до Бахчисараю десь 850 км), див.: *Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – С. 117.*

⁸⁴ Раніше я розглядав як орієнтири *Кам'яний Брід* на р. Гнилий Тікич (біля Лисянки), *Царський (Татарський) брід* – при впадінні Тікича до Високої Висі (притока Синохи). Через це гадав, що татари уходили на Таращу і Лисянку. Але нові дані з «Діаріуша» і «Перемоги» схиляють до іншої інтерпретації. Цікавий нам Царський брід відомий автору «Перемоги»

3 Доброцького дізнаємося (а «Перемога» уточнює, що сталося це вже 10 жовтня – коли й поділилося військо на три частини), що хоругви Байбузи, Гузельфі, Літинського плюс «запорожців кілька сот» з їхніми «знаками»-прапорами, отже щось із тисячу (як не більше) вояків (найбільше, поза основним військом, угруповання), послали переймати татар «на Телячим броді»⁸⁵.

На ближчі броди на Росі (в районі Чмирівки і Глибочки?) відправили підрозділи «охотників» Верховського, піхоту Корецького та «ординатів» (колишніх вояків Я. Острозького). «Перемога» пише про «тисячу піхотинців» у цьому угрупованні.

Решту війська залишено в Білій Церкві, а табір з артилерією «вниз Росі обернуто». Але тут білоцерківський підстароста Рокош⁸⁶ подав нові звістки про місцезнаходження ворога і військо швидко рушило назад⁸⁷.

Вже ввечері-вночі (з 10 на 11 жовтня) наздогнали тут загін молодих Мансурів, синів Батир-бея. Тих «в ночі утікаючих. || Котрі нюхом почувши і людей спостерігши || Перепливали через Рось і бродів ухилилися»⁸⁸.

Тут-таки жовніри трохи перепочили. І вже о 4 годині ранку рушили під Рокитну⁸⁹.

ще як *Ханський*. Він мав би бути ближче до місця битви, ймовірно це район сучасного с. *Пилипча* Білоцерківської міської громади Білоцерківського р-ну (за анонімним «Діаріушем», Байбуза догнав погромлених біля того броду татар на р. Свирка). Слідом «Кам'яного броду» може бути с. *Кам'яна Гребля* Сквирської міської громади Білоцерківського р-ну.

⁸⁵ Взагалі, «Телячий брід» татарською мовою може звучати Базавлук, але навряд чи йдеться про досить далеку р. *Базавлук*, притоку Дніпра. Є пізніша згадка про стан відразу після Корсунської битви у травні 1648 р. За нею, Б. Хмельницький з козаками став у Білій Церкві, а союзні татари «в урочище на Телячем броду» – той брід на р. Рось за 10 верст від Білої Церкви, див.: *Акты Московского государства*. – Т. II. – С. 223, 224. Отже, це вірогідно район сіл Городище і Яблунівка Білоцерківського р-ну.

⁸⁶ *Рокош Станіслав* – білоцерківський підстароста (згадується ще 1625 р.).

⁸⁷ Раніше, я хибно тлумачив «Рокош» у тексті Доброцького як рокош-повстання татар-бранців. Але текст «Перемоги» дозволив прояснити це питання.

⁸⁸ За анонімним «Діаріушем», військо Хмелецького спочатку рушило вниз за течією Росі (може, ухилиючись в бік с. Мала Вільшанка – бо понад Россю з табором і артилерією шлях лісами і річковими переправами був важкий?), але швидко їх наздогнав «староста» (напевно, підстароста) білоцерківський (=вищезгаданий С. Рокош), який вказав точніший напрямок в бік Рокитної (до «Ошукова» – у 2 милях від Білої Церкви; в «Перемозі» це «Осухов» – також «за дві милі», отже, можливо, йдеться про район с. *Сухоліси*), куди вже швидко скочили всі разом. Тут передні побачили татар – людей синів Батир-бея, які пробували без броду перепливати Рось. Стали на 4 години перепочити (ще була ніч), а з ранку той самий білоцерківський «староста», який перед тим рушив із загоном вперед під Рокитну подав свіжу інформацію. Тут виправили вперед Дорошенка з кількома вершниками, який і виявив татар Бухар-султана і Кантемирових синів. Рушили хащами, зупинилися перед містечком Рокитною (за «Рудами») і за ним (в полі), де і отримали вістки від Дорошенка. На світанку українне військо пішло в атаку. На лівому крилі стали запорожці, на правому – жовніри. Татар цілковито погромили. «Перемога» тут знов добрим словом згадала Дорошенка та козацькі самопали.

⁸⁹ *Рокитне* – нині центр селищної громади Білоцерківського р-ну Київської обл., місто розташоване на лівому березі р. Рось. Отже, битва відбулася в околиці сучасного с. *Синява* Рокитнянської селищної громади Білоцерківського р-ну?

У цьому місці відпочивав 4-тисячний татарський загін Бухар-султана (напевно, він щойно перейшов на правий берег Росі; барський інформатор згадує, що бій був «за півмилі від Рокитної»). Лист Хмелецького додає, що Бухар-султану товаришили і сини Кантемира. «Перемога» ж знає про 7 тис. татар під орудою Бухар-султана та двох синів Кантемира.

Як згадує Доброцький, на цей татарський загін деякі вояки пропонували вдарити ще у передранковій темряві, але Хмелецький виявляв обережність і рушив у бій лише зі сходом сонця, у неділю 11 жовтня. Оповідач хвалить таку поведінку як лицарську («Чекав дня білого як воїн справжній, || Котрий на готових ударяв без всякої забави»).

Ворога було знову розбито, а Бухар-султана «заледве пораненого унесли». Цим Доброцький закінчує опис бойових дій, хоча Велевицький подавав, що татар після битви били ще п'ять днів⁹⁰. Пясецький згадував, що ледве шоста частина кримського війська врятувалася від смерті чи неволі (за його підрахунком це б мало бути 5 з 30 тисяч). Татарський інформатор оцінював втрати «своїх» на 10 тисяч вбитих і полонених. Як уже йшлося, близьку цифру втрат татар – 11 тисяч подав і «Літописець» Єрлича.

Наприкінці Доброцький співає славу переможцям, причому визнає заслуги як «козаків», так і «війська польського». Останньому перепало і більше здобичі. Барський інформатор згадує, що жоден місцевий боярин без трофейного «бахмата» (бойового коня) з походу не прийшов, а були й такі, котрі і двох, і трьох привели.

У Білій Церкві, куди звозили трофеї, відбулося і вшанування переможців⁹¹. Як пише Доброцький: «І горді татари впали з хоругвами || Під ноги полковничі [себто Хмелецькому], як знаємо самі». Отже, напевно, автор «Реляції правдивої» був присутній на цьому дійстві.

Для С. Хмелецького білоцерківська битва 1626 р. взагалі стала головною його славою як полководця. Адже лише тут він був єдиним і повновладним командувачем.

Резонанс від битви активно використовували реєстровці, для яких це лічилося за першу «службу» державі після «провинності» – Куруківської кампанії 1625 р. Як

⁹⁰ За анонімним «Діаріушем», на Царському броді Байбуза із козаками погромив два значні татарські загоны, а один наздогнав на Сквирі (з якого лише два татарини втекли за річку «Сквир»/Сквирка, притоку Росі). На Верховського також вийшов татарський загін, але бою не прийняв – кримці розбіглися і переправлялися вплава поза бродом. Їх рештки гоняв-громив Байбуза із запорожцями. На понеділок – 12.Х – татар уже вигнали за кордон осілої України. Хіба простолюд – виходячи з «пасік» – доловлював відсталих. «Перемога» додає, що «пан Рокош» (відомий нам білоцерківський підстароста) тоді майже 50 татар наловив. Згадує цей твір і про звільнення бранців, зокрема двох юнаків, захоплених неприятелем під Torostono – Тараща чи таки Коростишів (за «Літописцем» Єрлича, 1648 р. Орда, розпущена в загоны після Корсунської битви, сягає саме Коростишева і околиць). А може йдеться і про Коростень, що аж за 200 км від Білої Церкви? (як останній – то це на межі можливості повернутися «на третій день» до коша).

⁹¹ «Перемога» писала, що 12.Х.1626 р. дуже стомлений Хмелецький був вже в Білій Церкві, де радився про подальші справи. Мабуть тоді відбулися і урочистості. Як згадувалося, 15-го жовтня Хмелецький був вже в Прилуці – отже святкували недовго. Знатних мурз відправили до Бару, де їх оглядав подільський підстолій (=Лукаш-Казимир Мясковський). Кварцяних відправили на лежі до Вінниці та по сусіднім з нею замкам.

свідчить барський інформатор, козаки відіслали королю символи перемоги – 10 татарських знамен-хоругв і один бунчук («стрижений знак з кінських хвостів») плюс 20 бранців-татар. Їх на Торунському сеймі 1626 р. урочисто віддавали – на ринковій площі перед ратушею⁹². Козаки просили уряд винагородити їх втрати (пошкоджене спорядження) і «криваві заслуги»⁹³.

І король не проігнорував козацькі прохання. Війську Запорозькому – за участь у виправі «проти поган і нуредин-султана» – прислали нові клейноди – булаву і прапор-корогву, а також гроші – 10 тис. злотих (за це, згідно із посольською інструкцією від 22.X (1.XI).1627 р., козацькі послі мали дякувати на сеймі)⁹⁴.

Утім, здається, Військо Запорізьке не лишилося цілком задоволеним. За інформацією з березня (=перший тиждень Великого посту) 1627 р. очевидця, який відвідав гетьмана Дорошенка в Каневі, до козацького очільника тоді прибули 6 посланців від королевича Владислава. Вони передали лист останнього з закликом вирушати з 6 тис. реєстровців на шведський фронт. Гетьман, зі слів промосковського інформатора, відповів, що на шведів запорожці не підуть, бо без них з їх дружин і дітей беруть «побори», а їм заслужених грошей та сукна не дають, ще й «ляхів на них насилають» і «віру їх нарушають». Очільник Війська Запорізького навіть погрожував перейти на службу до московського царя. Після цього козаки вирушили на Запоріжжя – звідки здійснили успішну морську виправу на турецький Трапезунд⁹⁵.

Цілком вірогідно, що битва під Білою Церквою розладнала і турецькі плани щодо будівництва фортеці на Дніпрі навпроти Іслам-Кермена⁹⁶. Ця предтеча Кизикермена мала ефективно заблокувати можливість виходу запорізьких флотилій на Чорне море⁹⁷. Інструкція польського посланця до Туреччини 1627 р. про ці наміри

⁹² Є звістка що 21.XI.1626 р. козацьких послів приймав король особисто, див.: *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года. – С. 30.

⁹³ М. Дорошенко до Сигізмунда III з Переяслава 3.I.1627 р., див.: *Жерела до історії України-Руси.* – Т. VIII. – Львів, 1908. – С. 299; *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года. – С. 30; *Його ж.* Варшавский сейм 1627 года и его значение в истории борьбы православных с унией // *Христианское чтение.* – [СПб.,] 1910. – № 2. – С. 173-176.

⁹⁴ *Документи українського козацтва...* – С. 308. Власне, королю прийшлося про ті обіцянки винагороди нагадувати, див.: *Жукович П. Н.* Варшавский сейм 1627 года и его значение... – 1910. – № 2. – С. 173-176. Козаки ще просили визначити певну постійну суму на артилерію Війська (на яку у Білоцерківській кампанії прийшлося суттєво витратитися), але слідів задоволення цього прохання немає.

⁹⁵ *Акты Московского государства.* – Т. I: Разрядный Приказ. Московский стол. 1571-1634. – СПб., 1890. – С. 215-216.

⁹⁶ Цей план існував ще з 1618 р., коли, після успішного десанту на Запоріжжя 1617 р., турки збиралися «горадов ставить» на Дніпрі, див.: *Документи російських архівів з історії України.* – Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. – Львів, 1998. – С. 234. Власне, ідея ця обмірковувалася османами ще з 1614 р.

⁹⁷ А запорожці скористалися Білоцерківською перемогою для організації нової морської виправи наприкінці 1626 р., див.: *Жукович П. Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года. – С. 24 (турки згадували про 60 козацьких човнів, проти яких вони послали 40 галер, котрі захопили десь 15-20 човнів, а інші і далі блукали вздовж узбережжя та шкодили турецьким поселенням).

Гасан-паші, турецького адмірала (капудан-паші), оповідала, що вони викликали «великі заворушення не тільки серед козаків, але й серед всіх українних людей... які воліють голови покласти, ніж таке будівництво допустити... й не ми, а паша... стане причиною, якщо свій задум доведе до кінця... бо ж і козаки, почувши про це, своїх старших, призначених королем, не хочуть слухати і про Дніпрову експедицію думають»⁹⁸.

* * *

У підсумку зазначимо, що «Реляція правдива» подолянина Яна Доброцького є для свого часу добротною історіографічною пам'яткою і одним із колоритніших взірців жанру «сучасної історії». Укупі з іншими нарративами про білоцерківську кампанію жовтня 1626 р., вона дозволяє отримати представлення важливої події першої половини XVII ст. в Україні із рідкісною рельєфністю.

За родзинку твору вважаю зовсім нечасті у джерелах відомості про козаків-рестровців як органічну частину «українного війська». До речі, битва під Білою Церквою 1626 р. цілком ймовірно стала частиною вояцького досвіду Б. Хмельницького (його участь у боях під бунчуком М. Дорошенка вельми вірогідна). І можна лише здогадуватись наскільки той досвід став у нагоді в білоцерківській кампанії 1651 р. самого Великого гетьмана (тут якраз постійні козацько-татарські маневри – з використанням місцевості – зрівноважили перевагу польсько-литовського війська у «правильній битві»).

Чимало фактографічної «поживи» має «Реляція правдива» і для татарознавців-ранньомодерників (до речі, якщо участь у білоцерківській кампанії 1626 р. Б. Хмельницького – то лише моє припущення, то для його татарського союзника – хана Іслам-Гірея – це перша достеменно відома «віха біографії»). Для них це теж «жива вода», бо наявні джерельні обмеження «поля дослідження», часто фатальні для перспектив татарознавчих студій загалом.

Зрештою, учергове акцентую, що відчуття «духу» минулого – дароване нам сучасниками подій у віршах і різномовній прозі – має привабити як фахівців (історіографів, військових істориків, козакознавців та ін.), так і ширші кола любителів історичної пам'яті та історії рідного краю. Це, зрештою, сприятиме багатовимірності представлення барвистого досвіду ранньомодерної України.

⁹⁸ *Жерела до історії України-Руси.* – Т. 8. – С. 310-311. Молдовський господар також віраджував турків від цього проекту, див.: *Там само.* – С. 322, 325; *Жукович П. Н.* Варшавский сейм 1627 года и его значение... – 1910. – № 2. – С. 176-177 (турки знов, як і 1614 р., зосередилися під Бендерами-Тягинею, звідки і збиралися рушити степом на будівництво Кизикермена). Ще й флот мав влітку 1627 р. возити морем матеріали для новобудови – ліс та каміння, див.: *Акты Московского государства.* – Т. I. – С. 210. Про готовність козаків «йти до війська», себто знову спільно з 2-тис. корпусом С. Хмелецького стати проти баші сілістрійського із допоміжними волоськими, мультянськими і семигородськими підрозділами, які «на ґрунті Речі Посполитої» збираються замок будувати, говорили і на сеймику воеводств познанського і каліського 31.VIII.1627 р. До речі, кримський калга-султан Шагін-Гірей і тут готовий був інформувати «гетьмана» (Хмелецького?) про турецькі дії, див.: *Acta sejmikowe wojewodstw poznańskiego i kaliskiego.* – Т. I. – Cz. 2. – S. 238-239 (№ 307).

Розділ 8

«Магнатський спорт»:

опис екскурсії до Дикого Поля кн. С.-К. Корецького восени 1644 р. («Погоня» 1645 р.)

Ранньомодерна історіографія України досі повністю не відчитана. І ситуація, коли вдається натрапити на вельми значні пам'ятки – із великим інформаційним потенціалом і «революційного», принаймні для фахівців, змісту, досі не така вже рідкість. Гадаю, саме із цим ми маємо справу у випадку з анонімним¹ положомовним віршованим описом приватного походу кн. С.-К. Корецького у надбужські Дикі поля в серпні-жовтні 1644 р. – «*Погоня Охотної виправи до обозу [=табору коронного війська] та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корцу Корецького і т. д., і т. п.*» (Без місця друку, 1645)².

Оскільки єдиний відомий екземпляр цієї книжки зберігався у Львові і тут таки того ж 1645 р. католицький теолог Марек Корона видав працю із посвятою кн. С.-К. Корецькому³, підозрюю, що друкувала «Погоню» львівська друкарня. Хоча, напевно, і не єзуїтська, як у випадку з М. Короною, бо збігів у декорі цих друків немає.

Тематика «Погоні» одразу відсилає читача-українця до слів М. Грушевського про козакування як «пограничний український спорт»⁴ місцевих магнатів. Але текстів, які описують такі магнатські виправи-виправи зовсім небагато. Зазвичай «для рельєфності» посилаються на два яскравих наративи – 1) подільські діяння 1540-х рр. барського старости Бернарда Претвича, описані самим героєм в «Апології» 1550 р.⁵ та 2) похід від Жовнина за Кодак восени 1647 р. кн. Яреми Вишневецького, відготований очевидцем Богумилом-Казимиром Маскевичем (Машкевичем)⁶. В обох випадках степові епізоди лише частинки картин життя героїв, але інші, здебільшого панегіричні тексти, у цьому плані ще фрагментарніші.

¹ На жаль, щодо особи автора жодних гідних уваги гіпотез не маю, отже відмовляюся тут від звичного «біографічного» блоку на початку розділу.

² *POGONIA Ochotney Wyprawy do Obozu y w Dzikie Pola Iáśnie Oświeconego Książecia Samuela Karola na Korcu Koreckiego etc., etc.* – В. m. dr., 1645. – 31 s. nlb. (Бібліотека Баворовських, № 23993; тут використаний мікрофільм BN – Бібліотеки Національної у Варшаві).

³ *Korona Marek. Witanie, oraz y powinszowanie Stanv Malzenskiego, Jasnie Oswieconego Xiestwa Jego Mości Pana Samvela Koreckiego Xiazeia Na Korcu. Takze Jey Mości Paniey Maryanny Paniey Wislickiey, Teraz Xiężny Koreckiey. Na przynosinach. W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow.* – Lwów, 1645.

⁴ Див. зокрема: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. VII. – Київ, 1995 (репринт видання з 1909 р.). – С. 65.

⁵ *Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича) / упор. О. Є. Мальченко.* – Запоріжжя-Київ, 1997.

⁶ *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси / Володимир Б. Антонович (ред.).* – Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). – Киев, 1896 (про похід 1647 р. С. 410-415). Є перевидання: *Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2* (перша половина XVII ст.). Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невідьників, Б. Машкевич. [За редакцією В. Антоновича] / пер. з рос. І. С. Голуб; передм. В. С. Мороза. – Дн-ськ, 2006.

Таким чином, введення до наукового обігу історичного нарративу, де магнатська виправа у Дикі Поля, то єдиний і цілісний сюжет, представляє значний інтерес. Крім того, своєрідна унікальність цього твору у тому, що відсутність традиційного для такого військового репортажу «живописного» бойового зіткнення, змусила автора приділити більшу увагу похідній буденності «козакующего» приватного війська.

Про героя твору – князя *Самійла-Кароля Корецького* (1621 – 1651) з часів, що передують описаним подіям відоме наступне. Він був сином князя Яна-Кароля Корецького та Анни з Потоцьких. Мав непересічного дядька – славного войовника Самійла Корецького (бл. 1586 – 1622). Той прийняв смерть як і легендарний Байда-Вишневецький – страчений турками у Стамбулі. Мати Самійла-Кароля померла рано, батько – коли синові було 12. Як єдиний нащадок імені і багатих маєтностей князів Корецьких юнак отримав добру освіту – навчався в Граці (столиця слов'янської Штирії в Австрії) у 1634 р. та в італійській Падуї 1641 р. За прикладом батька, утримував значні приватні військові підрозділи. 30 січня 1644 р. його полк (400 коней) взяв участь у битві під Охматовим. Щоправда самого молодого князя тоді на місці не трапилося, але він через це явно був захочений здобути й особистої військової слави.

Отже, звернімося до тексту твору. Структурно він складається з коротенького звернення до Читача та шістьох частин, колоритно названих «цугами», за аналогією за ланцюжком один за одним запряжених коней в упряжці. Ймовірно, тут також є натяк на запряжені цугами вози, якими рухається військо на марші (у Погоні). Акцентоване слово «Погоня» у назві твору і постійні алюзії на нього у тексті взагалі не випадковість – бо, крім буквального сенсу (переслідування неприятеля), це ще й герб князів Корецьких – лицар-вершник з мечем на галопуючому коні (власне, такий самий як у всіх Гедиміновичів).

Звернення «До Читача» загалом присвячене виголошенню девізу-motto цілого твору. Це – уславлення («великої похвали») добровільної жертвності («охотних послуг») задля блага держави-суспільства. Зауважимо, що поетично заспів «До Читача» виділений автором особливо – тут 8 рядків (4 двовірша). Далі ж бо зустрічаємо лише 6-рядковий (3-х двовіршовий) «розмір» пронумерованих цеглинок, із яких збираються-віршоплетуться частини-цуги.

Перша така частина має 11 згаданих цеглинок. Вони представляють нам героя, якому приходить звістка про наміри ворога напасти на його Вітчизну і котрий добровільно вирушає на оборону рідного краю.

Розпочинає тут автор стандартно – з конструкції гармонічного крайобразу з античним антуражем: під небом, де панують Юпітер «блискавкоокий» та Феб «позолочений», люди збирають врожай та співають молитов по церквах. Аж ось і наш герой – Самійло-Кароль, княжа на Корцю – ще молоденький, але, за оповідачем, йде він шляхами мудреців (згадка про «Несторові⁷ Тракти»). Князь мешкає у «високому палаці» над Віслою, якою плинуть великі багатства – у Яновці⁸.

⁷ *Нестор* – старий правитель-мудрець, герой «Іліади» Гомера.

⁸ *Яновець* – містечко із примітним замком у Люблінському воєводстві, на той час маєтність Любомирських; нагадаємо, Станіслав Любомирський – через дружину Софію Острозьку – родич Корецьких. Існувала і *Янівка*, нині *Іванівка* – село під Корцем, нині

Сюди й «летить прудко» звістка з двох боків – «з Варшавських палаців» (від королівського двору?) та «з Бару» (від коронного гетьмана?) з новиною, що татари – «Певна Орда свавільних Поганців» – «готові вторгнутись у власне Польські волості», не лічачись із діяльною обороною поляків⁹. Тут автор не втрачає нагоди зробити комплемент королю Владиславу IV, який «чуйно стереже кордонів», та його «гетьманам», котрі і набирають-«затягають» військо. Ось і С.-К. Корецького листами запросили, аби прибув із своїми вояками до табору коронних військ.

Ці «новини Марсові» припали якраз на день народження князя (середина серпня?). Той не барився – «на Війну в момент був готовий, сам собі і своїм чин Марсовий зладив». Відразу написав «універсали» на «свої ниви», бо, як пише автор – «княжа Вітчизні служити не лінивий».

Така поведінка, на думку оповідача, гідна й славних предків С.-К. Корецького. Автор «Погоні» доволі стереотипно згадує Ольгерда, знаменитого великого князя литовського, від якого традиційно виводився рід Корецьких (зокрема, так і в епітафії 1622 р. над тілом Самійла Корецького у Корці).

А далі маємо справу із певною генеалогічною загадкою. Ось цілий цей фрагмент:

VI.	VII.
Idzie tym torem/ kiedy Olgiert stawa/ Sławny dzielnością Iwan Fedorowicz, Temu był Oycem Dimiter Butawa/ Dzielność Koreckich w długie lata policz/ Tyśiąc lat dwieście pięćdziesiąt pisano/ Na ten czas/ kiedy Iwanowi дано.	Bogate włości od Augusta bierze/ Y wieczność domu w chodzą targowiska/ Ten dar Krolewski był słuszny w tey mierze/ Bo z krwawym Marszem czyniwał igrzyská: Y ten zaprawił w Cne Woienne czyny/ Z Xiążąt Koreckich masz Marsowe Syny.

Як бачимо, першопредком Корецьких названий історично досі незідентифікований Іван Федорович, син Дмитра Бутави, який 1250 р. (!) за військові заслуги отримав надання (на Торговицю¹⁰) від короля Августа. Щодо Дмитра Бутави – то це міфічна особа. Автор «Погоні» вважав князя на ім'я Бутави (засновника роду Корецьких) сином Ольгерда (насправді це син Кейстута і жодного відношення до Корецьких він не мав).

Хроніка Биховця, а за нею і М. Стрийковський ототожили Бутаву із сином Ольгерда Дмитром-старшим, колишнім князем брянським¹¹. Так, з'явився генеалогічний персонаж – Дмитро Бутави, з яким і пов'язали Корецьких. З-поміж останніх знаних лише один Федір – князь Федір Іванович Корецький (пом. 1522). Його сином був Богущ Федорович Корецький (1510 – 1576). Якщо припустити, що у нього

Великомежиріцької сільської громади Рівненського р-ну Рівненської обл., утім, тоді не зрозуміла згадка р. Вісли та палацу.

⁹ Справа в тому, що у червні 1644 р. в Криму змінено хана (за наказом турецького султана, Мехмед-Гірея IV заступив Іслам-Гірей). Тож була небезпека, що новий володар Орди захоче відразу показати підданам свої полководницькі таланти і військове щастя.

¹⁰ Торговиця на р. Стир – нині село Підлозцівської сільської громади Дубенського р-ну Рівненської обл. Надане князем Івану і Федору Корецьким у 1511 р.

¹¹ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – С. 273.

був незнаний з джерел брат Іван, то поява короля «Августа» – Сигізмунда-Августа (1548 – 1572) стає досить логічною.

Тоді, ймовірно, ми маємо справу із помилкою автора «Погоні» у датуванні королівського надання (підтвердження?) на Торговицю – мав би бути 1550-й, а не 1250 рік. Але ще вірогідніше пояснення можна висувати за актом з 23 березня 1512 р.¹², де є згадка про надання близько цього часу Торговиці «кн(я)зю Івану а кн(я)зю Федору Корецькимъ» себто Іванові Івановичу Корецькому (пом. 1517) та Ф. І. Корецькому – про останнього вже згадувалось. Автор «Погоні» міг не дуже добре читати кирилицею (а може й латиною, бо «едукційних» маркерів у тексті малувато) – тож у нього і вийшов не «Іван+Федір», а «Іван Федорович».

Далі йде згадка свіжої пам'яті героя з дому Корецьких – не раз вже тут згаданого Самійла, відомого з антитурецької боротьби та авантюр у Молдові. На думку автора «Погоні», його «всяк знав» і ніхто не засоромиться спом'янути цього воїownika, який «часто бив гордовитих бусурманів». За ним жаліє кожна польська пісня-«Дума» – що рано він скінчив життя у найзнанішій стамбульській в'язниці – Семи-вежному замку («Чорній вежі»).

Нинішній князя Корецький – тезка того славного Самійла – готовий, за оповідачем, і в борні із татарами та турками уподібнюватися славному родичу. Автор «Погоні» робить панегірично-запопадливий висновок – «на вояків Польща не убога, але одним лише Корецьким на Поган сувора». Бо князь подібний тигру, який захищає малих тигренят. Тому, на звістку, що «Ординські до нас збираються рої», аби «хпати, забивати, чесних поляків синів», він «біжить з Яновця запалений охотою, не дбаючи на перешкоди домашніх труднощів».

Друга частина (16 нумерованих віршів) відкривається описом огляду-попису князівського війська, який відбувся під Корцем («на Корецькій волості») 28 серпня 1644 р. Тут «у полях» – «широкий і густий» – став полк С.-К. Корецького, який налічував понад 1200 вояків («чоловіків [готових] до бою») ¹³. Із урахуванням обслуги-челядників – то був взагалі кількатисячний корпус.

День для огляду-параду випав дуже сонячний. Отже, у променях сонця – перед князем – у повних бойових обладунках і під розвинутими прапорами-корогвами шикувалися-реєструвалися («стояли» і «писалися») кінні та піші роти.

Найпершими виступали («ставили свої почти») «Ординати», себто шляхетські загони з ординації Острозьких (володінь вигаслого за чоловічою лінією роду князів Острозьких). Їх, напевно, під руку князя передав на час походу повноправний зверхник-ординат (на той момент кн. Владислав-Домінік Заславський).

¹² *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 22 (1547) / Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius. – Vilnius, 2010. – С. 26.

¹³ Цікаво, що компут-попис війська, яке може бути мобілізоване проти турків, складений 1646 р. (у травні?) обличив корпус Корецького на близьку (трохи завищену?) цифру – 1500 вояків, див.: *Nagielski M.* Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – [Warszawa] 1995. – Т. XXXVII. – С. 326. І з початку лютого 1648 р. є обрахунок А. Киселя, за яким князь С.-К. Корецький виставляє до коронного війська 1,5 тис. люду. Див.: *Акты Московского государства*. – Т. II: Разрядный Приказ. Московский стол. 1635-1659. – СПб., 1894. – С. 197. Отже, 1,2 тис. 1644 р. виглядає на межу князівських можливостей.

Як пише автор «Погоні», усі вояки підрозділу були у місюрках (легких шоломах), панцирах і «зі стрільбою» (вогнепальною зброєю). Ординати мали власний прапор – «знак» червоного кольору. Ніс його – як хорунжий – Папроцький¹⁴, «чоловік здавна військовий». Командиром-«полковником» вояків-ординатів був Ян Шошинський (Szoszynski¹⁵), за ним їхав і заступник-«поручник» – достойний Калинський¹⁶. Завершує опис підрозділу колективний портрет ідеальних воїнів – жоден з них не відає перешкод; усі рівні мужністю і діяльністю; жовніри навчені – проходять строем «як годиться»; охочі служити для слави Господньої; якщо потрібно – померти готові; зрештою, підтримують («зичливі») свого вождя-полководця¹⁷.

Другими йдуть вже лицарі самого князя – його хоругва «надвірної челяді». Хорунжим тут Пшевоський (Przewoski)¹⁸, за ротмістра Фаренсбах¹⁹, а поручником – Лубковський²⁰, «той, що заледве не у Війську вихований». Вояків підрозділу охарактеризовано як «молодь цілком гречну» і «добірно убрану». Ймовірно, це означає панцерну хоругву, важку кінноту споряджену по-гусарські.

Після Фаренсбахової йде хоругва, яку давніше називали «козацьким почтом» – отже, легкокінна. Нині вона вже не просто чисельний магнатський почет, а повноцінна хоругва, рівна з іншими. У неї прапор-корогва червоного кольору із білим хрестом. За ротмістра тут Гарниш (Garnysz)²¹ «старий», «який ж бо у Дикі поля часто ходив».

Далі виступає численна піхота («в огромній поставі»). Відділ добірної угорської

¹⁴ Може, йдеться про Папроцького Анджея герба Єліта, згадуваного 1632 р. на Волині. 1650 р. знаний ще Папроцький Шимон, державець с. Земшаки у Волинському воеводстві.

¹⁵ Ймовірно, Шашевський (Szaszewski, Szaszowski) Ян герба Шашор, знаний на Волині клієнт кн. Владислава-Домініка Заславського. У 1649-1650 рр. то поручник хоругви Станіслава Гурського (з підрозділів кн. В.-Д. Заславського).

¹⁶ Напевно, йдеться про Калинського Якуба герба Топор (пом. 1672) – ротмістра кварцяного війська, який мав маєтності на Поділлі і брав участь у битві під Охматовим 1644 р. З цього ж роду і покоління знані Северин-Миколай (пом. після 1663) – ротмістр кварцяних (1648), потім ротмістр хоругви панцерної Александра Конєцпольського, 1650–1653–? рр. староста брацлавський; Адам, ротмістр королівський, 1662 р. підчаший чернігівський, від 1665 р. – підчаший брацлавський.

¹⁷ Цікаво, що збори і огляд підрозділу острозьких ординатів вже докладно описувався влітку 1634 р., коли вони вирушали після попису в волинському Красиліві під Кам'янець-Подільський (де був табір коронної армії, яка готувалася до відбиття вторгнення турків), див.: *Wiersz Na szczęśliwy Przyjazd z cudzych kraiow [...] Książęcia [...] Władysława Dominika Na Ostrogu y Zaslawiu, Hrabie na Tarnowie &c. / Napisany przez Iana Gvczego. – Kraków, [1634?].* Цікаво, що там відзначений немолодий вік воїнів цього підрозділу. Отже, можливо, і 1644 р. статечні ординати були серед тих, хто не радив кн. Корєцькому йти далі коронного табору.

¹⁸ Пшевоські – такий шляхетський рід знаних на польському Помор'ї, в Кашубах.

¹⁹ Ймовірно, це або Фаренсбах (Ференсбах) Габріель (Юрій-Габріель), який мав дружину з Киселів, або хтось й його синів – Ян чи Александр.

²⁰ Напевно, Лубківський (Лубковський) Прокіт, який 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корєцького.

²¹ Напевно, Гарниш Криштоф, який згаданий 1649 р. як ротмістр татарської хоругви кн. С.-К. Корєцького. Ймовірно, з подільських Гарнишів.

піхоти – понад 150 вояків – очолював ротмістр Ростек (Rostek)²². При цьому підрозділі була артилерія – «Армата досить порядна» (6 бронзових гармат)²³.

За ними йшли – у гарних «складних шерегах» – три відділи «вогнистих» драгунів зі своїми «капітанами» і «охочими офіцерами» – загалом 400 солдат. Вони склали окремий полк, який, зауважує автор «Погоні», вже не боявся татар, бо бився з ними ще у січні 1644 р. під Охматовим. Перший відділ (100 вояків) тут очолював капітан Ян Шкот (себто шотландець?), «жовнір добре справний». Другий (200 вояків) – капітан Крилінський, «у війську досвічений». Третій (100 вояків) – Леваський (Левальський), «то капітан давній». Драгуни ці на шикунні показово добре постріляли залпами (салютували) зі своєї вогнепальної зброї.

Далі рушив загін татарської кінноти (під 200 вершників) на чолі із Самійлом Голубом²⁴. Про цих княжих татар автор «Погоні» зауважив, що вони на Кореччині дотримують власної віри (ісламу), а ще вояки ці добре обізнані зі степом («в Полях звичайні») і здатні витримати «злу хвилю». Вождь же їх – подібний Марсу («в Марсовій особі») – вже не раз випробував свій досвід.

За ними вийшов відділ стрільців²⁵ на чолі із Петером. У всіх – за плечима рушниця і шаблі при боці. Кожний тут добрий стрілець – «у що хочеш влучить». «Не дбають про приклад» (себто не ставлять рушниця на упори-вішки?) ті стрільці – «довіряють своєму оку». За словами автора «Погоні», вони вправно в лісах звірину б'ють, але і в бою «незле стають».

Останнім свою волоську (легкокінну) хоругву вивів і Немира (Niemiera)²⁶ «голий» (без обладунку?). Поручником у нього був Коваленко. Можливо, окреслення їх як «організоване Волохів *гроно*», свідчить про нечисленність цього підрозділу

²² Ймовірно, *Ростек Криштоф* – старший в роду Ростеків, власників маєтків у Погоринні (на захід від Кореччини). Або це *Ростек Ян* – син чи племінник Кристофа. Останній 1649 р. згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корецького.

²³ Ще у 1649 р. під час битви під Зборовим згадувалось, що С.-К. Корецький тут мав «гарматки польні гарні», див.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999. – S. 324.*

²⁴ *Голуб Самійло* – з Голубів з Морозовичів, то шляхетська родина тісно пов'язана із козацьким світом (були з неї і гетьмани, і полковники). З кн. С.-К. Корецьким брав участь у битві з козаками під Корсунем 1648 р. (звідти втік поранений до Корця). Згодом, не раз згадуваний як ротмістр королівський. 19.XII.1650 р., разом з дружиною Софією з Загоровських, вдовою Яна Клосинського, отримав привілей на Багачку (нині Велика Багачка) і Білоцерківку (обидві в околицях Миргороду). У березні 1656 р. брав участь у польському посольстві до Війська Запорізького.

С. Голуб не єдиний у родині приятель С.-К. Корецького – 10.X.1646 р. як нападники на с. Гвоздів (нині Обухівський р-н Київської обл.), власність Київського Микільського монастиря, оголошені банітами Самійло Корецький і Данило Голуб, див.: *НБУВ. ІР. – Ф. І. – Спр. 3951. – Арк. 102* (власне цей гвоздівський конфлікт з ченцями С.-К. Корецький усадував по своєму батькові, див.: *Там само. – Арк. 99*).

²⁵ Магнатські підрозділи *стрільців* не рідкість на Україні того часу – згадаймо такий підрозділ з підданих кн. Я. Вишневецького у антикозацькій кампанії 1638 р. – відготований С. Шимановським у «Марсі савроматському» (Варшава, 1642).

²⁶ Це міг бути *Немира Александер*, воєводи і ротмістр підляський (1648). Але це не єдиний відомий тогочасний Немира-Немира.

(близько 50 осіб?) і тоді ясным стає чому вони йдуть наприкінці. Автор «Погоні» хвалить їх досить помірно – «не зле таке гроно». Крім того, ці жовніри-волохи у нього «в полях обізнані з татарськими переходами», тому «шукати здатні і на [Південному] Бузі бродів».

Зауважимо, що виходячи з загальної кількості війська у 1200 вояків кількість людей в усіх трьох шляхетських ротах було близько 3 сотень, отже по 100-150 осіб на кожний підрозділ. Цифру близько 300 отримуємо, коли заберемо з 1200 особового складу 750 вилічених за текстом вояків інших загонів + 2 необлічених підрозділи (100 і 50 осіб?). Відомо, що полк людей С.-К. Корецького під Охматовим 1644 р. лічив «400 коней». Отже найвірогідніше, йдеться про надвірну (гусарську) і козацьку хоругви (2 і 3 за переліком попису-параду з «Погоні» плюс 200 служилих татар).

Після огляду військ князь наказав вирушати-поспішати до табору коронної армії. Про що і сурми просурмили. На марші попереду йшли хоругви, а за ними табором челядь («люди ліжковий»). Князь з двором на ночівлю завернув під дах до своїх маєтностей. Перед сном він завів з оточенням розмову про майбутні дії, розігриваючи натхнення вояків. Сам молодий магнат палав ентузіазмом щодо перспективи повоювати.

Третій пуг-частина (17 нумерованих віршів) починається описом ранку після ночівлі. Поки двір готується до від'їзду, князь відвідує церкву («костельні пороги»), де його ченці-капелани вже організували службу і сповідь. По закінченні отримали благословення від панотця і рушили в дорогу. Їхали не барячись – бо охота їх квапила.

На сьомий день виправи прибули під місто Іллінці²⁷, на той час також маєтність кн. Корецького. Тоді ж відбулася військова рада, яка вирішила тут таки закласти власний табір, бо онде і з «домової» волості зручно налагодити постачання загону-корпусу. Зрештою, і ставка-табір кварцяного війська звідси була недалеко – «за дві милі тільки» (себто 10-15 км)²⁸.

Сталося все це в день 4 вересня, у вівторок – уточнює автор «Погоні». Табір розложився і укріпився над р. Соб, утворивши «квадрат порядний». Зробили й блокауз, де «майстерним способом» розставили «армату»-артилерію. Сам Корецький, як по-людськи належить, відправився відвідати табір кварцяних та привітати «гетьманів»²⁹. Ті навзаєм із вдячністю приймають гостя-магната, його обдаровують, а тутешнє лицарство виявляє шану («уклони віддає») та весело вітає.

Князь повертається до своїх наметів і нетерпляче чекає на «бусурманів». Утім, від гетьманів повідомляють, що про неприятеля «нічого не чуто». Юний полководець нервується-гнівається і вже замишляє йти далі. Він викликає до себе офіцерів-«старшин» та звертається до них з промовою, де представляє свій задум – не сидіти-чекати ворога, а рушити йому назустріч. Мовляв, невелика слава сидіти «в

²⁷ Іллінці – нині центр міської громади Вінницького р-ну Вінницької обл.

²⁸ Може, йдеться про с. *Потоки* Немирівської міської громади Вінницького р-ну Вінницької обл. (то дуже поширена назва у різних володіннях Потоцьких, аби запідозрити, що маємо справу з маєтністю польного гетьмана; хоча Потоцькі на Немирівщині закріпилися вже у XVIII ст.).

²⁹ Великим коронним гетьманом на той час був *Конецпольський Станіслав* (1591 – 1646), польним гетьманом – *Потоцький Миколай* (1593 – 1651).

оздобних наметах», не чинячи бусурманам жодної шкоди, краще самим пошукати ворога «по диких кутках»³⁰. У тому і Бог героям допоможе. Автор «Погоні» славить завзяття свого князя. Мовляв, легше Віслу «шалену» загальмувати і вітер зупинити, аніж втримати ні з ким незрівнянну відвагу Корецьких.

Утім, не всіх перспектива подальшого походу обрадувала. Одні з неохочих висловлювалися проти («чинили труднощі» і «не радили»), інші пропонували послати в похід лише частину наявних військ. Та були й ентузіасти, які вже «ледь коней не сіддали». Тож – проспорили до темряви ночі.

А вранці до табору прибула – як гість і союзник – нова дійова особа. То вчасно нагодився давній вояк-ветеран (колишній ротмістр) і авторитетна для князя людина – Ян Дунін-Жуховський³¹.

Він прибув із значним власним почтом. Почувши про плани Корецького, Дунін-Жуховський їх цілковито підтримав і погодився вирушити в Дикі поля разом із князем. Це, зрештою, і поставило крапку в дискусіях.

Четвертий цуг-частина (29 нумерованих віршів) і оповідає як рушило далі військо С.-К. Корецького. Отже, після «прмови» Дуніна-Жуховського, яка «усім сподобалася», виступ назначили на «завтрашній день» – про що «по табору» глосна сурма «прогриміла». Князь, інші командири та зрештою й усе військо вночі «мало поспали», нетерпляче чекаючи на ранок.

Заледве засвітилася ранкова зоря почали збиратися вирушати в дорогу. Воїни одягали бойові обладунки («панцирі»), а князь з офіцерами вирішував кого залишити охороняти табір і командував усім шикуватись у полі. До виправи приєдналося чимало охочих («гостей») з кварцяного війська.

Досить природно, старшим над залишеним табором поставили згаданого вище «піхотного ротмістра» Ростека (командира 1,5 сотні угорської піхоти при 6 гарматах), плюс лишили і скільки-то кінноти («товариства сила») під проводом Конопки³². Частину драгунів (сотню?) під команду також вже згаданого Леваського (Левальського) так само полишили в таборі, іншу – на чолі «з двома капітанами» – взяли з собою (себто сотню Яна Шкота і дві сотні Крилінського? можливо, ці підрозділи пішли не повним складом, бо автор «Погоні» пише, що більшість з драгунів лишилася в таборі).

Князь – «на чолі» – в оточенні свого двору стояв і визначав порядок руху, особисто ділив і шиковав підрозділи. Загалом, судячи із попередніх розрахунків, похідний корпус волинського магната, навіть із посиленням охотниками з кварцяного війська, навряд чи був більший за 1 тис. «готових до бою» вояків.

³⁰ Власне, після Охматова-1644 розбитих татар переслідували до р. Синюхи («Синіх Вод») і полів Очаківських, див. Річники бернардинів за 1636-1651 pp. *Pamiętnik Zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce / ułożył ks. Sadok Barącz. – Lwów, 1874. – S. 103-104.* Отже, на 1645 р. це для багатьох жовнірів знайомий «оперативний простір».

³¹ Дунін-Жуховський (*Dunin Rzuchowski*) Ян герба Лебідь – походив з Сандомирського воєводства. 1632 р. підписав акт обрання короля Владислава IV, 1647 р. згаданий як ротмістр Сандомирського воєводства.

³² Напевно, *Конопка Павло-Казимир* – 1648 р. і пізніше тримав у заставі з руки кн. С.-К. Корецького с. Харалуг (нині село Корецької громади Рівненського р-ну Рівненської обл.).

Рушили «спішно» («ніби розправивши крила») на Кальник³³ (так само дідичне володіння Корецького³⁴), де після полудня стали на ночівлю (себто від Іллінців рухалися вздовж берега р. Соб за течією цієї притоки Південного Бугу). Князь ночував у «отчому городку», а хоругви «в порядку» – по околичним хуторам.

З ранку сурми знов просурмили підйом. Вояцтво спорядилося по-бойовому і рушило далі. Нова зупинка («невеликий табір») була в «урочищі Удич»³⁵ – між «Ягупцем»³⁶ і «Івангородом»³⁷. Це тимчасове укріплення заклали на «малому взгорку» звідусіль «водою оточеному». Тут чекали на сторожу-караульних («Каlauźнікі») – вони ж бо «знають ліпше повсюдно переходи дикі».

Наступного дня вранці князь зі своїм оточенням слухав церковну службу («святу месу»), організовану у польових умовах («під балдахіном»). Тоді ж завели охоронну сторожу («стражі плацові») і похідним табором рушили – назначивши ночівлю «аж на Синиці»³⁸.

Як бачимо, перший відтинок походу прокладений по степовим кордонам Уманщини, яка якраз того часу активно освоювалася-колонізувалася. Маневр, зрештою, у межах звичайного блокування розгалужень татарського Чорного шляху (тієї гілки, що обходила Чорний ліс ліворуч і проривалася коридором між черкаською Звенигородкою і східноподільським Брацлавом на Хмільник).

На наступний день випадало велике свято «Святого, що в небі воював». Гадаю, йдеться про св. Михайла-архангела – отже, мова про 29 вересня. З вечора збудували похідний олтар, а вранці князь і «з ним люд інший» пали на коліна, сповідалися та причастилися святих дарів.

Звідси рушили табором «аж на Кайнари»³⁹. Як повідомляє автор «Погоні» – це «долина, де повз скали найчистіша вода там потоком плине». На Кайнарах часто зупинялися татарські війська. Знає оповідач і те, що «недавно наших, про що звістка слине, татари у цій же долині заставши, упень всіх витяли, мало кого живцем [у

³³ *Кальник* – нині село Дашівської селищної громади Гайсинського р-ну Вінницької обл.

³⁴ Цікаво, що коли 1650 р. С.-К. Корецький спробував розпочати приватну війну з козаками Б. Хмельницького, то спрямував свої зусилля він якраз на терени Брацлавського воеводства.

³⁵ *Удич* – нині річка і одноіменне село Теплицької селищної громади Гайсинського р-ну Вінницької обл. (тут мова радше про річку).

³⁶ Власне *Ягубець* – нині село Христинівської міської громади Уманського р-ну Черкаської обл.

³⁷ *Івангород* – нині село Христинівської міської громади Уманського р-ну Черкаської обл.

³⁸ *Синиця* – нині річка і одноіменне село Паланської сільської громади Уманського р-ну Черкаської обл. (тут мова радше про річку).

³⁹ *Кайнари* – з татарської мови «водне джерело» (за Скальковським – «кипляча вода»). Топонім досить розповсюджений у Великому Степу. Ці надбузькі Кайнари згадані ще Б. Претвичем під 1542 р. Тут був брід через р. Південний Буг, нижче впадіння р. Саврані (Ф. Петрунь вважав, що Кайнари слід шукати в районі гирла Молдавки – малої лівої притоки Пд. Бугу, нині на цій річечці є й с. Молдовка Голованівської селищної громади Голованівського р-ну Кіровоградської обл.; сучасний же краєзнавець Р. Захарченко вважає, що тут йдеться радше про м. Голованівськ, який стоїть на річечці Кайнари, притоці Ятрані). Позначені Кайнари і на мапі Боуплана (вище гирла р. Синюха). Є вони й ще на карті Річчі Занноні 1772 р.

полон] забравши» (епізод свіжої Охматівської кампанії початку 1644 р.? чи відгомін думи «Отаман Матяш старий»⁴⁰?).

Ймовірно вихід на береги Південного Бугу був певним рубежем походу (межа Поділля і Дикого поля? кордон контролю збудованої у гирлі Саврані 1635 р. фортеці Новий Конецполь?), бо оповідач пише, що учасники, досягнувши його наприкінці дня, вітали з цим один одного. Вояки поправляли тут кінську упряж та спрямовували вози на переправу (через якусь малу ліву притоку Пд. Бугу? р. Молдаву?) – йшли табором повз Хуївську/Гуївську діброву («*Huowska dąbrowe*»)⁴¹ до Синюхи-«Синьої води».

Далі переправилися під рясним дощем через Синюху і на березі цієї річки заклали свій табір⁴². Сторожа повідомила, що бачила якихось людей, але швидко розібралися, що то «наші» – українські степові уходники, рибалки-балакшиї («*Bałachnicy*»⁴³).

Переспавши ніч «на чуйному войлоку» – себто не відкладаючи зброї від боку і при засідланих конях – поспішили далі (коли рушили «день був неділя» – отже 2 жовтня). Опівдні стало військо табором на Протовчі⁴⁴ («*w Protouczy*») над Пд. Бугом, де ревно-набожно вислухали чергову месу, тим часом поки провідник до переправи «скочив», роздивляючись як організувати перехід на правий берег та розташування там табору.

Переправились «з великою трудністю», у місці, де ніколи не ходилося, через це оті «наші» оповідача дали цій переправі нове ім'я – «Корецький брід». Назва згодом не закорінилася, принаймні, слідів її побутування я не виявив, утім, автор «Погоні» оптимістично заявляв, що слідом за військом цим «нашим» бродом «переїжджало сміливо» чимало рибалок-балакшиїв (зауважу, що звідси вже недалеко було до широко знаного рибальського угіддя – бузького Гарду).

Поки переправляли вози, князь, призначивши займатись табором за річкою Боговичові⁴⁵ і взявши провідника, «з великою відвагою» із кіннотою рушив правим

⁴⁰ У тій думі отаман козаків-брацлавців так попереджав: «Козаки, панове-молодці! || Не безпечно ви майте, || – Козацьких коней із припона не пущайте, || Сідла козацькії под голови покладайте, || *Бо се долина Кайнарська*, || Недалече здесь земля татарська» (курсив – Д. В.). Врешті-решт лише обережність отамана рятує козаків від раптового нападу турків.

⁴¹ Річечка *Гуїва* znana на сусідній Житомирщині. Ймовірно, це якась споріднена із нею назва. За мапою, лісовий масив є тут між м. *Голованівськ* та с. *Маринопіль* Голованівської громади.

⁴² Може, йдеться про околиці сучасного села *Синюхин Брід* Первомайського р-ну Миколаївської обл.

⁴³ *Балакшиї* – запозичення з татарської мови (дослівно рибалки). Звичайно з'являється у джерелах 1630 – 1640-х рр. (хоча, маю згадки ще за 1617, 1581, 1562 рр.), часто це синонім для козаків-запорожців.

⁴⁴ *Протовча*, ймовірно тотожна добре знаному топоніму Пробите-Пробитий-Протечь, де були перші пороги на Бузі (район колишнього Орлика, нині м. *Первомайськ* – райцентра Миколаївської обл.). Козацько-рибальські «*Вагаги пробитовські*», які дають коронному гетьману звістки про татар, згадуються у листі з 21.V.1594 р., див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620* / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski. – Kraków, 1868. – S. 53.

⁴⁵ Напевно, *Богович Ян* – шляхтич, який 1648 р. скаржився на загибель в м. Корець його майнових документів, під час захоплення міста козаками-повстанцями. 1644 р. він,

берегом вниз Бугом – в бік Очакова. Табір над бродом, зрештою, дещо пересунувся на зручніше місце, а кінний авангард з князем проїхав весь день і заночував нижче Протовчи у Кривоострова⁴⁶.

Погода соратників Корецького не балувала – йшов дощ з морозним вітром. Люди і тулячись до теплих коней не могли зігрітися – отже вояки вирішили перейменувати долину, де зупинилися, на Дрижиберег (слідів подальшого побутування такого топоніму, попри оптимізм автора «Погоні» щодо того, що назва ця «буде пам'ятна» і житиме в віках, також не виявлено). Оповідач дуже хвалить князя, який терпів негоду разом з усіма (не мав жодних теплих шат, у панцирі тяжкому на землі ночував, в узголів'ї клав лише купку тростини), чим підтримував дух цілого війська («серця жодному із своїх не зіпсував»).

Вранці трохи розпогодилося («втихли вітри шалені, і негода дещо устала»). Сонце зігріло вояків і вони рушили в порядку («в шику цуг чинячи не малий») з долини «через високі скелі». За оповіданням, сторожа-розвідка пильно шукає сліди татар, але знаходить лише «дикі стада». Стали на спочинок нижче Кременчука⁴⁷.

Тут «невгамовний» князь, який все ніяк не знаходив битви, виступив з ідеєю маршу на Очаків. Утім, розважливіше оточення відрадило його від цієї авантюри. Запропонували натомість зіпертися на Піщаний брід⁴⁸ і тут перехоплювати ймовірні татарські загони.

За це висловилися і розвідники-караульні («Kałauzowie»), які повідомили, що у тому місці «мають свої кочовища Дикі Татари», там рибалок-балакшиїв найбільше вони ловлять. Зрештою, туди вперед направили з провідниками волоську хоругву («Wołosza»), а військо стало «між пагорбками».

Утім, «шпигуни», коли повернулися, дали знати, що татари вже давненько («час немалий») пішли з того місця. Командири розважили і, зрештою, рушили військо в долину річечки Вільшанки («Olszanka»), притоки Бугу⁴⁹. Звідти вже поруч було до Піщаного броду, який вояки все ж відвідали. Трохи почекали на татар, «з охотою» поплавали через Буг – на тому березі мокрі «шати віджимали».

ймовірно, виконував обов'язки «обозного» (так нижче за текстом названо особу, яка дала наказ пересунути табір трохи вище від переправи).

⁴⁶ Ймовірно, *острів Великий (Кривий)* в р-ні м. Южноукраїнськ.

⁴⁷ *Кременчук* – тут примітний кам'яний острів, гора та урочище на Південному Бuzі (біля с. Бузьке Вознесенського р-ну Миколаївської обл.), часто згадуваний у джерелах (поруч із Балаклією).

⁴⁸ *Піщаний (Овечий) брід* – добре відомий брід на Пд. Бuzі (в м-ку Олександрівка Вознесенського р-ну), дуже зручний для кінноти (тут вже минає скелястий відрізок течії річки). Тому він був часто відвідуваний охочими рухатись Кучманським шляхом. Ймовірно, саме Піщаний брід Евлія Челебі згадав під 1665/1666 р. як *брід Катун* (татарське військо, ймовірно у вересні 1666 р., з Кизикермена на Дніпрі здодало шлях до цього бузького броду за 8 годин). До речі, Катун (від Катунь/Жіночий?) може бути потурченим варіантом давнішої татарської Кучмані (від Кум/Пісок?), від якої взяв назву Кучманський шлях (хоча, якщо Кучмань – то сучасні річки Шпиківка чи Краснянка, то вони під орієнтири Сарницького-1585 підходять краще).

⁴⁹ Можливо, це ліва притока, бо на мапі польського кордону 1766 р. відразу за Мигійськими островами показана зовсім дрібна безіменна ліва притока проти острова «*Olchowy*». За сучасною картою пасує ідентифікація з р. *Бакишала*.

Далі йде вже п'ятий цуг-частина (23 нумерованих вірші). Присвячений він зворотному шляху експедиції.

Отже, герой «Погоні» гнівався – «немов суворий лев як зголодніє, а нічого не спіймає». Все ще плекаючи надію зустріти хоч якихось неприятелів, князь розіслав розвідників у різні боки – «на підслухи». Сам же з військом, «в шик над Буговим берегом», почав неквапливий відступ до залишеного на переправі табору.

До вечора дійшли до Чортали⁵⁰ («Czartanneu») в Романовим долині («Romanowum dole»). Про ці місця автор «Погоні» оповідає, що «там знати [належить] бували озера⁵¹ немалі, котрих вже немає й жодного сліду; повисихали й річки зухвали» (пересихаючи водойми знані у цих місцях і досі).

На ночівлю не зупинялися, бо прийшла тривожна звістка, що табору немає там, де його залишили. Отже, наполохані, кілька годин човгали й у темряві ночі, аж поки розвідка не з'ясувала, що стан просто пересунувся на зручніше місце – «в долину», трохи вище за течією Бугу. Обозний обґрунтував це самоуправство перед князем тим, що на старій локації не було паші для коней – лише «пісок і камінь щирий понад берегами». Новий табір заклали «поміж горами» – туди, «через гори», й рушив «люди кінний», сподіваючись перепочинку.

Пізнього ранку – після «поганого відпочинку» – повставали зі сну і організували загальний похідний табір. Валки з возів важко почали дряпатись «в гору високу» по осипу, а кіннота, виправлена вперед, чекала їх вже на вершині пагорбу.

Звідти риссю («широким кроком») пішли до р. Кодими, тримаючи «оподаль і боком» сторожу-«страж плацову». Тут таки вибрали «під сотню кіннотників», яких вислали на розвідку. Очолив їх згадуваний вище як ветеран степової війни Гарниш, ротмістр козацької хоругви князя Корецького. При ньому були й інші досвідчені у Диких полях вояки. Вони обережно і пильно розвідували чи нема де «бусурман».

На Кодиму – «де важке каміння» – прийшли десь опівдні (сонце було ще «серед неба»). Стали недалеко берега річки. Оповідач каже, що «наші» знайшли тут компану криницю-колодязь «свіжої роботи», яка була знаком їх колег-попередників з війська князя Яреми Вишневецького («де Вишневецький кочував з [власної] охоти»).

До речі, відомо, що цей магнат брав участь у Охматівській битві у січні 1644 р. Але про те, що і у військових діях на рубежі літа-осені 1644 р. (серпень-вересень?)

⁵⁰ З місцевими річечками *Чорталами* – двома або трьома – розбирався Петрунь, див.: *Петрунь Ф. Е.* Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // Журнал науково-дослідницьких кафедр в Одесі. – 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 91-103. Тут, напевно, йдеться про *Чорталу менишу* пізніше звану як *Бакшала* (нині р. *Балка Романова?*), бо саме біля неї був і Романівський брід (знаний Боплану, а с. *Романова балка* Мигіївської сільської громади Первомайського р-ну Миколаївської обл. існує і зараз). Отже, й «*Романів дол*» нашого оповідача локалізувати не важко. До речі, «*Романова долина*» знана (як назва стародавня) ще опису розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: *Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році* // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. – Львів, 2008. – С. 310-313, 321. Щодо особи цього «Романа» маю припущення, що йдеться або про кн. Романа Андрійовича Сангушка (пом. 1517), або про кн. Романа Федоровича Сангушка (бл. 1537 – 1571) – обидва знані войовники, а також ключові постаті на сучасній їм Брацлавщині.

⁵¹ *Озерами* тоді називали і малі притоки та затоки більших річок.

Я. Вишневецький також взяв участь і здійснив рейд до Кодими досі ніякої інформації не було. І як би уся ота виправа Корецького, описана в «Погоні» – то не унікально-першопрохідська, а більш тривіальна епігонська справа.

Але на цьому місці військо молодого князя не затрималося, бо не стало паші коням – люди Вишневецького, поки тут були, випасли тутешні пасовища. Рушили далі – і в наступних рядках автор «Погоні» знову акцентує на гідній справжнього воїна поведінці свого героя. За його описом, князь їде разом із своїм обозом-табором, обок з власними людьми і сідає перечекати, коли вози подолають «високі скелі». Тут таки герой-аристократ їсть аскетичний обід («подорожній і малий»).

І ще не скінчився той «холодний обід», як надбігла сторожа із звісткою, що знайдені сліди татар. Князь з ентузіазмом швидко «хижо скочив» на коня та гайнув поперед усіх. З двома лише молодиками виїхав на гору, виглядаючи неприємця.

Утім, ближні офіцери з підлеглими («силою виборної молоді») швидко наздогнали свого відважного вождя. Автор «Погоні» вилічує тут імена тих гідних лицарів з ближнього оточення князя. Це «насамперед» вищезгаданий «зичливий» Ян Дунін-Жуховський – «чоловік відважний [і] в речах неквапливий». Далі Грот – «то жовнір давній»⁵². Також при ньому Петро Блісковський⁵³ і Хом'як⁵⁴ – «у гідних вчинках явний».

Оточення, «добігши пана», куртуазно «подивувалося» з відваги свого вождя та трохи «погамували» його нерозсудливий порив⁵⁵. Один з них навіть набрався сміливості покартати князя за надмірну безпечність. Сказав, трохи відхекавшись – пам'ятай, що в Польщі першими є остаточні (себто не хто починає, а хто закінчує). Та порадив берегти себе, бо Вітчизні, мовляв, і надалі будеш потрібний.

Як минув той переполох, табір зупинився, почекав доки «полковник» відкликав охотників (людей Гарниша?) і рушив далі – до «здавна вимурованого» Вітовтова мосту⁵⁶. Про останній автор «Погоні» повідомляє, що спорудив його великий князь

⁵² Можливо, *Грот Юрій* – у 1652-1654 рр. він згадується як державець с. Мужилівичи на Кореччині («Корецького ключа»). Але це не єдиний представник численної на той час родини Грот.

⁵³ *Блісковський Петро* – шляхтич з Люблінського воєводства (1648 р. підписав акт елекції Яна-Казимира від цього воєводства).

⁵⁴ Можливо, *Хом'як Юрій* – 1649 р. він згаданий у Корці серед шляхетних «слуг» кн. С.-К. Корецького. Взагалі було три брати Хом'яки – Олександр, Юрій і Самійло Максимовичі. Про *Самійла* знаємо, що то православний шляхтич, державець с. Глинськ з руки кн. В.-Д. Заславського. Отже, тут Хом'як міг бути офіцером згаданих острозьких вояків-ординачів?

⁵⁵ Буйний норів таки довів князя до кровопролиття вже наступного 1645 р., див. позов Головного Люблінського трибуналу кн. Самуелю і Марціанні Корецьким від Предслава-Олександра Гарбовського за вбивство його брата Якуба: *ЦДІАУК.* – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 269; дивись також видання актів за цією справою у часописі «Жовтень» (1985, № 10). Н. Старченко і І. Сварник вважають, що у справі йшлося про згвалтування, яке вчинив Я. Гарбовський під дахом обійстя Корецьких. Про Я. Гарбовського відомо ще, що він, як і С.-К. Корецький, лічився між дарувальниками Корецького францисканського монастиря (ченці пробували врятувати засудженого).

⁵⁶ У районі гирла р. Кодима, правої притоки Пд. Бугу (міст, судячи по всьому, через Кодиму, а не Буг). Нині тут існує с. *Кам'яний міст* Первомайського р-ну Миколаївської обл. Із ним таки варто ототожнювати і *Мостову долину* розмежування 1633 р.

литовський Вітовт, «коли татар давив». Про це, мовляв, і в «кроніках» «широко писано»⁵⁷. Бо ж цим литвин-герой «гідних Сарматів у чужинців прославив».

Знає автор «Погоні» і те, що тоді ж Вітовтом і до Литви «татар нагнано» (мова про т. зв. литовських татар – нащадків емігрантів з Великого Степу). Зауважує оповідач також, що при мості і «Лазня»⁵⁸ була, але нині це місце спустіле.

На ночівлю стали в долині Ониськова стінка⁵⁹. Вона так «здавна названа»⁶⁰, а «нова»-недавня згадка її пов'язана з історією, коли кілька тисяч татар напало тут на кількасотенний загін польсько-українських вояків («наших» автора). З останніх ніхто не врятувався («не втекла і голова»)⁶¹.

Цю долину з одного боку загороджувала «велика гора», а з іншого – «швидка річка». Причому з погодою воякам Корецького знову не пощастило – пішов дощ, який залив водою «всю долину». До того ж дув сильний вітер та було вельми холодно.

Отже, відпочили так собі. Князь помучився разом з усіма. Наступний день, на який випадало свято святого Франциска (себто 4 жовтня, хоча за оповіддю мало б бути не 4-е, а 5-е), також був хмарним. Військо рухалось швидко, проминуло «бокком» Саврань-слободу⁶². Цікаво, що автор зовсім не знає її помпезної першоначви – Новий Конєцполь, а містечку ж бо тоді виповнилося вже десять роцків⁶³. Як ба-

⁵⁷ Підозрюю, що йдеться про популярне вільне тлумачення звісток хронік у анонімно виданому у Кракові на рубежі 1620 і 1621 рр. творі: *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Żółkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [Краків, бл. 1621] // Biblioteka starozytna pisarzy polskich. – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 223-247. Як уже згадувалося, його автором ймовірно був М. Пашковський.

⁵⁸ Вказують два топоніми з назвою *Вітовтова лазня*: 1) місцина на правому березі нижнього Дніпра біля о. Тавань, залишки литовської митниці; 2) при Вітовтовому мості біля впадіння р. Кодими до Пд. Бугу. Тут мова саме про 2-гу. До речі, я не розумію підстав М. Крикуна для відмови ототожнення Вітовтової лазні з *Вітовтовим городищем* із розмежування 1633 р.

Є ще один схожий степовий топонім. Десь посередині між верхів'ями річок Інгульця і Інгулу (*Малого* Інгульця і *Великого* Інгулу, як казали українці XVIII ст.) в описі походу гетьмана коронного Юрія Язловецького влітку 1571 р. згадані *Три лазні* («Trzy łaźnie»), див.: *Paprocki W. Herby rycerstwa polskiego.* – Kraków, 1584. – S. 163 (як би це не Верблюжка). Археологічно засвідчена цегляна лазня-хаммам у золотоординському місті-поселенні середини XIV ст. під с. Торговиця Новоархангельської селищної громади Голованівського р-ну Кіровоградської обл., див.: *Єльников М.* Золотоординські часи на українських землях. – Київ, 2008. – С. 124-125.

⁵⁹ Напевно, недалеко сучасне *Ониськове* – село Кривоозерської селищної громади Первомайського р-ну Миколаївської обл.

⁶⁰ Загалом це справді давній топонім – знаний ще М. Броневському (1579), який виводить його від імені якогось пасічника.

⁶¹ Цікаво, що про місця понад Кодимою також є козацька дума – «*Смерть козака на Кодимі-долині*». Там досить співзвучний сюжет – серед постріляних-порубаних лежить-помирає останній козак, який таки спромігся зарядити й стрелити з пищалі; цей знак почули побратими, котрі прибувають і з почестями ховають загиблих.

⁶² Нині *Саврань* – містечко Подільського р-ну Одеської обл.

⁶³ Не дивно, що наприкінці XVII ст. (після повернення Поділля від турків полякам) топонім Новий Конєцполь відкочував далі в Дикі Поля – у гирло Кодими (нині *Кінецьпіль* –

чимо, те що про топонімічні новотвори виправи 1644 р. – ані про *Корецький брід*, ані про *Дрижиберег* немає у подальшому жодних згадок – то радше норма, аніж випадок.

На ночівлю стали «нижче містечка» – себто нижче гирла Саврані при впадінні до Бугу. З савранського гарнізону до цього табору приїжджали «служалі» – аби привітати князя. Погода повсякчас не радувала («настала непевна погода»). Але військо і далі рухалося, «поля переходячи» (отже степом?) та «минаючи хлопські оборони на оранках» (про невеличкі «блокпости» українських селян прямо на полях загалом добре відомо)⁶⁴.

На ніч стали на Бершаді⁶⁵, «де кварцяні ставали табори». Вранці знов посунули в дорогу. Причому, князь чомусь – з неясних для оповідача причин («не без таємниці») – проминав містечка, зокрема Кублич⁶⁶, воліючи зупинитися в полі⁶⁷.

Далі Корецький вже почасти розпускає військо (ймовірно, мова про добровольців, які з власної охоти приєдналися до походу). Сам князь на «змордованих» конях рухається по власним маєтностям і 7 жовтня (згадається знову «збій», за хронологією мало б бути 8-е) скінчає цілу дорогу – «щасливі» вояки стають «у Кальника».

Увінчує текст останній шостий цуг-частина (12 нумерованих віршів). Починається він описом святкувань з приводу повернення князя з його військом з походу. Їх радо вітають залишені у таборі, приїжджають також гості від «кварцяних». У недільний день (себто 9 жовтня), коли, здається, й небо розпогодилося («день був на той час на небі веселий»), відправили «під наметами» службу божу. Подякували Господу за те, що «неприятель утіхи не бере».

Насамкінець оповідач куртуазно і багатослівно зауважує, що погани-татари втекли, почувши саме ім'я Корецького. Бо пам'ятають як натерпілися від його предків.

Автор «Погоні» в черговий раз порівняв князя з левом, від якого зі страхом втікають усі звірі. Віршописець дипломатично зауважив, що для бою на службі Вітчизні у молодого вождя ще буде нагода. А тим, хто, через відсутність військової перемоги, не дуже вражений князівським походом, оповідач нагадує, що слід вітати добрий приклад юного магната та визнати його особисту мужність.

село Первомайського р-ну Миколаївської обл.).

⁶⁴ Під Полтавою (на Мерлі і Мерчику) 1649 р. російськими прикордонниками згадуються пасіки закордонних українців з бджолами і худобою – із зауваженням, що «у многих на пасеках *острошки поставлены*», з яких вони успішно відстрілюються з «пищалей», див.: *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. – Київ, 1932. – С. 60. На Ізюмщині (в околиці Цареворисова) 1663 р. такі оборонні споруди українців-степовиків окреслені як «*баши с избами*» в ораних полях, див.: *Загоровский В. П.* Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 58 (посилання на: РГАДА, книги Белгородського стола, № 56, арк. 904-906зв.).

⁶⁵ Нині *Бершадь* – місто Гайсинського р-ну Вінницької обл. Бершадь-Бершадка звалася тоді й річка, на якій стояло містечко; нині це р. Дохна, притока Пд. Бугу, колись (у Боплана) Дохною звалася лише притока р. Бершадки.

⁶⁶ Нині *Кублич* – село Теплицької селищної громади Гайсинського р-ну Вінницької обл.

⁶⁷ Бершадь – то маєток Вишневецьких, Кублич – Сенявських. Така поведінка може свідчити, що С.-К. Корецький їх за приятелів не тримав.

На останній сторінці надрукована й власне «Погоня», князівський герб-знамено Корецьких із лицарем з оголеним мечем над головою, верхи на галопуючому коні⁶⁸. Малюнок укоронований традиційною «князівською» шапкою-вінцем.

Гравюра герба «Погоня» (герб князів Корецьких) з на подив інфантильним лицарем. Вміщений наприкінці книжки *«Погоня Охотної виправи до обозу та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корці Корецького і т. д., і т. п.»* (Без місця друку, 1645)

* * *

У підсумку, зауважу, що «Погоня Охотної виправи до обозу та до Диких піль ясновельможного князя Самійла-Кароля на Корці Корецького і т. д., і т. п.» (Львів?, 1645) – віршована хроніка походу на Поділля і Степове Побужжя у серпні-жовтні 1644 р. – є рідкісною і взірцевою ілюстрацією відомого українського явища – магнатського козакування. Відсутність під час цієї виправи бойового зіткнення – опис якого займав завжди центральне місце у літературі такого роду – змусило автора більше уваги приділити буденнішим речам – організації війська, замальовкам

⁶⁸ До речі, лицар-вершник має якийсь дуже юний вигляд, див. гравюру нижче.

місцевостей (відвіданих у поході), характеристикам героїв «другого плану» тощо⁶⁹. Усе це робить з твору чудове джерело з історії уявлень і військового мистецтва, а також історичної географії (передусім Степового Побужжя) та генеалогії шляхетських родин.

Цікаво також, що, можливо, саме панегірична нестриманість автора «Погоні» та його наслідувачів у князівському оточенні – із зображенням молодого магната як надзвичайного та взірцевого войовника, породила у майбутньому іронічне кепкування-примовку козаків-запорожців. Нове красне слівце – «*Це той пан Корецький, що втік з-під Корсуня по-молодецьки!*» увійшло і до скарбниці українського фольклору (нагадаю, у Корсунській битві 1648 р. С.-К. Корецький першим дав команду своїм воякам прориватися, себто власне втікати з поля бою, чим поставив хрест на організованій обороні коронного війська).

⁶⁹ У чомусь підбір сюжетів нагадує «*Wiersz Na szczęśliwy Przyjazd z cudzych krajow [...] Książęcia [...] Władysława Dominika Na Ostrogu y Zasławiu, Hrabie na Tarnowie &c. /Napisany przez Iana Gvczego*» (Kraków, [1634?]). Той також присвячений походу-без-битви – висуванню влітку 1634 р. приватного полку кн. В.-Д. Заславського після збору в волинському Красилові під Кам'янець-Подільський, де був табір коронної армії, яка готувалася до відбиття вторгнення турків. Але то не такий докладний твір.

Розділ 9

Винуватець Хмельниччини: сторінками 'римів' на смерть А. Конєцпольського (1659)

Останній твір, на якому хочу спеціально зупинитися у цій книзі, присвячений людині, котра безпосередньо спровокувала Козацьку революцію. Це син великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського Александр (1620 – 1659). Як корсунський чи то корсунсько-чигиринський староста¹ він був зверхником такого собі обивателя-українця з-під Чигирини званого Богдан Хмельницький (той і після 1648 р. скромно казав про себе – я людина маленька, але мені Бог дав).

Смерть того Александра Конєцпольського відзначилася виданням у Кракові панегірика, де підсумований життєвий шлях цієї примітної історичної особи. Це твір пера *Валенти Одимальського* (бл. 1620 – бл. 1680), католицького священника, поета-панегіриста і популяризатора церковної історії, пов'язаного із домом князів Вишневецьких (а Ярема Вишневецький був швагром Александра Конєцпольського)². Той віршований панегірик має довгу барвисту назву «*Żaloszna Postac Korony Polskiej Woienneji Rosterkami Utrapioney z Utracenia Synow Bohatyrskich a osobliwie swietey pamieci Iasnie Oswieconnego y Wielmoznego Pana, Iego Mosci Pana Alexandra na Koniecpolu Koniecpolskiego Woiewody Sendomierskiego, Panstwa Rzym-skiego Xiazecia. Pereaslawskiego, Korsunskiego, Kaniowskiego, Dolinskiego etc. etc. starosty*» / «Скорботна постава Корони Польської, що від військових конфліктів страждає, через втрату геройських синів і особливо ясносяйного і вельможного пана, його милості пана Александра на Конєцполю Конєцпольського, воєводи сандомирського, держави римської князя, переяславського, корсунського, канівського, долиньського і т. д., і т. д. старости» (Краків, 1659)³.

Власне, це не перший твір, який Одимальський присвятив дому Конєцпольських. Ще 1654 р. він написав панегірик на смерть дружини А. Конєцпольського – Барбари з Замойських⁴.

Дедикація-посвята «Скорботної постави» зроблена на ім'я сина-спадкоємця небіжчика – Станіслава Конєцпольського. Датована вона 4 листопада 1659 р. – отже, твір писався невдовзі по смерті основного героя (А. Конєцпольський помер 30 березня 1659 р.). Цікаве зауваження з цієї посвяти і що панегіриста до справи заохочували «давні і вірні дворяни та домові» дому Конєцпольських – пани Павло Гадомський, Кшиштоф Гославський і Петро Брочковський.

Варте на увагу і сусідське (краківське) знайомство Одимальського із видатним істориком свого покоління Веспасіяном Коховським. Цілком вірогідно, воно впли-

¹ Після того як Б. Хмельницький попросив 1649 р. «на булаву» чигиринське староство (виділене з корсунського), існувала юридична колізія, бо привілей А. Конєцпольського з 1643 р. на корсунське староство з Чигирином ніхто не відміняв.

² Про нього див.: *Ocieczek Renarda*. “Obleżenie Jasnej Góry Częstochowskiej”: dzieło i autor. – Kraków, 1993.

³ Є польський репринт 2021 р., але він мало вплинув на розширення доступу до цього стародрука. Інша справа – е-версія екземпляра на polona.pl.

⁴ *Nenie żalobne na zejście pobożnej pamięci ... p. Joanny Barbary z Zamościa Koniecpolskiej...* – Kraków, 1654.

нуло на якість джерел, які залучив автор «Скорботної постави» до своєї роботи. Серед них є і досі не запроваджені у науковий обіг.

За літературну форму своїх «словенських римів» Одимальський обрав 8-рядкові вірші. Їх він наскладав 209 (пронумерованих римськими цифрами)⁵.

У початковому вірші «Скорботної постави Корони Польської» Одимальський зауважує, що хоче писати не про жалобні лементи погребові, але про триумфи, які пережив покійний і його славний рід. Бо саме вони гідні безсмертної слави.

Задля вступу панегірист змальовує актуальний стан вітчизни – Речі Посполитої/Корони Польської. Там усе доволі похмуро – бо як помер 1648 р. фортуний у справах король Владислав IV, так нещастя і обсіли королівство.

Проти Корони повстали її «хлібоїдці», «превратні» піддані – козаки. Вони розбили під Корсунем обох коронних гетьманів, з іншими командирами та розпоростили державну армію. І це стало сигналом для «хлопських бунтів», котрі як вогонь охопили країну.

Хлопи-повстанці відмовлялися виконувати обов'язки щодо панів. Ловили, вбивали і грабували їх де могли. Не жаліли й панських жінок та дітей. А за провідника собі повстанці обрали Хмеля Богдана (панегірист бідкається, що оте ім'я зрадницьке неunikно приходить вимовляти), який мав за союзника кримського хана.

У такому зібранні вороги-«відщепенці» (це натяк на православних) стали вже страшні і «містам українним». Та ще й костюлам з католицькими священниками. Останніх автор-ксьондз змальовує невинними жертвами.

Згадує Одимальський і нещастя пань і паночок, яких силоміць брали заміж повстанці. Та зрештою оповідає, що навіть мертвим дісталось – їх кості з гробів викидали (практика ця прийшла до України з бойовищ між католиками і протестантами під час Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр.).

Зупинився автор «Скорботної постави» і на Пилявецькій поразці добре спорядженої шляхетської армії. Серед її причин він лічить невміле керівництво військом (імен щоправда не називає) та невиконання наказів окремими командирами, які дбали лише про власне реноме. Ну і ворогів там для нього було забагато – черні козацької без ліку, 5 тис. буджацьких ногайців Азамат-мурзи⁶ та і кримський хан з 80 тис. війська вже, за свідченням «язиків», був на підході – під Меджибожем.

За Пилявецьку поразку, за Одимальським, швидко поквиталися мужньою обороною Збаража 1649 р. За ним, 12 тис. шляхетських вояків тут відбилися від понад півмільйона козаків, селянської черні і татар. Обложеним прийшлося, крім боївштурмів, витримати і голод, і сморід, і втрату коней.

Зборівську битву 1649 р. Одимальський зве «зіткненнями, непевним щастям закінченими». І воліє не описувати її детально. Зауважив лише догідливо, що король примусив супротивників до укладання миру.

Останній не протримався довго. «Суворий запорожець» з кримським ханом Іслам-Гіреєм знову розв'язали війну. Вона закінчилася загальною мобілізацією

⁵ Оскільки замість звичної сучасному читачу нумерації сторінок у книжці прийнята архаїчна нумерація аркушів римськими літерами і арабськими цифрами, то зручніше орієнтуватися на нумерацію віршів.

⁶ Цікаво, що Азамат-мурза ще 1647 р. перебував на службі А. Конєцпольського і брав участь у виправі під Перекоп наприкінці того року.

шляхетської армії («повітів коронних») та успішною для неї битвою під Берестечком 1651 р.

Бойовище під Батогом 1652 р. Одимальський зве нещасливим. Тому у своїй хроніці тріумфів воліє його проминути. Зауважує хіба, що там все вирішила кількісна перевага ворога, яка пересилила «відвагу» «лицарів зацних».

Так само не зупиняється Одимальський воліє і на облозі Сучави 1653 р. та інших воєнних кампаніях⁷. Проминає і щоденне мале протистояння «під'їздів», яке стало буденністю війни – «повені тій кривавій», «котра сім років тривала» (1648-1655).

Відтак автор «Скорботної постави» переходить до подій Потопу-1655. Його основними героями були шведи, які порушили мир і вторгнулися на терени Речі Посполитої. Шведський король захопив головні міста і фортеці Корони Польської. Вже і на престол швед-тиран готувався тут сісти – бо король Ян-Казимир втік до Сілезії.

З іншого боку Москва «волості Литовські плондрувала» і «аж кордонів Коронних досягала». Власне, усі околичні народи тоді прагнули «навічно ім'я польське стерти» зі світу. Ось колоритний перелік тих, хто йшов на поляків. Зі шведами – шотландці, німці, англійці, прусаки, євреї і цигани. З Москвою – югорці, лапландці і татари-астраханці з казанцями. І з трансільванським князем Ракоці – угорці, серби, козаки, волохи і мультаїни⁸. Плюс немало своїх польських зрадників.

Отже, лише Господь Бог врятував тоді Корону Польську. Утім, шляхетних героїв країна втратила чимало, в т. ч. ось і А. Конєцпольського, якому присвячений панегірик. А крім нього смерть унесла такі «оздоби краю Руського, а також і Польського» як гідні Калиновські, Сенявський⁹, Собеський¹⁰, неназвані на імена княжата, «вождь» Лянцкоронський¹¹, мудрий Остророг¹², мужні Денгофи. Втрачено і чимало бойових офіцерів (ротмістрів і полковників) – Тишкевичів, Потоцьких, Райєцьких, Кондрацьких, Рожнів, Лігенз, Чарнецьких. Й інших без ліку.

Але найбільше горе – то смерть «преславного» князя Яреми Вишневецького. Цей «роксоланських земель воєвода можний» (відсилка до титулу-уряду руський воєвода) з роду гідних Корибутів (герб Вишневецьких) у панегіриста стає Ягелоном (він «крові королів знаменитих»). Це цікава маніпуляція – бо князі Вишневецькі справді виводилися з Гедиміновичів, але не з лінії короля Ягайла.

За Одимальським, князь Ярема був взірцем непересічних цнот. Злим сусідам грізний, він передусім відзначився на війні з Москвою – коли брав і палив її прикордонні фортеці (мова про події на сіверському фронті Смоленської війни 1633-1634 рр.).

Далі серед князівських подвигів є згадка участі у війні на Поділлі з турецький військом Абаза-паші (=битва під Панівцями 22 листопада 1633 р.). І серія антита-

⁷ Цікаво, що саме Сучаву, а не битву під Жванцем, сучасник вважає головною військовою подією 1653 р.

⁸ Цікаво, що українці-козаки подані не з московітами, а трансільванцями. Ймовірно, це свіжа пам'ять козацько-трансільванського походу на Варшаву 1657 р.

⁹ Мабуть мова про *Сенявського Адама-Єроніма* (1623 – 1650), старосту львівського та писаря польного коронного.

¹⁰ Ймовірно йдеться про *Собеського Марєка* (1628 – 1652), старшого брата майбутнього короля Яна Собеського.

¹¹ Мабуть *Лянцкоронський Станіслав* (1590 – 1657), польний гетьман коронний.

¹² *Остророг Миколай* (1593 – 1651), один з регіментарів з-під Пилявців-1648.

тарських виправ – проти «дикого татарина» Омер-аги¹³, якого князь Ярема громив кількаразово – так що той піввійська втратив (напевно, йдеться про виправи 1641-1644 рр. на Лівобережжі). Далі згадка ближче незнаного епізоду з Байрі-Казі¹⁴, у якого Вишневецький відібрав полон-«ясир» і самого татарина у лики пов'язав. І зрештою, є спомин про славу участь князя у битві з кримцями під Охматовим 1644 р.

Але, за Одимальським, найбільше мужність князівську пізнала «безчесна чернь козацька». Її князь-войовник клав трупом купами, проливаючи кров злочинців без пощади. Свідками його перемог є Жовнин, Сліпорід, Многа з Кумейками, Горич (?), Полтава і Говтва з Лубнами. Тут треба уточнити – з надсультськими Жовнином, Сліпородом, Лубнами все зрозуміло – це місця боїв з козаками-повстанцями в кампанію 1638 р. З Говтвою, Полтавою, і лубенсько-прилуцькою Многою – то також ймовірно пункти, де бували бої під час тієї кампанії (щоправда, мабуть там були люди Вишневецького без свого войовничого пана). Кумейки пам'ятні за кампанією 1637 р., де також самого князя Яреми не було. А ось Горич-«Ногусз» топонім загадковий – може, це спотворений Гадяч?

Далі панегірист переходить вже до кампанії 1648 р. Згадує «фортунні битви» князя під Погребищами і Костянтиновим (=Старокостянтинів), а також під Прилуками (=Стара Прилука) і Немировом. Тут Вишневецький вбивав на палі ватажків повстанців. Панегірист спеціально згадує так страченого «Полюяна – переднього руської черні отамана».

Славить Одимальський і бій під Махнівкою, де козацькі ватажки Ганжа і Кривошапка спільно мали вісімдесят тисяч повстанського війська (після півмільйона під Збаражем-1649 такому завищеному порядку цифр не дивуємося). Цікаво, що на тому панегірист і завершив – далі вже лише стогнучи за ранньою смертю князя Яреми. Вона, як відомо, трапилася у 1651 р. Одимальський щоправда вже раніше згадав про славний для Вишневецького Збараж-1649, але цікаво, що панегірист повністю проминув кампанії 1650 і 1651 рр.

Далі автор «Скорботної постави» переходить до уславлення роду Конєцпольських. Це доволі розлогий фрагмент, бо панегірист пробує змалювати усю 600-річну історію тієї шляхетської родини.

Одимальський згадує, що з Конєцпольських були знані в історії вельможі – сенатори, полководці, єпископи. Зауваживши, що всіх тих славних предків і не перелічити, автор «Скорботної постави» усе ж зупиняється на деяких іменах. Утім, цей генеалогічний блок має мало стосунку до справ українних (та й побудований він на популярних раніших гербовниках, отже факти там представлені неоригінальні навіть на 1659-й рік). Тож дозволимо собі його опустити.

А ось фрагмент «Скорботної постави» про батька Александра Конєцпольського – великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського вартий докладного розбору. Бо цей, за словами Одимальського, «Атлант всієї Корони», таки тісно пов'язаний з історією України та її степового прикордоння.

¹³ Умерлі (Омер)-ага – вождь набігу 4 тис. татар у липні 1643 р. під Хорол і Лохвицю. В останній перебував Я. Вишневецький, який і дав бій нападаючим (див. щоденник С. Освенціма).

¹⁴ Байрам-Казі – старший з двох синів Умерлі-аги, які також брали участь у набігу липня 1643 р. Він був поранений у бою і помер у полоні в Лохвиці.

Як пише автор «Скорботної постави» гетьман Станіслав мужність проявляв і з Ордами татарськими, і з гордовитими турками-бусурманами, і зі шведами, і зі свавільними козаками. Останніх він «ускромняв»-приборкував «заледве знак бунтів показався б який».

Утім, цікаво, що далі антикозацьку тему Одимальський не розвиває. І це при тому, що про розгром жовнірського руху 1615 р. під проводом полковника Яна Карвацького під Галичем і страту його ватажків він згадав. Схоже, коронний гетьман не так вже і пишався славою приборкувача козаччини.

Власне, розпочинає перелік героїчних чинів С. Конєцпольського з його першої військової кампанії під Смоленськом 1611 р., разом із братом Предбором (який тут загинув). Причому, основним мотивом іде не участь у штурмах, а те, що юнак гідно поведився серед посварених воєначальників.

Далі С. Конєцпольський відзначився вже після війни з Москвою, коли головним клопотом Речі Посполитої стали неоплачені жовніри. Вони 1613-1614 рр. купами «як сарана» блукали Короною і грабували усе до чого дотягувалися. Ось тут 1615 р. і відбувся вищезгаданий епізод з погромом і стратою злодія-полковника Карвацького та його спільників.

Наступним іде вірш, де герой отримує булаву польного гетьмана. На цій посаді він відразу дає приклади дисципліни і доброї організації війська (прибирає з лав армії жовнірів схильних до грабежу мирних співвітчизників). І вже потім Одимальський пише, що великий коронний гетьман С. Жолкевський віддав за С. Конєцпольського свою доньку. Насправді, все було навпаки – спочатку шлюб (1615 р.), потім булава (1618 р.).

Далі згадується про мужність молодого полководця у битві з турками і татарами під Цецорою 1620 р. Коронне військо тоді прогало, гетьман С. Жолкевський загинув, а С. Конєцпольський потрапив у полон.

З «Чорної вежі» (себто з Семибаштного замку у Стамбулі) бранця за відкуп визволив коронний посол князь Криштоф Збараський 1623 р.¹⁵. І вже 1624 р. С. Конєцпольський відплатив бусурманам, розгромивши Кантемира-мурзу під Мартиновим недалеко Галича (мав лише 3,5 тис. жовнірів проти 30 тис. неприятеля).

Згадує Одимальський і перемоги гетьмана над шведами у Пруссії 1627 р. Тоді навіть шведський король ледь не потрапив до нього в полон¹⁶.

Докладно панегірист зупинився на кампанії під Кам'янцем-Подільським проти Абази-паші 1633 р. Гетьману тоді кинуло виклик військо у 60 тис. люду з «турків, татар, волохів і мультян». А Конєцпольському довелося вийти проти неприятеля лише з трохи більше 3 тис. кварцяних, 8 тис. з почтів «Руських Панів» та певною

¹⁵ Для панегірика – це не найкращий сюжет, але за споминами родича гетьмана, Зигмунта-Стефана Конєцпольського, знаємо, що говорили про той полон багато, див.: *Geneologia Domu Koniecpolskich*. Pisana roku 1656 // *Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego / wydał A. Podgórski*. – Т. II. – Wrocław, 1840. – S. 286-335.

¹⁶ До речі, ця кампанія можливо стала стартом кар'єри Богдана Хмельницького. В одній хроніці є запис, що той майбутній козацький гетьман відомий у польському війську, бо він довго перебував при боці С. Конєцпольського і «Експедицію Пруську» з ним відправив, див.: *Materiały z czasów Zygmunta III...* (Bibl. Kórn. – Sign. BK00312). Доступна на: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/494131/edition/462511/content> (скан-стор. 234).

кількістю козаків-низовців¹⁷.

Тому гетьман побудував кампанію від оборони і збудував укріплений табір. Панегірист описує його як свідоме і вельми ефективне використання Конєцпольським чужоземних фортифікаційних прийомів – з ямами-прихованими окопчиками, загальними ровом довкола табору і оманливими проходами-«самоловами»¹⁸.

Утім, Абаза-паша не рахував втрат. Він зробив кілька пробних атак з різних боків. А потім кинув у бій ціле своє військо – головний удар наносячи на лівий фланг коронної армії. І вже перемога хилилася до турків, але їх зрештою здолала «піхота Вишневецького»¹⁹. Тоді вже й інші коронні війська наспіли і здобули звиягу по всьому фронту. Абаза-паша залишив поле битви і «з соромом» вночі відступив.

Без деталей Одимальський згадує ще Охматівську битву з татарами 1644 р.²⁰. І в підсумку військової діяльності С. Конєцпольського (вірш ХС) також акцентує на справі оборони України. Панегірист називає гетьмана тим, «хто в диких полях Замки осадив || І з оборонними ж фортецями || Звідки усі шляхи нападникам замкнув || І Вітчизна через нього кордонами || тішилася на багато миль розширеними || А тому і скромнішали її Неприятелі».

Спеціально панегірист згадує про підтримку С. Конєцпольським вчених. Зокрема він протегував давньому Краківському університету. Ще й до власної резиденції у галицьких Бродях звідти запросив мудрих вчителів, які мали опікуватися місцевою молоддю («і грубіянство з них викорінювали»).

У своїх маєтностях С. Конєцпольський чимало зробив і для розбудови костелів. Особливо Одимальський згадує пишні оздоби костельних будов у Конєцполі (закінчені 1644 р.) – родовому осідку гетьмана-мецената недалеко Ченстохови. Та й взагалі малює магната добрим католиком.

Панегірист акцентує на тому, що заслуги С. Конєцпольського визнав світ. Громадськість вважала його полководцем рівним найкращим давнішим коронним гетьманам – «Мелецьким, Жолкевським, Замойським і Ходкевичам». Вітчизняні монархи – польські королі Сигізмунд III і Владислав IV – його шанували. Із різних країн до нього послали прибували. А «цісар християнський» – австрійський імператор Фердинанд за заслуги у битвах з бусурманами навіть надав С. Конєцпольському спадковий титул імперського князя. Зрештою, почесні уряди гетьман мав і в Речі Посполитій (підчаший, воєвода, каштелян, староста).

Далі Одимальський переходить до уславлення роду матері Александра Конєцпольського – Кристини Любомирської. Серед давніх Любомирських найбільше уваги панегірист приділив герою Хотина-1621 Станіславу Любомирському. Цікаво, що його поет малює тим, хто «поразив Каракаша надміру гордовитого у своїх намі-

¹⁷ Більшість сил шляхти і козаків тоді були на Смоленському фронті.

¹⁸ Цікаво, що згодом так описували козацький табір на Старці 1638 р., котрий, як відомо, вразив військових інженерів. Отже, цілком вірогідно, що запорожці 1633 р. мотали на вус «науку» С. Конєцпольського.

¹⁹ Може, це згадувані 1638 р. стрільці з лубенської Вишневецьчини?

²⁰ Це доволі дивно, бо сучасники цінували Охматівську битву 1644 р. високо – ось канцлер Єжі Оссолінський у сеймовій промові 14.II.1645 р. казав, що гетьман зі жменькою війська «зупинив у самих воротах Речі Посполитої голодного бусурманина», розбив і змусив втікати ворога, див.: *Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego* / wydał A. Podgórski. – Т. I. – Wrocław, 1840. – S. 86.

рах бусурмана, котрий присягався не вечеряти зі своїми, окрім [тільки] під наметами у таборі польському»²¹.

Діти того рятівника Хотина були вже ключовими державними політиками часів написання «Скорботної постави». З них найбільше Одимальський славить маршалка сеймового Єжи Любомирського, героя часів «Потопу».

Зрештою, панегірист дійшов і до особи самого Александра Конєцпольського. За ним, той змалку подавав надії як продовжувач слави предків. Зокрема, не цурався різних наук. Повчився у Краківській академії-університеті, а потім з волі батька поїхав і за кордон розуму набиратися. Відвідав «німецькі, італійські і французькі краї», де і мови добре повчив. Далі обрав військову спеціалізацію, вивчати яку поїхав до нового технологічного арсеналу Європи XVII ст. – у революційні Нідерланди. Тут юнак пробув 50 місяців. Причому мав почет з «люду жовнірського», з яким знайомився із новинками голландського військового мистецтва²².

Одразу по поверненні з Нідерландів додому 1643 р., ледь привітавшись з рідними, гетьманич вирушив із власною «кампанією» до табору коронного війська під подільським Ладижином. Його тут радо зустріли жовніри, він також вітав усіх у відповідь.

Юний ентузіаст швидко вирішив, порушуючи волю батька-гетьмана, спробувати свого військового щастя. Цей новоспечений полководець вирушив походом через «Дністровську Україну» (причому, як зазначив Одимальський, виправа ця шкодила простим місцевим мешканцям), дістався «полів дичини Богової» (пустельної області над Пд. Бугом), а далі рушив «аж під Кочубей» (майбутню Одесу). Утім, у цьому поході А. Конєцпольського наздогнала сувора заборона тієї самодіяльності від батька-гетьмана і юнак вимушено повернув назад.

Але шанс повоювати гетьманичу випав незабаром. Татари з калгою-султаном пішли «як дощ наглий» в набіг під Охматів. Їм назустріч з військом вийшов і гетьман С. Конєцпольський з сином. За Одимальським, гетьманич мужньо поведився у битві і взяв участь у переслідуванні погромлених татар до «Синіх Вод» (р. Синюха, це десь за 100 км від Охматова). Тому панегірист пише – очевидно («кожний то знав») А. Конєцпольського можна зараховувати до тих, завдяки кому та перемога і здобута була. За мужність його і батько-гетьман похвалив тоді.

Заохочений ахматівськими лаврами А. Конєцпольський і далі, за Одимальським, шукав випадків відзначитися на татарському фронті. І невдовзі гетьманич на Муравському шляху взяв участь у погоні за татарами, які поверталися з полоном з теренів Московського царства та мали намір і до прикордоння Речі Посполитої вторгнутися. Це той самий морозний табір коронного війська у січні 1646 р. на р. Мерло (притока Ворскли) біля Охтирки, де вершники замерзали прямо на коні²³ і той таки українознавець Боплан добре підмерз.

За Одимальським, ця наступальна акція налякала татар. Вони, мовляв, у своїх хащах поховалися. Але «мужня сарматська рука» А. Конєцпольського їх і там діс-

²¹ Мова про відомий епізод, коли снайпер з-під команди С. Любомирського підстрелив турецького командувача Каракаш-пашу, який вийхав на рекогносцировку – огляд позицій неприятеля.

²² Може бути, А. Конєцпольський став прихильником нової нідерландської лінійної тактики піхоти, яка вважала хаотичний козацький бій-розгардіяш вже минулим.

²³ *Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego* / wydał A. Podgórski. – Т. II. – S. 314.

тала. Бо він через дикі поля сміливо «аж під Перекоп далекий» виправлявся, перейшовши Дніпро при Бургуні-річці²⁴.

Тут йдеться про виправу-набіг приватних загонів А. Конєцпольського під Очаків і Перекоп восени 1647 р. Його історія тісно переплетена із майбутнім виступом Б. Хмельницького. Бо після цього малоуспішного походу (з татар-кочівників мало кого наздогнали) А. Конєцпольський з останнього пробував зробити цапа відбувала. Адже магнат як чигиринський староста був зверхником Хмельницького, на той час козацького сотника з-під Чигирина. І почувши, що це той козак повідомив татарам про підготовку набігу, А. Конєцпольський звелів його розстріляти (засудженого врятувало заступництво жовнірських і козацьких офіцерів та подальша втеча на Запоріжжя).

Утім Одимальський навпаки малоє похід під Перекоп 1647 р. як дуже успішний. Його герой виступає ледь не новим агронавтом. Він і стоптав дніпрові луги-плавні («казкару») неозорі, і перейшов «кучугурські піщані полонини»²⁵, і Овідієвим озеро назване²⁶, а також і «Колхідські незнані області»²⁷. Тут герой погромив улуси і зимівники («zimane») та привів звідти додому в'язнів. Їх він віддав королю – наповнивши краківські, варшавські і львівські в'язниці.

Далі вже панегірист оповідає про вибух Хмельниччини («козацьких бунтів»). Вони, за Одимальським, викликали страшне замішання у Руських краях, яке занепадом Речі Посполитої загрожувало. Ясна річ, автор «Скорботної постави» подає свого героя серед головних ворогів Козацької революції і оборонців старого порядку від «козацької Гідри» та «татарської Гарпії» (хоча «пальму першості» у контрреволюційній справі панегірист віддає Яремі Вишневецькому).

Власне, за Одимальським, на початку козацької війни 1648 р. А. Конєцпольський відрядив 2-тис. загін на чолі зі Станіславом Броневським на підмогу князю Вишневецькому. І той офіцер зі своїми підлеглими довго перебував під командою князя Яреми. Він і у боях відзначився так, що, за Одимальським, Вишневецький неодноразово ставив його мужність у приклад іншим жовнірам і довіряв його підрозділу в усьому.

Сам А. Конєцпольський вирушив до Миколая Зацвіліховського, котрий тоді був визначений на уряд командувача в «Україні Дністровській»²⁸. З ним вони очищали Поділля від кривавих розрухів і заливали пожежу повстання.

²⁴ *Бургун, Бургунка* – острів, річечка і переправа біля правобережного с. Бургунка Тягинської сільської громади Бериславського р-ну Херсонської обл.

²⁵ Це більш-менш реалістична деталь – між Бургуном з Таванню і Перекопом якраз піщана степова зона (олешківські кучугури).

²⁶ Ототожнення з *Овідієвим (Відовим) озером* = Дністровським лиманом можливе хіба як загальний напрямок походу на Південь. Здається, панегірист просто згадав тут усе, що пам'ятав з античних топонімів Причорномор'я.

²⁷ Саме згадка Колхиди натякає тут на міф про аргонавтів. Отже, скотарський Крим для Одимальського – країна Золотого Руна?

²⁸ М. Зацвіліховський був кумом Б. Хмельницького і згодом виступав у ролі дипломата-посередника у контактах коронного уряду із гетьманом-повстанцем. Отже не виключено – А. Конєцпольський тримався на початку Хмельниччини думки, що із козацькими революціонерами врешті-решт прийдеться домовлятися. Може бути, тут маємо вплив родича молодого магната по матері, краківського воєводи Станіслава Любомирського, якого Єрлич

Під Пилявці-1648 А. Конєцпольський вивів кілька тисяч «добірного люду». І, за панегіристом, вів він тут себе гідно. А поразка – це прорахунки анонімного ні в чому не згідного між собою командування (ймовірно, відповідальність за втечу війська «яко з погрому» він воліє перекласти зі своїх героїв – Я. Вишневецького і А. Конєцпольського – на князя Владислава-Домініка Заславського).

За автором «Скорботної постави», А. Конєцпольський швидко реабілітувався – вже при облозі Збаража-1649. І про цей епізод війни, де діють обидва його улюбленця – Вишневецький і Конєцпольський – панегірист написав розлого.

Спочатку оповідач згадує як А. Конєцпольський у першому бою облоги став зі своїм підрозділом в авангарді цілого війська («чоло в шиках тримав»), завзято бився з татарами, ще й підтримав Вишневецького на правому фланзі. Сутичка тривала кілька годин і в ній загинув один з татарських значних офіцерів – сміливий Трунет.

Після того бою – на третій день – козаки цілу добу звідусіль гостро штурмували Збараж. І тоді, за славослів'ям Одимальського обложеним Бог послав його героя – А. Конєцпольського. Той став зі своїм полком спільно із загонами Вишневецького. Вони пробили дірку в порядках атакуючих козаків та захопили шанець, який ті копали під табором, а далі ще й у став багатьох неприятелів загнали, де ті тонули.

А потім люди Конєцпольського відзначилися і у відбитті нової хитрої атаки. Козаки («мерзенне гультяйство») «на брюхах» підповзли під вал табору обложених, аби посудинами-«мазницями» зі смолою запалити вогнем табірні вози. Як зауважує Одимальський – від біса вони тим штукам навчилися. Утім, вояки Конєцпольського стріляниною та іншою зброєю відігнали диверсантів.

Далі вже без деталей панегірист згадує військові труди свого героя протягом 7 тижнів облоги. З конкретики лише, що тоді забили в боях татарського Галі-мурзу і козацького полковника Кіндрата Бурляя.

Наступне героїчне діяння А. Конєцпольського, яке згадане «Скорботною поставою», відноситься вже до 1651 р. Мова про бій під Купчинцями²⁹ під час руху коронної армії від Кам'янця-Подільського до Сокаля, де король готував загальний збір.

Взагалі, оповідь про кампанію 1651 р. у Одимальського розлога. За ним, вона почалася через широкозакроєні плани Б. Хмельницького. Той «зламав мир» і почав знову зноситися з татарами. Ще й послав послів до турецького султана, котрому пообіцяв-присягнув – як зробить володар османів його своїм «ленником»-васалом із владою над «Руссю», то він завоює для турків «лядський народ».

І спочатку козацьке військо рушило до Кам'янця-Подільського³⁰. Підступивши під нього, козаки звернулися до міщан з пропозицією добровільно здати місто і замок. А далі пішли на штурм – зробили кілька невдалих атак.

згадує першим серед можновладців-супротивників антикозацького походу М. Потоцького на початку 1648 р.

²⁹ *Копичинці* – місто Чортківського р-ну Тернопільської обл. Бій там відбувся 12.V.1651 р.

³⁰ Текст Одимальського знає тільки Хмельницького як очільника війська, але під Кам'янець-Подільський був посланий лише корпус генерального осавула Дем'яна Лисовця (Демка Чигиринського) з татарами на чолі із перекопським беєм Караш-мурзою («Каракаш-мурзою»).

Зрештою рушили навздогін за коронною армією, яка перед тим відступила звідси на Сокаль. Власне, за Одимальським, Хмельницький з «полками тяжкими» і татарськими силами готувався взяти королівське військо в облогу (навіть вже якісь обложні «фортелі» приготував).

Утім, поляки порушили козацькі плани. Зокрема, спочатку вони знайшли зручне місце під Копичинцями для контратаки на корпус погоні Лисовця і Караш-мурзи.

Козаки з татарами тоді зробили за день довгий перехід – «16 миль» (а це понад 100 км). Коронна армія йшла впорядковано («у добрих шиках») і схоже змогла сама вибрати ладне місце для бою. Бо оповідач згадує, що поляки «дали переправитися до себе частині» неприятельських підрозділів. На них, за текстом «Скорботної постави», і напав коронний хорунжий А. Конєцпольський разом із новгород-сіверським стольником Станіславом Вижицьким³¹. Причому, схоже, головний удар був на татарські підрозділи – їх розбили і змусили відступати врозтіч. Навіть головного вождя – «Каракаш-мурзу» – «в окови» взяли. Полонили також і кілька значних козацьких командирів – не згаданих тут за іменами.

А з прибуттям армії до Сокаля, на військовій раді король доручив А. Конєцпольському важливе логістичне завдання – підготувати для об'єднаного війська шлях до Берестечка і зокрема заопікуватися необхідними річковими переправами (власне через Стир)³². Коронний хорунжий зі своїм 1,5 тисячним полком взявся за цю справу, лише попросив додати йому ще 1 тис. допоміжних сил.

Під Берестечком А. Конєцпольський підготував «пляц» призначений під табір коронної армії і успішно повернувся до війська, де йому за те дякував король. Ця вдала операція дозволила швидко – за 4 дні – перебазувати сили Речі Посполитої на зручне місце битви.

Лише тут вже до них наспіли татари 28 червня 1651 р., з якими розпочалися герці. З волі королівської в атаку на кримців пішов полк А. Конєцпольського, підсилений загоном маршалка коронного Єжи Любомирського, а також кількома хоругвами «люду охочого» з під командування князя Я. Вишневецького. Вони гнали-переслідували татар, яких лічили на 10 тис. вояків, 1,5 милі (=десь 10 км). Кримці мали значні втрати, частину їх загнали до води і потопили. Захопили і бранців, з котрих 2 найзначніших відвели до короля. Лише ніч зупинила цей розгром.

Але наступного дня на поле вийшли вже головні сили кримського хана. А. Конєцпольський і тоді зі своїми людьми брав участь в атаках на татар.

Бій «в останній день червня» (себто 30-го – вирішальний день битви) Одимальський згадав докладно. За ним, хан із козаками готувався до наступу усіма силами, коли побачив як із ранкової імли проступив «шик Військ Польських гарно споряджений». Коронні жовніри потроху («злекха») рушили вперед.

Вражений хан тоді звернувся до Хмельницького («Хмеля») і сказав йому: «Чого ж ти наробив? Ти ж мені присягав сміливо, що Гяури назад втікають. І в таборі їх при королі небагато. А ти подивись як проти нас стягуються – нам обом на згубу. Бо до битви, а не до втечі готуються. Нащо мене з собою так нерозмислено вивів і на цей раз тут на небезпеку привів?».

³¹ Це командир 2-ї гусарської хоругви, яку також споряджав А. Конєцпольський.

³² Ймовірно, Конєцпольського на це обрали, бо його замок-резиденція Броди була усього в 35 км від Берестечка. Отже, він був практично «місцевий».

Здригнувся лиходій, продовжує опис тієї уявної розмови Одимальський, утім удавано весело відповів ханові – втішаючи його як міг – аби той не турбувався. Ось побачиш насправді добру справу, коли я зі своїми буду наступати.

Так розпочалася велика битва. Великі втрати війська несли з обох боків, але, за Одимальським, татари підупадали духом, а козаки аж дуже рясно лягали трупом. Зрештою, вони не витримали напруги, шики зламали і почали безладний відступ, у якому мали ще більше загиблих.

Сам хан, за Одимальським, втратив родича («своєї крові єдного») та кількадесят мурз. Тож він залишив поле бою і навіть за 1,5 милі, відступаючи, покинув свою карету-«ридван» з пораним племінником-«сестринцем». Втікав «одним ривком» аж до Вишнівця (це десь 100 км від Берестечка), де мав з Хмельницьким «смутну ночівлю».

Щодо А. Конєцпольського панегірист пише, що той у битві того дня «боронив Військо з правого крила». Тут коронний хорунжий «відпирав тлум Поган», себто бився проти татар. Ті засіли у лісі і пробували атакувати з засади. Коли татар вдалося вигнати з позиції, Конєцпольський зі своїми людьми взяв участь у погоні за кримським ханом. Не наздогнав, але зі здобичі отримав ханський ридван, намет і годинник.

Далі «Скорботна постава» оповідає коротко про подальшу участь А. Конєцпольського у війні з козаками. Згадує, що «виборна громада» його людей ставала і під Білою Церквою 1651 р., і під Острополем. А під «нещасливим» Батогом-1652 загинуло чимало його «добре досвідчених мужів».

1653 р. А. Конєцпольський особисто («своєю особою») вийшов з порядним загоном під Глиняни. Тут йому доручили командування-«регіментарство» цілої коронної армії, яка вирушила під Жванець. Конєцпольський під час того походу мав особисту втрату – вдома померла його дружина.

Далі панегірист воліє нагадати про міжнародні аристократичні зв'язки свого героя. За Одимальським, А. Конєцпольських мав контакти із «Волоським» (=молдовським?) і «Мультиянським» (=волоським?) господарями, зі значними мурзами «Орд Татарських»³³ та з різними можними князями-чужоземцями. То був насправді «муж золотий» за усіма своїми «цнотами»-чеснотами – патетично вигукує панегірист.

Проявив себе А. Конєцпольський і за часів Потопу в Речі Посполитій. Тоді, пише Одимальський, «від Сходу Козаки зухвалі, від Півночі ж суворі Москалі, Сарматські краї гвалтом утискали». Ще й «без відпору зрадливі Шведи більшу частину Польських Земель опанували». Ті вже й столицю-Краків зайняли, як ото польський король Ян-Казимир залишив терени Корони.

Коронна армія тоді, побита 1655 р. росіянами (участь козаків Одимальський тут проминає) під галицьким Городком та шведами під Войничем, знаходилася у жалюгідному стані. Надій на підмогу нізвідки не надходило. А король шведський став ще й претендувати на польський престол.

У цій скруті А. Конєцпольський зі своїм приватним військом та кварцяними, котрі підпорядкувалися його командуванню, визнав владу короля Карла X Густава (16 жовтня 1655 р.). Причому, Одимальський зауважує, що так само вчинив і князь

³³ Цікаво, що з татарськими аристократами стосунки окреслені як «стала приязнь і миле побратання».

Дмитро Вишневецький (що для нього, як клієнта Вишневецьких, є певним виправданням для тих, хто так зробив).

За текстом «Скорботної постави», то був такий гіркий вибір – не задля того, аби чимось допомогти новому володарю, але щоб оборонити старі права і привілеї Вітчизни. Адже, на них вже точили зуби як шведи-завойовники, так і місцеві зрадники з еретиків-аріян та євреїв з циганами.

Власне, швидко з'ясувалося, що шведський король та його армія не тримають слова щодо недоторканості прав і маєтків польських громадян. Особливо нещадно грабувалася католицька церква.

Відтак, опір очолив воєвода руський Стефан Чарнецький. Тоді і Конєцпольський полишив табір шведів. Він прибув 1656 р. під Львів зі своїми приватними загонами і з кварцяним військом (6 тис. жовнірів). З Конєцпольським був і князь Вишневецький. Під командування коронного хорунжого пішов і татарський корпус, котрий прийшов на допомогу захисникам Речі Посполитої. За виявлену охоту до послуг країні А. Конєцпольському надали новий високий титул – воєводи сандомирського (травень 1656 р.).

І далі до кінця життя магнат воював на фронті зі шведами. Одимальський згадує його служби під Варшавою, під Опочним і Войничем, під Торунем 1657 р. та, зрештою, під Мальборком 1658 р. То вже був останній похід А. Конєцпольського (вивів тоді 3 тисячний полк). Тут він захворів і від'їхав лікуватися до рідного Конєцполя. По кількох тижнях йому стало краще і магнат перебрався до Бродів, де знов перепочив через повернення лихоманки, а потім доїхав до Підгірців. У цьому галицькому замку А. Конєцпольський і зустрів свою смерть 30 березня 1659 р.³⁴

Ясна річ, панегірист-священник при такій нагоді розлого говорить про те, яким добрим католиком був небіжчик. Цікаво, що серед благочестивих справ польського сенатора-вельможі є і хрещення на католицизм татар і турків – з бранців захоплених на війні.

Як на соціально загострені часи Козацької революції колоритною на місці тут і згадка, що померлий магнат своїм підданим був не так Паном, а радше справжнім Батьком. Зокрема, зверхник захищав їх від «грабіжництва жовнірського» і «кривд дозорців».

У підсумку зауважу, що «Скорботна постава» (1659), попри панегіричний заангажований формат, є твором насиченим фактами і сенсами. Він дає чимало ключів для розуміння історії України напередодні та на початку Козацької революції 1648-1709 рр.

³⁴ Цю дату подає стаття у «Польському словнику біографічному». Одимальський в останніх рядках «Скорботної постави» занотував, що А. Конєцпольський помер «в останній день березня» 1659 р. Себто 31-го березня.

Розділ 10

Річпосполитське татарознавство: книжники і самовидці (XVI – середина XVII ст.)

Ренесансна вченість охоче цікавилася Сходом і орієнтальні студії у ранньомодерній Європі – то цілком повсюдний і респектабельний тренд. На зорі епохи тон, безперечно, задавали жваві нащадки античного царя Латина і середньовічного обходисвіта Марко Поло – італійські мандрівники (торговці, дипломати і місіонери), які активно цікавилися й локальними інтелектуальними традиціями сходознавства.

У той самий час Ягелонська династія, котра опанувала все нові й нові європейські престолы, відчула смак до «міжнародних» проблем і самопрезентацій-візитівок. І загальноєвропейське звучання теми Сходу (зокрема, у варіанті «татарський фронт – ділянка хрестоносного руху Заходу») було оцінене як один з не таких вже численних «козирів» молодій династії¹.

Піонером сходознавчих візій «з гори Вавельської» виступив славнозвісний італійський емігрант *Калімах* (Філіппо Буонакорсі, 1437 – 1496). Його перу належить твір «*De Tartarorum moribus liberum unum*» / «Про звичаї Татар книга одна»².

Не дивно, що і спробу започаткування офіційної ренесансної історіографії королівства, ініційовану 1506 р., польський король Александр I Ягелончик (можливо, з подачі канцлера Яна Ласького) здійснив руками татарознавця. Мова про *Миколая Розембарзького* (пом. 1506 або невдовзі), шляхтича з столичного краківського воеводства, знаного польського дипломата, фахівця з «турецького напрямку»³. Зауважимо, що для української традиції він цікавий як автор невеличкого рукописного трактату – «*Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium*» / «Пояснення стисле про місце розташування, звичаї та багатоманітність Скіфського [себто татарського] племені» (1499).

Твір цей оповідав про фізіографічні, географічні та історико-етнографічні риси Південно-Східної Європи. У центрі уваги письменника-історика перебували кримські татари, походження яких учений «досліджує» майже винятково крізь призму популярних античних трактатів⁴. З сучасних спостережень Розембарський знає, що

¹ Див. також і свіжий сучасний огляд ягелонських «турчик»: *Tafilowski P.* «Imago Turci». *Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572)*. – Lublin, 2013.

² Твір не зберігся, але на його основі написані розлогі розділи про татар у друкованому по смерті автора в ельзаському Гагенау: *P. Callimachi experientis de bello Turcis inferendo, Oratio gravissima, ac iam temporibus convenientissima. Item eiusdem Historia, de his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartaris contra Turcos movendis, non solum verborum elegantia conscripta singulari, verum etiam multis gravissimis consultationibus ad id bellum conficiendum referta*. – Haganoae, 1533.

³ Утім, цей кандидат після початкових проб пера зрікся справи історіописання (або помер), див.: *Rozembariski Mikołaj (K. Baczkowski)* // *Polski słownik biograficzny*. – Т. 32. – S. 384-387.

⁴ Такий підхід навіть Геродота робив татарознавцем. Ось ймовірно у 1560-х рр. перемиський біскуп Валента Гербурт (1524 – 1572) колоритну скіфську легенду про панів і рабів (епізод з повернення скіфів з довгих походів до Малої Азії) зробив татарською історією: «Не інакше як оті татарські служкове, / Котрих не могли здолати шаблями панове. || Аж коли з нагайками на них погрозили / Відразу їх як овечок вовки розпорошили». Див.:

саме добре захищена «заперекопська» Орда є тепер головною проблемою для українських володінь Ягелонів (де кримці призвели до відчутного спустошення). А ось волзькими татарами і ногайцями польський король пробує встановити антикримську співпрацю.

Цікаво і що замовник Розембарзького ще не вітчизняний, а закордонний. «Пояснення стисле» було написано на замовлення імператора Максиміліана Габсбурга⁵. Європа тоді – після підпорядкування Кримського ханату туркам у 1475 р. – взагалі переживала нову хвилю зацікавлення татарами⁶.

Місцевих спостерігачів зі світу Ягелонів вразила також і руїна Великої (Заволзької) Орди 1502 р. Тому тривале (до 1527 р.) перебування у Литві (на становищі почесного бранця) її останнього хана – Шахмата (Шиг-Ахмета, Шейх-Ахмеда, пом. 1528) – породила вельми барвисті оповідання, згодом включені до розширеної М. Пашковським і виданої 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії» А. Гваньїні⁷. Про втрачений шанс на опанування золотоординської спадщини тут згадувалося із глибоким жалем⁸.

Тривале королювання Сигізмунда I Старого (1506 – 1548) мало чимало приводів для розвитку татарознавства. Причому, тоді вже над всепоясняючим досвідом античності у цій темі явно починають горувати очевидці. З'являються твори про окремі переможні битви з кримцями – Вишневець-1512⁹, Ольшаниця-1527. Велике місце відвів татарам і рукописний меморіал «Опис потуги Туреччини» з 24 вересня 1514 р., підготовлений у Римі для папи римського литовським канцеляристом і королівським секретарем *Вавжинцем (Лаврентієм) Менджилеським* (перед 1490 – 1529)¹⁰.

Rosprawa Przygody starego Żołnierza Roku Pańskiego 1595 uczyniona. – Kraków, 1595. (арк. Viii). Між іншим, Флетчер-1591 оповідав цю історію як новгородську (там на спомин про неї навіть монету карбували із вершиком, котрий замахується канчуком).

⁵ Нині зберігається в Бібліотеці музею ім. Чарторийських у Кракові (далі – *Bibl. Czart.*) – ркп. 26 /TeKa Naruszewicza. Т. 26/, к. 592-619. Новітнє критичне видання див.: *Kowalska Z. Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu.* – Kraków, 1993.

⁶ *Kowalska Z. Niebezpieczeństwo tatarskie dla chrześcijańskiej Europy według «Kroniki świata» z roku 1483 // Stromata Historica. Studia Historyczne Ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. Rocznicę Urodzin.* – Kraków, 2006. – S. 133-141 (ця теза ілюструється аналізом розлогої «*Glossa o Tatarach*» з хроніки анонімного італійця з Перуджі).

⁷ Їх, частково, знав і твір французького дипломата *Блеза де Віженера* (1523 – 1596) «La description du royaume de Poloigne et pays adiacens...» / «Опис Польського королівства та країв прилеглих» (Париж, 1573). Ця праця також мала розлогий розділ «Про татар», див.: *Мемуари, относящиеся к истории южной России / В. Б. Антонович (ред.).* – Выпуск 1. – Киев, 1890. – С. 78-88.

⁸ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 710. До речі, підставою на таку спадщину тут виступає історичне золотоординське причастя в т. ч. «*волинців, русі і литовських татар*».

⁹ Сцену Вишневецької битви намалювали на стіні столичного краківського костелу св. Франциска Ассізького (про це згадував С. Сарницький у «Книгах гетьманських» з 1577 р., див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 372).

¹⁰ *Descriptio potentiae Turciae. Ordinatio belli contra illam. 1514 // Acta Tomicianiana.* – Т. 3 (1853). – S. 168-181; *Maćkowiak Jan.* Wawrzyniec Międzyzyleski jako autor memoriału pt.

По-своєму «форматною» подією в татарській темі (і то не лише в Короні Польській) було видання *Матвієм Меховським* (власне Мацей Карпіга, бл. 1457 – 1523) славнозвісного географічно-енциклопедичного трактату «*De duabus Sarmatiis*» / «Про дві Сарматії». Виданий у Кракові 1517 р. 1521 р. він передруковувався там само під назвою «*Descriptio Sarmatarum*» / «Опис Сарматій». І власне текст «Азійської Сарматії» (1-ї, і більшої, з двох книг-частин твору) здебільшого якраз «татарський».

Цю працю Меховіти широко реферували-перекладали в Європі вже XVI ст.: у Базелі і Парижі в збірці «*Novus orbis regionum et insularum*» / «Новий світ регіонів та островів» 1532, 1537, потім 1582 pp.; у Венеції 1542 р. в збірці «*Epitome orbis terrarum*» / «Короткий виклад земель світу». «Про дві Сарматії» вже 1518 р. (а може ще й 1519 р.) видано в Аугсбурзі в перекладі німецькою мовою, потім у Страсбурзі 1534 р. Існував також переклад голландською. Італійські адаптації друкувались вже 1523 та 1525 pp., а переклад Аннібала Маггі під назвою «*Historia delle due Sarmatie*» / «Історія про дві Сарматії» видавався у Венеції 1561, 1562 та 1584 pp. За період до середини XVII ст. ця версія видання передруковувалася ще двічі – 1600 та 1637 pp. У XVII ст. перекладали трактат-бестселер і в Росії-Московії (рукопис).

1535 р. у Кракові під назвою «*Polskie wypisanie dwojej krainy świata, którą po łacinie Sarmatią zowią*» / «Польський опис двоякої країни світу, яку по-латині Сарматією звать» вийшов польський переклад Меховіти авторства краківського професора *Анджея Глабера з Кобиліна* (пом. після 1572). Він перевидавався у Кракові ще 1541 та 1545 pp.

Нинішня українська наука звикла користуватись російськомовним виданням праці¹¹. Утім, найсучаснішим є польський переклад Тадеуша Бенковського (Вроцлав, 1972) під назвою «*Opis Sarmacji Azjackiej i Europejskiej*», зі вступом Хенріка Барича¹².

Далі варто згадати про *Бернарда Вановського* (бл. 1450 – 1535). Він виконав і віддрукував у Кракові 1526 р. мапу Східної Європи «*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*» / «Мапа Сарматії, королівств Польського та Угорського, обох Волощин, а також Туреччини, Татарії, Московії та Литви частин прилеглих» (складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію¹³).

«*Descriptio potentie Turcie*» o Tatarach Krymskich z 1514 roku // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / red. G. Błaszczuk, A. Kijas. – Poznań, 1994. – S. 87-94.

¹¹ *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях / Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. – Москва-Ленинград, 1936.

¹² *Maciej z Miechowa.* Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej. – Wrocław, 1972.

¹³ Причому нині відомим, здається, є лише аркуш із зображенням південної Сарматії. Його в оправі однієї з рахункових книг королівської канцелярії у 1932 р. виявив у Архіві Головному Актів Давніх (Варшава) відомий польський архівіст та бібліофіл Казимир Пекарський. Згодом цей фрагмент було сфотографовано, і наразі існує лише фотокопія, оскільки оригінал згорів разом з багатьма іншими документами під час гітлерівських бомбардувань Варшави у 1944 р. Утім, мені доводилося зустрічати сучасну кольорову репродукцію фрагмента варіанта цієї карти з позначкою «зберігається у Відні».

Утім, «мінусом» для татарських зацікавлень долюблінської доби (до 1569 р.) був розподіл зовнішньополітичних орієнтальних сфер між польським Краковом і литовським Вільно. На долю першого припадала Туреччина, а друге поралося з усіма справами із татарами. Ясна річ, без власного університету та лише за більш-менш тривалих наїздів-відвідин королівського двору, інтелектуальні сили Великого князівства Литовського відчутно поступалися Короні Польській¹⁴.

Тому «тематичною вершиною» для письменників і читачів цього покоління, поза загальногеографічними працями, був радше текст іноземця – австрійського посла до Росії (відвідав Москву в 1517 і 1526 рр.) *Зігмунта Герберштейна* (1486 – 1566). Мова про «*Regum Moscoviticarum comentarii*» / «Справ московських коментарі». Їх уперше надруковано у Відні 1549 р. Був там і великий розділ «Про татар».

Протягом XVI ст. ця книжка мала 10 оригінальних латиномовних видань, а також перекладів сучасними мовами: німецькою – 7 видань, по одному італійською, чеською плюс полонимовний екстракт у виданні М. Бельського 1564 р.¹⁵ Зрештою, саме твір Герберштейна заклав новий стандарт «очевидця», який прийшов на зміну оповідам, базованим на античних джерелах (на кшталт згаданого М. Розембарзького чи то того ж близького йому за часом «бестселера» Йоганна Богемця¹⁶).

¹⁴ Почасти, це позначилося на розробці сюжету литовських татар, яка за весь цікавий тут період XVI – середини XVII ст. мала вельми скромні досягнення. Взагалі, здається, дослідників литовських татар більше цікавила їх релігійна відмінність (мусульмани) та специфіка привілейованого статусу (близького до шляхетського), а не історичні подвиги-діяння. Див. на цю тему: *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558* / wydał Antoni Muchliński. – Wilno, 1858.

З джерельних родзинок цього часу маємо «Журнал посольств Сигизмунда I к крымському хану Менгли-Гирею і др.» (див.: *РГАДА*. – Ф. 389. – Оп. 1, ч. 2. – Спр. 589, на 68 арк.; назва дана вже у XVIII ст.), виданий в: *Довнар-Запольский М. В.* Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Вып. 28. – Симферополь, 1898. – 99 с. То документ доби, коли було врегульоване питання про відступлення польському королю прав на володіння «руською спадщиною» Золотої Орди. З 1510 р. він сплачував за тее до Криму упоминки-данину у розмірі 15 тис. золотих. На цю тему див. також: *Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarów perekopskim (1469-1515)*. Akta i listy / wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski. – Kraków-Warszawa, 1881.

¹⁵ Нині в Україні зазвичай уживані сучасні російськомовні видання, див.: *Герберштейн С.* Записки о Московии. – Москва, 1988; *Герберштейн С.* Записки о Московии. В 2 т. – Москва, 2008.

¹⁶ *Йоганн Богемець* (Ioanne Voemo/Voemus Aubano, бл. 1485 – 1535) відомий за працею про звичаї народів світу – «*Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti*» / «Звичаї, закони і віра усіх народів: з багатьох найвідоміших історіописців зібрані». Цей канонік з німецького Ульма, знаний як гуманіст, мандрівник і гебраїст. Підписав свій твір Богемець як «священник тевтонського воїнства». Уперше його книжка побачила друк в Аугсбурзі 1520 р. Згодом, твір Богемця мав десятки перевидань і перекладів про всій Європі (у венеціанському виданні 1542 р. передрукований разом з трактатом Меховіти про дві Сарматії). Зі слов'янських видань відомий його переклад чеською мовою (Оломоуц, 1579). Цікаво, що у Й. Богемця були і «руські» (білорусько-українські) читачі – принаймні бл. 1632 р., див. цитування його книжки (за виданням: Антверпен, 1542) в «*Supplementum Sinopsis...*» віленського православного братства (Вільно, 1632): *Архив ЮЗР*. – Ч. 1, т. VII. – Киев, 1887. – С. 637. Ймовірно, йдеться про примірник,

Панування (1548 – 1572) Сигізмунда-Августа принесло цілу низку історіографічних проєктів, причому жоден з них не мав активної офіційної підпори. Тоді розквітгли хроністські таланти Мартина Бельського, Станіслава Оріховського, Мартина Кромера, першого польського теоретика історіографії Станіслава Іловського та першого ренесансного історика Великого князівства Литовського Августина Ротундуса.

У шерезі тих «перших», значущими для татарознавства, були політико-етнографічний трактат т. зв. *Михалона Литвина* «De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum» / «Про нрави татар, литовців і московітів» (рукопис 1550 р., відомий лише фрагментарно за базельським видруком 1615 р.) і перша спроба картографування Дніпра (та мапа 1550 р., створена за наказом Сигізмунда-Августа, не збереглася)¹⁷.

Цілком може бути, що в обох випадках маємо справу із швидкою «вітчизняною» відповіддю на міркування про татар, литвинів і московітів з твору 1549 р. іноземця Сигізмунда Герберштейна. Цікаво, що близько того часу сходила і зірка кримськотатарського історіописання – хроніка-таріх Реммаля Ходжи «Історія Сахіб-Гірея хана», придворного астролога монарха-героя згаданого твору, який царював у Криму 1532-1551 рр.¹⁸.

який 1630 р. перебував у бібліотеці Віленського єзуїтського колегіуму, див.: *Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины*. – Киев, 1995. – С. 84 (№ 357). До речі, у Києві донині зберігся один з варіантів видання Й. Богемця (Париж, 1538), див.: *Там само* (№ 356).

¹⁷ *Buczek Karol. Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej*. – Warszawa, 1933. – Z. 1. – S. 25-26. Підставою існування мапи є згадка в рахунках короля Сигізмунда-Августа. Бучек припускав, що ця карта могла послужити джерелом-натхненням для мапки-врізки Дніпра на загальній Радзивілівській мапі ВКЛ 1603/1613 рр. Підозрюю також, що мапа 1550 р. мала відношення до згаданого трактату Михалона Литвина.

Про зацікавлення Сигізмунда-Августа Україною писав у життеписі папського нунція/легата Джованні-Франческо Коммендоні співробітник останнього *Антоніо-Марія Граціані* (Graziani, 1537 – 1611). Коли нунцій повернувся з мандрівки (восени 1564 р. виїхавши з Любліна через Холм і Белз прибув до Львова; згодом відвідав Кам'янець-Подільський і Хотин; далі вдався на сплюндроване кількома днями перед тим татарами Правобережжя – не заїжджаючи до Києва, подався до Острога; далі на Луцьк, звідки знову прибув до Львова; звідси через Ярослав, Перемишль і Тарнов дібрався до Пйотркова на сейм, що розпочався 6.I.1565 р.): «Король прибувшого легата щонайприємніше прийняв, *багато йому ставив запитань про людиність, що між Дніпром і Дністром мешкає, і там, де Королівство Польське з Волощиною, Московією і Татарами межує*». Папський дипломат відповідав явно за Меховітою (пасажі про подиву гідні багатства Поділля) і пробував зацікавити короля боротьбою з турками за гирло Дністра, через яке зручно було б торгувати українським хлібом з венеційцями, див. скорочений польський переклад: *Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce*. – Т. 1. – Warszawa, 1822. – S. 81-89 (оригінальна назва твору, написаного з нагоди смерті «героя» 1584 р. – «De vita Joannis Francisci Commendoni Cardinalis» / «Про життя кардинала Джованні-Франческо Коммендоні», Париж, 1647; передруки 1669, 1685 etc). У власній, виданій вже у XVIII ст., автобіографії Граціані дещо докладніший, див.: *Antonii Mariae Gratiani... De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX...* – Т. II. – Florentiae, 1746. – P. 147-159 (опис українських земель у 16-й книзі).

¹⁸ *Останчук Виктор*. Хроника Реммаля Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымскотатарским походам // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой

Водночас із рукописом Литвина у 1550 р. постала і «Апологія» *Бернарда Претвича* (бл. 1500 – 1563)¹⁹. Це спогади славного подільського прикордонника – написані у формі захисної промови на сеймі. Вона мала наочно спростувати закиди турків, котрі вимагали усунення Претвича з посади барського старости. Текст «Апології» насичений спостереженнями і аналітичними зауваженнями очевидця, які пізніші знавці турецько-татарської тематики високо цінували.

Іншою «зіркою» річпосполитеського татарознавства того періоду був твір галичанина *Андрія Тарановського* (бл. 1540 – 1610). Це опис його власного посольства до Туреччини 1569 р. Польські послы тоді з Константинополя рушили слідом за турецьким експедиційним корпусом, який мав, спільно з кримцями, штурмувати підросійську Астрахань. Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571). Відомим є також і полономовний рукопис, з якого оповідання видане у середині ХІХ ст.²⁰ та, зі скороченнями, століттям по тому²¹.

З цього історичного твору широко черпав М. Пашковський в «Історіях турецьких і сутичках козацьких з татарами» (Краків, 1615)²². Вірогідно, також з ініціативи останнього екстракт з посольської подорожі 1569 р. потрапив і до А. Гваньїні «Хроніки Європейської Сарматії» – розширеного видання 1611 р.²³. Текст таки Тарановського використаний і в іншому місці цієї «Хроніки» – у частині ІІІ книги VIII «Астрахань, татарське царство»²⁴.

Крім цього, відзначити варто і татарознавчі спостереження «військових теоретиків», зокрема великого гетьмана коронного *Яна (Яна-Амора) Тарновського* (1488 – 1561). Останній приділив увагу кримцям як супротивникам у своєму знаному трактаті «*Consilium rationis bellicae*» / «Нарада справи військової» (Тарнов, 1558). Значну читацьку популярність мав також опис «способу воювання» з татарами у творі *Мартина Бельського* (первісно М. Вольський, бл. 1495 – 1575) «*Sprawa Ruscska...*» / «Справа лицарська» (Краків, 1569)*.

За часів міжкоролів'я та перших виборів королів (1572–1575), а також славної баторіанської доби (1576–1586) зійшли творчі зірки *Мацея Стрийковського* (бл. 1547 – перед 1593) та *Бартоша Папроцького* (1543 – 1614). Перший є автором

Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань, 2001. – С. 391-421; *Реммаль-ходжа*. История хана Сахиб-Гирея / И. В. Зайцев; Р. Р. Абдужемилев; В. Д. Смирнов. – Москва, 2023. – 464 с.

¹⁹ *Український степовий кордон в середині ХVІ століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)*. – Запоріжжя-Київ, 1997.

²⁰ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568*. – Kraków, 1860. – S. 41-63. У Москві зберігається ще один «короткий опис» подорожі до Константинополя, а звідти до Астрахані, див.: *РГАДА*. – Ф. 12 (Справи про Польщу і Литву). – Оп. 1. – Спр. 7 (12 арк.).

²¹ *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*. – Wrocław, 1966. – S. 203-216.

²² Про нього див. розділ 6.

²³ *Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії*. – Київ, 2007. – С. 178-183.

²⁴ *Там само*. – С. 714-721.

* Див. окремі розділи цієї праці Бельського про сучасний стан військової справи у московитів, татар, волохів і самих поляків.

помітного для річпосполитської орієнталістики твору «Про вольність Корони Польської» (Краків, 1575)²⁵, другий – серії «монографій» українних війн (див. розділ 3).

Менш знаним є текст холмщанина *Станіслава Сарницького* (бл. 1532 – 23.IX.1597). Мова про «татарські» фрагменти у його ранньому творі – «*Книги гетьманські з історій лицарських усіх віків зібрані і практикою або досвідом гетьманів найяснішого Сигізмунда Старого – короля польського, а також ще й імператора Карла V та Сулеймана турецького...*, пояснені для освіти молодих людей нації нашої польської» (1577).

Це власне своєрідний підручник-довідник для найвищого командного складу Речі Посполитої (короля і гетьманів), який (з міркувань втаємничення?) так і лишився у рукописі²⁶. Причому, написаний той твір з позиції «мешканця Русі» та за підсумками боротьби з кількома татарськими набігами 1575-1577 рр. (які автору і сивини додали)²⁷. На думку сучасного видавця, Сарницький редагував цей текст аж до 1580 р.²⁸. Утім, згадані татарські фрагменти писані власне із самого початку – у 1577 р.

Характеристиці татар автор «Книг гетьманських» приділив кілька доволі розлогих параграфів. Їх Сарницький вмістив до книги 8-ї – «Про пустошення, про воювання землі». Оскільки в Україні цей текст досі малознаний, дозволю собі зупинитися на ньому докладніше.

Починається сюжет з витлумачення імені «татари», зробленого у характерній для Сарницького манері – за співзвучністю слів²⁹. Адже він неоригінально гадає, що історично ця людність походить від античних скіфів³⁰. То народ кінних стрільців з лука, звідки їх, мовляв, згодом і прозвали латинським терміном *tarentinos/ta-*

²⁵ Повніша назва: *O wolności Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod [...] iarzmem tureckim [...] krotki [...] wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc pogańska vkrocona być mogła.*

²⁶ Нещодавно його таки видали, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie / Oprac. M. Ferenc. – Kraków, 2015. – 492 s.* Той самий видавець-краків'янин Мареk Ференц пробував і підсумувати знання Сарницького про Русь-Україну, див.: *Ferenc M. Rusini, Ruś i Ukraina w 'Księgach Hetmańskich' Stanisława Sarnickiego // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne 143, z. 2 (2016). – S. 261-268.* Але, як на мене, зробив згаданий польський дослідник це зовсім не вичерпно, зокрема і щодо характеристики українських козаків.

²⁷ Про те, що автор, «повертаючись до Русі, до вітчизни своєї, натрапив на ті тривоги [від] татар» і то було мотивом для праці є пряма згадка і у завершальному абзаці твору, див.: *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie. – S. 477.*

²⁸ Напевно, тут за підставу є згадка (на стор. 296) загибелі братів Сарницького при штурмі Велижа, а то мав би бути саме 1580 р. Але це схоже на нотатку «про своє особисте». Чи дописував Сарницький власне «за справою-предметом» після 1577 р.? Гадаю, радше ні (хоча, з 1580 р. є ще і згадка Я. Замойського під Невелем, стор. 380).

²⁹ *Там само.* – S. 429-432. Філологочентричні умовиводи – то класика Ренесансу, обумовлена антико-мовним (латино-грецьким) форматом тогочасної освіти.

³⁰ Ймення скіфів-скитів Сарницький виводив від назви річки. Тут, напевно, йдеться про річку Стік (Ингул), згадану Гомером у міфічній історії мандрів Геракла. Цікаво, що скіфська версія для античного походження татар не єдиноможлива для річпосполитських авторів. Ось В. Одимальський 1659 р. описав виправу А. Конєцпольського під Перекоп 1647 р. як похід до «колідських теренів». Отже, татарський Крим для нього знаходився в античній рамці країни «Золотого Руна».

gentini (тарентці), як то було і з мешканцями південноіталійського Таренту – теж добрих лучників³¹.

Тут цікаво, що апокаліптична середньовічна слава татар (людей з Тартару-пекла) Сарницьким вже забута. Вони для автора «Книг гетьманських» прості і зрозумілі стрільці з луків. Гадаю, це оповідачу потрібно, аби далі протиставити лінію татарської простоти-примітивності образу польської складності-досконалості.

З тих лучників і слава давньої татарської доблесті. Але як винайшли рушницю у західних краях, а також і військова організація-дисципліна новочасна поширилася, то татарина стали мати (і то насправді так є – додає Сарницький) за легкого супротивника³².

Автор зверхньо заявляє, що ось кожний, хто побачить на конях поляка і татарина, зауважить – перший виглядатиме як вправний споряджений лицар, а другий – як мавпа-блазень з сагайдаком³³. Як поглянути на вбрання татар, додає Сарницький, то кожен побачить, що люд той не щититься добрим озброєнням. Хіба шабелька, кістень, сідельце нікчемне, коник приземистий, стремена дерев'яні, без шпор-острог.

І невідготовленої збиранини у татар багато на полі бою³⁴. Сарницький риторично дивується як таке вояцтво могло перемагати фалангістів Олександра Македонського та давніх римлян, від чиїх легіонів тремтів світ.

Далі оповідач згадує про харчування татар³⁵. На його думку, вони їдять «покорми козацькі» (це, напевно, у сенсі – усе що трапиться або те, що не треба довго готувати) і гидке недоварене м'ясо з котлів. Ці котли – колоритна риска татарського війська, бо до кожного прив'язаний цілий підрозділ («рота»)³⁶. Тому, якщо знаєш кількість того начиння – то і число вояків легко обрахуєш.

³¹ Цю байку-гіпотезу Сарницький переповідав і в іншому місці – при описі формацій різного озброєння – серед кінних стрільців, див.: *Там само.* – С. 304.

³² Класична рання козацька дума про козака Голоту – вона саме про перемогу козака з рушницею над татариним-лучником. А венецієць Гамберіні, зі слів старого козацького гетьмана (Я. Оришовського?), 1585 р. записав, що з татарами битися легко, бо то невпорядкований і погано озброєний набрід, який здатний лише на грабунок і втечу, див.: *Макушев В. В. Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. – Т. 3. – Петербург, 1876. – С. 8 (Отдел 1).* Як бачимо, міркування Герберштейна-1549 про силу татарського війська (яке ось і московитів у рукопашній перевершує) на 1570-і – 1580-і роки вже минуле.

³³ Згодом Боплан (який також гадав, що і коні татарські негарні, хоч і витривалі, і верхи кримці їздять неправильно, хоч і вміло до того пристосувалися) згадав жарт, що татарин на коні виглядає як мавпа на собаці.

³⁴ У щоденнику Е. Лясоти є епізод, коли він 1594 р. на Запоріжжі допитував полоненого татарського мурзу. Той оповів австрійському дипломату, що лише *кожен четвертий* з тих, хто рушив у похід з ханом – гідний до бою.

³⁵ У наративі про татар їжа (похідна) – це давня тема, пор. наприклад записи про Золоту Орду очевидця 1410-х рр.: *Шильтбергер Йоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / перевод со старонемецкого Ф. К. Бруна. – Баку, 1984. – С. 44.*

³⁶ Тут варто згадати *Джованні да Лукка* опис кримських татар 1630-х рр., де мовиться про один котел-казан на десяток татарських вояків, див.: *Юрченко П. Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // ЗООИД. – Т. XI. – 1879. – С. 480. Про облік-«переписування» татар-*

Сарницький «чув» – татари мало того, що не підготовлених («халастру»-збрід) в стрій ставлять, але й ще і імітують вершників – муляжі-«тіні в ковпаках» на коней припасовують. Всаджують також і бранців верхи – у своїх сіряку-семрязі і ковпаку. А самі у легкому кафтані-тілогрійці («тележ») їдуть, у шапці-магерці того таки бранця. Все те для того, щоб на вигляд їх більше здавалося.

Як сам хан-«цар» або син ханський в похід іде, то з невеликих труб сурмлять негучно, а радше дзижчать («як мухи роятся») чи як хлопці, коли навчаються на сопілках грати³⁷. Це для того, щоб не сполохати людність, на яку нападають. Як каже Сарницький – «для злодійського вояцтва злодійське і трубіння мусить бути».

До розбійницьких речей пристосоване і все татарське військове спорядження – кінь, шати, короґва (замість неї у татар кінський хвіст з китицею на кінці), сідло, сурма-трубка³⁸. Нічого там показного на вигляд чи гучного на звук не знайдеш – усе найпростіше і найскромніше. Ось навіть вудила і вуздечка зроблені так, аби, не знімаючи їх, кінь міг їсти смачну травку під копитами.

Татари мають добру розвідку. Звістки їм постачають «побратими» серед циган, євреїв і вірмен.

Але на додачу ще – для певності – нападники пускають попереду кількатисячний загін. Той авангард, вступивши у коронні кордони, тихцем перевіряє попередню інформацію, а також сіє дезінформацію – 1) що татари прийшли на допомогу за закликм короля; 2) що йдуть походом на Москву або теж – на Угорщину, за наказом турецького султана (а тут просто повз проходять); 3) що у них в землі голод чи їх пограбували-спустишили козаки; 4) що зараз мор-епідемія і т. ін.

Захоплених людей швидко відпускають і явних шкод не чинять. Але розпитують, що там король поробляє та пани-урядники?, де військові підрозділи стоять, а чи близько кордону? Якщо чують, що місцеве військо готове до оборони, то можуть і відступити швидко – хіба кільканадцять сіл прикордонних пограбувавши. Утім, як дізнаються, що армії-сторожі на Україні немає, то дають хану звістку – щоб посилав за ними інші орди або і сам їхав, бо зараз час слухний.

А коли прибуде велике військо, то воно вже має все «зрейстрованим» – обрахованим і розвіданим силами наперед висланого авангарду. Відтак, прибулі знають чого побоюватись, куди варто рухатись, як далеко можна зайти без тривоги, де кіш

ського війська перед походом мурзами «по кошам і котлам» є згадка з 1644 р., див.: *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва-Ленинград, 1948. – С. 334. З 1652 р. є згадка про «десятошной котел медный».

³⁷ У Дж. да Лукка – у кожного десятника татар малий барабанчик на луці сідла, а у кожного вояка дудка (свисток?), щоб зібратися при нагоді, див.: *Юрченко П.* Описание Перекопских и Ногайских Татар... – С. 480. Отже, «козацький свист» (=«засвітали козаченьки») – він мабуть звідти.

³⁸ У Дж. да Лукка «джентльменський набір» спорядження вояка-татарина включає: дерев'яну чашку-піалу чи шкіряний бурдюк досить великого розміру (так щоб при нагоді і коня напоїти), канчук, ніж, шило з мотузкою, нитку, ремінці (для починки збруї) і міцні шнурки (в'язати полонених), див.: *Там само.* – С. 480-481. З бурки миттево роблять палатку, бо і жерді з собою беруть. До речі, Обрі де ла Моттре, за своїми враженнями з 1711 р., додавав, що япанджи-япунджи (бурку) роблять з суміші вовни баранів і верблюдів.

Згодом, ця тема стає стереотипом татарського опису. У Боплана вона також висвітлена: його татарин має шаблю, лук і колчан з 18 або 20 стрілами; на поясі висить ніж, кресало для вогню, шило і 5-6 метрів сиром'ятних ременів-мотузок для зв'язування полонених.

розложити, в котрі боки чамбули розпустити і через який час ті загони треба повернути назад. Усе оце вони виписаним, ба ледь не вимальованим наперед отримують. Інформаторами виступають почасти бранці, а почасти євреї і цигани.

Навіть коли раптом почують, що на них йде військо, то встигнуть відступити-ухилитися бою. І десь в полях перечікують загрозу – подоляни кажуть на це, що «татари западли» (пропали-зачаїлися). А вже як люди повірять, що вони до себе назад повернулися або на Москву пішли, то з тих піль вночі вирушають злодії у новий наскок – у бік лісів, які від Бару починаються.

Бо, пише Сарницький, і місяць просто неба попрактикувати життя-настанови давніх лакомодеян ті нападники здатні³⁹. Це зрівняння татар зі спартанцями вельми цікаве⁴⁰, адже згодом і козаків з тими античними войовниками порівнювали.

За «двадцять миль» (себто десь за понад 120 км) від межі, яка визначена за край, куди сягне набіг, закладають табір-кіш. Його татари вже «нашим звичаєм», себто за прикладом коронної армії, почали і валом обкопувати⁴¹. А до того лише мішками-паками і сідлами-«ярчаками» обкладали. Ханові-командувачу копчик-узвишшя насипають. А з повсті ставлять намет-юрту чи кибитку (бо кибитка з повсті – то їх «доми» у власній землі).

Заклавши цей кіш, виряджають одвукінь загони, які за добу на двадцять миль (=понад 120 км) віддаляються. Це правдива інформація – зауважує Сарницький (бо для польського та ширше європейського читача, такі рекорди були незвичні і викликали недовіру). Але, оповідач додає-прояснює – це лише швидкість для отих загончиків, так би мовити, на час надзвичайних обставин. Щодня такої прудкості не покажеш, якби навіть залізні коні мав.

Загончики вдаються до цієї гонитви, аби обігнати звістку про напад і захопити щонайбільше людей «на подушці» чи то зненацька. Вони діють ніби як крила неводу, що охоплюють-загоняють здобич у матню-мішок.

Зрештою, підсумовує Сарницький, то і є вся «сума вояцтва і хитрості поганської», про яку він чув. Цікаво, що автор «Книг гетьманських» підмітив – подібним способом і пірати діють (це ще одна ниточка, що єднає татарський і козацький нартиви).

³⁹ До речі, мотив – прожити місяць у полі для західноєвропейського солдата непосильна річ – зустрічаємо у трохи старшого сучасника Сарницького – *Річарда Ченслера* (1521 – 1556), англійського мореплавця, який двічі відвідав Московію (1553-1554 і 1555-1556). У його творі «Книга про великого і могутнього царя російського і великого князя московського і про володіння, порядки і виробы, що сюди стосуються» є пасаж про витривалість вояків-московитів, які можуть по 2 місяці жити в полі на вже промерзлій землі, маючи лише повсть для захисту. Ченслер риторично запитував читачів – чи багато знайдеться з-поміж наших хвальковитих солдат таких, хто витримає у полі хоча б місяць?, див.: *Известия англичан о России XVI в.* // ЧОИДР. – № 4. – Москва, 1884. – С. 5-8.

⁴⁰ Цікаво, що Сарницький знаходив не лише античність у татар, але і татар в античності – див. параграф «Приклад татарської битви», де йдеться про війну Цезаря і Помпея (там в описі і згадка військового прийому «татарський танок» є): *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie.* – S. 326-330.

⁴¹ Власне укріплені табори були відомі татарському військовому мистецтву. Згадай ось стояння на Тихій Сосні 1501 р., де хан Великої Орди з опорою на таке укріплення успішно протистояв кримському хану.

Насамкінець Сарницький зауважує, що така технологія набігу не пристосована, аби глибоко заходити на територію супротивника. Вона лише для того, щоб швидко пограбувавши, відскочити назад – як вовк до ями-лігва.

Як бачимо, ознаки «легкого», «хитрого», «зłodійського» війська виглядають украй знайомо для козакознавця. І навіть сам Сарницький неодноразово уживає до татар і козаків одні й ті самі слова і теми. Згодом такий підхід тільки поширюватиметься⁴².

Після цього «загального огляду» Сарницький приділяє увагу і деяким окремим сюжетам. Зокрема, докладно оповідає про «татарські шляхи», котрі кримцям служуть для набігів на Корону Польську. Тут особливо цікаве, що власне старими шляхами татар Сарницький лічить тільки Кучманський (найзручніший)⁴³ і Чорний (зручний для менших сил)⁴⁴. 3-й, Волоський шлях, він вважає новим⁴⁵ – низові козаки перекрили Запоріжжя⁴⁶ і кримці вимушені переправлятися лише зовсім внизу Дніпра⁴⁷ і йти на молдовську Тягиню-Бендери. А вже звідти організувати набіги на корону Україну⁴⁸.

⁴² Колоритно, що 1638 р. вже кримський хан скаржився польському королю на запорожців, які діють «більш зłodійським способом, аніж воєнним, забираючи худобу», див.: *List Behadur Gireja do Wladyslawa IV.* – ВРАНКr, 1819, s. 892.

⁴³ Найвідоміша (згадувана самим Сарницьким) траса *Очаків – Балаклія на Чичиклії – Бар – Львів*. Можливим був і маршрут *Каховка – Умань – Хмільник – Тернопіль – Львів*.

⁴⁴ Вгору повз Дніпро через Чорний ліс з поворотом десь біля Білої Церкви на волинський Луцьк.

⁴⁵ Власне, ще 1.VII.1594 р. С. Жолкевський з Летичева послав повідомити, що татари до Угорщини йдуть «через Молдову, в гору Дністра, до Покуття і перейдуть Карпати т. зв. Петровою дорогою» («Петро» – П. Рареш, молдовський воєвода, який зробив цим шляхом переможний похід до Угорщини 1529 р.), див.: *Czolowski Alexander. Tatarzy w Karpatach w 1594 r.* – Stanisławów, 1939. – S. 7. Отже, поняття Волоський шлях ще й тоді не стало зрозумілим без пояснень. До речі, Шимон Домбровський гадає, що татарам 1594 р. шлях показували-визначали турки, які 1566 р., за султана Сулеймана I, вже викликали кримців цією трасою на угорський фронт, див.: *Dąbrowski Szymon. Wirszy Rymowne o przeszeiu Tatarskim do Węgiei.* – Cracoviae, 1594. Отже, цілком може бути Волоський шлях – це, в уяві сучасників, «винахід» 1566 р.

⁴⁶ Тут не в сенсі заблокували. Може, козаки і не ставали битися, скажімо на Кічкаській переправі біля Хортиці, але звістку про татар до українських коронних урядників відправляли – отже, набіг-сюрприз зривався. І старий район зосередження («аеродром підскоку») *Ингул/Чорний ліс* (себто десь довкола сучасного м. Кропивницький) втрачав сенс.

⁴⁷ Згодом є характерна інформація з листа з Замостя від 13.II.1590 р., де згадана звістка «з українних міст» про те, що кримці перейшли Дніпро «на Бургун на Тавань», а ногайці «на Кочкасов», білгородці ж висунулися на з'єднання із ними через Буг, див.: *Archiwum domu Radziwillów.* – Kraków, 1885. – S. 101. Отже, *Кічкас* тоді вже менш значна (і менш зручна) переправа (бо ногайці у кримській ієрархії стояли нижче за кримців).

Утім, за деяких природних обставин Кічкас ставав зручнішим за Тавань. Такий випадок знаний за листом «з Таволжанова» (це якраз район Кічкаса) гетьмана Б. Микошинського від 22.V.1586 р. Тоді хан з військом прийшов з Перекопа до Тавані, але, побачивши «воду велику – вельми трудний перевіз», пішов на Таволжанів (шлях з вівторка по суботу – себто десь за 4 дні), див.: *Listy Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana 1584–1620 / Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski.* – Kraków, 1868. – S. 34. 16(25).V.1593 р. хан також переправлявся на «Доброму перевозі» Кошкіті (=Кічкас), див.: [Лашков Ф. Ф.] Статейный список

Цікава також згадка «старих козаків», котрих Сарницький просить поправити, як він десь в описі помилився. Отже, козацькі експерти тоді вже знані.

Далі є два оригінальні параграфи з описом поведінки загонів татар, розпущених для спустошення України, а також індивідуальні способи русинів-українців уникнути-пом'якшити шкоди під час такого «зататаровання»⁴⁹. Вінчає сюжет останній підрозділ «Поради проти наїздів татарських»⁵⁰.

Значний успіх випав на долю твору *Мартина Броневського*⁵¹ (Broniowski, пом. 1593). Він опрацював латинську реляцію про Крим-«Татарію» («Tartariae Descriptio») / «Опис Татарії»; дедикація королю Стефану Баторію) – на підставі власних спостережень часів посольств А. Тарановського до кримського хана Мехмет-Гірея з 1578 та 1579 рр.

Тоді таки опис походження турків представив публіці і *Леонард Горецький* (бл. 1525 – після 1582). У латиномовному «Описі війни Івоні» (Франкфукт, 1578) він зробив великий відступ з викладом (доволі міфологічним) історії османів. Інтелектуал з Великопольщі вивів їх від татар (з-над Дону). Він ще й зауважив, що 1240 р. (=у Батиеві часи) татарська навала ту прадавню парость, що подалася колись до Персії, вщент розгромила.

У 1595 р. в Кельні знаний друкар польських історичних праць Арнольд Миліус видав «Опис» разом з іншими текстами⁵². Того ж року твір Броневського потрапив і до іншої кельнської збірки, а згодом публікувався у Франкфурті 1600 р. та в Лей-

московського посланника в Крим в 1593 году Семена Безобразова // ИТУАК, 1892, № 15, с. 83. І у квітні 1648 р. кримські союзники Б. Хмельницького йшли до Жовтих Вод через Кічкас («Кудкас»), див.: *Акты Московского государства*. – Т. II: Разрядный Приказ. Московский стол. 1635-1659 гг. – СПб., 1894. – С. 213. Тож ймовірно, *Кічкас* – то вибір водопілля травня.

⁴⁸ Ймовірно, саме ця активізація набігів змусила гетьмана коронного Я. Замоїського закласти 1579 р. Шаргород – нову подільську фортецю проти Тягині. Чи була (з 1591 р.?) думка про прикордонну «пряму» лінію Шаргород – Кременчук на Дніпрі з певністю твердити не може.

⁴⁹ До речі, навички «русинів» задалегідь дізнаватися про наближення татар – популярний мотив річпосполитської літератури. Див. зокрема у Яна-Ахация Кміти віршованій «*Sprítamegepanomachia*» (Краків, 1595): «Коли без вісті наскочать і його плюндрують насамперед татари, *русин завжди чує*. Зграї ворон, галок ворожать про те вчасно». Зрештою, і француз Маржерет в своєму описі Московії 1590-1606 рр., виданому у Парижі 1607 р., також докладно зупинився на організації сторож на кордоні з татарами, див.: *Маржерет Жак*. Состояние Российской империи. – Москва, 2007. – С. 147-148. Отже, це стійка частина «татарського наративу».

⁵⁰ *Sarnicki S. Księgi Hetmańskie*. – S. 438-440. Розбір «Порад» див.: *Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). – Київ, 2021. Там таки віднотовані й інші козацько-татарські спостереження з «Книг гетьманських».

⁵¹ До речі, М. Броневський був сином (або племінником?) сестри С. Оріховського-Роксолана та належав до перемиського шляхетства (М. Рей у «Звіринці» 1562 р. вмістив вірш-епіграму про рід Броневських серед «перемішлян», відразу після Оріховських).

⁵² *Martini Broniovii...*, *Tartariae descriptio...* – Coloniae Agraipinae, 1595. Останнє перевидання (репринт+польський переклад): *Broniewski Marcin*. *Tartariae Descriptio*. *Opis Tatarii / Orgas*. Magdalena Maćczyńska. – Łódź, 2011 (авторка опрацювання археолог, вступну статтю про М. Броневського та його працю написав Стефан Альбрехт з ун-ту Майнца).

дені 1630 р. – так само у складі збірок⁵³. 1625 р. видруковано англійський переклад цієї праці. Зрештою, екстракти з «Опису Татарії» публікувалися і польською мовою (бл. 1621 та 1622 pp.)⁵⁴.

Свій твір Броневський починав з Брацлава на Поділлі. Він подав короткий опис дороги до ханського двору, торкнувся стосунків козаків з татарами, побіжно згадавав і про Молдову. Оповідав про Кілію та Білгород, детально – про Крим⁵⁵.

Зауважу, що за часів Тарановського і Броневського вже були знані рукописні описи посольських мандрівок до Туреччини – з перших років XVI ст.⁵⁶, Еразма Отвіновського 1557 р. та Петра Зборовського 1568 р.⁵⁷. Але усі вони суттєво поступаються текстам цих двох колег-дипломатів 1560-х – 1570-х рр. за інформативністю та й сліду впливу інших рукописів на вчену історіографічну традицію досі не виявлено.

Зрештою, оповімо про татарознавство доби перших Вазів – Сигізмунда III (1588 – 1632) і Владислава IV (1632 – 1648). Тут вже варто опускати чисто публіцистичні твори (на кшталт ось Ш. Старовольського «*Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*». Краків, 1618). Зауважимо також, що і не всі «сходознавчі» пам'ятки тієї доби наразі дочекалися на ретельне дослідження. Ось, наприклад, практично не введена до наукового обігу віршована книга 2-разового учасника посольств до Туреччини, сяноцького шляхтича Єжи (Юрій) Стано (пом. 1624 або після 1638) «*O poselstwach w różne kraje wschodnie i wyprawę rycerskie ksiąg trzy*» / «Про посоль-

⁵³ У Естрайхера можна зустріти ще один друк, який можна запідозрити у передруці «Опису Татарії»: *Descriptio germanica rerum inter R. Polo. et Sueciae occasione Livonicae invasionis a Carolo factae gestarum, cum narratione de Tartaris et descriptione eorum quae inter Polo. et domum Brandeburg. Varsaviae 1601 suscepta sunt per Magni nominis Iureconsultum.* – Б. м. д., 1602. Під впливом тексту Броневського вийшло й цікаве нюрнберзьке «провінціознавче» видання, де так широко писалось про Поділля та інші українські краї: *Levinus Hulsius. Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M. D. III. annum praesentem.* – Noribergae, 1597.

⁵⁴ *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na wojnę, Marcina Broniowskiego... [В. м. др., але бл. 1621] // *Biblioteka starozytna pisarzy polskich.* – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 223-247; *Perspektiwa na upatrzanie sposobow woiewania kraioiw nieprzyiaciol Krzyza Swietego...*: z opisaniem porządkow ich Woyskowych...; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krajin przedniejszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane. – Poznań, [після 20.VII] 1622.

⁵⁵ Про М. Броневського та його творчість див. досить свіжу працю: *Жарких М.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. – Київ, 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.

⁵⁶ *Smolucha J.* «Ordo Imperii Turcorum». Nieznana relacja z poselstwa do Turcji // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* – Т. 126 (1999). – S. 77-88. Наприкінці тексту статті публікується і латиномовний оригінал твору (s. 83-88). Я. Смолуха обґрунтував гіпотезу про авторство люблінського старости Миколая Фірлея, неодноразового польського посла до Туреччини (текст «Ordo» постав в зв'язку із місією 1502 р.). Зміст «Порядку Турецької імперії» майже цілком присвячений характеристиці прав і обов'язків вищих урядовців Високої Порти (з якими дипломату і доводилося мати справу).

⁵⁷ *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi...*; *Antologia pamiętników polskich XVI wieku...*

ська східні та виправи лицарські» (Краків, без дати)*. Відкладу тут до іншого разу і оповідь про численні твори «на подію» (татарський/антитатарський напад і т. ін.).

Класичну спробу вписати кримськотатарський сюжет у «вчені» рамки ренесансної науки здійснив шотландський викладач Замойської академії *Вільям Брюс* (Bruce, бл. 1560 – після 1611). Його твір називався скромно: «*De Tataribus diarium*» / «Про татар щоденник» (Франкфурт, 1598), а за джерела цьому принагідному сходузнавцю правили класична література та особисті розмови з татарським посланцем-генуезцем Антоніо Спінолою (Spinola)⁵⁸.

Утім, ймовірно, це не дебют Брюса в орієнтальній тематиці. Бо він таки вважається гаданим автором антитурецького трактату «*Ad principes populumque Christianum de bello adversus ad Turcos gerendo*» / «До князів люду християнського про ведення війни проти турків» (Краків, 1594)⁵⁹.

Актуальність тодішнього татарознавства засвідчило і включення нарисів про татар до популярного країнознавчого твору з 1593 р. історика-сусіда Речі Посполитої – саксонця *Давида Хитреуса* (Chytraeus, 1530 – 1600). Той популярний історик коротко описав (за Меховітою-1517?) «заволзьких» ногайців, кримців (щоб виділити останніх, хитромудрий автор, так само за Меховітою, придумав називати їх аристократично – «уланами») і казанців⁶⁰.

Далі варто згадати «Реляцію про Польську державу і провінції, поєднані з тією Короною», написану 1598 р. *Джоном Пейтоном-молодшим* (1579 – 1635)⁶¹. Її ав-

* На жаль, ця книга, вірогідно, загинула 1944 р.

⁵⁸ Це той самий *Джан Антоніо Фрязянин*, який склав 1597 р. для канцлера-гетьмана Я. Замойського реляцію про бухарського хана та його претензії на Астрахань, див.: *Archiwum domu Radziwiłłów*. – Kraków, 1885. – S. 125-126. Він таки, напевно, і *Антоній Черкешенин*, через якого, за даними росіян, польський король пробував 1604 р. умовити кримського хана підтримати авантюру Лжедмитрія, див.: *Сборник материалов по русской истории начала XVII века / перевод, введение и примечания И. М. Болдакова*. – СПб., 1896. – С. 65. Він згадується ще 5.XI.1622 р., див.: *Akta sejmikowe wojewodstw poznańskiego i kaliskiego*. – Т. 1. – Cz. 2. – Poznań, 1962. – S. 138 (№ 258).

⁵⁹ Авторство В. Брюса щодо рукописної реляції про стан Польського королівства «*A Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crowne, 1598*» – першого твору такого роду адресованого англійському двору – нещодавно спростував британський професор Себастьян Собеський, див.: *Sobecki S. The Authorship of «A Relation of the State of Polonia, 1598» // The Seventeenth Century* [друк: Manchester University Press]. – Vol. 18. – № 2. – (2003) [2004]. – P. 172-179. Цей польський дослідник з Великобританії довів, що автором «*A Relation...*» був маловідомий англійський шпигун Джон Пейтон, див.: *Sobecki S. John Peyton's A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598–1603 // The English Historical Review*. – Vol. 129 (540). – Oxford, 2014. – P. 1079-1097.

⁶⁰ *Davidis Chytraei Chronicon Saxoniae et vicinarum aliquot gentium ab anno 1500 usque ad 1593*. – Lipsiae, 1593. – P. 25-26.

⁶¹ *Peyton Jr., John. Relacja o państwie Polonia i prowincjach połączonych z tą Koroną A. D. 1598 / wprowadzenie, tłumaczenie i przypisy Waclaw Grzybowski. Szczesne, 2021*. Польський переклад не ідеальний, тому щось варто уточнювати і за виданням англійського оригіналу. Взагалі уперше до наукового обігу Реляція-1598 (ще без з'ясування авторства Пейтона) була введена італійським виданням Інституту історії польської в Римі, див.: *Elementa ad Fontium Editiones*, vol. XIII: *Res Polonicae ex Archivio Musei Britannici, I pars "Relation of the state of Polonia and the United Provinces of that Crown Anno 1598"* / edidit dr. Carolus H. Talbot. – Romae, 1965 (там головний татарський фрагмент на стор. 155-159).

тор, англійський дипломат і шпигун-інформатор, відвідав Польщу того таки 1598 р. Незважаючи на молодий вік, британець тоді уже написав кілька країнознавчих реляцій (якраз перед відвідинами Польського королівства і сусідню Чехію так описав).

Як татарознавець Пейтон явно використовував текст «Опису Татарії» 1579 р. Мартина Броневського (свіжо виданого латиною 1595 р.). І варто зауважити, що найновіша праця про татар його земляка – Джайлза Флетчера (=окремий розділ у творі «Про державу Російську»⁶², друкованому у Лондоні 1591 р.) – молодому дипломату лишилася невідомою⁶³.

Цікаві міркування Пейтона про спосіб битви татар. Він, за Реляцією-1598, відрізняється від інших сусідніх народів (турків, поляків, угорців та ін.). Бо останні застосовують списи-піки, металеву зброю та атакують відкрито – у кінному шикунні (здебільшого лавою-півмісяцем). Татарські ж вершники – то лучники, вони нападають зненацька і відразу відступають, якщо зустрічають опір⁶⁴. Татари, твердить британець, воюють хитрістю і ніколи не доводять до прямого зіткнення, бо не мають для того відповідної зброї⁶⁵.

Повідомив Пейтон також і про те, що кандидатура кримського хана розглядалася під час останніх виборів короля Речі Посполитої (себто у 1587 р.). Користями від елекції «татарина» вважали, зокрема, «пропагування християнської віри, зменшення сил Турка, зростання сил Поляка, безпека Русі, Поділля, Волині і одержання щорічного податку звідти»⁶⁶. А шкодило кандидатурі хана те, що ним тут гордували, бо вважали бідним і неотесаним⁶⁷.

У розділі про міжнародні стосунки Речі Посполитої Кримському ханству відведений великий інформаційний блок⁶⁸. Його англієць починає з загальних відомостей про татар. На думку Пейтона, то «варварська людність неславного трибу життя – живе на возі і на коні»⁶⁹. А утримуються татари «з війни і грабунку».

Далі йде розлога латинська сентенція про варварів, які, мовляв, вважають, що їм легше війною (проти усіх довкола) жити, аніж спокійно господарювати на власній землі. По суті, то трохи видозмінена цитата з «Германії» Тацита. Цікаво, що невдовзі – у 1620 р. – річпосполитський історик Я.-І. Петрицій перефразує той самий тацитівський пасаж і застосує його вже до опису українських козаків.

⁶² Повна назва: «*Of the Russe Common Wealth: Or Maner of Governement by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moskovia) with the manners, and fashions of the people of that Countrey*».

⁶³ Власне, книжка Флетчера з 1591 р. була заборонена відразу після видання – на прохання англійських купців, які побоювалися, що вона зіпсує їх стосунки з московітами.

⁶⁴ Про те, що відступ – це ще й маневр, Пейтон не обізнаний. Тут доречно згадати Дмитра Кантемира «Опис Молдови» (1715), де зауважено, що молдовани «повторній атаці» навчилися у татар.

⁶⁵ *Peyton Jr., John. Relacja o państwie Polonia... – S. 257.*

⁶⁶ Через татарські набіги центральному уряду постійно приходилося скасовувати податкові збори з розореного населення України.

⁶⁷ *Peyton Jr., John. Relacja o państwie Polonia... – S. 302.*

⁶⁸ Там само. – S. 325-330.

⁶⁹ Британець, ясна річ, як і більш-менш ціла ранньомодерна Європа, шанував осілість.

Зрештою, Пейтон переходить до конкретніших відомостей. За ними, татари – то народ вільних людей. Поза часом війни, лише зовсім трохи («кілька») з них служить «великим особам». Плюс ще на землі деяких аристократів працюють невільники з християн (себто, напевно, йдеться про бранців-чужинців).

Тут таки Пейтон зауважує, що татари не їдять хліба, але споживають просо розмочене у молоці і воді. Це, мабуть, міркування із серії «простоти варварського побуту» (навіяне оповідями про похідну їжу – толокно).

Не мають татари, за Пейтоном, і схильності до торгівлі та ремесел (їх вони лишают іншим народам)⁷⁰. І так відбувається через суперечливість їхньої природи, бо ті самі люди водночас кохаються у неробстві-байдкуванні і ненавидять спокій.

Цікаво, що Пейтон у курсі – у причорноморських степах взимку не дуже покочуєш. Він пише, що «зимові хати» татар такі самі як описував Тацит літні і осінні хижі германців. Отже, тут мова про реальні степові землянки і мазанки⁷¹. Насамкінець Пейтон каже, що татари «живуть на возах» (себто, в теплий сезон вони мешкають у кибитках)⁷².

Далі англієць переходить до опису татарського Криму. Він повідомляє, що «великий хан» має тут кілька міст. Головне з них – Крим («між Тавридою і Перекопом»). Напевно, мова йде про м. Старий Крим.

Про Перекоп («Perocopska») Пейтон повідомляє, що то місто «на самому перешийку». У його замках⁷³ мешкають беї («Begus»), котрі очолюють усіх татар поза Кримом. Вони стережуть степові кордони і переправи через Дон і Дніпро. У цьому місті хан також зустрічається із знаттю з метою визначення із напрямком чергового походу.

З-поміж інших міських центрів, за Пейтоном, помітні два – Козлов (=Євпаторія) і Бахчисарай («Baccasaracum»). Перший є «містом морським» і «головним ринком» ханського Криму, а другий – ставкою-столицею кримського хана.

Англієць згадує, що Козлов недавно був спалений козаками (ймовірно, мова тут про епізод з 1589 р., у якому відзначився гетьман К. Косинський). Причому, Пейтон додає, що «турок» все одно не дозволяє татарам тримати гарнізони будь-де у Криму – поза фортецею Перекопу. Отже, як бачимо, слабка відпорність Козлова щодо козацьких атак визначалася й османсько-татарськими відносинами.

⁷⁰ Утім, ханські ярлики 1549-1577 рр., які у стереотипному зверненні перелічують верстви ординського суспільства, згадують і *ремісників* – себто вони природна для татар частина їх громади-народу.

⁷¹ Вільний переклад Броневського з бл. 1621 р. каже «свої хати татари улусами називають – їх вишлетают з лози та обліплюють багнокою чи коров'ячим гноєм, а зверху очеретом криють». Я підозрюю у перекладачі добре відомого Мартина Пашковського. Той переклад є складовою частиною більшого твору, див.: *Pogrom Tatarow przez... Stanisława Żółkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [Краків, бл. 1621] // *Biblioteka starozytna pisarzy polskich*. – Т. III. – Warszawa, 1843. – S. 223-247.

⁷² Переклад Броневського з бл. 1621 р. додає, що нерідко за чабанів призначають полоняників, яких відсилають у місця доброї паші для худоби. Життя там негостинне – тих убогих годують кониною з корит як свиней.

⁷³ Перекопська фортеця мала досить складну систему оборони, тому, не дивно, що «замки» ужито у Пейтона в множині.

Про Бахчисарай Пейтон знає, що той знаходиться у середині Кримського півострова і тут перебуває ханський двір. Інші двори-палаці для задоволення хана є у Салачику⁷⁴ («Salaticum») і на р. Альмі («Almusardi»).

Далі Пейтон звертає увагу читачів на те, що кримський володар є васалом Османської імперії. Турки мають свої гарнізони на теренах його ханства. Головний з них знаходиться у Тамані (=колишня Матрега-Тмутаракань), де є центр турецької провінції-санджаку (до цієї адміністративної одиниці належить низка «морських міст»). Такий стан речей, за Пейтоном, усталився від часів хана Мехмеда I Гірея (1515 – 1523), якого «підпорядкував собі» султан Селім I (1512 – 1520). З того часу кримські володарі отримують – як васали – султанський «штандрт» і відсилають османам – як заручника – свого сина або брата.

Пейтон обізнаний, що офіційним спадкоємцем ханського престолу і командувачем-«генералом» усіх татарських збройних сил із титулом калга-султан («Galga») є переважно не син хана, а його брат. Цікаве тут спостереження англійця, що Кримське ханство є володінням цілого роду і було виборним-елекційним панством, аж доки хан не стяв усіх рівних собі.

Калгу-султана – повідомляє Пейтон – призначають за ханським вибором і за згодою найголовніших татар (=карач-беїв?). Призначення на цю посаду сина хана зазвичай означає різанину-вигнання братів.

Завершує представлення доволатронних стосунків кримців у Реляції-1598 зауваження, що у випадку відкритого внутрішнього протистояння («незгоди») у татарському Криму турецький султан використовує свого заручника. Його проголошують новим ханом-спадкоємцем – вручають султанський бунчук-штандрт і дають армію на поміч.

За твердженням Пейтона, татари майже 200 років тому відбили Крим у християн (вірогідно, англієць плутає початок татарського ханства з історією про захоплення місцевих генуезьких володінь турками у 1475 р.). Оповідач зауважив, що нащадки християнських кримчан і далі мешкають поміж татар (тут також, напевно, мова про рештки генуезців).

Далі Пейтон щодо ординців процитував латинську сентенцію – вони насолоджуються дарами сусідніх народів. І прояснив її – сусіди, задля власної безпеки, навчили татар брати гроші. Звучить це доволі дотепно, але, ясна річ, справа представлена догори дригом (коли здирство подається за дари). Але «дар» – то, справді, універсальний елемент світосприйняття тогочасного степовика⁷⁵.

Перелік сусідів-дарителів у Пейтона відкриває Корона Польська («Польща»), яка підносить ханові 15 тис. угорських дукатів⁷⁶. Стільки ж дарує і Велике князів-

⁷⁴ Салачик – один з давніх районів Бахчисараю (місце ханської ставки ще до заснування того міста).

⁷⁵ Отже, Пейтон-1598 передає тут привіт українському історичу В. Грибовському з його рецепрокаціями.

⁷⁶ Ця сума данини-упоминків за володіння «руськими» землями колишньої Золотої Орди уперше була сплачена у Києві 1510 р. А під час попередніх переговорів 1507 р. кримський хан пробував представити як підставу для частини упоминків (4 тис. злотих) свої витрати на сторожу у свіжозбудованому Іслам-Кермені (мовляв, у охороні Таванської переправи зацікавлений і король).

ство Литовське⁷⁷ (ясна річ, мова про добре знані т. зв. кримські/ханські упоминки). Тут таки зауважено, що зараз виплата здійснюється за угодою, але первісно то робилося добровільно.

Від молдован, за Пейтоном, хан отримує 20 возів меду⁷⁸. Від «Москви» – 80 волів з 50 конями, а так само пенсії (=хабарі?). Черкеси і ногайські татари за давнім завітом, з усіх держав-уділів надсилають володарю Криму щороку своїх послів і послання⁷⁹.

Турки, за інформацією Пейтона, зі свого скарбу дають щороку ханові 9 125 талерів, калзі-султану – 4 562^{1/2}, а тому царевичу-заручнику султана – 912^{1/2} (до того ж надають останньому певні землі біля Адріанополя). Себто калга у грошах – ^{1/2} хана, а заручник – ^{1/10} хана. Надсилають османи щорічні дари-«стипендії» і карач-беям («Саіасу»), уланам, мурзам та іншим начальним людям-«лідерам».

З іншого боку, зауважив Пейтон, хан знаходиться під протекцією турків (і з огляду на це, «поляк» не наважується на наїзди до кримців). У вигляді данини татари віддають османам певну кількість бранців обох статей, а також окреслені гатунки кращої і гіршої вовни⁸⁰, масло і сіль.

Хан, за Пейтоном, є зобов'язаний служити за наказом султана і не може без його дозволу воювати будь з ким, крім московита⁸¹. Коли помирає паша Кафи, татарський володар очолює і турецьку провінційну адміністрацію – допоки не пришлють зі Стамбулу нового урядника.

Джерела ханських прибутків раховитий англієць нотує ретельно. Ними, поперше, є щорічні надходження від підданих татар, черкесів, п'ятигірців, вірмен, греків, християн і євреїв. Усі ж турки виведені з-під юрисдикції татарського володаря.

Другою статтею прибутків хана є міські митниці. Йому належить ^{1/2} митних зборів у Перекопі, Козлові, Кафі та усіх інших містах Криму (решта – то султанська доля).

Третім джерелом наповнення ханської скарбниці є бранці. Хан отримує щодесятого полоняника, а також по 3 золотих («крони») за кожного багатшого з забраних у неволю та по талеру за біднішого (простолюдина)⁸².

⁷⁷ Ймовірно, точніше слід читати – *«це і за Велике князівство Литовське»* (=одна сума за два володіння польського короля).

⁷⁸ У татар взагалі був імідж солодкоїжок. Ось «Задонщина» (текст з рубежа XIV-XV ст.) так описала трофеї після розгрому хана Мамаєва 1380 р.: «Русские сынове разграбиша Татарские узорочья, и доспехи, и кони, и волы, и верблуды, и вино, и сахар», див.: *Задонщина* великого князя господина Дмитрия Ивановича и брата его Владимира Андреевича / чтение И. И. Срезневского. – СПб., 1858. – С. 26.

⁷⁹ Здається, тут не дуже чіткий вислів про «податок людьми» – окреслене число молоді, що їх данники з черкесів і ногайців надсилали на службу кримському хану (у статусі невільників).

⁸⁰ *Furres* можна перекласти і як *хутро* (так зробив польський перекладач-2021), але значення *вовна* для скотарів доречніше.

⁸¹ Виняток, що натякає на реліктове сприйняття Московії як ординського улусу, війна з яким – «домашнє діло».

⁸² Може бути, що тут йдеться про збір вже при продажу. Див. далі опис поділу військової здобичі, де згадана лише ота щодесята ханська частка, а про гроші за інших невільників не йдеться.

Четвертою статтею є збір по одному коню від кожної криниці (джерела води). Його сплачують осілі села і кочові орди-улуси на випасах.

П'ятою графою ханських прибутків є карбування монети. Зиски тут, зауважує Пейтон, хан має значні, бо жодна інша валюта з-поза Криму, хіба окрім турецької (у містах під контролем турків)⁸³, не допускається до грошового обігу.

Англієць описав і саму татарську монету. Вона є двох видів – чисто мідна і легко посріблена⁸⁴. Усі чужинські монети обмінюються-розмінюються за курсом, визначеним ханською волею.

Врешті-решт, шостою статтею прибутків хана є його власне скотарське господарство – коні, воли, верблюди і т. ін.⁸⁵. А крім того, знатні люди за часів миру і війни постачають ханському дворові збіжжя (бо кримський володар не має власної оранки) та інші харчі. Хан приймає усе те за честь і задля задоволення власних потреб.

Далі Пейтон зупиняється на способі організації військової виправи у татар. І починає з опису оприлюднення новини про війну. А саме: за оголошення походу хан жадає від своїх підданих, аби вони були готові виступити за чотири тижні і мали провіанту на 3 або 4 місяці⁸⁶.

Англієць, як і багато інших татарознавців, описує специфічні похідні харчові припаси татар. За Пейтоном, їх возять у шкіряних сумках-саквах. Складаються вони з м'яса, особливо конини сушеної-в'яленої у диму або на сонці, а ще подрібненої⁸⁷; проса обсмаженого, а потім ще перетертого – його з водою⁸⁸ додають до м'яса і напоїв⁸⁹; сиру з кобилячого молока. А крім того, додавав англієць-ерудит, у

⁸³ Польський перекладач 2021 р. обрав варіант перекладу, що *навіть і турецька монета заборонена*, але, гадаю, він хибний.

⁸⁴ Себто мова про мідні пули та посріблені акче.

⁸⁵ Ханський табун згадують й інші джерела.

⁸⁶ Ймовірно, стільки харчів готували лише на далекі виправи – на іранський фронт чи до Угорщини. До речі, польський перекладач фрагментів з Броневського у «Погромі татар...» (Краків, бл. 1621) тут віднотував «3 або 4 тижня» (не повірив очам своїм про «місяці»?). Хоча про 3-місячний запас провіанту пише і Реммаля Ходжи «Історія Сахіб-Гірея хана», яка описує кримські виправи 1530-х – 1540-х рр. Є оповідання про планування 1553 р. далекого походу Ногайської Орди з Волги на Дон, а далі на Москву (див. РГАДА, ф. 127, оп. 1, кн. 4, арк. 189зв.-190зв.). Там передбачалося, що кожен воїн візьме із собою 2-3 верблюди, 3 вівці і багато «крута» (твердий солоний сир, скатаний у кульки). Але це значить, що військо в далекому поході рухалося зі швидкістю вівці.

⁸⁷ *Бастурма* або монгольський *борц* і досі славні. Подрібнювали-перетирали цю страву (щоб аж через сито м'ясо проходило) задля додаткового зменшення об'єму.

⁸⁸ Ймовірно, тут маємо опис англійцем польового *кулешу* з *борошина-толокна*.

⁸⁹ У польського перекладача Броневського з бл. 1621 р. тут додана назва цієї страви – «*саламаха*». Це зайвий непрямий доказ на користь М. Пашковського як автора того перекладу (бо про саламаху є і в його описі козаків в «Історіях турецьких»). У очевидця з 1711 р. Обрі де ла Моттре головною стравою кримських татар названа *шурпа* (Shorba) – суміш м'яса з пшеницею, ячменем або кмином (підозрюю, що слід читати просом), до якої багатші додають перець і масло. У поході ж вони харчуються *толокном* (Talsan), яке возять у шкіряних торбах при сидлі. За можливістю вживають його з молоком (як нема – то з водою). Толокно француз також вважає виготовленим з кмину (ймовірно, так само плутаючи його з просом).

дорозі татари вживають молоко, сироватку та ін., через що і від старожитніх вони дістали якесь ім'я⁹⁰.

Хан, за інформацією Пейтона, має власний віз – як місце на випадок хвороби – та трохи верблюдів, котрі возять його оковиту (дослівно aqua vitae) для пиття, а також невелику кількість харчів. Бо татарський володар задовольняється малим, ще й знатні люди добувають харч-поживу для нього та його двору. Зокрема, деякі вельможі приносять трохи печива⁹¹ або сухарів, а також оковиту.

Отож, пише Пейтон, татари здатні великими підрозділами здійснювати довгі виправи, переходячи розлогі пустелі із чудовою швидкістю. Власне, технологія походу така: у визначений день хан зі своїм двором вирушає з Криму⁹²; тимчасом, його офіцери змушують усіх ханських підданих – як татар, так і християн⁹³ – щоб йшли на виправу, не залишаючи вдома нікого, крім старих і немічних⁹⁴.

З тими усіма – калгою-султаном, царевичами-султанами, командирами-«капітанами» і мурзами – хан зустрічається у точці рандеву над Дніпром, на 10-й день після початку руху з Криму⁹⁵. Тут володар радиться зі своїми старшинами та вельможами і, здолавши дніпрову переправу, посилає наперед певні загони черкесів та п'ятигірців.

Останні, за Пейтоном, обізнані в переходах і шляхах в усіх сусідніх краях, через те служать провідниками та розвідниками. Вони кружляють довкола у напрямці руху війська – для з'ясування стану справ у країні – і захоплюють язиків-полонених, які здатні надати відомості чи є поблизу певна військова сила, котра спроможна стати на відсіч. Таким способом ті загони визначають як далеко вглиб і вшир можна спустошити околицю.

На цьому етапі походу військо не відволікається на здобич. Якщо по дорозі хан має намір знищити якусь місцину, то він залишає там 10 чи 15 тис. людей з пев-

⁹⁰ На жаль, те античне слово-назва у тексті не відчитане (принаймні у виданні 1965 р.).

⁹¹ Про звістку Й. Шильтбергера з 1410-х рр. уже йшлося. Й. Барбаро у 1430-х рр. згадував про похідну їжу татар – борошно, замішане з медом. Отже так, то про милий росіянам «медовий пряник». Про аналогічну практику у казахів є етнографічний опис з 1832 р.: «когда киргиз (казах) собирается в долгую дорогу, он берет с собой небольшой мешок из шкуры козленка, наполненный просеянной мукой из проса, размятой в тесто с небольшим количеством меда. Запасы этой еды позволяли как отдельным наездникам, так и сторожевым отрядам удаляться от своих людей на расстояние добрых десяти, шестнадцати, а то двадцати дней пути», див.: *Левшин А. И.* Описание орд и степей казахов. – Павлодар, 2005. – С. 65-66.

⁹² Реммаля Ходжи «Історія Сахіб-Гірея хана» обраховує особисте військо хана на 200-1000 піхоти з рушницями (та при пищалях-гарматах) і 10 тис. добірної кінноти, а племенне татарське ополчення лічить на від кількох десятків тисяч до 250 тисяч вояків.

⁹³ У польського перекладача Броневського з бл. 1621 р. замість християн мовиться про «бранців» (що і викривлює, і збагачує зміст).

⁹⁴ Вільний перекладач Броневського з бл. 1621 р. тут ще додав, що тим, хто свого коня і шаблі не має, усе те позичають багатші люди – у надії на компенсацію зі здобичі.

⁹⁵ У перекладача Броневського з бл. 1621 р. мовиться про 8, а *щонайбільше 10 днів*. Реммаля Ходжи «Історія Сахіб-Гірея хана» уточнює, що Дніпро був точкою рандеву лише в походах на захід, а як йшли на схід (у бік Кавказу), то збиралися біля Перекопу. В описі походу на Молдову 1538 р. є згадка, що дніпрову переправу тривала три дні.

ними командирами. Інше військо розсилає кількома шляхами, аби вбивали усіх, хто трапляється на зустріч – бо ті, утікши, можуть підняти довкола тривогу⁹⁶.

Ханська армія розтягується вдовж і завширшки на 10 німецьких миль (=75-90 км). Після того як татари закінчать плюндрування усього навкруг, вони приносять свою здобич туди, де стоїть їх табір-кіш⁹⁷. Звідси вирушають у призначений день – не чекаючи нікого, хто відстав.

Якщо хан дізнається, продовжує оповідати Пейтон, що немає проти нього нікого, хто чинив би опір, то і вдруге розсилає війська – далі спустошити край. Додатково він виділяє загони підкріплення – ті роблять засідки у кількох місцях, аби допомогти, тим, хто буде атакований і відступатиме.

А якщо хан чує, що ворог сильний, то тримає армію у купі і не наразить її на небезпеку битви. Він залишає те місце і з усіма силами шукає якогось надійнішого шляху або повертається додому, спустошачи вогнем і мечем усе, що трапиться дорогою.

На кордоні татари оглядають здобич. Хан бере собі щодесятого найліпшого бранця від узятих усім військом⁹⁸, потім те саме роблять командири у своїх загонах⁹⁹. Насамкінець загал вояків (враховуючи витрати кожного на цю кампанію) ділить решту здобичі у середині свого підрозділу¹⁰⁰.

Війна татар, твердить Пейтон, не є ані чесно-лицарською, ані впорядковано-регламентованою – вона більше розбійницька. Кримці б'ються не стійкістю і мужністю, але швидкістю і ніби як у польоті.

Усе кримське військо, за Пейтоном, є кіннотою, окрім небагатьох яничар – тих, що є ханські власні¹⁰¹ – і турків, котрі також тримають при татарській армії деякі малі польові підрозділи¹⁰². Хан і вельможі мають чудових скакунів – турецьких, арабських, караманських¹⁰³ та інших закордонних порід, поцінованих за свою швидкість. Усі інші використовують татарських коней, які є середнього розміру і досконалі для тамтешніх потреб – сильні, прудкі, витривалі. Ті верхові породи тварин здатні переносити усілякі труди та нестачі – і навіть взимку перебувають на

⁹⁶ У польського перекладача Броневського тут додано, що «однак жінок і дітей не б'ють». Отже, вбивали лише чоловіків – тих, хто міг стати гінцем-скорородом.

⁹⁷ Вільний перекладач Броневського додає, що загонам на плюндрування дається 7-8 днів. Отже, це спустошення на відстань до 4-денного переходу в один кінець.

⁹⁸ Щодо десятини здобичі володарю, то це не лише татарська практика – ось у порядку-ординації для каперського флоту Польщі 1571 р. є така сама норма.

⁹⁹ Вільний перекладач Броневського з бл. 1621 р. додає, що ліпше смерть, чим ота татарська неволя. Бо шляхтичів там голодом морять, а хлопів люто б'ють.

¹⁰⁰ Француз-очевидець з 1664 р. Антуан-Шарль де Грамон деталізував, що як здобич неоднакова за якістю (наприклад, невільники різного віку), то, аби нікого не образити, татари тягнуть жереб – кому що припаде. Реммалю Ходжи «Історія Сахіб-Гірея хана» згадує також, що бувало якусь частку здобичі приділяли і посадовцям, що залишилися в Криму (як охоронці краю-тилу?).

¹⁰¹ Мова про т. зв. *ханських сейменів* – формації піхоти типологічно близької до яничар.

¹⁰² Йдеться про *яничарів* (та інших військових) з турецьких фортець на теренах Кримського ханства або й з допоміжних загонів, прибулих зі Стамбулу.

¹⁰³ *Караман* – область у Туреччині (Центральна Анатолія), на той час ще заповідник давньої кочової турко-сельджукської чи то ранньоосманської традиції. Не дивно, що тамтешніх коней цінували.

випасі, окрім небагатьох – з тих, яких знать тримає при своїх домах для щоденних потреб¹⁰⁴.

Таких коней, пише Пейтон, у татар без ліку. Через те конина навіть за звичну їжу уходить, а купці купують коняк на сотні – як овець. До однієї лише Московії щороку експортують 30 або 40 тис. голів¹⁰⁵.

Зброя татар, за Пейтоном, то гостра шабля – довга, але коротша і ширша за турецькі і перські¹⁰⁶. Лук також коротший і ширший за азійський і краще турецького. А стріли татарські довгі і швидкі. Дехто з татар уживає короткий спис, а також «моріони» (шоломи-шишаки) і «корслети»-кіраси, які здобуваються як трофеї у московитів і персів. Але здебільшого вони слабко озброєні.

Татарська армія, твердить Пейтон, здається незліченною, бо і найпересічніший вояк приводить з собою 3 або 4 коні. Це – аби нажахати ворога таким неозорим виглядом, адже в усіх битвах «очі перемагаються першими»¹⁰⁷. Крім, так би мовити, лякай-ефекту, кількість змінних скакунів позначається ще й на швидкості руху війська у поході. На це працює ще й те, що водні перепони татари долають нашвидкуруч – на дошках, в'язанках хмизу-очерету і т. ін. або тримаючися за хвости власних коней.

Хан, за «розвіданими» Пейтона, може зібрати щонайбільше 80 тис. кінних, але разом із своїми васалами-«конфедератами» матиме аж 130 тис.¹⁰⁸ До останніх належать наймані ногайці, а також московіти¹⁰⁹, осетини, черкеси, вільні люди, котрі мешкають у П'ятигір'ї – під урядом семи князів, а крім того і данники-п'ятигірці – між ними є як найманці, так і охотники-добровольці. До того ж треба лічити ще очаківців і білгородців, які перебувають у постійному союзі з турками. Іноді також і добрудзькі татари з-над Дунаю, коли спільний з османами похід (у сенсі – під загальним турецьким командуванням), долучаються до хана.

¹⁰⁴ Вільний перекладач Броневського з бл. 1621 р. додає, що основна порода татарських коней «бахмати добірні карі» (отже, це оті слинні *савраски*). Згадує і що татари рідко запрягають «шкап» у теліги, бо мають для того верблюдів і волів. Щодо бойових «бахматів», маю уточнити, що, крім них знані і слабші робочі коні – «малі булгаки». Про якості татарських (ногайських) коней докладно писав 1607 р. Ж. Маржерет, див.: *Маржерет Ж.* Вказ. праця. – С. 148, 150-151. Він зокрема і зауважив, що ті коники досить сильно лякаються вогнепальної зброї (тому загін піших стрільців, які стріляють з-за річки чи з лісу, проти татар – це вельми ефективно).

¹⁰⁵ Цей факт наводив і Джайлз Флетчер у розділі про татар у своєму творі «Про державу Російську» (Лондон, 1591).

¹⁰⁶ Інформація точна – вірцева перська шабля-*шамшир* справді довша. У Речі Посполитій знані специфічні назви для різновидів татарських шабель – *ординка*, *чечуга*.

¹⁰⁷ Вільний перекладач Броневського з бл. 1621 р. пише, що найубожчий приводить принаймні три коня, а багатший – по 16 веде.

¹⁰⁸ На той час це завищена цифра. Див. інформацію сучасника – турка з Білгороду-Дністровського – про те, що хан на Цепорі 1595 р. мав *сто тисяч війська* і, за думкою старожиливі, то найбільша кількість, яку коли-небудь збирав кримський володар, див.: *Archivum domu Radziwillów.* – Kraków, 1885. – S. 125.

¹⁰⁹ Може бути, тут йдеться про донських козаків – вони, траплялося, приєднувалися до кримських виправ.

Замість прапору, повідомляє Пейтон, татарський володар уживає кінського хвоста на кінці спису (мова про бунчук)¹¹⁰. Він товаришить турецькому штандарту з зеленого і червоного шовку-оксамиту.

Діючим кримським ханом Пейтон називає Алп-Гірея. Насправді, той був радше претендент. Як старший в роду Гіреїв, 1598 р. він здобувся на певну підтримку і у турецького султана, але скинути-перемогти хана Газі-Гірея так і не зміг. Пейтон власне згадав, що Алп-Гірей веде війну-боротьбу із братом Гірахом («Hirach»¹¹¹). Останнього англієць характеризує як «славного хана, який має сильну партію і підтримку турків». Завершує Пейтон пасаж про цих двох вождів кримців твердженням, що вони пустошать «Польщу» на багато миль до Кам'яця-Подільського, Брацлава і Черкас, де є постійні коронні гарнізони.

Далі у автора «Реляції»-1598 є згадка про традицію союзу Польського королівства з кримським ханом. За Пейтоном, ці союзницькі стосунки передбачають, що татарський володар буде «служити» Короні Польській на війні проти будь-кого, крім турків. І саме за цим давнім звичаєм татари запропонували службу польському королю Баторію під час його протистояння з московітами¹¹².

Претензії до Польської Корони, якими кримці обґрунтовують свої напади на коронні володіння, Пейтон також окреслює. Це передусім незадоволення щодо варіативності-несталості у виплатах данини-упоминків¹¹³, а також відплата за козацькі атаки на татарські землі. Крім того, зауважив англієць, татари пустошать коронні прикордоння і коли йдуть власне до Угорщини – на службу османам (отже, «поляки» страждають попросту як «прикордонний народ»). Зрештою, підсумовує Пейтон, виплати-упоминки здатні стримувати відкриті ворожі дії уряду кримців, але не приватні виправи охотників до набігів, а також не принагідні пlynдрування при проходах крізь чи повз коронні володіння.

Зрештою, автор «Реляції»-1598 знає, що «поляки» протидіють татарським походам до Угорщини через свої кордони. Цим, на думку англієця, вони роблять добру послугу і австрійському імператору, який воює з османами за землі угорців. Але «поляки» обмежуються діями лише у своїх володіннях – в Угорщину, навздогін за татарами, не йдуть. Бо не хочуть дратувати турків, які вважають себе зверхниками угорського краю, а кримців – своїми васалами¹¹⁴.

Пейтон не хвалить таку польську обережність щодо османів. Він гадає, що анти-турецький потенціал у Речі Посполитої є, і вона здатна значно більше шкодити як

¹¹⁰ Перекладач Броневського з бл. 1621 р. уточнює – «білого кінського хвоста замість прапорця на високому кії носять».

¹¹¹ *Hijrah* – це Хіджа (з арабської «міграція»), точка відліку ісламського календаря. Може англієць переплутав дату (по Хіджрі) з іменем хана?

¹¹² Йдеться, про походи 1579-1581 рр. Татари тоді підсобляли на допоміжному фронті Сіверщини.

¹¹³ Треба зауважити, що польський уряд пробував наполягати, що то не данина (чітко визначена), а принагідні дарунки-заохочення (виплати за певні дії; а отже, як немає тих вчинків – немає і подарунків).

¹¹⁴ Ймовірно, цей пасаж у тексті Пейтона нав'язаний гучно обговорюваною в Європі справою з проривом кримсько-татарського війська через польські українські володіння до Угорщини у 1594 р. Коронне військо тоді повністю провалилося – ані перестріти, ані наздогнати татар у своїх кордонах воно не змогло.

туркам, так і їх татарським васалам. Власне, «польський» фронт – то межиріччя Дністра і Дніпра.

На дністровському напрямку «поляки» здатні захопити турецькі фортеці Тягну-Бендери і Білгород-Акерман. Останній Пейтон зве «ключем до Чорного моря». А про першу він нагадує, що ось козаки її нещодавно (1583 р.? 1594 р.?) спалили. Ймовірно, англієць таким способом натякає, що уже як козацька виправа була вдала, то коронна вправається і поготів.

Далі Пейтон переходить до дніпровського напрямку, де діяти треба здебільшого проти татар – на «легкому для оборони» Дніпрі. В огляді способів протидії татарській загрозі передусім згадано про ідею перенаправлення коштів на упоминки кримському хану для потреб «оборони Дніпра». Нагадаю, що той план був милий ще Наливайкові 1594 р. (і на 1598 р. – це, власне, свіжа резонансна обставина).

Докладно Пейтон переповідає і старий запорізький проект черкаського старости О. Дашковича («Остафа»). У викладі англієця, він передбачав утримання низов'їв («нижньої частини») Дніпра за допомогою кількох човнів-кораблів, 2 тис. піхоти і 400 кіннотників (для доставки провіанту піхотинцям). Ці сили були б здатні затримати переправу великої армії татар через Дніпро. Бо змушені долати ту річку кримці наражені в тій хвилі на відчутну небезпеку.

Крім цього, проект Дашковича, у викладі Пейтона, радив звернути увагу на численні дніпрові острови з неприступними скелями. Вони ж бо легко можуть бути укріплені. На деяких, власне, і для цілих міст місце є¹¹⁵.

Пейтон згадує, що пропозиції Дашковича слухали (на сеймі 1533 р.?) з великою увагою, але їх так ніколи і не спробували реалізувати¹¹⁶. То вельми прикро, твердить англієць, бо колонії бідних шляхтичів на тій плідній землі мали б велике значення для безпеки, збагачення і розширення держави.

Завершує свої «татарські» міркування Пейтон думкою, що наступ за Дніпро (себто на Лівобережжя) є надто складним. Там землі заселені лише бідними кочовиками. Тому рух туди був би небезпечним і безплідним. Мовляв, до самого Криму далеко і доступ на сам півострів важкий. Ще й турки його добре уфортифікували.

Щоправда, рубати всі надії під самий корінь Пейтон не хоче. І насамкінець висловлює оптимістичну думку, що Крим можна буде здобути при щасливій нагоді –

¹¹⁵ Цей пасаж (без прив'язки до Дашковича) є і у близькій за часом до Реляції-1598 хроніці Й. Бельського (при описі дніпрових козаків, написаному ймовірно у середині 1590-х років).

¹¹⁶ Про справу (щоправда, напівприватну) із замком на Хортиці князя Д. Вишневецького (Байди) англієць, отже, не чув. Взагалі, оборонна система К. Острозького – О. Дашковича, яка полягала у тому, що татарський напад на українські землі ВКЛ готуються відбивати два корпуси – головний на Волині (перекриття кращого степового Кучманського шляху десь на Брацлавщині) і допоміжний над Дніпром у Черкасах (блокування менш зручного Чорного шляху десь під Білою Церквою) пережила Люблін-1569. Ось у листі від 6.ІІ.1590 р. польний гетьман С. Жолкевський згадує, що для відбиття набігу білгородських татар сам він готується стати під Вінницею, а черкаський староста кн. О. Вишневецький, з доданими йому ротами, берегтиме свою ділянку. Власне, така модель дала шанс (якраз по смерті О. Вишневецького 1594 р., коли його в Черкасах змінив керуючий дистанційно Януш Острозький) Війську Запорізькому – реформатованому після Наливайківщини на городові територіальні полки (здебільшого на теренах старого черкасько-канівського староства). Воно тоді і взяло на себе (аж до 1637 р.) наддніпрянський фронт.

через внутрішні негаразди. Адже, мовляв, при кожній зміні ханів здатне трапитися всяке, а особливо якщо хан-батько захоче передати престол синові, а не брату. Пейтон згадує, що «за нашої пам'яті» був подібний випадок «в Африці» (тут напевно йдеться про берберський Магриб у чомусь схожий на татарський Крим). Англієць радить, що тоді треба підтримувати претендента, який буде в «неласці у турка»¹¹⁷.

Останнє речення цього «татарського» фрагменту Реляції-1598 згадує, що автор іще б про татарські шляхи хотів написати. Але Пейтон обіцяє – зробить те вже у «дискурсі» про Угорщину, який (напевно, за схожим до реляції про Польське королівство шаблоном) він планує писати. Там це буде при описі татарських виправ до цього краю¹¹⁸.

З-поміж родзинок річпосполитського татарознавства рубежу XVI-XVII ст. цікаво також пригадати малознаний рукописний твір одного з галицьких «мудрих» Гербуртів – *Яна-Щасного Гербурта* (1567 – 1616). Це «*Sposob obwarowania się i obrony od Tatar*»¹¹⁹ / «Спосіб укріплення і оборони від татар»¹²⁰. Він не датований, але за іншими матеріалами збірки мав постати між 1589 і 1616 рр. Я схилиюся до датування бл. 1615 р.¹²¹.

У чомусь «Спосіб» наслідує проект С. Наливайка 1596 р. із заснування козацького центру на ближчій до Дністра подільській Бершаді (нині р. Дохна). Тільки Гербурт хоче будувати «табір» (Січ?) для антитатарських вояків-прикордонників біля витоків р. Синюха («Синя Вода»). Себто, йдеться про околиці Умані¹²².

У тому жаданому оборонному центрі мають стаціонувати 7 тис. кінних і 1,5 піхоти. Табірними укріпленнями стануть вал з палісадом – із перспективою розбудови тут замка з містом.

¹¹⁷ З лютого 1597 р. знаний колоритний епізод про пропозицію хана Газі-Гірея запорожцям піти служити йому проти турків, див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.* – С. 97-98.

¹¹⁸ Слідів того твору досі наукою не виявлено.

¹¹⁹ У Войціцького – «*Sposoby do zatrzymania Tatarów podane od Pana Szczęsnego Herburta*».

¹²⁰ Власне судити про нього наразі можемо лише за відписами (з рукопису № 406 в Бібліотеці Залуських), виданими К.-В. Войціцьким, див.: *Wojcicki Kaz.-Wł. Obrazy starodawne.* – Т. II. – Warszawa, 1843. – S. 106-108. Нині це рукопис Бібліотеки Чарторийських № 1577 (під цим номером містяться й інші рукописи Гербурта за 1589-1610 рр. і без зазначення року).

¹²¹ Приводом, гадаю, став великий татарський набіг серпня 1615 р. (відомо, що Гербурт на нього реагував – у своїй друкарні того року видав брошурку В. Кіцького на цю «палаючу» тему). Можливий також вплив дискусій комісії з Військом Запорізьким 1614 р. – серед її комісарів знаний староста кам'янецький Александер-Валента Калиновський, володар Уманщини. Підозрюю, що читачем «Способу» Гербурта був гнєзненський архієпископ Вавжинець Гембіцький, який 2.I.1618 р. на передсеймовому сеймику познанського і каліського воеводств виголосив дуже ґрунтовну промову з оглядом історії питання стосунків на українському кордоні, див.: *Akta sejmikowe wojewodstw poznańskiego i kaliskiego.* – Т. 1. – Cz. 2. – S. 31-40 (№ 203).

¹²² Може бути, що «уманські козаки» Калиновських, котрі уперше засвітилися під Цецорою-1620 (а 1647 р. стали окремим реєстровим Уманським полком), мають дякувати Гербурту за ідею формації.

На чолі табору треба поставити «полковника». Його слухатися мають усі «українні люди», себто мешканці осілого прикордоння. Плюс козаки. Бо від того зосередження влади в одних руках буде справі загальна користь.

У тому таборі мали б перебувати і сторожі-«стражники» з усіх міст українних. З цього місця і розвідку-«чати» в поля треба постійно висилати – «за Дніпро і за Дністер не заходячи і очаківських людей не громлячи». Себто, не турбуючи ядра татарсько-турецьких володінь.

Така сторожа має бути не з жовнірів, але з найнятих за гроші уходників, мисливців-«болоховців», котрі звикли повсюди в полях ходити «задля риб і для звіра». Останні ж бо найкраще орієнтуються у тих прикордонних місцях.

Жовнірам у тому таборі стоячим утримання-стація має йти з повітів Брацлавського і Київського¹²³. У містах тих адміністративних одиниць треба тримати і певну кількість людей, готових за закликком своїх «стражників» (які перебувають у тому загальному таборі-січі) прибути на підсилення жовнірської залоги – у розпорядження табірному полковника.

А якби неприятель був занадто сильний, аби на пряму битву проти нього вийти, то той командувач місцевої оборони залишає у таборі 500 вояків-караульних, а з іншими споряджає на легких возах-«колясах» з вогнепальною зброєю похідний вагенбург. З ним полковник вирушає слідом за неприятелем, збираючи по дорозі підкріплення з усієї України. Силам вторгнення це було б постійною загрозою і вони навіть загопи для спустошення краю побоювалися б розсилати далеко від головної армії.

Гербурт твердить, що обминути той штадпункт табору (на Синюсі під Уманню) у татарського війська жодного способу не існує. Для нього можна знайти там неприступне, самою природою добре укріплене місце. Основу залоги треба формувати з кварцянних жовнірів, але доброю порадою було б і щоб того табірному полковника «козаки запорозькі» прийняли за «гетьмана» (поданого їм від самого короля). Якби підібрали справді «способну особу», то від того сильно покращилася б бойова підготовка козацтва («цвічення в справах лицарських»).

Туркам Гербурт пропонує також висунути безпекові умови. По-перше, аби вони не пускали в набіги татар з «Буджаків Білгородських і тегінських» (себто з Буджаку, Білгороду-Дністровського і Тягині-Бендер), які їм підлягають безпосередньо. По-друге, «кримських і ногайських татар», щоб на своїх полях не переховували та били тих, хто на коронні землі ходив або навіть тільки хотів іти. По-третє, в Очакові жодного войовника-рецидивіста, котрий би на Корону набігав не тримали¹²⁴. По-четверте, замків жодних нових не будували і не ремонтували-«поправляли» старих¹²⁵.

¹²³ Нагадаю, що ці повіти/воєводства вже тоді неодноразово окреслювали як найбільш козацький ареал (батьківщина козаків).

¹²⁴ Очаків турки контролювали не цілком – тут була і юридика (слобода) кримського хана. Отже, тут справа відрізнялася від Білгорода і Тягині, де замковим владам досить віддати прямий наказ.

¹²⁵ Зайвий аргумент для датування тексту бл. 1615 р., адже саме у 1614 р. турки пробували відбудувати замки Балаклію на Чичиклії/Чапчаклії і Кизикермен при Тавані (запроєктовані ще у 1530-х рр.). Цікаво, що подібну лінію розмежування між Дніпром і Бугом османи визнали за прийнятну і 1705 р.

Зрештою, згадаємо – вкотре на сторінках цієї книжки – творчість *Мартина Пашковського* (бл. 1570 – після 1621). Вона є виразним показником формування наративних традицій річпосполитського татарознавства (з класиками, улюбленими темами-мотивами, героями etc.). А зредагована-дописана Пашковським «Хроніка Європейської Сарматії» (Краків, 1611) стала ще й прикладом читацького бестселера, який тривалий час визначав панівні уявлення за цією темою.

Цікаві також польські продовження-доповнення «Хроніки Турецької» (1499 або 1500; znana також як «Записки яничара») серба *Костянтина Михайловича* з Островиці (бл. 1435 – після 1500). Ось, зокрема, примірник (з 1567 р.?), пов'язаний із польським послом до Туреччини у 1565 і 1566 рр. Миколаєм Бжеським, згадує про татарські напади на Поділля 1566 і 1567 рр. А екземпляр (з 1629 р.?) оповідає і про спробу персидського шаха запросити 1618 р. запорізьких козаків до Грузії для організації антитурецької боротьби¹²⁶.

Утім, своєрідною вершиною річпосполитської орієнталістики цього періоду варто визнати втрачений (ймовірно 1944 р.) ґрунтовний рукопис *Самуеля Отвіновського* (1575 – після 1650) «Opis współczesny państwa tureckiego Ain- i Ali'ego» / «Сучасний опис турецької держави» (бл. 1632 – 1634). Його автор, тлумач-тюрколог з польських протестантів, знаний і як збирач значної бібліотеки книг із сходознавства, з якої користали й інші інтелектуали Речі Посполитої.

Врешті-решт, якщо назагал оцінювати рівень річпосполитського татаро- та туркознавства, то його можна визнати доволі високим. Отже, погодимося зі ще одним тогочасним описом звичаїв (переважно військових) татар і турків, який твердив: «Є то не новина, а дійсно *ніби вроджена цнота* народу Польського, мати відомості про краї чужоземські та звичаї їх; і *Бусурманське Панство є їм добре відоме* [курсив – Д. В.]»¹²⁷.

¹²⁶ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912.*

¹²⁷ *Perspectiwa na upatrzenie sposobow woiowania kraioiw nieprzyiaciol Krzyza Swietego... – Poznań, 1622.*

Післямова

Українні війни, Війна на Півдні... Кривава слава України – палаючий кордон, край Порогів-Limes'у і межа цивілізації – її Лімб. Смертельна гра з Полем і Морем. Суворі відчайдухи-козаки, готові битись з усім світом, і їх надзвичайні жінки-відьми. Право, здобуте «через шаблю», і воля, що тримається на «самопалах» і татарському союзі.

Годі чекати, щоб наснажений Ренесансом письменник пройшов повз такий сюжет, але, модерне українське письменство не дуже поцінувало предтеч. Була тут провина магії романтизму, який наприкінці XVIII ст. зсунув фокус зацікавлення з вченої/високої літератури на фольклор і народну мову. Тому писані панськими мовами тексти опинилися на маргінесі. Деміфологізація-деконструкція романтичних побудов, через їх високу естетичну і етичну привабливість, згодом (аж до сьогодні) відбувалася мляво і не дуже послідовно.

Отже, десь неочікувано і навіть трохи зненацька (чи по-сучасному вже «з Ненацька»?), у стомленому інтерпретаціями ХХІ столітті, ця книжка відкриває ширшому читачеві факти і оповіді, які він ніби і знає-впізнає, але досі споглядав крізь додаткову романтичну призму (досить каламутну). Новий рівень прозорості знання – ось головна перевага наративів раннього модерну перед вибагливою модерною літературою. Адже автентично-джерельна опора спостереження минулого таки краща за уявно-спекулятивну.

Розсипи-поклади живого людського досвіду, які спочивають у згаданих текстах, здатні куди опукліше представити традиційні для історіописання України теми – татарські і козацькі напади/відплатні акції, варіант козацтва як магнатського спорту, боєготовність прикордоння, стратегії полководців і тактики вояків у малій групі – у наступі і обороні. Чимало відвертих відкриттів – підрахунок ясиру 1527 і 1575 рр. у Деція і Папроцького (без поділу на людей і худобу – що підважує популярні колосальні цифри невільників з України XVI ст.); винахід козацького фортеця «нічної атаки» Ш. Старовольським; опис виборів гетьмана «українного війська» 1575 р. (досі вважалося, що вибір гетьмана – суто козацький «винахід»); опис «фронту» Запоріжжя і цілорічного «запорозького кочування» 1590–1591 рр.; технологія магнатського походу-рейду 1644 р. (з описом Степового Побужжя); роль піхоти Я. Вишневецького у битві з Абазою-пашею 1633 р. та аргонавтський похід А. Конєцпольського під Перекоп 1647 р.; татарознавчі міркування С. Сарницького і Дж. Пейтона; проект «Уманської Січі» Я.-Щ. Гербурга.

Нові деталі з життя «великих українців» – князів Острозьких, Вишневецьких, Ружинських, а також гетьманів Михайла Дорошенка і Богдана Хмельницького. Ще й шерег безперечних номінацій на кращого «актора другого плану» (з рядовим козаком Кимиковським на чолі).

А як рельєфно виступає у представлених наративах татарська сторона – з іменами і характерами вождів, специфікою підрозділів, замальовками звичаїв і уявлень (білгородські козаки – Сіхоза/Іса-Ходжа і Бакай – взагалі новий приклад «козацького героя»). Як увиразнюється цими вченими текстами загальновідомий український фольклор!

Власне і як історіографу, мені б також хотілося, аби добре обкатана на матеріалах Модерну (XIX–XX ст.) опція, коли розвиток українського історіописання

розглядається як постійна взаємодія із імперськими і сусідньо-національними історіографіями, свідомо поширилася і на ранньомодерний період. Вивчення, зокрема річпосполитського історичного письменства як «вітчизняного» та як вченої рамки для формування основ національної історіографічної традиції, є для мене *conditio sine qua non* – абсолютно необхідна вимога для сучасного представлення історії «власної» історіографії.

Тому імена С. Сарницького, Б. Папроцького, М. Бронеvського, М. Пашковського, Я.-Щ. Гербурта, Ш. Старовольського etc мають бути «своїми» для історика історіописання України. А не як досі, коли хіба автори «загальних курсів державної історії» і то такі, яких можна було представити як істориків «спадкоємця Русі»-Великого князівства Литовського¹ – М. Стрийковський та А. Гваньїні – більш-менш визнавалися у цьому статусі.

Вплив кожного ранньомодерного нарративу на сучасників і подальшу вчено-літературну традицію потребує ретельних з'ясувань та уточнень – адже це один з основних об'єктів інтелектуальної історії країни. А видання із сучасним науковим коментарем річпосполитських рукописів і стародруків – то досі одне з «великих завдань» української історичної науки.

Ще й як козакознавцю мені залежить на виразності представлення ранньої історії українського козацтва. Воно досі ще потребує деміфологізації, реконструкції за давнених викривлених уявлень та ширшої порівняльної лінійки. Тому стратегія нав'язання «неправильного бою» (до того як супротивник вишикується – класичний «фортель козацький») кн. К. І. Острозького 1527 р.; опис нічних атак Я.Л. Свірчовського 1574 р.; згадка волосних козаків 1575 р. («козаків тієї волості») задовго до прийнятого в науці існування феномену городового козацтва; місце прикордонних старост, зокрема М. Вишневецького, у генезі запорожців; ключова роль козацтва у подіях 1588-1589 рр. – необхідна підстава для сприйняття рубіжної козацької реформи 1590-1591 рр.; перший опис побуту на Запоріжжі 1590-1591 рр. (з кочуванням, а не постійною Січчю) і поневірянь широким світом рядового козака-нетяги Я. Кимиковського; значення реєстровців і особисто М. Дорошенка, у битві під Білою Церквою 1626 р.; специфіка магнатського козакування – на прикладі «навчального» походу до Дикого Поля 1644 р.; прикордонна кар'єра гетьманського сина А. Конєцпольського і згадка досвіду «пруської експедиції» 1626-1629 рр. у Б. Хмельницького – все це сюжети, які гідні доскіпливої уваги сучасних дослідників Козаччини.

Зрештою, не гріх, аби нові джерельні матеріали та відкритий ними досвід знаходили і закордонного читача. Адже не секрет, що світова історіографія ранньомодерної України рясніє ляпсусами і відверто хибними твердженнями.

Стандарти опрацювання українських сюжетів навіть істориками, котрі спеціально вивчають 1-у Річ Посполиту (1505-1795), залишають, м'яко кажучи, бажати багато кращого². Власне, і найобізнаніші (серед вчених-іноземців) польські автори

¹ Тенденція доби Модерну не визнавати Королівство Польське за такого «спадкоємця» загалом контрпродуктивна. Взагалі пошуки *єдиного* спадкоємця тут неприйнятні.

² Згадаймо, ось широковідому книжку британця Нормана Дейвіса, віднедавна доступну і українському читачеві: *Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. – Київ, 2008.* Наскільки проникливо і ґрунтовно вона аналізує історію польського

часто-густо не дають собі ради із локальною географією, фольклором та мультикультурним досвідом українців.

В Україні ж врахування «новинок» цієї книжки найбільші плоди обіцяє історикам Півдня країни, де зацікавлення ранньомодерною історією краю регулярно наштовхується на брак джерел. Тому часто-густо намацально-«свій» ранній модерн для південноукраїнського вченого – це вже XVIII ст. А російські (чи то тепер, поза сумнівом, навмисно скаламучені «новоросійські») імперські практики – позиціонуються як головний досвід цивілізації. Хочу сподіватись, що представленні на сторінках цієї книги колоритні сюжети з «золотого» XVI-го і «залізного» XVII-го століть сприятимуть більшому «причастю» вітчизняного Півдня в рамці загального полотна історії ранньомодерної України.

центра країни, настільки ж нерідко дивно-профанні наведені в ній міркування про буття української провінції-периферії.

Bibliografia

Rukopisci ta starodruki:

Będoński Andrzej. Potrzeba Cecorska z Skinderbaszą y Sołtanem Gałą. [Zamość], 1621. 21 s. nlb.

Bielski Joachim. Pamiętka Jakubowi Strusowi, staroście chmielnickiemu. Kraków, 1589. 7 s.

[*Bielski J.*] *Kronikę polską* Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydaną. Kraków, 1597. 6 k., 804 s., k. Inb. 5.

Bielski Marcin. Kronika wszytkiego świata, na sześć wieków, Monarchie cztery rozdzielona, z Kosmografią nową i z rozmaitemi Królestwy, tak pogańskimi, Żydowskiemi, jako i kreścijańskimi, z Sibillami i prorocctwy ich, po polsku pisana, z figurami. W której też żywoty Cesarskie, Papieskie i tych królów z ich Królestwy: Asyryjskich, Egipskich, Żydowskich, Greckich, Perskich, Tureckich, Węgierskich, Czeskich i inych rozmaitych, tak Królów, Książąt, jako inych przełożonych od początku świata aż do tego roku, który sie pisze 1551 są napisane. Między któremi też nasza Polska na ostatku z osobna jest wypisana. Kraków, 1551. 31 k. nlb. 31, 295 k., k. nlb. 1.

Boehme Johann. Mores, Leges Et Ritus Omnium Gentium: ex multis clarissimis rerum Scriptoribus collecti. Cum Indice locupletissimo. Lugduni, 1541. 311, [25] p.

[*Broniowski (Broniewski) M.*] *Martini Broniovii de Biezdzfede, bis in Tartarium nomine Stephani regis legati, Tartariae descriptio, antehac in lucem numquam edita, cum tabula geographica ejusdem Chersonesus Tauriae. Item Transsylvaniae ac Moldaviae aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio. Coloniae Agrippinae, 1595. 4 k., 75 p., 1, map 4.*

[*Bruce William*] *Guilielmi Brussii Scoti De Tartaris Diarium. Francofurti, 1598. 11 p.*

[*Callimachi; Buonaccorsi Filippo*] *P. Callimachi experientis de bello Turcis inferendo, Oratio gravissima, ac iam temporibus convenientissima. Item eiusdem Historia, de his quae a Venetis tentata sunt, Persis ac Tartaris contra Turcos movendis, non solum verborum elegantia conscripta singulari, verum etiam multis gravissimis consultationibus ad id bellum conficiendum referta. Haganoae, 1533. 90 p.*

Chabielski Mikołaj. Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej, jakaby miała być. Wydany przez Mikołaja Chabielskiego z Chabielec. Więznia Tureckiego // Pobudka narodom Chrześcijańskim; w iedność miłości chrześcijańskiej, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża Świętego. <...>. Kraków, 1615. 17 k. nlb.

[*Decjusz Jost Ludwik.*] *SENDERIEFF VON DER grossen schlacht und sigg So Kü. Ma. Von Poln volk In Litten am. XXVII. tag Januarii des. 1527. Jars mit den ungläubigen Tarnern gehabt hat. [Kraków, 1527]. 9 s. nlb.*

Diariusz Woyny Tatarski w Octob[ris] [1626] // Biblioteka Kórnicka. Sygn. 341. K. 216-217.

Dobrocieski Jan. Relacya prawdziwa pogromu poganstwa pod Białą Cerkwią roku 1626 dnia 7 Octobra szczęśliwie otrzymanogo. Prez Iego Mosti pana Stefana Chmieleckiego, chorążego Woiewodstwa Braclawskiego, ktorego Poganstwa z Muradyn, Sołtanem, w liczbie było Ośmdzieśiat tysięcy. Lwów, [1626?]. 16 s. nlb.

Epistolica relatio equitis Poloni ad amicum, de praelio auspiciis serenissimi potentissimique Poloniae Sveciaeque Regis Vladislai Quarti, Ductuque Illustrissimi Domini, Dn. Stanislai a Koniecpole Koniecpolski, Castellani Cracoviensis, summique exercituum Regni Poloniae Dusis contra Tartaros ad Achmetoviam XXX Januarii anno Christi M.DCXLIV feliciter commissi. Dantisci, 1644. 27 p. nlb.

[*Fredro A.M.*] *Andreae Maximiliani Fredro Castellani Leopoliensis Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae Rege. Liber unus ab ipsomet Auctore recognitus et correctus. Editio Secunda. Dantisci, 1660. 246, [4] p.*

Goniec do Polski od utrapioney Podolskiej ziemie. O wtarnięciu Tatarów, R. 1620. [разом з] Pieśń o Kozakach Zaporoskich. B. m. dr., [1626?]. 5 k.

Guagninus Alexander. Sarmatiae Europae descriptio. Cracoviae, 1578 [6 частин]. 208 k.

- [Gorecki L.] *Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXVIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasicii historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum.* Francofurti, 1578. 156, [1] p.
- [Gorecki L.] *Oratio Leonhardi Gorecii, qua Gdanenses admonetur, ut ab hoc bello nefario abstineant, seseque Stephano regi ultro dedant. Ubi horrendae clades vastitasque Volynicis ac Podolicis regionibus, in Martio anno d. 1577 a Scyti illata commemorantur, rexque Stephanus admonetur, ut post habito hoc bello intestino, contra Gdanenses, junctis viribus suis, pariter cum universis Christianis, eos contra hanc tantam immanitatem Scytharum ac Turcarum convertat.* Posnaniae, 1577. 24 p.
- [Gratiani A.M.] *Antonii Mariae Gratiani... De scriptis invita Minerva ad Aloysium fratrem libri XX... Vol. II [Liber XIII-XX].* Florentiae, 1746. VIII, 348 p.
- Grodecki Venceslaus.* In tabulam Poloniae a se descriptam cupatoria. – Index omnium Poloniae populorum... Basel, [після 1.I.1558]. 15 p. nlb.
- [Guczy Jan] *Wiersz Na szczęśliwy Przyjazd z cudzych kraioiw [...] Książęcia [...] Władysława Dominika Na Ostrogu y Zaslawiu, Hrabie na Tarnowie &c. / Napisany przez Iana Gvczego.* Kraków, [1634?]. 28 s. nlb.
- [Heidenstein R.] *Reinoldi Heidesteinii Secr. Regii, De bello Moscovitico commentariorum lib. sex.* Cracoviae, 1584. 267 p.
- [Heidenstein R.] *Reinholdi Heidesteinii Secretarii regii Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII.* Francofurti ad Moenum, 1672. 3 k. nlb., 388 p.
- Januszowski Jan.* Statuta, Prawa y Constitucie Koronne Łacinskie y Polskie z Statutow Łaskiego y Herborta y z Constituciy Koronnych zebrane. Kraków, 1600. 1373 s.
- Joppécourt Charles, de.* Histoire sommaire des choses plus memorables advenues aux derniers troubles de Moldavie ou sont descrites plusieurs batailles gaignees tant par les princes polonois, que par les Turcs et Tartares. Paris, 1620. [24], 374, [19].
- Kalnófojski Atanazy.* Teratourgemma, lubo cuda, które były tak w samym świętocydotwornym Monastyru Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach. [Kijów]: Druk Ławry Pieczerskiej, 1638. [34], 332 s.
- Koloszvári Jeremiás.* Epicedium Jacobi Strussi a Scythis dum patriam strenue defenderet atrociter interfecti. Kraków, 1590. 32 s. nlb.
- Korona Marek.* Witanie, oraz y powinszowanie Stanv Malzenskiego, Jasnie Oswieconego Xiestwa Jego Mości Pana Samvela Koreckiego Xiazeia Na Korcu. Takze Jey Mości Paniey Maryanny Paniey Wislickiey, Teraz Xiężny Koreckiey. Na przenosinach. W Korcu w Kościele Oycow Franciszkanow. Lwów, 1645. S. 149-160.
- [Kraśiński Jan.] *Polonia. Ad Serenissimum et Potentissimum Henricum I Valesium, Poloniae Regem.* Bononiae, 1574. 147, 3 p.
- Kromer Marcin.* De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX et alia opera. Coloniae Agrippinae, 1589. [9] k., 846 s., [28] k., [2] k. map.
- Kromer M.* O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich: ksiąg XXX. Przez Marcina Błazowskiego z Błazowa: Wyrażnie na Polski język przetłumaczone, przydatkami i dowodami niektórymi poniekąd utwierdzone, i własnym onegoż kosztem z druku na świat podane. Kraków, 1611. [10], 599, [19] s.
- Levinus Hulsius.* Chronologia, hoc est brevis descriptio rerum memorabilium, in provinciis hac adiuncta tabula topographica comprehensis gestarum, usq[ue] ad M.D.IIIC. annum praesentem. Noribergae, 1597. 96 p.
- Lubieński Stanisław.* Opera posthuma. Antwerpia, 1643. [14], 494, [43] p.
- Michalonis Lituani.* De moribus Tartarorum, Lituatorum et Moschorum. Fragmina X. multiplici Historia referta. Basileae, 1615. [8], 64 s.
- Niesiecki Kasper.* Korona Polska przy Złotey Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem

- y odwagą, Wytworną Nauką a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świętobliwością Ozdobiona [...]. T. 3. Lwów, 1740. [8], 937 s.
- Neugebauer Salomon.* Moscovia hoc est de origine, situ, regionibus, moribus, religione, ac republ. Moscoviae commentarius. Accessit tabula Moscoviae geographica. Gedani, 1613. [8], 134, [1], 1 mapa.
- Neugebauer Salomon.* Historia Rerum Polonicarum: Concinnata Et Ad Sigismundum Tertium Poloniae Sueciaeque Regem Usque Deducta Libris Decem. Hanoviae, 1618. [8], 756, [70] p.
- Obodziński Alexander.* Pandora starozytna monarchow polskich. Kraków, 1641 [наприкінці поданий 1643 р., отже, ймовірно, книга написана 1641-го, а видана 1643-го]. [20], 224 s.
- [Okolski Szymon.]* Russia florida rosis et liliis hoc est sanguine, praedicatione, religione et antea ff. Ordinis Praedicatorum peregrinatione inchoata, nunc conventuum in Russia stabilitate fundata, per... Simonis Okolski... luci exposita. Leopoli, [після 2.VIII.] 1646. [8], 172 p.
- [Orzechowski S.] Annales* Stanislai Orichovi Okszi. Dobromili, 1611. [2], 312, [2] p.
- Paprocki Bartosz.* Historia zalosna o prętkości y okrutności Tatarskiey a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiey y Podolskiey. Ktore sie stało Księżycza Października Roku 1575. Kraków, 1575. 48 s. nlb.
- Paprocki B.* Senator. Kraków, 1579. 23 k. nlb.
- Paprocki B.* Ogrod krolewsky, w ktorem o początku cesarzow rzymskich, arcyksiążat rakuskich, krolow polskich, czeskich, książat słanskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrozdzięcia ich krotko opisane nasdziesz. Praha, 1599. 8 k. nlb., 235 list, 9 nlb.
- Paprocki B.* Diadochos id est succession, jinak posloupnost knížat a králův českých, biskupův i arcibiskupův pražských a všech třech stanův slavného království českého, to jest panského, rytířského a městského, krátce sebraná a vydaná skrze. Praha, 1602. 396 s.
- Paprocki B.* Panosza. Tho jest/ Wysławienie panow y paniąt ziem Ruskich y Podolskich/ z mestwa/ z obyczaiow/ y z inszych spraw poczcziwych/ ktoremi oni porownali z onymi Greckiem i Troiańskiem i mężmi/ także theż mądrymi/ Rzymskiem i inszych panstw rozmaitych Ricerzmi/ z Oratory y Philozophy/ osmia wirszow tylko co przednieysze osoby opisane. I Masz theż Krole Polskie zmarle/ Woiewody Woloskie sasiady przyległe/ insze Krole Rzymskie/ y inszych nadodow/ Hetmany ich sprawne/ z rozmaitemi sprawami ich/ krotce opisane. Kraków, 1575. 188 s. nlb.
- Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. Kraków, 1584. 723 s.
- Paszkowski Marcin.* Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatary, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey ... Kraków, 1615. 157 s.
- Perspectiwa* na upatrzanie sposobow woiowania kraiow nieprzyziaciol Krzyza Swietego y nawatlenia snadnego tyrranstwa poganskiego: z opisaniem porządkow ich Woyskowych...; do tego przydane iest Wyrażenie prawdziwe położenia krain przednieyszych w panstwie tureckim leżących ... z pisma wielu ... autorow ... zebrane. Poznań, [після 20.VII] 1622. 15 k.
- [Petrycy J.I.] Joannis Innocentii Petricii.* Historia rerum in Polonia gestarum Anno M.DC.XX. ... Cracoviae, [6л.1622]. [8], 77 p.
- [Petrycy J.I.] Joannis Innocentii Petricii* Rerum in Polonia ac praecipue Bella cum Osmano Turcarum Imperatore gesti finitique Historia Anno M.DC.XX et M.DC.XXI. Cracoviae, 1637. 4 k., 136 p.
- [Piasecki Paweł.] Chronica* gestorum in Evropa singularium a Pavlo Piascio episcopo Praemisliensi <...>. Cracoviae, 1645. [4], 619 p.
- [Piasecki P.] Chronica* gestorum in Evropa singularium: a Pavlo Piascio episcopo praemisliensi, <...>. Cracoviae, 1648. [8], 638, [22] p.
- POGONIA* Ochotney Wyprawy do Obozu y w Dzikie Pola... Samuela Karola na Korcu Koreckiego. B. m. dr., 1645. 31 s.nlb.
- POLONICAE HISTORIAE CORPUS* hoc est, Polonicarum rerum Latini recentiores et veteres scriptores, quotquot extant, uno volumine comprehaensi omnes, et in aliquot distributi Tomos.

Ex Bibliotheca Ioan. Pistorii Nidani D. Opus omnibus pernecessariam, ad perfecte cognoscendam regionis Polonicae, vinicarumque ditionum descriptionem: et ad rerum a polonis per omnes aetates gestarum intelligendam historiam: et summatim ad eorum omnium comprehaendendam notitiam, quae vel ad terram, vel ad gentes, vel ad caeteros Poloniae, et subiectarum cumq; Polonia continentium provinciarum, pertinent. Basileae, 1582. T. I. 3 k., 255 p.; T. II. 823 p., 2 k.; T. III. 166 p.

Poradowski Krzysztof. Bitwa Wołoska. Żal ksężąt Wiśniowieckiego i Koreckiego. B. m. dr., [1617]. 16 s. nlb.

Poradowski K. Rozmowa Ukrainy z żołnierzem. Lwów, 1644. 36 s. nlb.

RERUM POLONICARUM TOMI TRES: quorum primus omnium Poloniae Regum, a Lecho primo gentis Duce, ad Stephanum Bathoreum, etiamnum regem: tum principum Lithuaniae, chronologicam recensionem, ac singulorum res gestas complectitur: adjecta recens historiarum in nostram aetatem incidentium continua narratione. II. Provinciarum, quae uno Sarmatae Europaeae nomine vulgo veniunt, chorographicam descriptionem continet. III. Res singulariter a Polonis in Valachia gestas, Orationes item et Epistolas sceptri Polonici negocia concernentes habet / Alexandro Guagnino, equite aurato peditumque praefecto authore. Francofurti, 1584. 720 p.

Rozembariski Mikołaj. Explanatio compendiosa de situ, moribus et diversitate Sciticarum gentium. Библиотека Чарторийських у Кракові. rkp. 26 (Teka Naruszewicza. T. 26), k. 592-619.

Rozmowy świeże o nowinach z Ukrainy, Węgier i Turcji. Kraków, 1621. 4 k. nlb.

Rozwadowski Marcin. Zaciąg woienny, to jest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. B.m. i dr., 1622. 6 k. nlb.

[*Sarnicki Stanisław.*] Descriptio veteris et novae Poloniae cum divisione eiusdem veteri et nova. Adiecta est vera et exquisita Russiae inferioris descriptio, juxta revisionem Commissariorum Regionum et Livoniae juxta Odoporicon exercitus Polonici redeuntis ex Moschovia <...> Sarnicius. Kraków, 1585. 72 p.

[*Sarnicki S.*] *Stanislai Sarnicii Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum Libri Octo.* [Cracoviae], 1587. 410 p.

Simon Simonides Bendoński.... Aelinopean [1589] // Opera omnia... Varsaviae, 1772. S. 97-115.

Sobieski Jakub. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Dantisci, 1646. [10], 198 p.

[*Speruli Francisci.*] Oratio Reverendi in Christo. P. Domini Francisci Speruli Episcopi. S. Leonis in Pontificiis Sacris Clementis VIII. habita, ob memorabilem victoriam quam de Tartaris Serenissimus Sigismundus Poloniae Rex, et Magnus dux Lithuaniae consequutus est. Anno Domini M.D.XXVII. Mense Januario. Cracoviae, 1527. 8 s. nlb.

[*Starowolski Szymon.*] De rebus Sigismundi Primi, Poloniarum Regis invictissimi virtute et auspicio, gestis. Libri Quatuor. Cracoviae, 1616. 304 p.

Starovolski Simonis. Eques Polonus. – Venetiis, 1628. – 68 p.

Starovolski Simonis. Polonia. Coloniae, 1632. 277 p.

Starovolski Simonis. Polonia. Dantisci, 1652. 309 p.

[*Starowolski Sz.*] Wyprawa y wyjazd... woyska... sultana Amurata... na woynę do Korony Polskiej. [B. m. dr., 1634]. 32 s. nlb.

Starovolski Simonis. Instutorum rei militaris, libri VIII. Amsterodami, 1641. XVI, 523 p.

[*Starowolski Sz.*] Monumenta Sarmatarum viam universae carnis ingressorum... Cracoviae, 1655. 8 k. nlb, 818 p., ind.

[*Starowolski Sz.*] Opisanie Krolewstwa Polskiego za czasow Zygmunta III przez Symona Starowolskiego kanonika krakowskiego w łacinskim języku teraz zas dla wiadomosci wszystkich na oyczysty przełożone. Wilno, 1765. [14], 138 s.

Strykowski Maciej. O wolności Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego a o srogim zniewoleniu inszych krolestw pod [...] iarzmem tureckim [...] krotki [...] wywod, tudziesz ktorymby sposobem ta zła moc pogańska vkrocona być mogła. Kraków, 1575. 43 k.

- Szymanowski Samuel*. Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey niasniejszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedicyi... / wydany przez Samuela Hutora Szymonowskiego z Kleczan. Warszawa, 1642. 90 s.
- Uchwała dworska na Tatarzy*. B. m. dr., 1614. 6 k. nlb.
- Vera e distinta relatione della gran vittoria ottenuta dal Re di Polonia Sigismondo III contro l'essercito del Gran Can Imperator de Tartari; seguita della Provintia di Volhynia appresso Biala Cerkiew alli 10 d'Ottobre 1626*. Roma, Lodovico Grignani, 1627. Si vendono à Pasquino da Francesco Florino (4 арк.).
- Victoria a Chmielecio obtenta caesis et profligatis Tartarorum cohortibus 9 Octob.* // Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie [BOZ]. Rkp. 1173. K. 146-149v (mf BN 3166).
- Wereszczyński Józef*. Droga pewna do prędszego y śnadsniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyni Królestwa Polskiego, jako też względem drożniejszey obrony wszystkiego ukrainnego położenia od nieprzyaciół Krzyża świętego. Kraków, 1590. 56 s.
- Wereszczyński Józef*. Publikacja... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej. Kraków, 1594. 57 s.
- [*Wojnowski J.*] In discordiam et tumultu electionem Regiam subsequutos. Sylva Ieremiae Woinovii, eq. Podol. Cracoviae, 1588. 11 p. nlb.
- [*Wolf S.*] *Stephani Primi Serenissimi Poloniae Regis [et] Magni Lituavorum Ducis etc. adversus Iohannem Basilidem, Magnum Moscouiae Ducem, expeditio*, carmine elegiaco descripta a Samuele Volfio Silesio. Dantisci, 1582/1583. 116 p. nlb.
- Wypis z Symona Starowolskiego «O sposobie woiowania y bronienia Oyczyzny w Roku 1628» // Paprocki Franciszek*. O sprawie rycerskiej polskiej Historia z rożnych autorow oyczystych y postronnych y konstytucyi seymowych zebrana. T. II. Łowicz, 1776. S. 270-279.
- Zadora [=Marcin Paszkowski?]*. Traktat de offesivo bello... B. m. dr., 1613. 47 k. nlb.
- [*Zamoyski Jan*]. De transitu Tartarorum per Pocuciam Anno M.D.XCIII. Cracoviae, 1594. 19 s. nlb.
- [*Zrzeczycki Jan*]. Nowe Nowiny Z Czech, Z Tatar, Y Z Węgier. Przy tym Revokacya Xiążęcia Saskiego. Y Jáko Rádę Cesárską z Zamku oknem z wyrzucáli á inszego Krolá sobie obráli. Prez Iana Zrzeczyckiego Wydáne. Roku Páńskiego, 1620. B. m. dr. (=Краків?), k. 16.

Нові друки:

Джерельні тексти:

- Акты исторические*, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. Т. 1: Выписки из Ватиканского тайного архива и из других римских библиотек и архивов с 1075 по 1584 год. СПб., 1841. XXII, 401 с.
- Акты Московского государства*. Т. I: Разрядный Приказ. Московский стол. 1571-1634. СПб., 1890. 802 с.
- Акты Московского государства*. Т. II: Разрядный Приказ. Московский стол. 1635-1659. СПб., 1894. 819 с.
- Акты, относящиеся к истории Западной России*, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 3. СПб., 1848. 368 с.
- Антилогов Григорий Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. Москва, 1967. 541 с.
- Архив Юго-Западной России*. Ч. 1, т. VII. Киев, 1887. 816 с.; Ч. 7, т. I. Киев, 1886. 746 с.; Ч. 7, т. II. Киев, 1890. 863 с.
- Боплан Гійом Левассер де*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн: [Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк] / АН УРСР; Археологічна комісія; Інститут історії; Інститут суспільних наук; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту. [1-е вид.]. Київ, 1990. 254 с.

- Боплан Гийом Левассер де.* Описание Украины / РАН; Институт славяноведения; Федеральное архивное агентство; Российский гос. архив древних актов; НАН Украины; Институт украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского / [А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), З. П. Борисюк (пер. с фр.), Я. Р. Дашкевич (вступ. ст.)]. Москва, 2004. 575 с.
- Бумаги* Флорентийского центрального архива касающиеся до России / [Итальянские и латинские подлинники, с русским переводом графа М. Д. Бутурлина]. Москва, 1871. Ч. II. 380 с.
- Величко Самійло В.* Літопис. Т. 2. / [Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. Київ, 1991. 642 с.
- Возняк Михайло.* Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру [Додаток]: Уривки з книги Пашковського з 1615 р. // Записки НТШ. Львів, 1927. С. 141-161.
- Гаркавец Александр Н.* Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы, 2002. 1084 с.
- Гваньїні Олександр.* «Хроніка про татарську землю» / [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика]. Запоріжжя, 2000. 70 с.
- Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини) / [пер. з польської мови, вступ та коментар Ю. Мицика]. Запоріжжя, 2003. 104 с.
- Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик]. Київ, 2007. 1006 с.
- Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / [упорядкув. та пер. з пол. о. Юрій Мицик]. 2-ге вид., доопрац. Київ, 2009. 1008 с.
- Гейденштейн Рейнгольд.* Записки о Московской войне (1578-1582). СПб., 1889. 309 с.
- Герберштейн Сигизмунд.* Записки о Московии. Москва, 1988. 430 с.
- Герберштейн С.* Записки о Московии. В 2 т. Москва, 2008. Т. 1: Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко. 776 с., ил.; Т. 2: Статьи, комментарий, приложения, указатели, карты. 656 с, ил.
- Горецкий Леонард.* Описание войны Ивонии, господаря волошского // Киевская Старина. Киев, 1889. № 10. С. 92-112.
- [Груневек М.] Мартин Груневек (отец Венцеслав):* духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / [сост. А. Л. Хорошкевич]. Москва, 2013. 384 с.
- Гусовський Миколай.* Перемога над турками під Теробовлею 2 липня 1524 року // Українська поезія XVI ст. Київ, 1987 [польський переклад див. *Antologia poezji polsko-lacińskiej* (1470-1549). Szczecin, 1995].
- Дворцовые Разряды.* Т. 2 (1628–1645). СПб., 1851. 496 с.
- Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова)* и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581-1582 г.) / [изд. М. Коялович]. СПб., 1867. VI, 832 с. (=щоденник Пйотровського).
- Довнар-Запольский М. В.* Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Вып. 28. Симферополь, 1898. 99 с.
- Документи* російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Львів, 1998. 442 с.
- Документи* українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / [Упор. В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак]. Київ, 2016. 608 с.
- Жерела* до історії України-Руси. Т. 8. Львів, 1908. 407 с.

- Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* (пер. Ю. А. Мыщыка) // Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. Днепропетровск, 1985. С. 122-135.
- Збірник Козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки* / [В. Крекотень (упоряд. та пер.)]. Київ, 2006. 976 с.
- Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв.* Т. I: 1408-1632. Москва, 1965. 363 с.
- «История Хотинской войны»* Иоаннеса Каменецкого (пер. К. Н. Юзбашяна) // Историко-филологический журнал АН АрмССР. Ереван, 1958. № 2. С. 258-286.
- [Кальнофойський Атанасій.] Teratourgementa, lubo cuda, które były tak w samym świętoci-dotwornym Monastyrze Pieczarskim Kijowskim, jako i w obudwu świętych pieczarach, 1638.* (фрагменти) // *Архив ЮЗР.* Ч. 1, т. VIII, вып. 1. Киев, 1914. С. 473-504.
- Каманин Иван М.* Письмо канцлера Олбрахта Гаштолда к земскому подскарбию Богущу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522-1530 гг.) о защите г. Киева от разорения его татарами // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 5. Киев, 1891. Отд. III. С. 47-48.
- Кам'янецька хроніка* складена Агопом, доведена і продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. Київ, 1985. № 4. С. 95-105.
- Кам'янецька хроніка (уривки)* / [переклад і коментарі Олександр І. Божко] // Східний світ. Київ, 2015. № 3. С. 126-144.
- Кантемир Дмитрий.* Описание Молдавии: Факсимиле, латинский текст и русский перевод Стурдзовского списка / [сост. и общая ред. Н. Л. Сухачева; предисл. А. Ешану и П. Балмуша; подготовка текста С. Д. Клейнер и Н. Л. Сухачева; пер. с лат. А. В. Андреева и Е. В. Шевцовой; Коммент. В. Ешану и А. Ешану]. СПб., 2011. 434 с.
- Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины.* Киев, 1995. 548 с.
- Кицький Войцех.* Діалог про оборону України / [Пер. В. Шевчук] // *Слово многоцінне...* Кн. 1. С. 602-620.
- Київський літопис* першої чверті XVII ст. / [вступна стаття та публікація документа В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко] // *Укр. істор. журн.* Київ, 1989. № 2. С. 107-120; № 5. С. 103-114.
- Кльонович Себастьян Фабіан.* Роксоланія / [пер. з латин. М. Білика]. Київ, 1987. 94 с.
- Книга глаголемая Летописец Федора Кирилловича Нормантского* (с предисловием И. Д. Беляева) // *Временник Московского общества истории и древностей российских.* Т. 5. Москва, 1850. Отд. 2 (Материалы). С. 1-148.
- Книга Посольская* Метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). Москва, 1843. Т. 1. 20, 480 с.
- Ковалець Тарас.* «Дума Хотинська» – малознане джерело до історії великої битви 1621 р. // Хотинщина у східноєвропейській історії (до 340 річниці Хотинської битви 1673 р.) / *Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Хотин, 8 листопада 2013 р.). Хотин, 2013. С. 82-91.*
- Ковалець Т. Р.* «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії // *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта [науковий збірник: серія історична та філологічна]. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XI. С. 63-71.*
- Ковалець Т. Р.* «Опис короткий, яким способом дійшли до комісії з козаками»: малознане джерело до історії козацького повстання 1625 року // *Наукові записки НаУКМА. Т. 169. Історичні науки.* Київ, 2015. С. 86-94.
- Ковалець Т.* «Зі славою і з пожитком нашим...». Невідомий лист Самуеля Зборовського та ресстри плат запорожцям 80-х рр. XVI ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* Вип. 28. Київ, 2019. С. 201-207.

- Ковалець Т.* Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського // Україна в Центрально-Східній Європі. Вип. 15. Київ, 2015. С. 363-399.
- Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. Перевод с польского // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.* Москва, 1846. Год 2-й, № 4. Отд. III. С. 1-56.
- Кулиш Пантелеймон А.* История воссоединения Руси. Т. 2. СПб., 1874. – Приложение: Ода Папроцкого в честь Руси: Do Polakow. С. 425-427.
- Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578-1630. Москва, 1877. 359 с.
- Курбский А. М.* История о великом князе Московском / [Предисл., вступ. ст., пер. Н. М. Золотухиной; коммент. Р. К. Гайнутдинова, Н. М. Золотухиной]. Москва, 2001. 161 с.
- [Лаурео В.] Викентий Лаурео, мондовский епископ, папский нунций в Польше, 1574-1578, и его неизданные донесения кардиналу Комскому, статс-секретарю папы Григория XIII / [издал Феодор Вержбовский].* Варшава, 1887. XX, 756 с.
- Лашков Федор Ф.* Статейный список московского посланника в Крыму Ивана Судакова в 1587-1588 году // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Т. 14. Симферополь, 1891. С. 43-80.
- Левицкий Орест И.* Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Киев, 1878 (див. частину 3: Хмельницький літопис 1636-1650 рр. С. 77-81).
- Літопис Густинського монастиря. Літопис Мгарського монастиря / [передм. та пер. укр. літ. мовою В. Шевчука] // Пам'ять століть.* Київ, 1996. № 2. С. 97-116; № 3. С. 15-37.
- Літопис Яна Бінвільського / [підгот. Ю. Мицик] // Наукові записки НаУКМА. Т. 20: Історичні науки. Ч. 2.* Київ, 2002. С. 60-77.
- Литвин Михайло, Віженер Б., Горецький Л., Ляссота Е.* Мемуари до історії Південної Русі / [Володимир Боніфатійович Антонович (ред.) Т. С. Завгородня (пер.)]. Дн-ськ, 2005. Вип. 1: XVI ст. 220 с.
- Львовская русская летопись // Русский исторический сборник, издаваемый обществом истории и древностей российских.* Т. III. Кн. 3. Москва, 1839. С. 233-267.
- Малиновский Иоанникий.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. IV, XX, 508, CLX, 2 с.
- Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / [Упорядник Маргарита Шамрай].* Київ, 2005. 333 с.
- Марсове поле.* Героїчна поезія в Україні X – початок XIX століть / [Упор. В. О. Шевчук]. Київ, 2004. 512 с.
- Мемуары, относящиеся к истории южной России / [Володимир Б. Антонович (ред.)].* Выпуск 1. Киев, 1890. 190 с.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / [Володимир Б. Антонович (ред.)].* Выпуск 2 (перв. половина XVII ст.). Киев, 1896. 438 с.
- Мемуари до історії південної Русі: Випуск 2 (перша половина XVII ст.).* Ф. Євлашевський, Я. Собеський, походи 1625 і 1628 рр., С. Окольський, Г. Боплан, звільнення невільників, Б. Машкевич. [За редакцією В. Антоновича] / [пер. з рос. І. С. Голуб; передм. В. С. Мороза]. Дн-ськ, 2006. 439 с.
- Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559-1566) / [Падрыхт. Аляксандр І. Груша].* Мінск, 2001. 229 с.
- Меховский Матвей.* Трактат о двух Сарматиях / [Введ., пер. и комм. Сергея А. Аннинского]. Москва-Ленинград, 1936. X, 288 с.
- Михайловський Віталій.* Реляція Яна Потоцького про битву під Баворовим 1589 року // Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи Т. 2, за редакцією Томаша Карголя та Віталія Михайловського. Краків-Київ, 2021. С. 97-109.

- Михалон Литвин.* О нравах татар, литовцев и московитян / [Перевод В. И. Матузовой. Отв. ред. А. Л. Хорошкевич]. Москва, 1994. 151 с.
- Мицик Юрій.* Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII – початку XVIII ст. // Україна в минулому. Вип. VIII. Київ-Львів, 1996. С. 207-208 («*Diariusz znacznych przypadków w Krymie 1623*»).
- Мицик Ю.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт. Київ, 2000. № 11-12. С. 116-156.
- Мицик Ю.* Історико-географічний опис Польщі в хроніці О. Гваньїні // Історичний журнал. Київ, 2004. № 4. С. 73-87.
- Николайчик Федор Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в левобережной Украине // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. 14. Киев, 1901. Отд. 3. С. 84-192.
- Новицкий Яков П.* Малорусския историческия песни, собранныя в Екатеринославщине. 1874-1903 г. // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. Год 3-й. Екатеринослав, 1907. С. 131-257.
- Памятники истории Восточной Европы.* Т. 1: Книга Сеунчей 1613-1619 гг.; Документы Разрядного приказа походе А. Лисовского (осень-зима 1615 г.) / [Отв. ред. Б. Н. Флоря]. Варшава, 1995. 160 с.
- Письмо турецкого султана* Мурада III польскому королю Стефану Баторию // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. Т. 3. Москва, 1974. С. 299.
- Посольская книга* по связям Московского государства с Крымом. 1567-1572 гг. / [Моисеев М. В. (отв. ред.)]. Москва, 2016. 400 с.
- Разрядная книга* 1475-1598 гг. / [подгот. текста, введ. ст. и ред. В. И. Буганова]. Москва, 1966. 614 с.
- Разрядный приказ.* Московский стол. 1571–1634. СПб., 1890. Т. I. 802 с.
- Регистр* делам Крымского двора с 1474 по 1779 года, учиненный Н. Н. Бантыш-Каменским в 1808 году. Симферополь, 1893. 228 с.
- Реммаль-ходжа.* История хана Сахиб-Гирея / И. В. Зайцев; Р. Р. Абдужемилев; В. Д. Смирнов. Москва, 2023. 464 с.
- Русская историческая библиотека.* Т. XXXI: Сочинения князя Курбского. Т. 1. СПб., 1914. С. 161-354.
- Руська (Волинська) Метрика.* Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. Київ, 2002. 983 с.
- Савур-могила.* Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / [Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко]. Київ, 1990. 261 с.
- Сборник летописей,* относящихся к истории Южной и Западной Руси / [под ред. В. Б. Антоновича]. Киев, 1888. LIX, 322 с.
- Сборник* материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / [под ред. В. Б. Антоновича та ін.]. Киев, 1874. X, 176 с.
- Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв.* / [составитель Ф. А. Грекул]. Москва, 1976. 152 с.
- Слово многоцінне.* Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [Упор. В. Шевчук, В. Яременко]. У 4-х кн. Київ, 2006. Кн. 1: Література епохи Ренесансу (друга половина XV-XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). 800 с.; Кн. 3: Література високого Бароко (1632 – 1709 рік). 800 с.
- Стрийковський Мацей.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / [Відп. ред. О. Купчинський. Наукове товариство ім. Шевченка]. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).

- Тисяча років української суспільно-політичної думки*. У 9-ти т. Київ, 2001. Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. / [Упор., прим. В. Шевчука]. 536 с.
- Українська поезія XVI ст.* / [Упор. В. В. Яременко]. Київ, 1987. 287 с.
- Українські гуманісти епохи Відродження*. Антологія. У 2-х ч. Київ, 1995. Ч. 1. 431 с.; Ч. 2. 431 с.
- Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича)* / [Упорядник О. Є. Мальченко]. Запоріжжя-Київ, 1997. 84 с.
- Шевчук Валерій*. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст // *Пам'ять століть*. Київ, 1997. № 3. С. 38-50.
- Шильтбергер Йоганн*. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / [перевод со старонемецкого Ф. К. Бруна]. Баку, 1984. 268 с.
- Южнорусские летописи* / [под ред. О. И. Левицкого]. Киев, 1916. 456 с.
- Юрченко Петр*. Описание Перекопских и Ногайских Татар, Черкесов, Мингрелов и Грузин. Жана де Люка, монаха доминиканского ордена (1625) // *ЗООИД*. Т. XI. Одесса, 1879. С. 473-493.
- Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*. – Т. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648* / [wyd. A. Prochaska]. Lwów, 1909. L, 639 s.
- Acta sejmikowe wojewodstw poznańskiego i kaliskiego*. – Т. 1 (1572-1632) / [Wydał Włodzimierz Dworzaczek]. – Cz. 2 (1616-1632). – Poznań, 1962. – 407 s.
- [*Acta Tomiana*]: tomus octavus decimus epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum: Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae: A. D. 1536. T. 18 / [per Stanislaum Górski; collegerunt Venceslaus Urban et Andreas Wyczański; supplevit et ed. Richardus Marciniak; Academia Scientiarum Polona. Bibliotheca Kornicensis]. Kórnik, 1999. X, 531, [2] s.
- Acta Tomiana*. Tomus Nonus Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum. et Rerum Gestarum; Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae; Editio Altera. A. D. MDXXVII / [per Stanislaum Górski]. Poznań, 1876. V, 362 p.
- Antologia pamiętników polskich XVI wieku* / [pod red. Romana Pollaka; Wybor i oprac. Stanisław Drewniak i Marian Kaczmarek]. Wrocław, 1966. LXXXVIII, 363, [18] s.
- Archiwum domu Radziwiłłów*. Kraków, 1885. XXIV, 206 s.
- Archiwum domu Sapiehów*. T. I: *Listy z lat 1575-1606*. Lwów, 1892. XXXV, 578 s.
- Archiwum Jana Zamoyskiego*. T. I (1553-1579). Warszawa, 1904. LIII, 530 s.; T. II (1580-1582). Warszawa, 1909. XXXI, 445 s.; T. IV (1585-1588). Kraków, 1948. XXXI, 486 s.
- Biblioteka starożytna pisarzy polskich* / [wydał K. W. Woycicki]. T. III. Warszawa, 1843. 293 s.
- [*Bielski M.*] *Kronika Marcina Bielskiego* / [Wydanie Kazimiera Józefa Turowskiego]. Sanok, 1856. T. I-III. 1790, LXXV s.
- [*Bielski J.*] *Joachima Bielskiego dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* / [w rękopisie odkrył i do druku podał, oraz historyczno-bibliograficzny opis żywota i prac Marcina ojca i Joachima syna Bielskich napisał i przyłączył F. M. Sobieszczański]. Warszawa, 1851. CVI, 311 s.
- Broniewski Marcin*. *Tartariae Descriptio*. *Opis Tatarii* / [Oprac. Magdalena Mączyńska]. Łódź, 2011. 116 s.
- Czołowski Aleksander*. *Dwa diariusze najazdów tatarskich na Ruś z lat 1618 i 1624* // *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1892. T.6. S. 93-99.
- Decjusz Jost Ludwik*. *De Sigismundi regis temporibus l. III, 1521* / [Wydał W. Czermak]. Kraków, 1901. IX, 145 s.
- Decjusz Jost Ludwik*. *Księga o czasach króla Zygmunta* / [przekł. dokonał zespół Koła Naukowego Studentów Filologii Klasycznej UW pod kier. Kazimierza Kumanieckiego; przygot. do dr., wstępem i przypisami opatrzył Tadeusz Bieńkowski]. Warszawa, 1960. 145 s.
- Descriptio potentiae Turciae*. *Ordinatio belli contra illam. 1514* // *Acta Tomiana*. T. 3 (1853). S. 168-181.

- Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562 – ca 1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen* / [wyd. Almut Bues]. T. I-IV. Wiesbaden, 2008. 1888 p.
- Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. XI (1512–1612). Bucuresci, 1900. X, 682 p.
- [Fredro A. M.] *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim / [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg-Mohylew: nakł. Bolesława Maurycego Wolffa, 1855. XI, 155 s.
- Fredro Andrzej Maksymilian*. Militarium I. Warszawa, 2016. 840 s.
- [Gorecki L.] Leonarda Goreckiego, szlachcica polskiego, Opisanie wojny Iwona hospodara wołoskiego z Selimem II cesarzem tureckim, toczonej w roku 1574 / [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg-Mohylew, 1855. V, 44 s.
- [Gorecki L.] Kronika z czasów króla Stefana Batorego 1575-1582 / [Wydał i wstępem poprzedził Henryk Barycz]. Kraków, 1939. 103 s.
- Górnicki Łukasz. *Dzieje w Koronie Polskiej* / [Opracował Henryk Barycz]. Wrocław; Warszawa, cop. 2003 [перевидання публікації 1950 p.]. LXIV, 195 s.
- [Heidenstein R.] *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII / [Z łacińskiego przetłómaczył Michał Gliszczyński. Życiorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz]. Petersburg, 1857. T. I. XVIII, 340 s.; T. II. 484 s.
- Heidenstein Reinhold*. Dzieje Polski – od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII / [Oprac Włodzimierz Kaczorowski, Janusz Byliński]. Opole, 2015. 846 s.
- Jasnowski Józef*. Dwie relacje z wyprawy Zamojskiego pod Cecorę w r. 1595: 1) Relacja anonimowa; 2) Dziariusz Pawła Piaskowskiego // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1938. T. 10. S. 240-250.
- Jerlicz Joachim*. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, z wieku i życia mego na tym padole świata, ile pamięć moja mogła znosić i wiedzieć, o czym z czytania jako i z widzenia na piśmie po sobie w krótcie (po krótcie) i na potomne czasy potomkom moim zostawuję; chcącemu wiedzieć z czytania tych książek w posiedzeniu przy dobrej myśli dla zabawy, pod rokiem od narodzenia Syna Bożego w Trójcy Jedynej, Twórcę wszego (wszystkiego), Pana Wiekuistego. 1620 roku / [z rękopismu wyd. K. Wł. Wojcicki]. Petersburg, 1853. T. 1. XLIV, 187 s.
- Jerzy książę Zbaraski 1574 – 1631*. Szkic biograficzny – korespondencja / [oprac. Anna Filipczak-Kocur]. Warszawa, 2020. 432 s.
- Kilka rysów i pamiątek Ew..go Hellenijusza*. Poznań, 1860. 514 s.
- Kmita Jan Achacy*. Spitamegeranomachia. Kraków, 1595 // J. Stoka, M. Pułłowskiego i J. A. Kmity Powieści wierszowane. 1564-1610 / [wydał Samuel Adalberg]. Kraków, 1897. S. 63-96.
- [Kobiernicki M.] *Marcjana Kobiernickiego*, nieznanego pisarza z XVI w., Historja o czterech młodzieńcach i Treny p. Jakóbowi Strusiowi, od rąk tatarskich zginionemu / [wyd. Jakub Kazimierz Gieysztor]. Warszawa, 1886. 12, [28] s.
- Kołodziej Robert*. «Krotki Dyjariusz z Kozaki rosprawy» [13.X–6.XI.1625 r.] // «Trzeba dyscypliny – bez niej nie da się pasji składnie wyrazić». Studia z dziejów nowożytnych (XVI-XVIII w.) / [Red. M. Forycki, A. Perłakowski, F. Wolański]. Poznań, 2012. S. 57-64.
- Korespondencye* Jana Karola Chodkiewicza / [Oprac. Wł. Chomętowski]. Warszawa, 1875. 193 s.
- Korespondencja* Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632-1646 / [oprac. Agnieszka Biedrzycka]. Kraków, 2005. 774, [1] s.

- Kowalska Zofia.* Mikolaja Rozembarskiego traktat z roku 1499 o pochodzeniu Tatarów. Studium krytyczne i edycja traktatu. Kraków, 1993. 78 s.
- [*Kraśiński J.*] *Jana Kraśińskiego Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w wieku XVI, oraz materyały do panowania Henryka Walezyusza* / [przetłumaczone, zebrane i objaśnione przez Stanisława Budzińskiego]. Warszawa, 1852. [6], 250, [7] s.
- [*Kromer M.*] *Martini Cromeri Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Respublica regni Poconici libri duo 1578.* / [wydał dr. Wiktor Czermak]. Kraków, 1901. XIII, 160 s.
- [*Kromer M.*] *Polska czyli o położeniu, obyczajach, urządach i Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego, przez Marcina Kromera, koadjutora i Nominata-Biskupa Warmińskiego. Książ dwoje* / [Przełożył z łacińskiego, notami i życiorysem Autora uzupełnił Władysław Syrokomla]. Wilno, 1853. XLVIII, 151 s.
- Kromer M.* Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz O pochodzeniu i o dziejach polaków księgi XXIX i XXX / [wstęp, przekład i opracowanie Jerzy Starnawski]. Olsztyn, 1982. XXXI, 223 s.
- Kromer M.* Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / [Przekład Stefana Kazikowskiego. Wstęp i opracowanie Romana Marchwińskiego]. Olsztyn, 1984. LXIV, 258 s.
- Kronika* od r. 1507 do 1541 spisana (z rękopisma 1549) // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / [zebrał Kazimierz Władysław Wójcicki]. T. VI. Warszawa, 1854. S. 1-38.
- Kronika* za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / [Oprac. Krzysztof Koehler]. Kraków, 2016. 408 s.
- [*Krzycki Andrzej*] *De victoria a Tartaris circa Castellum Visniowiec, anno Domini 1512, die S. Vitalis Martyris reportata: Andreae Cricii Posn. Scholastici ad Christophorum de Szydłowice Castellatum Sandomir. et Procancellarium Regni Poloniae epistola prosaica manu exarata* // *Pomniki* historii i literatury polskiéy / [wydał Michał Wiszniewski]. T. IV. Kraków, 1837. S. 122-135.
- La Defaite* // des // Tartares et Turcs // faite // par le seigneur Jean Zamojsky // chancelier et capitaine général de la couronne de Pologne // avec le nombre des capitaines et soldats morts // jusques au nombre de Septante cinq mil // hommes, assemblez pour ravager // Le Roiaume de pologne // soubz La condvite de Beqliarbé bassa // nouvelle édition avec notes // et à laquelle on a ajouté // Le discours de Jean Zamoisky // tenu a La diète de Varsovie en MDXC // et la réponse // de Siqismond III // traduits pour la première fois en François. Paris, 1859. 74 p.
- I Libri Commemoriali della Respublica di Venezia. Regesti.* T. VII. Venezia, 1907. V, 234 p.
- Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 523 (1528). Vilnius, 2006. 277 p.
- Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 594 (1585-1600). Vilnius, 2006. 297 p.
- Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 7 (1506-1539). Vilnius, 2011. 1012 p.
- Lietuvos Metrika.* Knyga Nr. 22 (1547) / [Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius]. Vilnius, 2010. XVI, 173 p.
- Lietuvos Metrika* (1552-1561). Uzasymu Knyga 37. Vilnius, 2011. 630 p.
- [*Lipski Andrzej*] *Nieznane dzieło Andrzeja Lipskiego, biskupa krakowskiego, o pierwszych latach panowania Zygmunta III // Radziwiłł A.S.* Rys panowania Zygmunta III. Opole, 2011. S. 145-154 (Aneks 2).
- Listy Annibala z Kapui*, arcy-biskupa neapolitańskiego, nuncjusza w Polsce, o bezkrólewiu po Stefanie Batorym i pierwszych latach panowania Zygmunta III^{go}, do wyjścia arcy-księcia Maxymiliana z niewoli / [wydał A. Przezdziecki]. Warszawa, 1852. 274 s.
- Listy Stanisława Żółkiewskiego* kanclerza koronnego i hetmana 1584-1620 / [Wyd. Jan Tadeusz Lubomirski]. Kraków, 1868. 152 s.
- [*Lubieniecki A.*] *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego: Z rękopismów Zakładu Naukowego Imienia Ossolińskich. Wiadomość o tém rękopismie i życiu Lubienieckiego zebrał Alex[ander] Batowski.* Lwów, 1843. XIII, 252 s.

- Lubieniecki Andrzej*. Poloneutychia / [Opracowali A. Linda, M. Maciejewska, J. Tazbir, Z. Zawadzki]. Warszawa-Lódź, 1982. XXIII, 247 s.
- [*Lasicki J.*] *Jana Łasickiego*, Historia wtargnienia polaków na Wołoszczyznę z Bogdanem Wojewodą (po którym nastąpił Iwon), i porażce Turków pod dowództwem Mikołaja Mileckiego i Mikołaja Sieniawskiego, roku 1573 / [Przełożył z łacińskiego życiorysem i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg-Mohylew, 1855. X, 25 s.
- Lubiński Stanisław*. Pisma pośmiertne / [Wyd. A. B. Jocher]. Petersburg-Mogilew, 1855. XXI, 175 s.
- Lubiński S.* Droga do Szwecji Zygmunta III, króla polskiego i szwedzkiego, w 1593 roku (przełożył Adam Benedykt Jocher); Rozruchy domowe w Polsce w latach 1606-1608 (przełożyła Sylwia Szczygieł) / [wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2009. 244 s.
- Maciej z Miechowa*. Opis Sarmacji azjackiej i europejskiej / [Wstęp H. Barycz, z języka łacińskiego przełożył i komentarzem opatrzył T. Bienkowski. Posłowie W. Voisé]. Wrocław, 1972. 100 s.
- Maciej z Miechowa*. Chronica Polonorum – *J. L. Decjusz*. De vetustabus Polonorum. De Iagellonum familia. De Sigismundi regis temporibus. Cracoviae, 1521. Przedruk fotooffsetowy. Kraków, 1986. [24], CXIX, [3] s.
- Makowiecki Stanisław*. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / [Oprac. P. Borek]. Kraków, 2008. 291 s.
- Miller Wawrzyniec*. Pamiętniki Milerowe do panowania Stefana Batorego / [tłum. J. J. Lipnicki]. Poznań, 1840. II, 5, 170 s.
- Niesiecki Kasper*. Herbarz Polski / [Wyd. J. N. Bobrowicz]. T. 3. Lipsk, 1839. 476 s.
- Opis Ukrainy* / Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana; [W przekładzie Zofii Stasiewskiej i Stafana Mellera. Pod red., ze wstępem i komentarzami Zbigniewa Wójcika]. Warszawa, 1972. 211 s.
- [*Orzechowski S.*] Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta I-go / [Edycya Tadeusza Mostowskiego]. Warszawa, 1805. 267 s.
- [*Orzelski Ś.*] Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego / [perełożył i wydał W. Spasowicz]. T. I-III. Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). T. 1 [1]. 292 s.; T. 1 [2]. 220 s.; T. 2. 336 s.; T. 3. 271 s.
- [*Orzelski Ś.*] Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro. 1572-1576 / [wydał dr. Edward Kuntze]. Kraków, 1917. LII, 741 s.
- Pamiętnik dziejów Polskich*. Z aktów urzędowych lwowskich y z rękopisów / [zebrał x. Sadok Barącz]. Lwów, 1855. 310 s.
- Pamiętnik Zakonu ww. oo. Bernardynów w Polsce* / [ułożył ks. Sadok Barącz]. Lwów, 1874. 388 s.
- Pamiętniki Janczara*, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / [wydał Jan Łoś]. Kraków, 1912. XL, 404 s.
- Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza* / [z rękopismu wydał K. W. Woycicki]. Warszawa, 1846. T. 1. III, 288 s.; T. 2. 235 s.
- Paprocki Bartosz*. Herby rycerstwa polskiego / [Wydanie K. J. Turowskiego]. Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). 964, CLXII, 13 s.
- [*Paprocki B.*] *Bartoloměj Paprocki z Hlohol*. O válce Turecké a jiné přiběhy. Výbor z Diadochu. Praha, 1982. 481 s.
- Paprocki B.* Gniazdo cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maia. Warszawa, 2014. 452+12 s. (репринт).
- Paszkowski Marcin*. Utwory okolicznościowe / [oprac. Michał Kuran, Roman Krzywy]. Cz. I i II. Truskaw, 2017. 278+252 s.

- Peyton Jr., John.* Relacja o państwie Polonia i prowincjach połączonych z tą Koroną A. D. 1598 / [wprowadzenie, tłumaczenie i przypisy Waław Grzybowski]. Szczesne, 2021. 369 s.
- [*Piasecki P.*] *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego* / [wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad zyciem i pismami autora przez Julijana Bartoszewicza]. Kraków, 1870. LXXXVI, 457 s.
- Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia* / [wydał Jan Czubek]. Kraków, 1906. XXXVII, 765 s.
- Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J. K. M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568* / [przygotowane do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego; wyd. K. J. Turowskiego]. Kraków, 1860. 82 s.
- Pogrom Tatarow przez... Stanisława Zołkiewskiego...*, w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w Roku 1620. Przy tym Ordynek wyprawy tatarskiej na woynę, Marcina Broniowskiego... [B. m. dr., ale бл. 1621] // *Biblioteka starożytna pisarzy polskich*. T. III. Warszawa, 1843. S. 223-247.
- Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego* / [wydał August Podgórski]. T. I. Wrocław, 1840. 2, 208 s.
- Pomniki dziejów Polski wieku siedmnastego* / [wydał A. Podgórski]. T. II. Wrocław, 1840. 372 s.
- Ponętowski Jan.* Krótki rzeczy polskich sejmowych pamięci godnych komentarz przez Jana Ponętowskiego z łeczyckiej ziemie w 1569 r. uczyniony / [Wyd. K. J. Turowski]. Kraków, 1858. 38 s.
- Przylęcki Stanisław.* Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. Lwów, 1842. 418 s.
- [*Pszonka Jakub.*] *Pamiętnik Jakuba Pszonki z autografu w bibliotece Ossolińskich* znajdujące się wydany. Inwentarz Skarbu Koronnego z roku 1607. Lwów, 1874. 99 s.
- [*Pszonka Jakub.*] *Pamiętnik* / [przeł. Beata Machalska; oprac. i wydali Janusz Byliński i Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2014. 137 s.
- Radziwiłł Albrycht Stanisław.* Rys panowania Zygmunta III / [przełożył E. Kotłubaj; wydali J. Byliński i W. Kaczorowski]. Opole, 2011. 168 s.
- Rangoni Claudio.* Relacja o Królestwie Polskim z 1604 roku / [Oprac. Janusz Byliński, Włodzimierz Kaczorowski]. Opole, 2013. 231 s.
- [*Rej M.*] *Mikołaja Reja z Nagłowic Zwierzyniec, 1562* / [wyd. Wilhelm Bruchnalski]. Kraków, 1895. XVII, 347 s.
- Rej Mikołaj.* Pisma wierzem (Wybór) / [oprac. J. Krzyżanowski]. Wrocław, 1954. XCI, 476 s.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651)* / [oprac., wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski]. Warszawa, 1999. 430 s.
- Relacya terażniejszej wojska zaporoskiego imprezy do Krymu* // *Biblioteka Warszawska*. Warszawa, 1852. T. II. S. 21-26 [додаток до статті Северина Голенбійовського «Szahingerej i kozacy»].
- Relacyja prawdziwa o weszcium wojska polskiego do Wołoch i porzebie jego z pogaństwem w Roku Pańskim 1620 we wrześniu i październiku przez Teofila Szemberga sekretarza Króla Jego Mości który w potrzebie tej obecnie był i odwagą zdrowia Ojczyźnie służył* spisana / [oprac. B. Królikowski]. Lublin, 2009. 127 s.
- Relacja z kompanii białocerkiewskiej 1626 r. przeciwko Tatarom autorstwa Jana Dobrocieskiego* / [wyd. Marian Domagała] // *Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski. Warszawa, 2002. S. 237-248.
- Roksołański Parnas.* Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII w. Cz. 2: Antologia / [Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskij]. Kraków, 1998. 415 s.
- Sarnicki Stanisław.* Księgi Hetmańskie / [Oprac. Marek Ferenc]. Kraków, 2015. 492 s.
- Schutz Edmond.* An armeno-kipchak chronicle on the polish-turkish wars in 1620-1621. Budapest, 1968. 216 p.

- [*Sobieski J.*] *Jakoba Sobieskiego*, pamiętnik wojny chocimskiej, xiąg troje / [przełożył z łańskiego, życiorysem autora i objaśnieniami uzupełnił Władysław Syrokomla]. Petersburg, 1854. XXII, 78 s.
- [*Solikowski J.D.*] *Jana Dymytra Solikowskiego* arcybiskupa Lwowskiego. Krótki pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu Lipcu, do r. 1590 / [Przełożył z łańskiego i życiorysem Autora poprzedził Władysław Syrokomla]. Petersburg-Mohylew, 1855. XIX, 97, V s.
- Spisanie kroniki o ziemi Wołoskiej* // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / [wydał K. W. Wojcicki]. T. VI. Warszawa, 1844. S. 51-67.
- Sprawy wojenne króla Stefana Batorego: dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586* / [zebrał i wydał Ignacy Polkowski]. Kraków, 1887. XXXI, 430 s.
- Starowolski Szymon*. Setnik pisarzów polskich, albo pochwały i żywoty stu najznakomitszych pisarzów polskich / [Przełożył i komentarzem opatrzył Jerzy Starnawski; wstęp napisali Franciszek Bielak i Jerzy Starnawski]. Kraków, 1970. 364 s.
- Starowolski Sz.* *Wojownicy sarmaccy* / [przeł., wstępem poprzedził i przypisami opatrzył Jerzy Starnawski]. Warszawa, 1979. 293 s.
- Starowolski Sz.* *Wybór z pism* / [oprac. Ignacy Lewandowski]. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1991. CXXVIII, 398 s.
- Stosunki z Mendli-Girejem* chanem tatarów perekopskim (1469-1515). Akta i listy / [wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski]. Kraków-Warszawa, 1881. 451 s.
- Strykowski Maciej*. *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*. Wyd. nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z 1582. Warszawa, 1846 (репринт – Warszawa, 1980). T. 1. 392 s.; T. 2. 572 s.
- Strykowski Maciej*. *O początkach, wywodach, działościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, predtem nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia* / [Opracowała Julia Radziszewska]. Warszawa, 1978. 764 s.
- Sumariusz Metryki Koronnej*. T. 1: *Księga wpisów kancelarii koronnej podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635* / [oprac. Wojciech Krawczuk]. Kraków, 1999. 133 s.
- Sumariusz Księg Poselstw Metryki Koronnej*. T. 1: *Jagiellonowie*. Warszawa, 2019. 502 s.
- Sumariusz Księg Poselstw Metryki Koronnej*. T. 2: *Królowie elekcyjne*. Warszawa, 2020. 387 s.
- Suszek Henryk*. *Latopis Hustyński*. Opracowanie, przekład i komentarze. Wrocław, 2003. 346 s.
- Szymanowski Samuel Hutor*. *Mars Sauromatski i inne poematy* / [do druku podał Piotr Borek]. Kraków, 2009. 230 s.
- Tarnowski Jan*. *Consilium rationis bellicae* / [wstęp napisał Janusz Sikorski; tekst dzieła do dr. przygot. oraz notą wydawniczą, komentarzem i słownikiem opatrzył Tadeusz Marian Nowak]. Warszawa, 1987. 206 s.
- The Hustynja Chronicle* – Густинський літопис / [Compiled with an Introduction by Oleksiy Tolochko – Упорядник та автор передмови Олексій Толочко]. Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. 421 p. (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Volume XI).
- Twardowski Stanisław*. *Władysław IV, król polski i szwedzki (Wybór)* / [oprac. J. Okoń, przy współpracy M. Kurana]. Łódź, 1998. 71 s.
- Twardowski Stanisław*. *Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy* / [oprac. Roman Krzywy]. Warszawa, 2000. 467 s.
- Twardowski Stanisław*. *Władysław IV, król polski i szwedzki* / [wyd. Roman Krzywy]. Warszawa, 2012 («Biblioteka Pisarzy Staropolskich» 40). 528 s.
- Twardowski Stanisław*. *Księżę Wiśniowiecki Janusz* / [oprac. Roman Krzywy]. Warszawa, 2014. 185 s.
- Ukrainne sprawy*. *Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku* / wydał Stanisław Przyłęcki. Lwów, 1842. X, 123 s.

- [Wapowski B.] *Chronicorum B. Vapovii pars posterior [...]* / Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec, kantora katedr. krakowskiego: część ostatnia czasy podługoszowskie obejmująca (1480-1535) / [z rękopisu będącego własnością hr. Wiktora Baworowskiego wydał, życiorysem Wapowskiego i wyjątkami z współczesnych historyków objaśnił J. Szujski]. Kraków, 1874. XXX, 363 s.
- [Warszewicki Krzysztof.] *Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z końca XVI wieku* / [Wydał T. Wierzbowski]. Warszawa, 1886. XLI, 90, V s.
- [Wereszczyński Józef.] *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu* / [wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego]. Kraków, 1858. XVI, 184 s.
- Wereszczyński J.* *Pobudka (1594 r.) // Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Antologia. Cz. 2* / [red. Rostysław Radyszewskyj]. Kraków, 1998. S. 36-46.
- Wiadomości do dziejów Polskich z Archiwum Prowincyi Szląskiej* / [zebrał August Mosbach]. Wrocław, 1860. L, 403 s.
- [Wielewicz J.] *Ks. Jana Wielewickiego T. J. Dziennik spraw domu zakonego OO. Jezuitów u św. Barbary* / wyd. J. Szujski, W. Chotkowski. T. 4: 1620–1629. Kraków, 1899. XIII, 371 s.
- Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* / [Opracował Adam Przyboś]. Warszawa-Kraków, 1985. 248 s.
- Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. T. 3 (1585-1696).* Roma, 1863. 771 p.
- Volumina Legem. T. II (1550-1609).* Petersburg, 1859. 482, XIV s.
- Volumina Legum. T. III (1609-1640).* Petersburg, 1859. 992 s.
- Volumina Constitutionum. T. II (1550-1609), vol. 2 (1587-1609).* Warszawa, 2008. 452 s.
- Zbiór pamiętników historycznych o dawnéj Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym* / [przez Juliana Ursyna Niemcewicza]. T. 1. Warszawa, 1822. 487 s.
- Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558* / [wydał Antoni Muchliński]. Wilno, 1858. 137 s.
- [Zimorowicz B.] *Bartołomieja Zimorowica 'Sielanki' (1663)* / [wydał Jan Łoś]. Kraków, 1916. VIII, 187 s.
- Źródła dziejowe.* – T. IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. Warszawa, 1877. XXXVII, 292 s.
- Źródła dziejowe.* – T. IX: Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576–1586 / [wydał A. Pawiński]. Warszawa, 1881. XI, 314 s.
- Źródła dziejowe.* – T. XXI: *Jabłonowski A.* Ziemia ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Warszawa, 1894. 654, LI s.

Опрацювання:

- Антонович Марко.* Студії з часів Наливайка. Прага, 1941. 80 с.
- Ахмадуллин Салават, Трепавлов Вадим.* Степная дипломатия Гиреев. Послание хана Джанибек-Гирея // Крымское историческое обозрение. [Казань-Бахчисарай] 2022, 9(1). С. 10-22.
- Барвінський Богдан.* Польська персоніфікація «України» з 1644 р. // Записки НТШ. Т. 121. Львів, 1914. С. 117-132.
- Блануца Андрій.* Кошколдеї-Басанські: документи до історії київської родини (остання чверть XVI ст.) // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* Т. II. Київ, 2013. С. 228-242.

- Брехуненко Віктор.* Стереотипи взаємсприйняття татар і українських козаків у першій половині XVII ст. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / [Відп. ред. В. Смолій]. Київ, 2014. С. 147-156.
- Варонін Василь.* «Пахвала караля Жыгімонта» Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і виданне Першага Статута Вялікага княства Літоўскага // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha.* Vilniaus, 2005. P. 21-33.
- Виноградов Александр В.* Русско-крымские отношения в первые годы правления хана Газигирея II (1588–1591 гг.) в контексте консолидации Крымского ханства по завершению династического кризиса Гиреев // *Средневековые тюрко-татарские государства.* Вып. 4. Казань, 2012. С. 17-46.
- Вирський Дмитро С.* Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. Київ-Кременчук, 2001. 217 с.
- Вирський Д. С.* «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ, 2005. 111 с.
- Вирський Д. С.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2007. У 2-х ч. Ч. 1. 326 с.; Ч. 2: Додатки. 175 с.
- Вирський Д. С.* Анонімна франкомовна реляція про набіг татар на Україну 1589 р. // *Історичний журнал.* Київ, 2008. № 3. С. 57-67.
- Вирський Д. С.* «Русин для Русіна дасть собі зуб вирвати, але для Ляха не хоче і волоска»: образ русина та Русі в польському літературному анекдоті кінця XVI – першої половини XVII ст. // *Борисфен.* Дн-ськ, 2008. № 6. С. 28-29.
- Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // *Укр. істор. журн.* Київ, 2008. № 5. С. 210-216.
- Вирський Д. С.* Річпосполитська історіографія XVI – початку XVII ст. як «вітчизняна» для українців // *Ейдос.* Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 1. Київ, 2005. С. 261-270.
- Вирський Д. С.* Ранньомодерна історіографія України: проблеми репрезентації // *Ейдос.* Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2. Ч. 1. Київ, 2006. С. 100-110.
- Вирський Д. С.* Річпосполитська історіографія України як етап вітчизняного історіографічного процесу // *Ейдос.* Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 3. Ч. 1. Київ, 2008. С. 355-265.
- Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2008. У 2-х ч. (Ч. 1. 502 с.; Ч. 2: Додатки. 466 с.).
- Вирський Д. С.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива» Яна Доброцького // *Укр. істор. журн.* Київ, 2010. № 6. С. 150-160.
- Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Київ, 2011. 681 с.
- Вирський Д. С.* Річпосполитське причастя «кресів»: українська регіональна історіографічна традиція // *Київська старовина.* № 6. Київ, 2011. С. 3-23.
- Вирський Д. С.* Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // *Історико-географічні дослідження в Україні.* Вип. 12. Київ, 2012. С. 42-57.
- Вирський Д. С.* Козацьке Запоріжжя за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // *Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії.* Вип. VI. Краснодар-Київ, 2012. С. 200-214 (повніша версія: *Запорозька Січ і українське козацтво:* Зб. наук. праць. Київ, 2012. С. 16-30).
- Вирський Д. С.* Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // *Укр. істор. журн.* № 6. Київ, 2012. С. 169-184.
- Вирський Д. С.* Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному «Катафалку рицерському» (1650) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* Вип. 12-13. Київ, 2013. С. 401-411.

- Вирський Д.* Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець XV ст. – 1659). Київ, 2013. 295 с.
- Вирський Д.* «Розгром татар і турків...» (Париж, 1590): анонімна «міжнародна» реляція про татарський набіг 1589 р. // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / [Відп. ред. В. Смолій]. Київ, 2014. С. 128-146.
- Вирський Д. С.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. Київ, 2013. 215 с.
- Вирський Д. С.* Виправа князя С. К. Корецького у Степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.) // Укр. істор. журн. Київ, 2015. № 1. С. 26-38.
- Вирський Д. Б.* Папроцького віршована «Історія жалісна...»: хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р. // Дисциплінарні виміри української історіографії: колективна монографія / [Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод]. Київ, 2015. С. 319-364.
- Вирський Д.* Кримсько-татарське військо в поході 1575 р. (за Б. Папроцького «Історією жалісною...») // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 65-92.
- Вирський Д.* Йосипа Вершинського проект реєстрового козацького полку 1594 р. // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 26. Київ, 2016. С. 112-124.
- Вирський Д.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ, 2016. 299 с.
- Вирський Д.* Козаки і Тринадцятирічна війна в Угорщині за виданнями Б. Папроцького «Сад королівський» та «Діадох» // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. У 2-х кн. Кн. 2: Простори історика. Київ, 2020. С. 301-316.
- Вирський Д.* Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ, 2021. 288 с.
- Вирський Д.* Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Вид. 2-е, доп. Київ, 2022. 217 с.
- Возняк Михайло.* Козацтво під Хотиним 1621 р. в сучасній поезії // Записки НТШ. Т. 149. Львів, 1928. С. 141-172.
- Возняк М.* Виправа Запорозжців на Перекоп у 1608 р. // Україна. Київ, 1929. № 9 (кн. 36). С. 18-21.
- Гайворонский Олекса.* Повелители двух материков. Том I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. Киев-Бахчисарай, 2007. 367 с.
- Гайворонский О.* Повелители двух материков. Том II: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. Киев-Бахчисарай, 2009. 271 с.
- Голицин Николай В.* Портфели Г. Ф. Миллера. Москва, 1899. 150 с.
- Грушевський Михайло С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ, 1991-1998. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. 1995 [першодрук – Київ-Львів, 1907]. 680 с.; Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. 1995 [першодрук – Київ-Львів, 1909]. 624 с.; Т. VIII: Роки 1626-1650. – 1995 [першодрук – Київ-Львів, 1922 (ч. 1); Київ-Відень, 1922 (ч. 2 і 3)]. 856 с.
- Грушевський М.* Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // *Грушевський М. С.* Твори у 50 тт. Т. 6. Львів, 2004. С. 419-434.
- Гуськов Андрей Г., Кочегаров Кирилл А., Шамин Степан М.* Русско-турецкая война 1686-1700 годов. Москва, 2022. 528 с.
- Дейвіс Норман.* Боже ігрище. Історія Польщі / [переклад з англ. П. Тарашук]. Київ, 2008. 1080 с.
- Демин Олег Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589-1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. Ростов-на-Дону, 1989. С. 130-133.

- Дзира Ярослав.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII-XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 8. С. 83-102.
- Довнар-Запольский Митрофан В.* Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502–1509 гг. Симферополь, 1898. 94 с.
- Дячок Олег.* Хроніст Алессандро Гваньїні // Український археографічний щорічник. № 8/9. Київ, 2004. С. 299-321.
- Єльніков Михайло.* Золотоординські часи на українських землях. Київ, 2008. 174 с.
- Ерусалимский Константин Ю.* Крымское ханство, Речь Посполитая и Российское государство в 1524-1571 гг.: посольская переписка из архива Великого княжества Литовского // Золотоординское обозрение. 2017. Т. 5. № 4. С. 866-920.
- Жарких Микола.* Європейські джерела 16-17 ст. про Кримське ханство [Електронний ресурс]. Київ, 2005. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/edik/index.html>.
- Жукович Платон Н.* Кобринский собор и Торунский сейм 1626 года // Христианское чтение. [СПб.,] 1910. № 1. С. 14-35.
- Жукович П. Н.* Варшавский сейм 1627 года и его значение в истории борьбы православных с унией // Христианское чтение. [СПб.,] 1910. № 2. С. 173-192.
- Загоровский Владимир П.* Изюмская черта. Воронеж, 1980. 238 с.
- Известия англичан о России XVI в.* [Перевод с Английского, с предисловием. С. М. Середонина] // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. № 4. Москва, 1884. IV, 105 с.
- Ісаєвич Ярослав.* Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI-XVII ст. // Міжнародний науковий семінар «Німецькі колонії в Галичині: історія – архітектура – культура»: Матеріали доповіді та повідомлення / Галина Петришин (ред.). Львів, 1996. С. 33-42.
- Кондратьев Игор В.* Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. 384 с. [Костомаров Микола] Иван Свирговский украинский казацкий гетман XVI века // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Т. 2. – СПб., 1872. С. 3-33.
- Кралюк Петро М.* Козацтво в контексті українсько-польських стосунків: літературні інтерпретації ранньомодерного періоду. Острог, 2015. 282 с.
- Крикун Микола.* Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році // Крикун М. Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях. Львів, 2008. С. 303-326.
- Кулаковський Петро.* До історії стосунків реєстрових козаків і прикордонних старост у 1578-1583 роках // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 34. Львів, 1999. С. 407-423.
- Лазаревский Александр М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. XI. Киев, 1896. С. 34-203.
- Лев Василь.* Український переклад хроніки Мартина Бельського // Праці Українського наукового інституту. Т. XXIX. Серія фільологічна, кн. 4. Варшава, 1935. 72 с.
- Левшин Алексей И.* Описание орд и степей казахов. Павлодар, 2005. 210 с.
- Леонтович Федор И.* Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. СПб., 1894. 399 с.
- Леп'явко Сергій.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. 287 с.
- Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів, 1999. 216 с.
- Леп'явко С.* Михайло Вишневецький // Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. Кн. 2. Київ, 2004. С. 37-48.
- Луняк Євген.* Козацька Україна XVI-XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ; Ніжин, 2012. 808 с.

- Луняк Є. Козацька Україна XVI-XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія. Ніжин, 2013. 508 с.
- Макушев Викентий В. Восточный вопрос в XVI і XVII веках (по неизданным итальянским памятникам) // Славянский сборник. Т. 3. Петербург, 1876. С. 1-39 (Отдел 1).
- Малиновский Алексей Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год (1793) // ЗООИД. – Т. V. – Одеса, 1863. – С. 178-419.
- Маржерет Жак. Состояние Российской империи. Ж. Маржерет в документах и исследованиях: (Тексты, комментарии, статьи) / [Под ред. Ан. Береловича, В. Д. Назарова, чл.-корр. РАН П. Ю. Уварова]. Москва, 2007. 552 с.
- Мартынюк Алексей В. Восточная Европа середины XV века в сочинении Лаоника Халкокондила // Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X-XVI вв.). Москва, 2015. С. 122-143.
- Мыцьк Юрий А. Украинские летописи XVII века. Дн-ск, 1978. 87 с.
- Мицьк Ю. А. Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців 17 ст. Семена Глуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. Київ, 1988. С. 229-244.
- Мицьк Ю. Незнана польська поема про повстання 1637 р. // Історичний календар'97. Київ, 1996. С. 294-295.
- Мицьк Ю. А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П. Демитровича // Укр. істор. журн. Київ, 1996. № 6. С. 120-124.
- Мицьк Ю. Україна XV-XVII століть у світлі тогочасної преси (За матеріалами «летючих листків») // Записки НТШ. Т. 233: Праці історико-філософської секції. Львів, 1997. С. 30-46.
- Мицьк Ю. А. Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера // Наукові записки НаУКМА. Т. 21: Історичні науки. Київ, 2003. С. 54-61.
- Моисеев Максим В. Степные войны от Угры до ногайского погрома Крыма (1480 – 1522 гг.) [Электронный ресурс] // История военного дела: исследования и источники. 2015. Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480-2015. Ч. I. 186 с.
- Моисеев М. В. Материалы по истории русско-ногайских отношений в 1583-1585 гг. // Гасырлар авазы = Эхо веков = Echo of centuries. [Казань] 2022. № 1. С. 72-84.
- Наливайко Дмитро С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). Київ, 1992. 495 с.
- Наливайко Д. С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. Київ, 1998. 578 с.
- Наливайко Д. С. Україна очима Заходу. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2008. 784 с.
- Новосельский Алексей А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948. 448 с.
- Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. докум. и материалов. Москва, 1984. 364 с.
- Остатчук Виктор. Хроника Реммала Ходжи «История Сагиб Герей хана» как источник по крымскотатарским походам // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. Казань, 2001. С. 391-421.
- Падалка Лев В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. Киев, 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»]
- Папков Андрей И. Порубежье российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004. 351 с.
- Петрунь Федір. Нове про татарську старовину Бузько-Дністровського степу // Східний світ. Харків, 1928. № 6. С. 155-175.

- Петрунь Федір О.* Степове Побужжя в господарському та військовому укладі українського пограниччя // Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси. Т. II. № 2. Одеса, 1926. С. 1-15 (та окрема відбитка).
- Пилипенко Володимир.* Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2008. № 8. С. 11-18.
- Пилипенко В.* Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. Київ, 2014. 232 с.
- Рудницький Степан.* Українські козаки в 1625-1630 рр. // Записки НТШ. Т. 31-32. Львів, 1899. С. 1-76.
- Руссев Евгений М.* Молдавское летописание: памятник феодальной идеологии. Кишинёв, 1982. 372 с.
- Сас Петро М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 294 с.
- Січинський Володимир.* Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожніх по Україні та інших писань чужинців за десять століть. Київ, 1992. 225 с. (1-е видання – Прага, 1937).
- Скиннер Квентин.* Истоки современной политической мысли. Т. 1: Эпоха Ренессанса. Москва, 2018. 464 с.
- Соловьев Сергей М.* Сочинения. В 18 кн. – Кн. IV: История России с древнейших времен. Т. 7-8. Москва, 1989. 752 с.
- Стороженко Андрей.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Киев, 1904. 234 с.
- Стороженко А.* Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. Кн. 19. Киев, 1906. Отд. 3. С. 73-80.
- Стороженко А.* Иосиф Вершинский, бискуп киевский (1540-1598). Его жизнь и литературная деятельность // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России / Комиссия для разбора древних актов. Вып. I. Киев, 1911. Отдел I. С. 1-68 (тут такі у відділі II опубліковані тексти «Droga Rewna..., 1590», «Exitarz..., 1592» і «Pobudka..., 1594»).
- Тимів Іван.* Битва з татарами під Мартиновим 1624 р. // Сіверянський літопис. Чернігів, 2016. № 1. С. 29-42.
- Толочко Олексій.* Український переклад «Хроніки...» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття. Український хронограф і «Синопис» // Записки НТШ. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 1996. С. 158-181.
- Трепавлов Вадим В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. Москва, 2015. 368 с.
- Ульяновський Василь І., Яковенко Наталя М.* Українські переклади хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 1993. Вип. 1. С. 5-12.
- Ульяновський Василь.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009. 168 с.
- Фейган Брайан.* Малый ледниковый период: как климат вершил историю, 1300-1850. Москва, 2021. 350 с.
- Филлюшкин Александр И.* Проекты русско-крымского военного союза в годы Ливонской войны // «В кратких словесах многой разум замыкающе...». Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. Т. II. СПб., 2008. С. 314-315.
- Флоря Борис Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-дунайские земли в средние века. Кишинев, 1975. С. 214-228.
- Черкас Борис.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). Київ, 2006. 248 с.

- Шеламанова Нина Б.* Документы государственных межеваний 30–40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 год. Москва, 1972. С. 161-172.
- Юркевич Віктор.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. Київ, 1932. XX, 118 с.
- Яворницький Дмитро І.* Історія запорозьких козаків. Т. II. Львів, 1991. 392 с.
- Яковенко Наталія.* Шляхтич «латинський» чи «латинізований». Нотатки на полях поеми «Epicedion» (1585) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ, 2002. С. 148-153.
- Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ, 2002. С. 157-188.
- Яковенко Н.* Латина на службі киево-руської історії («Самоенае Воргыстеніде», 1620 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ, 2002. С. 270-295.
- Яковенко Н.* Кого топчуть коні звитяжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «Miores Wiszniewecciorum» // Synopsis: A Collections of Essays in Honour of Zenon E. Kohut / [edited by Serhii Plokhly and Frank E. Sysyn]. Edmonton-Toronto, 2005. P. 191-218 (передрук: *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII століття. Київ, 2012. С. 315-341).
- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 472 с.
- Albertrandy Jan Chrzyciel.* Panowanie Henryka Walezyusza i Stefana Batorego królów polskich z rękopisów podług wydania Ż. Onacewicza z dołączeniem pamiętników historyi Stefana Batorego dotyczących, i listu Jerzego Chiakora sekretarza król. opisującego ostatnie chwile tego monarchy. Kraków, 1860. 4, 461 s.
- Anusik Zbigniew.* Studia i szkice staropolskie. Łódź, 2011. 856 s.
- Anusik Zb.* Książęta Jerzy i Krzysztof Zbarascy wobec problemów południowo-wschodniego pogranicza Rzeczypospolitej w drugim i trzecim dziesięcioleciu XVII wieku // Przegląd nauk historycznych. Łódź, 2016. R. XV, nr 2. S. 127-189.
- Baliński Michał.* Paprocki i Panosza // *Baliński M.* Studia historyczne. Wilno, 1856. S. 325-346.
- Barycz Henryk.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI-XVIII. Wrocław, 1981. 308 s.
- Beczek Hubert, Milewski Dariusz.* Sejmiki koronne wobec najazdów tatarskich 1575 r. // Dialog intercultural polono-moldovenesc. Culegere de studii, Vol. 3, nr 1-2, 2019, Universitatea di Stat in Teraspol (nr 1: 297-304; nr 2: 247-255).
- Bobiński Witold.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. 599 s.
- Boniecki Adam.* Herbarz Polski. T. I. Warszawa, 1899; T. IV. Warszawa, 1901.
- Borek Piotr.* Ruś w «Kronice» Maceja Strykowskiego // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. V. Київ, 1992. С. 57-67.
- Borek P.* Ukraina w staropolskich dziuryszach i pamiętnikach: bogaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001. 418 s.
- Borek P.* Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie. Kraków, 2002. 299 s.
- Borek P.* W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. Kraków, 2011. 333 s.
- Borek P.* «Przyszłym czasom swej sławy gotować poprawce». Studia o literaturze i piśmiennictwie wieków dawnych. Kraków, 2015. 333 s.
- Buczek Karol.* Ze studjów nad mapami Beauplana // Wiadomości Służby Geograficznej. Warszawa, 1933. Z. 1. S. 20-53.
- Chynczewska-Hennel Teresa.* Avvisi – parapamiętniki czy paradiariusze? // Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia / [pod redakcją P. Borka]. Kraków, 2012. S. 53-64.

- Czamańska Ilona*. Wiśniowieccy: monografia rodu. Poznań, 2007. 552 s.
- Dumanowska Bogumiła*. Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca. Sierpc, 2015. 314 s.
- Dziadulewicz Stanisław*. Kwit Temruka Onychowa Szymkowicza kniazia petyhorskiego z 1575 roku // Rocznik Tatarski. T. I. S. 222-223.
- Filipczak-Kocur Anna*. Informacje o sejmach i sejmikach w korespondencji Sapiechów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie // Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 2006/09 cz. 1. S. 239-249.
- Gliwa Andrzej*. Jesienny najazd Tatarów krymskich i budżackich na Rzeczpospolitą w 1629 r. i jego skutki na terenie ziemi przemyskiej // Rocznik Przemyski. T. XLIII (2007). Z. 1: Historia wojskowości. S. 105-156.
- Gliwa Andrzej*. Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku. Przemysł, 2013. 1104 s.
- Górski Konstanty*. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów // Biblioteka Warszawska 51 (1891). S. 95-101.
- Górski K.* Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893. V, 271 s.
- Górski K.* Historia jazdy polskiej. Kraków, 1894. V, 363 s.
- Hahn Wiktor*. Zapomniane wiersze łacińskie Szymona Szymonowica // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety lwowskiej». Lwów, 1902 (та відбитка). 39 s.
- Hartleb Kazimierz*. Biblijoteka Zygmunta Augusta. Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. Lwów, 1928. 177 s., [12] k. il.
- Kadzik Dominik*. Obrona ziem ruskich przed najazdami tatarskimi w latach 1575-1578 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. T. 143, z. 2 (2016). S. 269-276.
- Koczur-Lejk Klaudia*. Bartłomiej Paprocki. Piśmiennictwo i przekład. Szczecin, 2014. 274 s.
- Kołodziejczyk Dariusz*. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. Leiden-Boston, 2011. XXIX, 1049 p.
- Kovalets Taras, Borowiak Albert*. «Relacja z obozu w Kryłowie». Przyczynek do powstania kozackiego 1638 roku // Studia historyczno-wojskowe. T. VI / Red. Marek Wagner. Siedlce, 2015. S. 161-172.
- Kowska Zofia*. Niebezpieczeństwo tatarskie dla chrześcijańskiej Europy według «Kroniki świata» z roku 1483 // Stromata Historica. Studia Historyczne Ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. Rocznicę Urodzin. Kraków, 2006. S. 133-141.
- Kuran Michał*. «Chorągiew sauromacka w Wołoszech» Marcina Paszkowskiego jako przykład epickich nowin poświęconych batalii chotimskiej z 1621 roku // Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica. № 10. Łódź, 2008. S. 21-40.
- Kuran M.* Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. Łódź, 2012. 664 s.
- Litwin Henryk*. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000. 224 s.
- Łopatecki Karol*. Uwagi nad 'Commentarius brevis rerum Polonicarum' a morte Sigismundi Augusti Poloniae Regis Jana Dymitra Solikowskiego // Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa. Przekroje i zbliżenia / [pod redakcją P. Borka]. Kraków, 2012. S. 91-102.
- Maćkowiak Jan*. Wawrzyniec Międzyzleski jako autor memoriału pt. «Descriptio potentie Turcie» o Tatarach Krymskich z 1514 roku // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / [red. G. Błaszczyk, A. Kijas]. Poznań, 1994. S. 87-94.
- Mazur Karol*. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. Warszawa, 2006. 465 s.
- Memuarystyka w dawnej Polsce* / Red. Piotr Borek, Dariusz Chemperek, Anna Nowicka-Struska. Kraków, 2016. 363 s.
- Milewski Dariusz*. Polsko-mołdawskie stosunki polityczno-wojskowe w latach 1538-1595. Oświęcim, 2022. 232 s.

- Nagielski Miroslaw*. Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. [Warszawa] 1995. T. XXXVII. S. 319-326.
- Nauke Czesław*. Z dziejów polityki Kuryi rzymskiej wobec Polski (1587-1589) // *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Widział II: Historyczno-filozoficzny*. T. I. Lwów, 1923. S. IV, 1-187.
- Ocieczek Renarda*. "Obleżenie Jasnej Góry Częstochowskiej": dzieło i autor. Kraków, 1993. 139 s.
- Plewczyński Marek*. Szlachta podlaska w wojsku polskim za ostatnich Jagiellonów // *Studia Podlaskie*. T. III. Białystok, 1991. S. 5-26.
- Podhorodecki Leszek*. Stanisław Koniecpolski. ok. 1592-1646. Warszawa, 1978. 455 s.
- Ptaszycki Stanisław*. Ruskie przekłady kronik Bielskiego i Strykowskiego // *Pamiętnik Literacki*. T. 30. Lwów, 1933. Z. 1-4. S. 168-184.
- Pułaski Kazimierz*. Sprawy tatarskie w Polsce. Stosunki Zygmunta I z Machmet Girejem, chanem perekopskim (1515-1523) // *Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do "Gazety Lwowskiej"*. 1887. R. 15, nr 12.
- Rawita-Witanowski Michał*. Tatarzyn Temruk-Szymkowicz indygeną polskim // *Rocznik Tatarski. Czasopismo naukowe, literackie i społeczne, poświęcone historii, kulturze i życiu tatarów w Polsce*. T. I. Wilno, 1932. S. 180-183.
- Rulikowski Eduard*. Pawołocz // *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. VII. Warszawa, 1886. S. 920.
- Ryba Renata*. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. *Studia i szkice*. Katowice, 2014. 228 s.
- Skworoda Paweł*. Martynów 20 VI 1624. Pogrom nieprzyjaciół wiary chrześcijańskiej. Zabrze-Tarnowskie Góry, 2020. 112 s.
- Smolucha Janusz*. «Ordo Imperii Turcorum». Nieznana relacja z poselstwa do Turcji // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. T.126 (1999). S. 77-88.
- Sobecki Sebastian*. The Authorship of *A Relation of the State of Polonia, 1598* // *The Seventeenth Century* [dрук: Manchester University Press]. Vol. 18. № 2. (2003) [2004]. P. 172-179.
- Sobecki S.* John Peyton's *A Relation of the State of Polonia and the Accession of King James I, 1598-1603* // *The English Historical Review*. Vol. 129 (540). Oxford, 2014. P. 1079-1097.
- Stuchlik-Surowiak Beata*. Obraz małżeństwa w «antyfeministycznych» utworach Bartosza Paprockiego na tle obyczajowych, religijnych oraz literackich zjawisk XVI i pierwszej połowy XVII wieku. Katowice, 2016. 332 s.
- Śnieżko Dariusz*. «Kronika wszytkiego świata» Marcina Bielskiego. Pogranicze dyskursów. Szczecin, 2004. 356 s.
- Tafiłowski Piotr*. «Imago Turci». Studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453-1572). Lublin, 2013. 378 s.
- Topolski Jerzy*. «Prawda nie tylko jest piękną ozdobą historii, lecz samą jej duszą» (O miejscu Szymona Starowolskiego w historii historiografii) // *Ludzie. Kontakty. Kultura XVI-XVIII w. Prace ofiarowane prof. M. Boguckiej*. Warszawa, 1997. S. 201-207.
- Tułowicka Agnieszka*. Słowo i obraz w heraldyce: herbarze i quasi-herbarze. Wokół konstrukcji genologicznych Bartosza Paprockiego. Kraków, 2011. 130 s.
- Wiszniewski Michał*. Historia literatury polskiej. T. VIII. Kraków, 1851. IV, 504 s.
- Wojtkowiak Zbysław*. Maciej Strykowski, dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Kalendarium życia i działalności*. Poznań, 1990. 246 s.
- Wojtkowiak Z.* Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski dwaj autorzy jednego dzieła. Poznań, 2015. 344 s.
- Wolski Marian*. Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza // *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych* / [Red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek]. T. II. Kraków, 2012. S. 1225-1236.

Zakrzewski Wincenty. Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574-1575. Kraków, 1878. XVI, 441 s.

Zawadzki Konrad. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI-XVIII wieku. Warszawa, 2002. 440 s.

Іменний покажчик

- Абаза-паша 207, 210
Абрам-Челебі, адмірал 158
Агоп та Аксент, вірменські хроністи 15, 63, 128
Адил (Алди)-Гірей 58, 62, 73, 81, 86, 97, 131
Азамат-Гірей 172, 173, 176
Азамат-мурза 206
Азарія, літописець 36
Аігозя-мурза 98
Акпулат 69
Алб (Алп)-Гірей 49, 58, 73, 82, 96, 101, 117, 239
Александр I Ягелончик, король 217
Александрови: Богдан і Василій 97
Алі-Паша-улан 131
Аліз (Аліша)-мурза (Адилша Мангитський) 173
Алікей (Алікейка) 167
Алім-Челебі 155
Алкізерей (Алктері)-мурза 173
Аллаш-Богатир 120
Альварес де Толедо (де Толедо Осоріо) Педро 160
Аль-Фезо 123-124
Аннібал з Капуї, нунцій 117
Антілогов Григорій 107, 109
Антонович Марко 154
Анусік (Анусік)Збігнев 167, 171
Арсен (мурза) 83
Арслан-мурза 172, 181
Ахія (Ях'я) Олександр 161
Ахмадуллин Салават 151
Ахмет-Гірей (Ахмат Кульгавий), калга-султан 11
- Баворовські:
 Анна 133
 Миколай 61, 75
- Байбузи:
 Михайло 99, 106, 111
 Остафій 106
 Семен 106, 111
 Семен (2-й) 175, 179, 180, 182, 183
 Тихон 111, 175
 Федір 106
- Байрам-Казі (Байрі-Казі) 208
Бакай 48-50, 83, 95, 96, 100-102, 245
Бакі-бій 151
Бакцій, сіпахі 155
- Балі-бег, акінджи 135
Барич (Barucz) Хенрик 219
Барановський Станіслав 42
Барбаро Йоасафат 154, 236
Барчицький (Барчиковський Ян) 71
Батир-бей 173, 174, 182
Батирша-бей Аргинський 83
Баторій Сигізмунд, воєвода 160
Баторій Стефан, король 37, 39, 42, 43, 47, 56, 66, 68, 83, 101-103, 116-118, 128, 134, 142, 153, 179, 228, 239
Бахадир-Гірей 173
Бахт-Гірей 73, 83, 131
Бегер Янча (Янча-угорець) 36
Белзецькі (Белжецькі):
 Анджей 56
 Бартош 56, 61
 Ян 56, 61, 123
Бетлен Габор, князь 170
Бечек (Beczek) Хуберт 39, 47, 62
Бельський Йоахим 14, 15, 17-19, 21, 28-36, 94, 114, 116, 119, 121, 122, 127-129, 132, 133, 240
Бельський (Вольський) Мартин 220-222
Бжеський Миколай 122, 158, 243
Білецький Ібрагим 128
Білицький Ждан 91
Білостоцький Олександр 175
Білоцерковець Дацько 151
Бйондо Флавіо 10
Блануца Андрій 102
Ближинська Маруша 109
Ближинський Ян 108, 109, 111
Блісковський Петро 199
Блоха (Блох?) 174
Боболецькі: Петро і Ян 68-69
Богдан Лепушняну, господар 30
Богдан Олександрович 105
Богемець (Boehme) Йоганн 220-221
Богович Ян 196
Бона Сфорца д'Арагона, королева 9, 14
Бонер Ян 9
Бонецький (Bonieski) Адам 167
Боплан Гійом Левассер, де 24, 59, 152, 195, 198, 201, 211, 224, 225
Боруховський Ілляш 111, 129
Брандано, пророк-футуролог 22
Брехуненко Віктор 171
Брожицький 71

- Броневський Мартин 95, 154, 200, 228, 229, 231, 232, 235-239, 246
 Броневський Станіслав 212
 Брочковський Петро 205
 Бруні Леонардо 10
 Брюс Вільям 230
 Бурляй Кіндрат 213
 Бут Себестіан 129
 Бутава син Кейстута 189
 Бухар-Гірей 172-174, 182, 183
 Бучацький Теодорік 48
 Бучацький-Творовський Миколай 49, 58, 96
Бучек (Buczek) Кароль 221
 Бучкак (Бучек)-Гірей 11, 13
- Ваповський Бернард 15, 16, 18, 19, 219
Варонін Василь 16
 Варшавські (Варшевицькі) Миколай і Якуб 128, 133
 Варшевицький Кшиштоф 49, 96
 Васичинський Каспер 51, 60, 71
 Вейдольт Вільгельм 10
 Велєвицький Ян 128, 133, 166, 170, 174, 180, 183
 Величко Самійло 152
 Велізах-мурза 173
 Венгленський Станіслав 54, 61
 Верховські: Альберт і Ян 174-176, 179, 180, 182, 183
 Вижицький Станіслав 214
 Виступи:
 Мацей 58
 Станіслав 58, 59
 Якуб 58
- Вишневецькі:
 Андрій 78
 Дмитро (Байда) 11, 52, 59, 93, 97, 99, 145, 151, 158, 188, 240
 Дмитро (Дмитро-Єжі, син Януша) 216
 Іван і Олександр Михайловичі 20
 Костянтин 143
 Костянтин Костянтинович 111, 174, 175, 179
 Михайло Михайлович 107, 110
 Михайло Олександрович 48, 49, 69, 91-102, 104-109, 111, 144, 145, 246
 Олександр Михайлович 101, 105-109, 111, 112, 126, 129, 143, 135, 240
 Олександр Олександрович 97, 98
 Раїна (Могилянка) 111
 Юрій Михайлович 111
- Ян (Януш) 111
 Ярема 112, 152, 187, 192, 198, 199, 205, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 245
- Вістор Ієронім 22
 Віженер Блез, де 78, 94, 218
 Вілжинські: Томаш і Станіслав 56
 Вілковський Миколай 126
Віноградов Александр 115, 154
 Вітовт, великий князь 48, 200
 Вішер Ніколас 148
 Владислав IV Ваза, король 27, 175, 184, 189, 194, 206, 210, 229
 Влодек Мацей 54
 Влодек Станіслав 49, 54, 75, 96, 121, 123, 124, 127, 130, 133
Возняк Михайло 141
 Войновський Ярема 115
 Вольський Віцентій 68
 Вольський Миколай 68, 85
Вольський (Wolski) Маріан 41
 Вольський Ян 142, 161, 162
 Вольф Самуель 103
 Воронецький, князь 133
 Вроновський Ян 111
 Вронський Кшиштоф 100, 111
- Габсбурги 10, 11, 46, 49, 64, 120
 Гадомський Павло 205
 Газі (Казі)-Гірей, хан 58, 62, 73, 81, 117, 118, 121, 128, 130, 131, 151, 155, 239, 241
Гайворонський Олекса 115-117, 172
 Галі-мурза 213
 Гамберіні Карло 82, 158, 224
Гаммер Йозеф 118
 Ганжа Іван 208
 Гарбовські: Предслав-Олександр і Якуб 199
Гаркавець Александр 14, 16
 Гарниші:
 Зигмунт 67
 Кріштоф 191, 198, 199
 Мацей і Стефан 67
- Гасан-паша, адмірал 185
 Гаштовт (Гаштольд) Ольбрахт 14, 16, 20, 21
 Гваньїні Алесандро 7, 24, 40, 43, 49, 57, 68, 73, 77, 79-81, 85, 88, 89, 93, 96, 99, 140, 141, 143, 218, 222, 246
 Гейденштейн (Гайденштайн) Рейнольд (Рейнголд) 43, 45, 49, 50, 55, 57, 61, 63, 69, 73, 75, 78, 79, 88, 96, 100, 103, 114, 119, 121, 132

- Гембіцький Вавжинець 153, 241
 Гембіцький Петро 26
 Генріх Валуа, король 29, 37, 43, 48
 Герберштейн Зігмунт 12, 18, 19, 220, 221, 224
 Гербурти:
 Валента 217
 Миколай, Станіслав, Ян 56
 Миколай (2-й) 54, 60, 67, 121
 Ян-Щасний 142, 143, 241-243, 245, 246
 Геродот 217
 Гиля Іван 111
 Гіреї 21, 72, 83, 129, 170, 239
 Глабер з Кобилина, Анджей 219
 Глембоцький Григорій 118
Глива (Gliwa) Анджей 168, 171
 Глинська Аграфена (Горпина) 106
 Глинський Михайло 17, 28
Гоголь Микола 153
Голіцин Августин 114
Голіцин Ніколай 107
 Голуб Данило 192
 Голуб Самійло 192
 Голубок (Голуб) Гаврило 27
 Гольський (Гульський) Станіслав 126
 Гольський Ян 126
 Гольшанський-Дубровицький Юрій Іванович 20
 Горацій Коклес 74
 Горещький Леонард 25, 28-30, 34, 35, 37, 40, 42, 43, 238
 Горещький Матяш 40
 Горностаї Ієронім 129
 Гороховський Федір 66
 Гославський Кшиштоф 205
 Госліцький Ян 175, 179
 Гостомські
 Ансельм 43-45
 Анджей, Доброгост, Ієронім, Миколай, Томаш, Якуб, Ян 45
 Станіслав 45, 46
 Глуховський Мацей 175, 179
 Грабовські: N і Станіслав-Францішек 75
 Грамон, де Антуан-Шарль 237
 Граціані Антоніо-Марія 221
 Гречин, поручник 129
Грибовський Владислав 233
 Грігнані Лодовіко 166
 Грот Юрій 199
 Грохольський Мартин 75
 Груневег Мартин 103, 105
Грушевський Михайло 39, 187
 Гузельфі: Давид, Лукаш, Шимон 176, 182
 Гурка Анджей 85
Гурський (Górski) Константій 13, 122, 130
 Гурський Станіслав 191
 Гусман і Рібера, де Енріке 160
 Гусовський Миколай 13
Гуськов Андрей 12, 144
 Гуччі (Guczi) Ян 191, 202
Гьоллнер Карл (C. Göllner) 40
 Данилович Станіслав 51, 54, 60, 70, 71
 Дашкович (Дашкевич) Остафій 12, 14, 18, 20, 27, 28, 99, 151, 240
 Девлет-Гірей I, хан 71-73, 92, 93, 97
 Девлет-Гірей, онук хана 71, 73, 83
 Девятов Офанасій 154
Дейвіс Норман 246
 Дельфіні, кардинал 50
Демін (Дьомін) Олег 113
 Дервіш (Дербиш)-мурза 83, 84
 Децій Йост-Людвік 9-11, 14, 15, 17-24, 80, 245
 Джанібек-Гірей, хан 172
 Джюсуб-султан 11
 Дзик Ян 175, 179
 Дзинковський Іван 175
 Дзялинський Лука 68
 Дзяней-мурза 181
 Дибовський Ян 179, 180
 Дивееви:
 Арсланай 83, 130
 Бахадур/Богатир-Гірей 131, 173
 Єсинеї 83, 131, 132
Димановська (Dumanowska) Богумила 41
 Длугош Ян 81
 Доброцьська Маруся 167
 Доброцьський Ян 165-170, 172, 174-176, 178-183, 185
 Долгорукий Іван 105
Домагала (Domagala) Маріан 165, 167, 168
 Домбровський (Dąbrowski) Шимон 227
 Дорошенко (Цапирков) Михайло 165, 172, 174, 177-182, 184, 185, 245, 246
 Драб Щасний 107
 Древицький Матяш 15
 Дрогоївський Ян-Томаш 121
 Дроздовський Андрій 139
 Дунін-Жуховський Ян 194, 199
 Евлія Челебі 148, 197
 Емін-Гірей 151

Енсендирей 71, 73, 74
Естрайхер Кароль 229

Езіорковський Ян 58
 Єлал-мурза 98
Єльніков Михайло 200
Єрусалімський Костянтин 95
 Єрлич (Jerlicz) Йоахим 181, 183, 212
 Єрчі, сідляр 156

Жарких Микола 229
 Жасобініт 130
 Жижемський Ярош 104, 105
 Житинський Іван 167
 Жолкевський Станіслав 101, 111, 209,
 210, 237, 240
Жукович Платон 171, 174, 184, 185

Задзік Якуб 26
 Загоровська Софія 192
Загоровський Владімір 202
 Загоровський Федір 111
 Закревський Миколай 109
Закшевський (Zakrzewski) Вінцентій 49,
 50

Залуський Юзеф-Анджей 42

Замойські:

Барбара 205
 Ельжбета 124
 Томаш 168, 169, 174, 175, 179
 Щасний 14, 18
 Ян, гетьман 25, 40, 42, 78, 89, 101, 113,
 114, 117-127, 129, 134-137, 161, 210,
 223, 228, 230
 Ян, стражник 121, 129

Засекін Василь 105

Заславські:

Владислав-Домінік 112, 176, 179, 190,
 191, 199, 202, 213
 Януш 174, 179
 Януш Янушевич 133

Захарченко Роман 74, 195

Зацвіліховський Миколай 212

Збаразькі:

Костянтин 133
 Криштоф 171, 174, 209
 Юрій 171
 Ян (Януш) 69, 123, 124, 126, 128

Зборовські:

Петро 48, 96, 229
 Самуель 41, 49, 53, 85, 96, 104, 152

Зейнел-ага (Зін-ага) 132

Зенович Юрій 104
 Зиморович Бартоломей 42, 63, 181
 Зозулинський Вавжинець 174-176, 179
 Золендзи 51
 Зренчицький (Zrzenczycki) Ян 163

Ібрагім, комендант Перекопу 12
 Ібрагім-мурза 132
 Іван IV Грозний, цар 109
 Івоня (Івон, Іоанн III Лютий), воєвода 25,
 28-37, 40, 42, 43, 46, 57, 66, 72, 228
 Іловський Станіслав 221
 Іслам-Гірей, калга-султан 11, 13, 151
 Іслам-Гірей II, хан 116, 117, 131, 132
 Іслам-Гірей III, хан 173, 185, 189, 206
 Ісмаїл-мурза, син князя Кунтугая 98

Йордани: Якуб і Ян 53, 54

Кадзік (Kadzik) Домінік 39

Кадлубек Вінцентій 27

Кайсьцький (Кавенцький Анджей) 58

Калиновські:

Адам 168, 175
 Александер-Валента 241

Калинські: Адам, Миколай-Северин,
 Якуб 191

Калімах (Філіппо Буонакорсі) 217

Каліпер, ефіоп 157

Кальнофойський Афанасій 23, 24, 110

Каманін Іван 21

Каменська Катерина 110

Кампана Чезаре 114

Кам'янецькі:

Войтех 54, 69, 70
 Каспер 54, 61, 70
 Станіслав, Ян (ст.) 54
 Ян (мол.) 54, 61, 69-70
 Марцін 69

Кантемир Дмитро 173, 231

Кантемир-мурза 130, 173-175, 182, 183,
 209

Караджа 177

Каракаш-паша 211

Караш-мурза 213, 214

Карвацький Ян 209

Карл V Габсбург, імператор 223

Карл X Густав, король 215

Квятковський 75

Келбовські (Клембовські): Станіслав і

Михайло 106

Кер-огли 162

- Килдиш 92
 Кимиковський Якуб (Баграм) 126, 139, 141-145, 147, 148, 154-162, 246
 Кисіль Адам 190
 Кіцький Войтех 241
 Кішка Самійло 149, 158
 Клатвічські 133
 Климент VII, папа 10, 22
 Клосинський Ян 192
 Кміта Філон 48, 95
 Кміта (Kmita) Ян-Ахацій 228
 Кмітич Криштоф 148
 Коберницький (Kobiernicki) Марціан 125
 Коваленко, поручник 192
Ковалець Тарас 41, 99, 175
Ковальська (Kowalska) Зофія 218
 Когучук-бей 11
 Козел Лаврин 129
 Козловський Лиско (Лаврентій) 66
 Колкоман-мурза 98
Колодзейчик (Kołodziejczyk) Даріуш 12, 93
 Колошварі (Koloszvári) Єреміяш 125
 Коммендоні Джованні-Франческо 221
 Конєцпольські:
 Александр 191, 205-208, 210-206, 223, 245, 246
 Зигмунт-Стефан 209
 Предбор 209
 Станіслав 170, 171, 174, 193, 205, 208-210
 Конопка Павло-Казимир 194
 Коншин Ждан 139
 Копичинські: Андрій, Остафій, Станіслав 51, 61
 Корецькі:
 Богущ 78, 189
 Кароль 174-176, 179, 180, 182
 Марціанна 199
 Самійло-Кароль 187-195, 197-203
 Самійло 25, 188-190
 Федір і Іван 190
 Ян-Кароль 188
 Корицінські:
 Миколай 128
 Якуб 126, 128
 Корона Марек 187
 Косинський Криштоф 81, 111, 118, 119, 129, 130, 137, 152, 155, 232
 Костка Ян 47, 56, 78, 79
Костомаров Микола 37
 Костюшко, посол 20
 Кохановський Ян 87
Кочегаров Кірілл 12, 144
Кочур-Лейк (Koczur-Lejk) Клавдія 41
 Кошей, ротмістр 122
 Кошкалда Андрій 101
 Кошкілдей-ага 101, 103
 Красінські:
 Станіслав, стольник 79
 Станіслав, архidiaкон 117
 Францішек 50, 79
 Красниківна Феодора 108
 Кривошапка, полковник 208
Крикун Микола 47, 198, 200
 Крилінський, капітан 192, 194
 Кромер Мартин 16, 24, 221
 Крушельницький Томаш 67
 Ксенський (Ксензенко, Ксенжа) 161
 Кулаги: Васько, Захарка, Йосько, Олефір 118, 119
Кулаковський Петро 109, 111
Куліш Пантелеймон 47, 58, 83, 171, 174
 Куляха (Кулага-Петражицький?) Іван 171
 Кунат Мартин 53
Куран (Kuran) Міхал 141, 142
 Курбський Андрій 64, 74, 93, 109
 Куропатва (Куропатницький) Миколай 75, 76, 133
 Куропатницький Войцех 133
 Курчауш з Каракаю 157
 Кучюк-мірза 95

 Лагуна з Сеговії Андрес 162
Лазаревський Олександр 91
 Ласицький Ян 25, 58, 67
 Лаські:
 Ольбрахт 53, 7, 161
 Ян 217
 Лаудівіус (Заккіас Лаудівіус) 27
 Лаурео Вінченцо 60
Лашков Федір 116, 227
 Лащі:
 Олександр 125
 Самійло 168, 169
 Леваський (Левальський), капітан 192, 194
 Левенклавій (Leunclavius) Йоган 128, 136
 Левінус (Levinus) Гулсіус 229
Левшин Алексей 236
Леонтович Федір 189
Леп'явко Сергій 41, 66, 83, 91, 112, 113, 119, 120, 129, 133, 134
 Лики:
 Матвій 109, 111
 Михайло (ст.) 109
 Михайло (мол.) 109, 111

- Семен 109-111
 Ликов Іван 105
 Ликов-Оболенський Федір 105
 Лисаковський Миколай 51
 Лисовець Дем'ян (Демко Чигиринський) 213, 214
 Ліппомано Джироламо 37
Litwin (Litwin) Genrik 167, 168
 Літинський Климентій 176, 182
 Лобода Григорій 27
 Лоевська Анастасія 176
 Лубківський Прокіп 191
 Лукка, да Джованні 143, 224, 225
 Лукіян (Лукіан), волонтер 174-176, 179, 180
 Луцкевич Іван 106
 Любенецький Анджей 18, 63
 Любенецький Анджей (молодший) 174
 Любомирські:
 Єжі 211, 214
 Кристина 210
 Станіслав 188, 210-212
 Любомирські 140
 Лянцкоронські:
 Миколай і Станіслав 54, 60
 Станіслав (другий) 207
 Лясота Еріх 16, 42, 62, 63, 67, 144, 224
 Лятошинський Киріян 104
- Маамет-паша 116, 132
 Маггі Аннібал 219
Мазур (Mazur) Кароль 167, 168
 Маковецький Станіслав 169
 Маковський Томаш 118
 Максиміліан I Габсбург, імператор 218
 Максиміліан III Габсбург, ерцгерцог, згодом імператор 46, 120, 121, 143
Макушев Вікентій 83, 158, 224
 Малай, царевич 11
 Маласпіна Германік 160
Маліновський Алексей 12
Маліновський Іоаннікій 13, 14, 21, 58, 161
 Мамай, хан 50, 234
 Манас (Менаш) 49, 96
 Мардах-мурза 173
 Маржерет Жак 228, 238
 Маскевич (Машкевич) Богумил-Казимир 187
 Махмет-Улан 132
Мацьковяк (Maćkowiak) Ян 218
 Мезецький Михайло 105
- Мелецький Миколай 30, 47, 48, 51-53, 55-62, 66, 67, 69, 70, 78, 79, 86, 93, 210
 Мелешко Іван (Ян) 166, 175, 178, 179
 Менглі-Гірей, хан 48
 Менджилеський Вавжинець 218
 Менкіцькі (Мекіцькі): Валента і Станіслав 56, 57
 Мехмед (Могамет) I Гірей 233
 Мехмед (Могамет) II Гірей, хан 73, 93
 Мехмед III Гірей, хан 172
 Мехмед IV Гірей, хан 189
 Мехмед-Гірей, калга-султан 98
 Меховський (Меховіта) Матвій 10, 13, 62, 88, 219-221, 230
 Микошинський Богдан 144, 148, 155, 161, 227
 Микулинські: Олександр і Роман 126, 174-176, 179
 Миліус (Mylus) Арнольд 228
 Мисько, козак-моряк 171
 Миткевичі: Федір і Луція 110
 Михайлович Костянтин (з Островиці) 243
Михайловський Віталій 125, 127
 Михалон Литвин 15, 16, 107, 108, 221
 Мишка-Варковський Аврам 104
Мілевський (Milewski) Даріуш 25, 39, 47, 62
 Мілевські: Вавжинець і Станіслав 75
 Мірча V Пастух, воєвода 29
 Міхай (Михал) Витязь, воєвода 113, 160, 161
 Мозирянин Стефан 105
 Мордвинін Іван 105
 Моттре, де ла Обрі 154, 225, 235
 Моченіго Луїджи, дож 37
 Мурад III, султан 48, 158
 Мурад (Мурат)-Гірей 73, 83, 117
 Мустафа, слуга 84
 Мустафа, секретар 136
 Мустафа-Челебій 155
Мухлінський (Muchliński) Антоній 220
 Мчецький (Мезецький?) Іван 105
 Мюлер Лаврентій 101, 102
 Мюнстер Себастьян 106
 Мясковський Лукаш-Казимир 183
- Нагельський (Nagielski) Мирослав* 165, 190, 192
 Навклер (Nauclerus) Йоганн 10
 Наливайко Северин (Семерій) 56, 111, 112, 119, 144, 151, 154, 160, 240, 241

- Нараєвські: Войцех, Миколай, Юрій/Єжі і Ян 76
 Нарт-мурза (Нарт-Кірей Батирбеєв Дівеєв) 173
 Незабитовський Якуб 67, 68
 Немира Александер 192
 Немирович Андрій 20
 Несецький Каспер 40, 42, 161, 167
Николайчик Федір 91, 106, 112
 Ніжинський Дем'ян 68
 Нішицькі (Ніщицькі): Петро і Кшиштоф 56
 Новицький, ротмістр 122
Новицький Яків 84
Новосельський Алексей 171, 172, 181, 225
- Ободзінський (Obodziński) Александр 68
 Обусак-султан 11
 Одимальський Валента 205-216, 223
 Озбек (Азлюбец-султан, Узбек-Гірей), калга-султан 13
 Окольський Шимон 111, 112, 176
 Олександр Македонський 46, 224
 Олександр II Мірча, господар 32
 Оливка 154
 Ольгерд, великий князь 189
 Омер (Умерлі)-ага 208
 Оржельський Свентослав 43, 48-50, 55, 62, 64, 68, 73, 77, 80, 82-85, 88, 96, 100
 Оришовський Ян 36, 73, 83, 101, 104, 118, 153, 224
 Оріховський Станіслав 221, 228
 Орозій Павло 10
 Освенцім Станіслав 208
 Оссолінський Єжі 210
Остапчук Віктор 221
 Островський Павло 111, 112
 Острозька Софія 188
 Острозькі:
 Василь-Костянтин 20, 30, 48, 50, 51, 55, 56, 59, 60, 62, 63, 78, 81, 86, 89, 95, 100-103, 111, 117, 123, 126, 128, 129, 144, 161
 Костянтин Іванович 10, 11, 14, 16-21, 24, 51, 240, 246
 Януш 104, 107, 111, 123, 124, 144, 174-176, 182, 240
- Остророги:
 Марцін 121
 Миколай 207
- Острянин Яків 111, 112
 Отвіновський Еразм 229
- Отвіновський Самуель 243
- Падалка Лев* 151
 Пальчик 111
Папков Андрей 109
 Папроцькі: Анджей і Шимон 191
 Папроцький Бартош 28, 29, 39-46, 48, 50, 52-61, 64-71, 73-81, 83, 84, 86-89, 93, 96, 99, 100, 123, 133, 160, 169, 222, 245, 246
 Папроцький Лукаш 40
 Пашковський Мартин 24, 40, 43, 126, 139-143, 145, 147, 150, 153-156, 158, 161, 162, 200, 218, 222, 232, 235, 243, 246
 Пашковські: Лаврентій, Мацей і Станіслав 139-140
 Пейтон Джон 57, 74, 119, 230-241, 245
 Пекалід Шимон 18, 55, 81, 104
Пекарський Казимир 219
Пена Вадим 91, 97
 Петер, стрілець 192
 Петрицій Ян-Іноцентій 231
 Петро V Кульгавий, воєвода 29, 31, 32, 36, 41, 122
Петрунь Федір 195, 198
Пилитенко Володимир 141, 142
 Підгорецький Суша 68-69
 Підкова Іван 37, 40, 68
 Пйотровський (Ян чи Станіслав)
 Плаза Ян 140
 Пневський Мартин 155
 Пніовський 154
Подгородецький (Podhorodecki) Лешек 177
- Подльодовські:
 Миколай 121, 125-128, 133
 Якуб 118
- Подоські: Андрій і Олександр 168
 Полозович Семен 148
 Полубенські: Іван і Василь 20
 Полуян, козак-отаман 208
- Поляновські:
 Єжі 51, 61, 76, 125
 Ян 51, 76
- Порицький Олександр 133
 Потоцькі:
 Анна 188
 Анджей 126, 127
 Миколай 193, 213
 Якуб 121, 127
 Ян 121, 125-129, 130, 133
- Претвичі:

- Бернард 48, 95, 100, 123, 151, 177, 187, 195, 222
 Якуб 66, 69, 78, 123, 124, 127, 130
 Прокопій Кесарійський 10
 Прончищев Яків 105
 Прусиновські: Адам і Ян 121, 123
 Птолемей 15
 Пудловський, капітан 175, 180
Пулаский (Pulaski) Казимир 50, 147, 220
 Пшевоський 191
 Пшонка Якуб 63
 Пясецький Павел 132, 166, 170, 173, 174, 177, 180, 183
 Пясочинський Лаврін 146
 Радецький Ян 66, 68, 69
 Радзивілі:
 Кшиштоф (2-й) 168, 171
 Миколай 118
 Станіслав 143
 Юрій 14, 20
 Радилов Григорій 105
Радишевський Ростислав 165
 Ракоці Дердь II, князь 207
 Рараджа (Караджа?) 100
 Ратомський Лаврін 104
 Рашко Прокіп 56, 71, 123
 Рей Миколай 228
 Резван Стефан, воєвода 144
 Реметаль-мурза 181
 Реммаль Ходжа 221, 222, 235-237
 Ржевський (Дяк) Матвій 93, 145
Риба (Ryba) Рената 39
 Ріпка 111
 Рогозинські: Василь, Матвій, Семен і Маруся з Четвертинських 174-176, 179
 Рожнятовський 58
 Розвадовський Мартин 84
 Розембарзький Миколай 217, 218, 220
Розсоха Людмила 92
 Розумовський Кирило 47
 Рокош Станіслав 177, 182, 183
 Ростеки: Криштоф, Ян 192, 194
 Ротундус (Мелеський) Августин 221
 Рудаш Білгородський 98
 Рудий Антон 10
 Руджері Фульвіо 88
Рудницький Степан 171
 Рудольф II Габсбург, імператор 42
 Ружинські:
 Богдан 44, 47, 84, 85, 88, 150, 152
 Кирик 127, 128, 130, 152
 Микола 66, 128
 Михайло 128, 152, 154
 Остафій 66, 93, 128
Руліковський (Rulikowski) Едвард 168
 Саадет-Гірей I, хан 11-13
 Саадет-Гірей 73, 82, 93
 Сабас-мурза 82
 Сагайдачний Петро 27, 139, 177
 Салюстій 25, 26
 Сангушки:
 Олександр 133
 Роман 93, 198
 Федір 20
Санін Олесь 5
 Сапеги: Богдан і Миколай 104
 Саргіель-мурза 48, 96
 Сарницький Станіслав 15, 19, 43, 44, 49, 51, 52, 55, 63, 74, 80, 85, 89, 93, 96-98, 101, 197, 218, 223-228, 245, 246
 Сафа-Гірей 130-132
Сварник Іван 199
 Свірчовський (Свірговський) Ян (Іван) 25, 28, 30-37, 43, 46, 48, 51, 66, 69, 94, 100, 246
 Свірчовські: Кшиштоф і Миколай 66
 Свяцький Семен 282
 Себастян, слуга Острозьких 129
 Себастьянович Іван 129
 Селім I, султан 233
 Селім II, султан 31, 34, 48, 49
 Селіхов Андрій 105
 Селямет-Гірей I, хан 73, 82, 172, 173
 Сененський Ян 85, 124
Сенкевич Кароль 114, 122
 Сенявські:
 Адам-Єронім 207
 Ієронім 51-53
 Миколай (ст.) 47, 72, 97, 98, 100, 177
 Миколай (мол.) 47, 48, 50-52, 55, 57, 59, 61, 62, 64-67, 71, 72, 77, 78, 83, 97
 Прокіп 33, 44
 Рафал 72, 97
 Ян 71
 Септенній Деодат 20
 Сербиновський Мирон 168
 Сефер (з Бару) 175, 176, 179, 180
 Сефер (Сафа)-Гірей 131, 172
 Сефер-мурза 181
 Сигізмунд I Старий, король 9-12, 16, 21, 22, 24-26, 28, 29, 51, 56, 61, 218, 223

- Сигізмунд-Август (Сигізмунд II), король 29, 59, 81, 94, 106, 130, 190, 221
Сигізмунд III Ваза, король 25, 26, 106, 114, 115, 118, 134, 141, 143, 168, 184, 210, 229
Сидорко, полковник 112
Сивербас (Сівер-Баша) 98
Синан-паша 120
Скандербег 46
Скарпки (Скарпки)
 Рафал 51, 71
 Ян 51, 71
 Петро 71
Скиба Михайло 175, 176, 179
Скіннер Квентин 9
Скнилівський Войцех 77, 85
Сковорода (*Skworoda*) Павел 169
Слуцький Юрій Семенович, князь 15, 18, 20
Смолюха (*Smolucha*) Януш 229
Собеські: Марек і Ян 207
Собеський (*Sobecki*) Себастьян 230
Соколовський Якуб 28, 33
Соліковський Ян-Димітр 114, 121, 122, 128, 129, 132, 135, 137
Солімирський (Сулімирський) 69
Соловійов Сергій 116, 118, 119
Сохор (Согор, Зоігор) 94, 95
Сперулі Франческо 15-19, 22
Спінола Антоніо (Джан Антоніо Фрязянин) 230
Стано Єжи 229
Старіховські:
 Войцех 54, 60
 Станіслав 54
Старнавський (*Starnawski*) Єжі 26
Старовольський Шимон 16, 18, 25-33, 35-37, 166, 174, 180, 229, 245, 246
Старченко Наталя 199
Стороженко Андрій 91, 92, 94, 102
Стриж Ян 55
Стрийковський Мацей 7, 11, 12, 14, 15-18, 20, 81-85, 91, 96, 103, 145, 155, 156, 157, 189, 222, 246
Стрица (Ганнібал-Строцці?) 133
Струсі
 Юрій (Єжі) 48, 54, 57, 58, 60, 74, 75, 121, 125, 126
 Якуб 54, 57, 58, 60, 66, 74, 75, 121, 125, 126-128, 133
Стуженські: Каспар і Войтех 66
Стухлик-Суровяк (*Stuchlik-Surowiak*) Беата 41
Сципіон 24, 105
Судаков Іван 49, 96, 116, 117
Сулейман I Пишний, султан 82, 97, 223, 227
Сулима Іван 26, 151
Сьоза (Сіхоза, Іса-Ходжа) 48-50, 58, 72, 73, 83, 84, 96, 100, 102, 245
Тарановський Анджей (Андрій) 48, 56, 70, 71, 96, 99, 123, 143, 153, 222, 229
Тарло Ян 79
Тарновський Ян-Амор 17, 51, 92, 222
Татар-мурза 131
Тафіловський (*Tafilowski*) Пйотр 217
Тацит 231, 232
Телес 98
Тенчинський Анджей 78
Темрюк (Т. Шимкевич) 59, 122, 127, 130, 176
Тесленко Ігор 133, 176
Тинбай (Динбай)-мурза 94
Тимів Іван 169
Топольський (*Topolski*) Єжі 26
Тохтамиш, хан 47
Трепавлов Вадим 12, 151
Трясило Тарас 151
Туловецька (*Tulowiecka*) Агнешка 41
Турони 9
Тухтемир (Туртемир)-мурза 173
Тюфякін Михайло 145
Угровецький Миколай 121
Ульяновський Василій 16
Фаренсбахи: Александер, Габріель, Ян 191
Фаркоч Стефан 162
Фейган Брайан 94
Фетіх-Гірей (Фетх/Феті-Гірей) 116, 117, 119, 131
Філюшкін Александр 95
Фірлеї:
 Анджей 79
 Миколай 30, 229
Флетчер Джайлз 117, 120, 218, 231, 238
Флоря Борис 48, 86
Фредро Анджей 118
Фредро Анджей-Максиміліан 37, 80, 85, 89
Фуггери 9
Халкоконділ Лаонік 143

Харлінські:

Шимон 122, 125-127

Ян-Щесний 125

Хедер-паша 134, 135, 137

Хитреус Давид 230

Хілков Василь 105

Хмелецький Стефан 165, 166, 168, 170-183, 185

Хмельницький Богдан 121, 162, 182, 195, 201, 205, 209, 212-215, 245, 246

Ходкевичі:

Ієронім (Ігор) 168

Ян-Кароль 28, 210

Ходоровська Барбара 133

Хом'яки: Олександр, Самійло, Юрій 199

Хоцімірський Адріан 175, 177-179

Цезар Юлій 169, 226

Цешковський Ян 179

Чагир-мурза 99

Чаманська (Szamańska) Ілона 91, 92

Чарнавіч Єремія 33-35

Чарната Матвій 176

Чарнецький Стефан 216

Чарторийський Федір Михайлович, кн. 20

Чарторийські (не князі): Юрій/Єжі,

Кристоф і Прокоп 56

Чемеринські Ян і Павло 76

Ченслер Річард 226

Черкас Борис 14

Чертан-бай (Чертанка Байка) 167

Чирська Павшанка Агафія 111

Чирський Ян 110, 128

Чоловський (Czółowski) Александр 227

Шагін-Гірей, калга-султан 151, 173, 185

Шакай-Мубарек-Гірей 71, 73

Шамін Степан 12, 144

Шамтух 142, 161

Шебельтук, козак 152

Шевчук Валерій 140, 142, 152

Шейх-Ахмет (Шахмат, Шиг-Ахмет), хан 12, 13, 21, 99, 218

Шеламанова Ніна 106

Шеліга Ян 166

Шильтбергер Йоганн 224, 236

Шимановський Самуель 146, 192

Шкленський (Склінський) Томаш 175, 178, 179

Шкот Ян 192, 194

Шошинський (Шашевський) Ян 191

Штаден Генріх 95, 99

Щербатий Василь 105

Щербатий Іван 97

Щербатов Осип 105

Щербатов Меркурій 154

Юргевич Бартоломій 142

Юркевич Віктор 201

Юрч (Юсейн)-мурза 173

Юрченко Петро 143, 224, 225*Яблоновський (Jablonowski) Александер* 168*Яворницький Дмитро* 47, 116, 118, 144

Ягайло, король 207

Ягелони 10-12, 20, 22, 207, 217, 218

Язловецькі:

Миколай 83, 117, 122, 133

Юрій (Єжі) 29, 30, 40, 47, 48, 50, 83, 85, 99, 100, 144, 161, 200

Якимовський Марко 26

Яковенко Наталія 81, 91

Яксу Саат мурза 131, 132

Ян-Казимир, король 25, 198, 206, 214

Ян V Сас, воєвода 41

Янда, син Махетумеля 130

Яновський 111

Янтур-Гірей 13

Януш (Яниш, Юнус?)-ага 49, 96, 101

Янушовський (Januszowski) Ян 135

Япанча-салтан 11

Ярмолинський Матвій 59

Яшевські (Яшовські): Станіслав і Фелікс 68

Географічний покажчик

- Адріанополь, м. 234
Азов, м. 118
Аланія, м. 155
Аллепо, м. 155
Альма, р. 233
Амадок, озеро 15
Ангурія (Якуплу), м. 155, 157
Анкара, м. 155, 157
Антверпен, м. 26, 27, 220
Антонів, с. 172, 178
Астрахань, м. 49, 61, 73, 96, 117, 143, 222, 230
Аугсбург, м. 219, 220
- Баворів, м. 54, 61, 68, 75, 124-128
Багачка, м. 192
Багринів під Видубичами 97
Базалія, м. 59, 63, 143, 176
Базар (Базаринці), с. 67, 68
Базавлук, р. 153, 182
Базель, м. 26, 219
Бакаїв шлях 49, 96
Бакшала, р. 197
Балаклея, замок 47, 48, 62, 197, 227, 242
Балин, с. 78
Балисарай (Боли-Сарай), м. 143
Балка Романова, р. 198
Бар, м. 30, 49, 62, 66, 86, 89, 96, 97, 101, 166, 171, 172, 176, 178, 180, 181, 183, 189, 226, 227
Барі, м. 160
Басарабів брід 55, 56, 60, 61
Батіг, гора
Бейбазар (Бейпазари?), м. 157
Белз, м. 78, 221
Бендери див. Тягиня
Бережани, м. 71, 72, 74
Бережне, м-ко 14
Берестечко, м. 121, 207, 214, 215
Бершадь, м. і р. 201, 241
Белгород, м. 110, 167
Бичина, м. 40
Біла Криниця 145
Біла Церква, м. 10, 52, 62, 72, 73, 77, 165-168, 170, 172-174, 178, 180-185, 215, 227, 240, 246
Білгород (Акерман), м. 33, 37, 48, 50, 83, 93, 98, 115-119, 134, 146, 229, 238, 240, 242
- Білики, с. (під Миргородом) 92
Білозерка, р. 12, 145, 150
Білоцерківка, м. 192
Боболінці, с. 68, 75
Бобруйськ, м. 14
Болу, м. 155
Борсків, с. 167, 168
Босфор, протока 146, 157
Брацлав, м. 52, 62, 66, 92, 94, 195, 229, 239
Бреїла, м. 32
Броди, м. 69, 78, 210, 214, 216
Брянськ, м. 104, 105
Бузьке, с. 197
Буків, м. 161
Бургун (Бургунка), о., р., с. 147, 148, 150, 212, 227
Бурштин, м. 175
Буськ (Бузьк), м. 77, 85, 122
Бучач, м. 75, 76, 99, 122, 142
Буша, м. 122
- Варна, м. 115, 146
Варшава, м. 60, 108, 112, 121, 154, 168, 207, 216, 219
Василівка, м. 12
Великий (Кривий) острів (під с. Мигія) 197
Великі Бірки, м-ко 127
Венеція, м. 37, 49, 96, 115, 160, 219
Верблюжка, р. і с. 200
Висока Вись, р. 181
Вишневець, м. 218
Відень, м. 19, 29, 40, 219, 226
Вільно (Вільнюс), м. 21, 93, 121, 134, 220
Вільшана, м. 15
Вільшанка див. Ольшаниця
Вісла, р. 60, 188, 189, 194
Віссембург, м. 9
Вітава, с. 167, 168
Вітовтів міст 199, 200
Вітовтова лазня 200
Войнич, м. 215, 216
Волга, р. 13, 21, 117, 235
Володарка, м. 111, 178
Волоський шлях 147, 227
Вольки (Волиця), с. 52
Воронеж, м. 120
Ворошилівка, с. 167, 168

- Ворскла, р. 12, 49, 96, 99, 106, 108, 211
 Вроцлав, м. 113
 Вуливола, урочище 12
 Вчорайше, с. 168
- Гадячів острів (Березань) 146
 Галич, м. 62, 122, 123, 155, 171, 173, 209
 Гард (на Бузі) 196
 Гвоздів, с. 192
 Гданськ, м. 19, 39, 113
 Генуя, м. 176
 Гірський (Угорський) Тікич, р. 52, 74
 Глибочка, с. 181, 182
 Глинськ, м. 106, 199
 Глиняни, м. 122, 123, 135, 215
 Гнилий Тікич, р. 15, 52, 74, 181
 Говтва, м. 111, 139, 208
 Голованівськ, м. 195, 196
 Гологори, м. і с. 122
 Горинь, р. 52, 121
 Городище (під Білою Церквою), с. 182
 Городок (під Львовом), м. 215
 Городок (на Смотричі), м. 78
 Гороховатка, р. 15
 Горошин, с. 110
 Грабарка, р. 63
 Градизьк, м. 97
 Грац, м. 187
 Гродно, м. 97, 98
 Грушки, с. 62
 Гуйва, р. 195
 Гусятин, м. 78, 171
- Давид-Городок, м. 14
 Десна, р. 97, 105, 148
 Дніпро, р. 11-13, 15, 49, 73, 74, 89, 93-97, 102, 106-108, 116-118, 120, 121, 132, 134, 135, 137, 143, 144, 145, 147-153, 172, 182, 184, 197, 200, 212, 221, 227, 228, 232, 236, 240, 242
 Дністер, р. 30, 34, 49, 50, 61, 71, 73, 75, 77-80, 86, 96, 110, 111, 114, 126, 129, 130, 132, 133, 134, 173, 221, 227, 240-242
 Доброцеша, с. 167
 Домантів (Домантове), с. 149
 Дон, р. 15, 49, 96, 228, 232, 235
 Донець (Сіверський Донець), р. 12
 Дохна, р. 201, 241
 Дубно, м. 68
 Дунаїв, м. 122
- Дунай, р. 32, 34, 58, 84, 135, 157, 158, 161, 238
- Жванець, м-ко 207, 215
 Жиліште, с. 31
 Жовнин, м. 111, 112, 187, 208
 Жовті Води (Жовта), р. 228
- Залоце (Залізці), м. 50, 54, 69, 78
 Замостя, м. 14, 118, 120, 122, 227
 Зант (Закінф), о. 160
 Запоріжжя 12, 13, 41, 42, 49, 96, 102, 116, 118, 128, 137, 139, 142, 143, 149-154, 163, 171, 184, 212, 224, 227, 245, 246
 Зарубинецький брід 107
 Заслав, м. 52, 68, 123
 Збараж, м. 68, 69, 78, 100, 121, 123, 126, 206, 208, 213
 Зборів, м. 78, 86, 192
 Зборовського кут (Стара Збур'івка) 153
 Збруч, р. 63, 77
 Зіньків, м. 49, 96, 97
 Золота Липа, р. 71
 Золочів, м. 85
- Івангород, с. 195
 Ізмаїл (Сміла), м. 146
 Іква, р. 47
 Іллінці, м. 193, 195
 Інгул, р. 99, 200, 223, 227
 Інгулець, р. 74, 99, 200
 Іслам-Кермен (Каховка), м. 12, 13, 21, 48, 83, 93, 101, 117, 150, 151, 184, 233
- Кагул, озеро 34, 37, 100
 Каїрки (Мечетна, Середня та Остання), р. 12
 Кайнари, р. 195, 196
 Кальміус, р. 143
 Кальник, м. 195, 201
 Канів 15, 18, 52, 89, 95, 96, 101, 116, 175, 184
 Кам'яна Гребля, с. 182
 Кам'янець-Подільський, м. 14, 33, 36, 49, 63, 76, 78, 96, 122, 126, 134, 191, 203, 213, 221
 Кам'яний брід 181
 Кам'яний Затон 12, 145, 150
 Кам'янка, р. і м. 111, 129, 130
 Кам'янка Дніпровська, м. 11
 Караман, м. і область 155, 237

- Карачев, м. 104
 Карачокрак, р. 12
 Кафа (Феодосія), м. 116, 132, 133, 234
 Кельн, м. 228
 Кизикермен, м. 184, 185, 197, 242
 Київ 14-16, 20, 21, 52, 62, 66, 79, 95, 97, 107, 110, 116, 175, 221, 233
 Кильдишева могила 92, 93
 Кишинів, м. 34
 Кілія, м. 229
 Кінбурн, коса 147
 Кінецьпіль, с. 200
 Кінська (Кінські Води), р. 94, 106, 144, 145, 148-150, 153
 Кінська Промойна, р. 144
 Кічкас, переправа 12, 147, 151, 227, 228
 Клецьк, м. 17
 Кодак, м. 12, 149, 151, 152, 187
 Кодима, р. 62, 151, 171, 198-200
 Козлов (Гезлеві, Євпаторія), м. 116, 118-120, 128, 131, 137, 146, 155, 232, 234
 Козятин, м. 62
 Коломак, р. 112
 Комарів, с. 54
 Константинополь (Стамбул), м. 30, 36, 39, 99, 115, 118, 119, 155, 157-159, 160, 162, 171, 188, 209, 222, 234, 237
 Корець, м. 78, 87, 188-192, 196, 199, 202
 Корецький брід 196, 201
 Коростень, м. 183
 Коростишів, м. 183
 Корсунь, м. 102, 173, 192, 203, 206
 Косівка, с. 177, 178
 Котельна, с. 168
 Кошів, с. 172, 177
 Краків, м. 9, 10, 15, 21, 22, 25, 29, 37, 63, 87, 109, 113, 115, 117, 140, 141, 162, 200, 205, 218-220
 Красилів, м. 59, 62, 191, 203
 Краснянка, р. 197
 Кременчук (на Бузі), о. 197
 Кременчук (на Дніпрі), м. 97, 106-109, 111, 137, 151, 228
 Кременчуцький брід 108
 Кривоострів (Дрижиберег на Бузі) 197
 Крилів (Світловодськ), м. 97, 98, 161, 178
 Кублич, с. 201
 Кумейки, с. 208
 Кундудо, гора 157
 Купіль (Купель), м. і с. 63
 Купчинці (Копичинці), м. 213
 Куропатники, м. і с. 76, 123
 Куруків, урочище 151, 175, 178
 Куручесме (Кючюкчекмедже?), м. 158
 Кучманський шлях 47, 62, 147, 172, 197, 227, 240
 Ладижин, м. 211
 Лейден, м. 228-229
 Лепетиха (Єлпатиха), р. 11
 Летичів, м. 62, 227
 Лиман (Дніпра) 52, 146, 150, 152, 153
 Липиця Верхня і Нижня, с. 123
 Лисогірка, с. 150, 153
 Лисянка, м. 181
 Личківці, с. 78
 Ліон, м. 114
 Літин, м. 176
 Лодзь, м. 141
 Лосева Гора (Лосев), м. 135
 Лондон, м. 231
 Лохвиця, м. 175, 208
 Лошнів, с. 133
 Лубни, м. 106-108, 110, 111, 135, 208
 Луцьк, м. 52, 63, 221, 227
 Львів, м. 13, 40, 49, 50, 52, 63, 71, 76, 96, 101, 121, 129, 134, 154, 170, 216, 221, 227
 Люблін, м. 221, 240
 Ляшки, с. 167, 168
 Мала Вільшанка, с. 182
 Мальборк, м. 216
 Мамаєве поле 144
 Маначин, м. і с. 63, 126, 143
 Маринопіль, с. 196
 Маріуполь, м. 143
 Мартинів (Ст. Мартинів), с. 175, 208
 Махнівка, с. 208
 Меджибіж, м. 47, 53, 56, 62, 66, 72, 73, 97, 98, 206
 Медина, м. 157
 Мерло, р. 201, 211
 Мерчик, р. 201
 Микитин Ріг 147, 150, 152, 153
 Миргород, м. 92, 192
 Михайлів, м. 177
 Міхасін (Михалці?), с. 50, 100, 144
 Многа, р. 208
 Могач, м. 11
 Могила, с. (під Краковим) 63
 Могилів-Подільський, м. 62
 Молдавка, р. 195, 196

- Молдова, р. 31
 Молоді, с. 99
 Молочна (Молочні Води), р. 94, 144
 Москва, м. 12, 37, 49, 52, 54, 94-96, 99, 101, 110, 116, 120, 129, 134, 154, 155, 167, 207, 209, 220-222, 225, 226, 234, 235
 Муравський шлях 49, 96, 110, 116, 144, 145, 211
 Мурафа, р. 62
- Неаполь, м. 10, 160
 Немирів, м. 68, 208
 Нігронг (Евбея), о. 160
 Новгород-Сіверський, м. 105
 Новий Ружин (Ружин під Житомиром), м. 168
 Нюрнберг, м. 10
- Овечі Води (притока Самари?), р. 94
 Ожигівці (Ожоховець), с. 63
 Олександрівка, м-ко 197
 Олеськ, м. 50, 54
 Ольгівка, с. 148
 Ольхов (Стрелиця) 147
 Ольшаниця (Вільшанка), р. і с. 9-16, 22-24, 56, 80, 119, 218
 Омельник, м. 111
 Ониськове, с. 200
 Опочно, м. 216
 Оратів, м. 172, 177
 Орел, м. 104, 105
 Орель, р. 12, 94, 107
 Оринин, м. 128
 Оріховець, м-ко 63
 Остер, м. 48, 95, 106
 Остріг, м. 14, 19, 221
 Остропіль (Старий Остропіль), м. і с. 55, 56, 61, 215
 Охматів, м. 188, 191-194, 208, 211
 Очаків, м. 12, 13, 21, 47, 48, 52, 53, 83, 115, 116, 118, 119, 134, 146, 163, 172, 197, 212, 227, 242
 Ояз (Ак'язи?), м. 157
- Паволоч, м. 62, 168
 Падуя, м. 188
 Панівці, с. 207
 Париж, м. 114, 128, 219
 Первомайськ, м. 196
 Перебійна, р. 144
- Перекоп (Ор-Капа), м. 12, 84, 116, 134, 150, 162, 163, 206, 212, 223, 227, 232, 234, 236, 245
 Перемишль, м. 221
 Переяслав, м. 101, 106, 107, 116, 149, 184
 Перуджа, м. 218
 Петліківці (Старі Петликівці), с. 161
 Петрівче, с. 76
 Петриков, м. 14
 Пивиха (Пивські гори) 97, 98
 Пиків, м. і с. 61, 62, 176
 Пилипча, с. 181, 182
 Пилявці (Пилява), с. 207, 213
 Південний Буг, р. 47, 61, 62, 66, 74, 101, 120, 134, 148, 193, 195-201, 211, 227, 242
 Підгайці, м. 68, 85, 161
 Підгірці, с. 216
 Пінськ, м. 13, 16
 Піщаний (Овечій) брід (на Бузі) 133-134, 197
 Пйотрків, м. 67, 221
 Пłosкирів (Хмельницький), м. 52-54, 67, 78
 Плоцьк, м. 66
 Погар (Радогощ), м. 48, 96, 104
 Погребище, м. 208
 Полтава, м. 152, 201, 208
 Пороги (Дніпрові) 52, 94, 108, 136, 147, 149, 151, 152, 154
 Потоки, с. 193
 Почеп, м. 49, 96, 99, 104, 105
 Прага, м. 120, 136
 Прилуки, м. 110
 Прилуки (Ст. Прилука), м. 166, 183, 208
 Прип'ять, р. 148
 Протовча (на Бузі) 196, 197
 Псельський городок 94, 95
 Псьол (Псел), р. 49, 94-96, 99, 106, 107
 Путивль, м. 66, 94, 104, 105, 107, 110, 139
 П'ятка, м-ко 18, 59, 104, 144, 152
- Ратищі, с. 70
 Рашків, м. 168
 Рені, м. 34
 Речиця, м. 14
 Рига, м. 122
 Рильськ, м. 104, 105
 Рим, м. 19, 22, 26, 74, 160, 166, 218, 230
 Рогатин, м. 70, 76
 Рогачик, р. і м-ко 12
 Рокитне, с. 119, 182, 183

- Романів (урочище біля Кодака) 152
 Романів дол (Романова балка), с. 198
 Рось, р. 15, 111, 170, 172, 174, 178, 181, 182
 Русава, р. 49, 96
 Рутка, с. (під Новогрудком) 14
- Саврань, р. і м. 13, 195, 196, 200, 201
 Салачик (р-н Бахчисараю) 233
 Самара, р. 94, 98
 Сатанів, м. 78, 79
 Сеферівка, с. 176
 Сафранболу, м. див. Болю
 Сенява (Стара Сенява), м. 39, 47, 53, 55-62, 72
 Серпець, м. 39
 Серпухов, м. 100
 Силістрія, м. 135
 Синиця, р. і с. 120, 195
 Синоп, м. 155
 Синоха (Сині Води), р. 74, 101, 181, 194-196, 211, 241
 Синохин Брід, с. 196
 Сірет, р. 31
 Сквира, м. і р. 181, 183
 Скибин, с. 176
 Скокувка, замок 14, 19
 Сліпорід (Снепород), р. і с. 111, 208
 Случ, р. 52, 56, 60, 62, 143
 Смоленськ, м. 209
 Смотрич, р. 61, 78
 Снятин, м. 135
 Соб, р. 193, 195
 Сокаль, м. 16, 24, 52, 63, 213, 214
 Сорока, м. 111, 129
 Стара Воля під Пружанами, с. 25
 Стара Синиця, р. 120
 Старий Крим, м. 232
 Стародуб, м. 48, 49, 96, 97, 99, 104, 105
 Старокосянтинів, м. 55, 62, 63, 117, 143, 172, 208
 Стежиця, м. 64
 Степань, м. 161
 Стир, р. 52, 189, 214
 Стовпин, с. 78
 Страсбург, м. 219
 Стрипа, р. 75
 Стугна, р. 94
 Судость, р. 104-106
 Сула, р. 106-108
 Супой, р. 107
- Сутиськи, с. 167-168
 Сухоліси, с. 182
 Сучава, м. 31, 207
- Таборівка (Таборів), м. і с. 175
 Тавань, м. 12, 134, 145, 148, 200, 212, 227, 233, 242
 Таволжанів (Таволжанський поріг/забора) 227
 Таллінн, м. 134
 Тамань, м. 233
 Тараща, м. 181, 183
 Тарент, м. 224
 Тарнов, м. 221
 Тарханкут, с. 116
 Телячий брід 182
 Тенгач-Балчик, р. 73, 74
 Тендра, коса 146
 Тербовля, м. 13, 78, 126
 Тернопіль, м. 50, 62, 63, 66, 72, 73, 75, 77, 78, 117, 121, 122, 127, 151, 171, 172, 227
 Теси, с. 62
 Тетіїв, м. 177, 178
 Томаківка, о. 52, 153
 Торговиця (під Дубно), с. 189, 190
 Торговиця (під Новоархангельськом) 200
 Торунь, м. 216
 Трапезунд, м. 184
 Трахтемирів, м. 47, 107
 Трипілля, м. 94, 101
 Трубчевськ, м. 104, 105
 Тула, м. 74, 92
 Тягиня (Бендери), м. 32-34, 36, 37, 48, 94, 115, 117-119, 134, 227, 228, 240, 242
 Тясмин, р. 97, 99
- Удич, р. і с. 176, 195
 Уланів, м. і с. 62
 Умань, м. 227, 241, 242
 Устя, с. 61
 Ушкалка, с. 144
- Фастів, м. 174
 Франкфурт, м. 228
- Хаджибей (Одеса), м. 49, 96
 Харачків (Хоростків), с. 75
 Харків, м. 110
 Хвоси (Цеси), р. 62
 Херсонес (Корсунь), м. 102
 Хмільник, м. 52, 61, 62, 65, 83, 195, 227

- Холм, м. 221
Холмогори, м. 112
Хорол, р. 92, 107, 208
Хортиця, о. 93, 147, 153, 227, 240
Хотин, м. 30, 77, 79, 85, 93, 122, 126, 168, 171, 210, 211, 221
- Цареборисів, м. 201
Царський брід 181, 183
Цецора, с. 168, 209, 238, 241
Цибульник, р. 98
- Чаплиці, с. 109
Чемерівці, м. 76
Ченстохова, м. 142, 160, 210
Червоні гори (Лиса гора) 147, 150, 153
Червонодніпровка, с. 153
Черкаси, м. 15, 18, 21, 49, 52, 89, 95, 96, 98-102, 107-109, 111, 239, 240
Чернігів, м. 49, 96, 102-104
Чечерськ, м. 104
Чигирин, м. 99, 161, 162, 205, 212
Чичиклія, р. 47, 62, 227, 242
Чмирівка, с. 181, 182
Чорний ліс 15, 52, 62, 73, 89, 101, 195, 227
Чорний Острів, м. 133
Чорний Ташлик, р. 101, 102
- Чорний шлях 15, 52, 53, 62, 74, 116, 147, 172, 173, 196, 227, 240
Чортала, р. 198
Чортків, м. 67
Чортомлик, р. 151-153
Чутівка, р. 112
Чюлю-острів 146
- Шабельникова (Шабельна) Вітка, р. 152
Шаргород, м. 129, 171, 228
Шпиківка, р. 197
- Щучна, р. 112
- Южноукраїнськ, м. 197
- Яблунівка, с. 182
Ягупець (Ягубець), с. 195
Язловець, м. 67
Ямпіль, м. 62
Яновець, м. 188, 190
Янушполь (Ямпіль), м. 121
Ярмолинці, с. 59
Ярослав, м. 56, 221
Ясси, м. 31, 134
Ятрань, р. 195

Наукове видання

Вирський Дмитро Станіславович

Війна на Півдні:
хроніки степового прикордоння України
(XVI – середина XVII ст.)

Оригінал-макет підготував:
Вирський Д. С.

На обкладинці:

загрози Півдня – турок-спрут і татарин-вовкокентавр з обкладинки поеми Яна Юрковського «Chorągiew Wandalinowa» / «Знамено Вандальське» (Краків, 1607) та гравюра «Бій Поляків проти Турків» Йогана-Вільгельма Баура (Vaurea, 1607 – 1642).

Підписано до друку 18.I.2024. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 23,2. Обл. вид. арк. 22,2.
Наклад 100. Зам. 36. 2024 р.
Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4